

HRVATSKA NA PRVI POGLED

Uredila SANDA LUCIJA UDIER

Croaticum

Centar za hrvatski kao
drugi i strani jezik

HRVATSKA NA PRVI POGLED

Udžbenik hrvatske kulture

Uredila Sanda Lucija Udier

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

FF press

Godina tiskanog izdanja: 2017.
Godina elektroničkog izdanja: 2026.

Za izdavača:
prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Urednica:
dr. sc. Sanda Lucija Udier

Recenzenti:
prof. dr. sc. Magdalena Dyras
prof. dr. sc. Jerzy Molas
prof. dr. sc. Ljudmil Spasov

Autori i recenzenti pojedinih tekstova:
prof. dr. sc. Jasna Čapo, recenzirala prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević
prof. dr. sc. Tvrtko Jakovina, recenzirao doc. dr. sc. Hrvoje Klasić
prof. dr. sc. Miljenko Jurković, recenzirao prof. dr. sc. Milan Pelc
doc. dr. sc. Jasna Novak Milić, recenzirala prof. dr. sc. Zrinka Jelaska
prof. dr. sc. Vuk Tvrtko Opačić, recenzirao prof. dr. sc. Zoran Curić
dr. sc. Irena Paulus, recenzirao akademik Stanislav Tuksar
dr. sc. Boško Picula, recenzirao doc. dr. sc. Goran Čular
doc. dr. sc. Marina Protrka Štimec, recenzirao prof. dr. sc. Vinko Brešić
dr. sc. Tomislav Šakić, recenzirao prof. dr. sc. Hrvoje Turković
dr. sc. Sanda Lucija Udier, recenzirao prof. dr. sc. Ivo Pranjković

Likovno-grafičko oblikovanje teksta i naslovnice:
Jurica Puhalo

Izrada geografskih karata:
dr. sc. Ivana Crljenko

© za drugo, dopunjeno izdanje Filozofski fakultet, Zagreb, 2017.
CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000966242

ISBN 978-953-175-658-7
ISBN 978-953-379-335-1 (PDF)
<https://doi.org/10.17234/9789533793351>

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez pre-rada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](#) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

HRVATSKA NA PRVI POGLLED

Udžbenik hrvatske kulture

Uredila Sanda Lucija Udier

 PF press

Zagreb

Sadržaj

Uvodna riječ	6
Zahvala	7
GEOGRAFIJA HRVATSKE, Vuk Tvrtko Opačić	8
Geografski smještaj i položaj Hrvatske u Europi	10
Prirodno-geografska obilježja	14
Stanovništvo i naseljenost	28
Gospodarstvo Hrvatske	38
HRVATSKA POVIJEST IZMEĐU PERIODIZACIJE I INTERPRETACIJE, Tvrtko Jakovina	50
Gdje je Hrvatska, gdje žive Hrvati?	52
<i>Triplex confinium</i>	53
Seobe i miješanja	58
Velike cjeline hrvatske povijesti	60
Stoljeće određenja	73
POLITIČKI SUSTAV I POLITIKA REPUBLIKE HRVATSKE, Boško Picula	98
Uvod: 25 godina korjenitih promjena	100
Demokratska tranzicija i transformacija hrvatskoga društva	101
Ustav Republike Hrvatske kao pravni temelj hrvatskoga političkog sustava	105
Zakonodavna vlast: Hrvatski sabor	108
Izvršna vlast: Predsjednik Republike Hrvatske i Vlada Republike Hrvatske	112
Sudbena vlast i Ustavni sud Republike Hrvatske	118
Izbori, izborni modeli i političke stranke u Hrvatskoj	120
Lokalna i regionalna samouprava	126
Hrvatska u međunarodnim odnosima i članstvo u Europskoj uniji	127
HRVATSKI JEZIK NA POČETKU 21. STOLJEĆA, Sanda Lucija Udier	132
Suvremeni standardni hrvatski jezik	134
Narječja hrvatskoga jezika i njihov odnos sa standardnim hrvatskim jezikom	144
Povijesni razvitak hrvatskoga jezika	146
Hrvatski prema srodnim jezicima	158
Hrvatski jezik u suvremenoj Europi	159
HRVATSKA KNJIŽEVNOST: AUTORI I RAZDOBLJA, Marina Protrka Štimec	162
<i>Iskoni bje slovo</i> – Početci pismenosti i srednjovjekovna književnost	164
<i>Čovjek kao mjera novoga poretka</i> – Humanizam i renesansa	168
<i>Životni užitci i čežnja za smrću</i> – Barok i protureformacija	170
<i>Sapere aude!</i> – Književnost prosvjetiteljstva	172
<i>Sloboda, subjektivnost i osjećajnost</i> – Romantizam i nacionalni preporod	174
<i>Dijagnoza društvene stvarnosti</i> – Realizam	177
<i>Umjetnost je radi umjetnosti!</i> – Simbolizam i moderna	181
<i>Poetika osporavanja, otpora i prevrednovanja</i> – Avangarda i ostali pravci prve polovice 20. st.	183
<i>Neka nova živost</i> – Socijalistički realizam i druga moderna	187
<i>Pastiš, igra i ponavljanje</i> – Postmoderna i suvremeno doba	191
HRVATSKA TRADICIJSKA KULTURA I IDENTITET NEKAD I DANAS, Jasna Čapo	196
Raznovrsnost hrvatske tradicijske kulture u vremenu i prostoru	198
Regionalno bogatstvo hrvatskoga kulturnog prostora	199

Povijesni kulturni slojevi i folklorne tradicije	207
Mijene i tradicija kao baština transponirana u suvremeni život	214
Hrvatski identitet(i): otvorenost, uključivost, tolerancija	223
UMJETNIČKA BAŠTINA HRVATSKE, <i>Miljenko Jurković</i>	228
Hrvatski prostori prije Rimljana	232
Antika – Grci i Rimljani na istočnome Jadranu	233
Kasna antika – procvat kršćanske umjetnosti	236
Predromanika – Hrvatska između dviju velesila	238
Stoljeće oko tisućite i Hrvatsko Kraljevstvo	246
Romanika	248
Gotika	252
Renesansa	256
Barok	260
19. i 20. stoljeće	263
GLAZBA U HRVATSKOJ, <i>Irena Paulus</i>	270
Umjetnička glazba	272
Tradicijska glazba u Hrvatskoj	280
Popularne inačice tradicijske glazbe	284
Džez	286
Šlageri i šansone	289
<i>Rock, pop</i> i drugi pravci	291
HRVATSKI FILM IZMEĐU NACIONALIZIRANE I NACIONALNE KINEMATOGRAFIJE, <i>Tomislav Šakić</i>	298
Dugi početak (1896. – 1941.)	300
Ugovor s đavlom	307
Hrvatski film u jugoslavenskoj kinematografiji	312
Hrvatski film – nacionalni film?	326
HRVATSKA SVAKIDAŠNJICA, <i>Jasna Novak Milić</i>	336
Obitelj i djeca	338
Navike i običaji	341
Blagdani i praznici	342
Hrana i piće – kultura jedenja	306
Obrazovanje	347
Rad i radni uvjeti	350
Uvjeti života i životni standard	352
Stereotipi i predrasude o Hrvatima i Hrvata o drugima	357
Bilješke o autorima poglavlja	362
Popis fotografija	366
Kazalo uputnica na poglavlja	368

Uvodna riječ

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.01>

Udžbenik hrvatske kulture *Hrvatska na prvi pogled* nastao je kao rezultat nastojanja da strani studenti kroatistike, slavistike, povijesti, međunarodnih odnosa i drugih srodnih struka dobiju sažet i zgusnut izvor relevantnih informacija o najvažnijim aspektima hrvatske kulture. Dugogodišnje iskustvo predavanja hrvatskoga kao inoga jezika na *Croaticumu – Centru za hrvatski kao drugi i strani jezik* na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, kao i kontakt sa stranim studentima i profesorima koji predaju hrvatski jezik i slične predmete na stranim sveučilištima, pokazao je potrebu za osmišljavanjem, izradom i objavljivanjem propedeutičkoga udžbenika u kojemu bi bile iznesene osnovne odrednice glavnih segmenata hrvatske kulture. Budući da je ono što se općenito podrazumijeva pod pojmom kulture, kao i ono što se podrazumijeva pod pojmom kulture neke zemlje, širok pojam koji i u najsžetijim crtama premašuje obujam svake, i najveće knjige, ovaj udžbenik donosi izbor tema i područja za koje se pokazalo da postoji najviše interesa među zainteresiranima za hrvatsku kulturu, odnosno ona koja su se pokazala polazišnim i ključnim za sagledavanje njezinih glavnih aspekata. Odabrana su područja: geografija Hrvatske, hrvatska povijest, umjetnička i etnološka baština Hrvatske, svakodnevna hrvatska kultura, hrvatski jezik, hrvatska književnost, glazba u Hrvatskoj, politički sustav Hrvatske i njezina politika te hrvatski film, a o svakome od tih područja napisano je po jedno poglavlje. Sva su poglavlja napisali vrsni hrvatski stručnjaci za ta područja, a svako je poglavlje dodatno pregledao još jedan ugledni stručnjak za isto područje koji je svojom recenzijom potvrdio prikladnost i kvalitetu izbora činjenica i interpretacija iznesenih u poglavlju sa stanovišta matične struke. Udžbenik kao cjelinu pregledalo je troje glavnih recenzenata, poznatih inozemnih kroatista: profesorica Magdalena Dyras s Jagelonskoga sveučilišta u Krakovu, profesor Jerzy Molas sa Sveučilišta u Varšavi i profesor Ljudmil Spasov sa Sveučilišta svetih Ćirila i Metoda u Skopju koji u svojim recenzijama predviđaju da će udžbenik *Hrvatska na prvi pogled* biti relevantna literatura stranim studentima kroatistike u početnome snalaženju u različitim temama koje su obuhvaćene pojmom hrvatske kulture. Namjera je da ovaj udžbenik uskoro bude objavljen i u engleskome prijevodu kako bi njegov sadržaj postao dostupan ne samo neizvornim govornicima koji vladaju hrvatskim jezikom na razini B2 ili nekoj višoj, nego i onima koji još nisu ovladali hrvatskim dovoljno da bi na hrvatskome mogli čitati stručnu literaturu.

Budućim čitateljima želim da čitanje udžbenika u cjelini i(li) pojedinih njegovih dijelova bude jednako zahvalno, korisno i lijepo iskustvo kakvo je bilo pisati ga i uređivati.

U Zagrebu, lipnja 2017.

Sanda Lucija Udier

Zahvala

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.02>

Svoj nastanak knjiga *Hrvatska na prvi pogled* ima zahvaliti prije svega interesu stranih studenata kroatistike, slavistike, povijesti, međunarodnih odnosa i svih drugih struka za koje je važno dobro poznavanje hrvatskoga jezika i kulture, a koji su, učeći hrvatski jezik na *Croaticumu – Centru za hrvatski kao drugi i strani jezik*, ukazivali na potrebu za relevantnim udžbenikom hrvatske kulture koji bi im mogao poslužiti kao uvod u to područje. Odgovarajući na te potrebe okupila se skupina sveučilišnih nastavnika koji su imali iskustvo predavanja stranim studentima na *Croaticumu* i odlučila napisati željeni udžbenik.

Željela bih najsrdačnije zahvaliti svima koji su podržali nastanak i objavljivanje udžbenika *Hrvatska na prvi pogled* i pridonijeli njegovoj kvaliteti. U prvome redu najsrdačnije zahvaljujem autorima koji su u svojim tekstovima napravili izbor i valorizaciju najvažnijih činjenica o hrvatskoj kulturi te ih kontekstualizirali i interpretirali. Najsrdačnije zahvaljujem recenzentima pojedinih struka, profesorima doktorima Vinku Brešiću, Zoranu Curiću, Goranu Čularu, Zrinki Jelaška, Hrvoju Klasiću, Milanu Pelcu, Ivi Pranjkoviću, Neveni Škrbić Alempijević, Stanislavu Tuksaru i Hrvoju Turkoviću, koji su pregledali autorske tekstove i poboljšali ih svojim idejama i sugestijama. Veliku zahvalnost upućujem i glavnim recenzentima knjige, profesorima doktorima Magdaleni Dyras, Jerzyju Molasu i Ljudmilu Spasovu koji su pročitali cjelovit rukopis knjige i pozitivno ga ocijenili predviđajući da će knjiga biti korisna literatura na studijskim programima koji obuhvaćaju hrvatski jezik i kulturu i(li) srodna područja.

Najljepša hvala gospodinu Jurici Puhaloviću koji je prelomio knjigu i grafičkim je oblikovanjem učinio ljepšom, preglednijom i funkcionalnijom te za nju izradio naslovnu stranicu. Želim najsrdačnije zahvaliti autorima tekstova Miljenku Jurkoviću, Jasni Novak Milić, Vuku Tvrtku Opačiću i Ireni Paulus, zatim Institutu za etnologiju i folkloristiku, Institutu za povijest umjetnosti, izdavačima Barbat i Klovićevi dvori, Društvu hrvatskih skladatelja i ansamblu Cantus, Hrvatskoj demokratskoj zajednici, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Uredu Predsjednika Republike Hrvatske te lektorima i studentima *Croaticuma* koji su priskrbili fotografije i dopustili njihovo objavljivanje u ovome udžbeniku. Veliku zahvalnost dugujem i kolegici Ivani Crljenko koja je za ovu knjigu izradila kvalitetne i lijepe geografske karte koje su puno pridonijele preciznosti i zornosti informacija u pojedinim poglavljima. Na kraju želim zahvaliti Upravi Filozofskoga fakulteta i izdavačkoj kući FF press na uvrštavanju knjige *Hrvatska na prvi pogled* u izdavački plan za 2017. godinu.

U Zagrebu, lipnja 2017.

Sanda Lucija Udier

Vuk Tvrtko Opačić

Geografija Hrvatske

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.03>

Geografski smještaj i položaj Hrvatske u Europi

Republika Hrvatska površinom (56 578 km² kopneno-otočne površine te 31 067 km² unutrašnjega mora i teritorijalnih voda) ulazi u red manjih europskih država. Smještena je između 46°33' (Sveti Martin na Muri) i 42°23' (otok Galijula u palagruškoj otočnoj skupini) sjeverne geografske širine i 13°30' (rt Lako u Istri) i 19°27' istočne geografske dužine (Ilok). Iz tako definiranoga geografskog smještaja proizlazi da se Hrvatska nalazi u središnjem dijelu sjevernih umjerenih geografskih širina, tj. „na pola puta između ekvatora i sjevernoga pola”, te da kroz nju prolazi 15. meridijan istočne geografske dužine, središnji meridijan srednjoeuropske vremenske zone.

U prirodno-geografskome kontekstu Hrvatska se nalazi na dodiru velikih europskih prirodnih cjelina: Alpa na sjeverozapadu (iako Hrvatska svojim teritorijem ne zalazi izravno u alpski prostor), Panonske nizine na sjeveru i sjeveroistoku, Sredozemlja na jugu i jugozapadu te planinskoga sustava Dinarida na jugoistoku. Može se konstatirati da svojim smještajem i položajem Hrvatska pripada dvjema makroregijama Europe: srednjoj i južnoj Europi (→ Karta 1).

Prirodno-geografske karakteristike određuju njezine tri prirodne makroregije: panonsko-peripanonsku (nizinsku) Hrvatsku – koja se proteže na više od polovice kopnene površine u južnome, rubnom dijelu Panonske nizine i u kojoj žive dvije trećine stanovništva Hrvatske, primorsku – koja zauzima trećinu kopnene površine države uz 6278 km dugačku, razvedenu

Karta 1 Geografski smještaj Hrvatske u Europi

obalu Jadranskoga mora s više od 1200 otoka, otočića i hridi te obalnim za-
leđem, koju nastanjuje otprilike trećina hrvatskoga stanovništva, te gorsku
– koja obuhvaća preostalih 13,5 % površine u planinsko-kotlinskom prosto-
ru planinskoga sustava Dinarida, a u kojoj živi tek oko 2 % žitelja Hrvatske
(⇒ Tablica 1) (⇒ Karta 5).

Tablica 1 Površina i naseljenost makroregija Hrvatske 2011. godine

Makroregija	Površina (km ²)	Broj stanovnika	Udio u površini (%)	Udio u stanovništvu (%)	Gustoća naseljenosti (broj stanovnika/km ²)	Gustoća naseljenosti (broj stanovnika/km ² ; (RH = 100)
Panonsko-peripanonska (nizinska)	30 770	2 851 260	54,4	66,5	93	122
Primorska	18 159	1 345 069	32,1	31,4	74	97
Gorska	7 649	88 560	13,5	2,1	12	16
Ukupno (Republika Hrvatska)	56 578	4 284 889	100	100	76	100
Središnja Hrvatska	19 670	2 109 630	34,8	49,2	107	141
Istočna Hrvatska	11 100	741 630	19,6	17,3	67	88
Gorska Hrvatska	7 649	88 560	13,5	2,1	12	16
Sjeverno hrvatsko primorje	6 370	498 397	11,3	11,6	79	104
Južno hrvatsko primorje	11 789	846 672	20,8	19,8	72	95
Ukupno (Republika Hrvatska)	56 578	4 284 889	100	100	76	100

Izvori: Podaci Državne geodetske uprave. Zagreb, 2014.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Zagreb: Državni zavod za statistiku,
www.dzs.hr.

Hrvatska se nalazi i u kontaktnome prostoru više etničkih i kulturno-civilizacijskih krugova koji su u prošlosti naglašeno utjecali na njezin prostorni razvoj (→ *etnologija*, str. 207). Naime, prostor današnje Republike Hrvatske stoljećima se razvijao pod utjecajem susjednih naroda posredovanjem kojih su pristizali utjecaji triju velikih europskih kulturno-civilizacijskih krugova: srednjoeuropskoga, mediteranskoga i jugoistočnoeuropskoga (balkanskoga).

Utjecaji **srednjoeuropskoga kulturno-civilizacijskog kruga** na prostor Hrvatske dolazili su sa sjevera posredstvom germanskih (npr. Nijemci, Austrijanci) i slavenskih naroda (npr. Slovenci, Česi, Slovaci) te Mađara. Osobito jakim utjecajima iz toga kruga bili su izloženi sjeverni i istočni dijelovi Hrvatske, ponajprije u razdoblju Habsburške Monarhije i njezine sljednice Austro-Ugarske Monarhije (→ *povijest*, str. 72–73). Srednjoeuropski kulturno-civilizacijski krug snažno je obilježen katoličanstvom kao dominantnom religijom, uz nešto manje izražen protestantizam i židovstvo.

Mediteranski kulturno-civilizacijski krug na prostor današnje Hrvatske dopirao je sa zapada i jugozapada, a širio se kopnom, ali i morem. Za širenje toga kruga na tlu Hrvatske zaslužni su prije svega romanski narodi, ponajprije Talijani. Premda utjecaji mediteranskoga kulturno-civilizacijskog kruga datiraju još od vremena antičkoga Rima, njegovu širenju u Primorskoj Hrvatskoj najviše je pogodovala ekspanzija Mletačke Republike te razmjerno kratko razdoblje Napoleonove vladavine koje je ostavilo znatnoga traga npr. u Dalmaciji (→ *povijest*, str. 72). Taj kulturno-civilizacijski krug obilježen je izrazitim katoličanstvom.

Utjecaji **jugoistočnoeuropskoga (balkanskoga) kulturno-civilizacijskog kruga** na prostor Hrvatske dolazili su s jugoistoka Europe. Glavni impuls njihovome širenju davala su osmanska osvajanja pred kojima je bježalo brojno kršćansko, odnosno nemuslimansko stanovništvo. Osim u vrijeme ekspanzije Osmanskoga, kasnije Turskoga Carstva, širenje toga kulturno-civilizacijskog kruga bilo je osobito izraženo u većem dijelu 20. stoljeća kada je Hrvatska bila dio jugoslavenske države (→ *povijest*, str. 77). Taj kulturno-civilizacijski krug prepoznatljiv je u prvome redu po pravoslavlju i islamu, a osim Osmanlija na prostor Hrvatske donosili su ga ostali južnoslavenski narodi, ponajprije Srbi i Bošnjaci (muslimansko stanovništvo iz susjedne Bosne i Hercegovine). Taj kulturno-civilizacijski krug prostorno nije toliko snažno ukorijenjen kao prethodna dva, ali se kao prostor pod nešto jačim i dugotrajnijim njegovim utjecajem može izdvojiti gorska Hrvatska.

Sva tri kulturno-civilizacijska kruga formirala su specifičnu kulturnu raznolikost Hrvatske, što se danas ogleda u svim sastavnicama hrvatskoga nacionalnog identiteta i pojedinih regionalnih identiteta (→ *etnologija*, str. 207). Bogatstvo prirodnih i kulturnih regionalnih specifičnosti na razmjerno malenoj površini Hrvatsku čini jedinstvenom i prepoznatljivom u europskome mozaiku država i naroda, što je u kontekstu Europske unije, čija je Hrvatska punopravna članica od 1. srpnja 2013. godine (→ *politika*, str. 129), važna pretpostavka za uspješniju suradnju sa susjednim državama.

Prirodno-geografska obilježja

Reljef

Svojim teritorijalnim obuhvatom Hrvatska se proteže u tri velike europske reljefne cjeline: **Panonsku zavalu**, **planinski sustav Dinarida** te **Jadransku zavalu** ispunjenu Jadranskim morem (→ Karta 2).

U reljefu **panonsko-peripanonske (nizinske) Hrvatske** nadmorskom visinom dominiraju šumovita sredogorja i pobrđa, otoci u nekadašnjemu Panonskom moru – Žumberačka gora s najvišim vrhom Sv. Gerom (1178 m), Ivanščica (1060 m) i Medvednica s najvišim vrhom Sljemenom (1033 m). Sredogorja i pobrđa uzdižu se iz brežuljkastoga, peripanonskog prostora na zapadu (npr. u Hrvatskome zagorju) i u središnjem prostoru savsko-dravskoga međuriječja (slavonske gore Psunj, Papuk, Krndija, Dilj-gora, Požeška gora), odnosno prostranih nizina „pravoga” panonskog prostora na istoku. Budući da se čak 53 % teritorija Hrvatske pruža na nadmorskim visinama do 200 m, može se zaključiti da je Hrvatska pretežito nizinska zemlja. Najprostranije, nerijetko poplavne i močvarne nizine panonsko-peripanonskoga prostora Hrvatske pružaju se u duž najvećih rijeka Save, Drave i Dunava koje prirodno omeđuju taj prostor. Nizinska su područja najzastupljenija u reljefu Slavonije i Baranje, s tendencijom sužavanja u riječne doline u zapadnome dijelu panonsko-peripanonskoga prostora. Rijeke su u panonsko-peripanonskoj (nizinskoj) Hrvatskoj svojim erozijskim i akumulacijskim djelovanjima transportirale velike količine materijala i njime ispunile dno Panonske zavale, pri čemu se formiralo kvalitetno tlo za poljoprivredu.

Karta 2 Prirodno-geografska obilježja Hrvatske

Zajedničko obilježje u prirodno-geografskoj osnovi gorske i primorske Hrvatske jest pojava krškoga reljefa. Krški reljef vezan je za karbo-natne, vodopropusne stijene (najpoznatije su vapnenac i dolomit) pa je hidrografska mreža toga prostora često karakterizirana kombinacijom površinskoga i podzemnoga otjecanja. **Gorska Hrvatska** zauzima planin-sko-kotlinski prostor Dinarida te predstavlja prirodnu barijeru između dviju demografskih i gospodarskih jezgara države – panonsko-peripa-nonske i primorske Hrvatske. Tako vanjski Dinaridi strmim odsjekom određuju prirodnu granicu prema primorskoj Hrvatskoj. Građeni su uglavnom od vapnenca, pa se na takvoj stijenskoj podlozi razvio tipičan krški reljef, takozvani ljuti krš (→ sl. 1).

Sl. 1 Ljuti krš Rožanskih kukova na Velebitu

Unutrašnji Dinaridi odvajaju gorsku Hrvatsku od peripanonskoga prostora, nešto su niži, zaobljeniji i bogatiji tлом, a u njihovoj petrografskoj osnovi prevladava dolomit pa se i gusta šumska vegetacija ondje češće pojavljuje (prekriveni, zeleni krš) – npr. prijelazni prostori Banovine, Korduna i Ogulinsko-plašćanske udoline. Čitav planinski sustav Dinarida nazvan je po planini Dinari na kojoj se nalazi i najviši vrh Hrvatske Dinara (1831 m). Dinaridi imaju jasan smjer pružanja od sjeverozapada prema jugoistoku pa se može razabrati da postoji paralelizam u pružanju dominantnih reljefnih oblika (planinskih hrptova, polja u kršu te većega dijela obale i otoka). S obzirom na nadmorsku visinu najviših planina riječ je o najizdignutijem dijelu Hrvatske, ujedno i s najvećom vertikalnom reljefnom raščlanjenošću, pa je glavnina prostora smještena na nadmorskim visinama između 500 i 1000 m. Na prostoru gorske Hrvatske izdvajaju se dvije regionalne cjeline. Gorski kotar na sjeverozapadu – izrazito visokoplaninsko područje pokriveno gustim šumama, te Lika – prostrana krška zavala na jugoistoku. Među mnogobrojnim planinama gorske Hrvatske visinom se, osim spomenute Dinare, ističu i Velebit – najduža (gotovo 200 km) i po mnogima najimpresivnija hrvatska planina, Lička Plješivica, Bjelolasica, Risnjak, Snježnik itd. (→ Tablica 2).

Tablica 2 Najviše planine u Hrvatskoj

Planina	Vrh	Nadmorska visina (m)
Dinara	Dinara	1831
Biokovo	Sveti Jure	1762
Velebit	Vaganski vrh	1757
Troglav	Velika divjakuša	1708
Lička Plješivica	Ozeblin	1657
Kremen	Kremen	1590
Bjelolasica	Kula	1534
Risnjak	Veliki Risnjak	1528
Svilaja	Svilaja	1508
Snježnik	Snježnik	1506

Izvor: Opačić, V. J. (ur.) 2012. *Veliki atlas Hrvatske*. Zagreb: Mozaik knjiga.

Osim planinskim uzvišenjima, mozaična reljefna struktura definirana je i duboko usječenim riječnim dolinama, ponegdje i kanjonskih obilježja (npr. Kupa, Čabranka, Mrežnica, Dobra, Korana, Una), kotlinama, zavalama te poljima u kršu (agrarno najvrednijim prostorima), poput Ličkoga polja, Gackoga polja i Krbavskoga polja (→ sl. 2).

Sl. 2 Lapačko polje, tipičan primjer polja u kršu u gorskoj Hrvatskoj

Jedno od najmarkantnijih reljefnih obilježja **primorske Hrvatske** jest karbonatna geološka građa, nastavak vanjskih Dinarida iz gorske Hrvatske, s većom zastupljenošću vodopropusnoga vapnenca, što bitno utječe na manjak obradivih površina, a paralelno s time i raspored naseljenosti. U obalnome zaleđu poljoprivredno najvrednije površine koncentrirane su u flišnim zonama (npr. unutrašnja Istra, Vinodol, Ravni kotari, Kaštela, Konavle) te prostranim poljima u kršu, poput Imotskoga polja, Sinjskoga polja, Petrovoga polja i Vrgoračkoga polja. Hrvatska obala u većem je dijelu strma i teže pristupačna jer su se planinski hrptovi, primjerice Učke, Velebita, Kozjaka, Mosora i Biokova, uzdignuli u njezinoj neposrednoj blizini. Najprostraniji segmenti niske obale, oduvijek pogodniji za naseljavanje, karakteristični su za zapadnu obalu Istre, obalu sjeverne Dalmacije (npr. između Zadra i Šibenika) te za donjoneretvanski kraj u kojemu je rijeka Neretva formirala najveću deltu u Hrvatskoj i gdje je danas intenzivno obrađivano poljoprivredno zemljište. Palagruški podmorski prag Jadransku zavalu dijeli na dvije veće cjeline: sjeverozapadnu koja je plića te jugoistočnu koja je znatno dublja. Reljefne strukture na obali paralelno se nastavljaju i u otočnome prostoru Hrvatske (→ Tablica 3). To je takozvani dalmatinski tip obale koji karakterizira paralelizam obalnih i otočnih reljefnih oblika. U njihovu petrgrafskom sastavu dominiraju vapnenci od kojih su građena otočna uzvišenja, takozvana vapnenačka bila (najviši otok jest Brač s vrhom Vidovom gorom, 780 m) te razmjerno rijetke, plodne flišne udoline u kojima je smještena većina polja.

Tablica 3 Najveći otoci u Hrvatskoj

Otok	Površina (km ²)
Krk	405,78
Cres	405,78
Brač	394,57
Hvar	299,66
Pag	284,56
Korčula	276,03
Dugi otok	114,44
Mljet	100,41
Rab	90,84
Vis	90,26

Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Klima i vegetacija

Klimatska obilježja Hrvatske rezultat su geografskoga smještaja Hrvatske u središtu umjerenih geografskih širina na sjevernoj hemisferi, maritimnih utjecaja sa zapada (relativna blizina Atlantika), smještaja uz toplo, plitko i duboko uvučeno Jadransko more, rubno more zatvorenoga Sredozemnog mora, relativna blizina kopnenih prostranstava Euroazije na sjeveru i sjeveroistoku i Afrike na jugu te mikroklimatskih faktora među kojima su najvažnija pružanja reljefnih cjelina i oblika.

U uskoj su vezi s klimom i vegetacijska obilježja Hrvatske. Naime, na svojstva prirodnoga biljnog pokrova, uz pedološka obilježja, ključan utjecaj imaju klimatske karakteristike na koje su se biljne zajednice u klimatskim područjima morale prilagoditi. Generalno, zbog kontaktnoga položaja između više europskih prirodnih makroregija, Hrvatsku karakterizira velika raznolikost vegetacije, baš kao i veliki biodiverzitet (brojnost biljnih vrsta). Tako u Hrvatskoj raste čak oko 4500 različitih biljnih vrsta (Bertić i dr. 2001: 237). Gotovo 40 % površine Hrvatske prekriveno je bjelogoričnim i crnogoričnim šumama koje su jedno od najvećih prirodnih bogatstava zemlje. Hrvatske šume obiluju životinjskim vrstama među kojima valja izdvojiti one najmarkantnije, primjerice smeđega medvjeda, vuka, divlju svinju, lisicu, risa, jelena, srnu itd.

U **panonsko-peripanonskoj (nizinskoj)** Hrvatskoj prevladava umjereno topla vlažna klima s toplim ljetom. Srednje siječanske temperature zraka kreću se između -2°C i 0°C , dok srpanjske variraju između 18°C i 22°C . Veće temperaturne razlike između najhladnijega (siječanj) i najtoplijega (srpanj) mjeseca u godini karakteristične su za istočni dio te regije (Slavonija i Baranja) zbog izraženije kontinentalnosti. Srednja godišnja količina padalina, također zbog kontinentalnosti, smanjuje se od zapada prema istoku panonsko-peripanonskoga prostora, a za čitavu panonsko-peripanonsku regiju Hrvatske karakterističan je ljetni maksimum količine padalina. Zimi se u ovome prostoru snijeg u prosjeku zadržava 25 do 40 dana. U panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj glavna vegetacijska zajednica jest šuma hrasta kitnjaka i običnoga graba koja u višim dijelovima sredogorja prelazi u šumu bukve, a iznad 750 m u miješane šume bukve i jele. Za naplavne riječne nizine karakteristična je šuma hrasta lužnjaka – ponajprije u Slavoniji (iznimno vrijedno drvo za drvnu industriju) – kao i šumske zajednice vrbe, topole i johe.

U **gorskoj Hrvatskoj** glavni klimatski modifikator jest veća nadmorska visina, pa su stoga i temperature zraka nešto niže nego u panonsko-peripa-

nonskoj (nizinskoj) Hrvatskoj i primorskoj Hrvatskoj. Zbog orografskoga efekta, tj. zaustavljanja znatnih količina vlažnih zračnih masa koje pristižu uglavnom sa zapada, u planinskim područjima Dinarida količine padalina osjetno su veće nego u ostalim dijelovima Hrvatske (ponegdje i do 3000 mm), a glavčina padalina padne zimi. Snježni se pokrivač ondje zadržava između 50 i 60 dana u kotlinama, a u najvišim planinskim predjelima može se zadržati i 180 dana u godini (→ sl. 3).

Sl. 3 Zima u Gorskom kotaru

Prevladava umjereno topla vlažna klima s toplim ljetom, a u najvišim dijelovima planina snježno-šumska klima. Srednje siječanske temperature zraka kreću se između -4°C i -2°C , dok su srpanjske u rasponu između 15°C i 20°C . U gorskoj Hrvatskoj zbog velike količine padalina i ispranih, kiselih tala najbolje uspijevaju šume (osobito u Gorskom kotaru). One su najčešće raspoređene u pojaseve s obzirom na nadmorsku visinu i ekspoziciju padine. Najzastupljenija vegetacijska zajednica u nižim predjelima jest šuma bukve, koja s povećanjem nadmorske visine iznad 750 m prelazi u miješane šume bukve i jele, a potom iznad 1000 m do 1200 m u čiste crnogorične šume. Vršne dijelove planinskoga prostora prekrivaju planinski pašnjaci i klekovina bora.

Blizina mora, odnosno izloženost njemu, glavni je pak klimatski modifikator u **primorskoj Hrvatskoj**. More se, u odnosu na kopno, sporije zagrijava, ali i sporije hladi, što je glavni razlog osjetno viših srednjih zimskih temperatura u usporedbi s kontinentalnim dijelovima Hrvatske. Na otocima i razmjerno uskome obalnom prostoru Dalmacije prevladava tipična mediteranska klima s vrućim i suhim ljetom, dok je unutrašnjost Dalmacije, kao i čitav prostor Istre i Kvarnera, pod dominantnim utjecajem umjereno tople vlažne klime s vrućim ljetom. Mediteranska klima razlikuje se od submediteranske ponajprije po izraženoj ljetnoj suši i znatno blažim zimama. Srednje siječanske temperature zraka variraju između 4 °C i 9 °C, dok se srpanjske kreću od 22 °C do 27 °C. Najveću količinu padalina prostor primorske Hrvatske prima zimi, kada je izražena i vjetovitost. Dva su najjača vjetra **bura** (hladan i suh vjetar koji najčešće donosi stabilno i vedro vrijeme, puše s kopna preko planinskih prijevoja na more, često otežavajući odvijanje prometa) i **jugo** (topao i vlažan vjetar koji najčešće donosi nestabilno, kišovito vrijeme; puše s mora na kopno). U primorskoj Hrvatskoj, pogotovo u Dalmaciji, u prostoru prave mediteranske klime, biljne su se vrste morale prilagoditi ljetnoj suši. Drugi važan čimbenik koji je utjecao na današnja vegetacijska obilježja jest znatan antropogeni utjecaj tijekom prošlosti, zbog kojega je i inicijalno rjeđa, prirodna vegetacija (npr. šuma hrasta crnike te primorskoga bora i čempresa) uglavnom reducirana na vrlo uska područja, pa danas u većemu dijelu te regije prevladava sekundarna vegetacija grmolike zimzelene sredozemne makije i gariga koja je mjestimice pretvorena u goli kamenjar na kršu. U prostoru submediteranske klime tipičnu prirodnu vegetaciju čini šuma hrasta medunca i bijeloga te crnoga graba, stoljetnim čovjekovim utjecajem radi dobivanja obradivih površina također znatno degradirana i često pretvorena u šikaru.

Jadransko more i vode na kopnu

Prostrano jadransko pročelje jedno je od najvažnijih obilježja geografskoga položaja Hrvatske uopće. Razvedena linija obale, kao i brojnih otoka, razlog je što Hrvatskoj pripadaju gotovo tri četvrtine ukupne dužine obala Jadranskoga mora (→ sl. 4).

Jadransko more jest rubno more zatvorenoga Sredozemnog mora, od-

Sl. 4 Razvedena obala otoka Mljeta

nosno, ne računajući Crno more, njegov najjuvčeni zaljev u europsko kopno. Iz navedenoga proizlazi njegova velika važnost u pomorstvu pa se Hrvatska s pravom smatra ne samo državom s izlazom na more već i državom tradicionalne pomorske orijentacije. Jadransko more spada u red manjih i plićih mora. Čak 75 % njegove površine pliće je od 200 m, a njegova najveća dubina od 1233 m nalazi se u jugoistočnome dijelu, izvan hrvatskoga teritorijalnoga mora. Zbog smještaja u sjevernim umjerenim geografskim širinama, fizička, kemijska i biološka svojstva Jadranskoga mora umjerenih su vrijednosti, što je velika prednost za pomorstvo, ribarstvo te pogotovo za turizam. Jadransko je more u Hrvatskoj jedan od ekološki najočuvanijih dijelova Sredozemlja uopće, čemu pogoduje i povoljan smjer dominantne morske struje u Jadranu koja prema sjeveru teče uz manje onečišćenu istočnu obalu, dok se u Sredozemno more vraća uza zapadnu, zbog snažne industrije više onečišćenu talijansku obalu. Jadransko more spada u red toplih mora. Zimi se ne leđi, što je povoljno za pomorski promet, dok ljetna temperatura površinskoga sloja morske vode omogućuje četiri mjeseca kupališne sezone u Istri i na Kvarneru te čak pet mjeseci u Dalmaciji. Jadransko more odlikuje se velikom prozirnošću (do čak 56 m), modrinom, malom valovitošću te malom amplitudom plime i oseke, što uvelike pogoduje i pomorstvu i turizmu. Izražen salinitet (oko 38 ‰) sljedeće je važno obilježje Jadrana. U usporedbi s oceanskim prostranstvima, osobito onima u višim geografskim širinama, Jadransko more, baš kao i Sredozemno more u cjelini, nešto je siromašnije biomasom ribljega fonda, ali se s druge strane odlikuje razmjerno velikim brojem biljnih i životinjskih vrsta koje u njemu žive.

Rijeke u Hrvatskoj pripadaju dvama sljevivima – crnomorskomu, koji odvodnjava 62 % zemlje, te jadranskomu koji obuhvaća 38 % površine. Razvodnica sljevova proteže se planinskim sustavom Dinarida. U panonsko-peripanonskoj (nizinskoj) Hrvatskoj rijeke karakterizira površinsko otjecanje, dok se kod tekućica u primorskoj i gorskoj Hrvatskoj zbog vodopropusne karbonatne osnove često pojavljuje kombinacija površinskoga i podzemnoga otjecanja pa su mnoge tamošnje rijeke dijelom svoga toka ponornice (npr. Lika, Gacka, Krbava, Pazinčica, Ombla) koje se u Jadransko more, primjerice u Velebitskome kanalu, ulijevaju vruljama, tj. podmorskim izvorima slatke vode. Najduže i vodom najbogatije hrvatske rijeke pripadaju crnomorskomu slijevu, dok su rijeke jadranskoga slijeva znatno kraće i s manjim brojem pritoka (→ Tablica 4).

Tablica 4 Najdulje rijeke u Hrvatskoj

Rijeka	Duljina u Hrvatskoj (km)	Ukupna duljina (km)	Utječe u
Dunav	188	2857	Crno more
Sava	562	945	Dunav
Drava	505	707	Dunav
Mura	53	438	Dravu
Kupa	296	296	Savu
Neretva	20	225	Jadransko more
Una	120	212	Savu
Bosut	151	186	Savu
Korana	134	134	Kupu
Bednja	133	133	Dravu

Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Hidrografska mreža stoga je znatno razgranatija u panonsko-peripanon-skoj Hrvatskoj, što je, uz manje oscilacije vodostaja te manjega pada, razlog njihove veće plovnosti (Dunav cijelom dužinom u Hrvatskoj, Sava do Siska, Drava do Donjega Miholjca) u usporedbi s rijekama u primorskoj Hrvatskoj. Sve hrvatske rijeke, osim Drave, vodom se napajaju iz kiše pa ih se može svrstati u rijeke kišnoga riječnog režima s najvećim protokom u proljeće i u jesen. Zbog gornjega toka u alpskome području u kojemu se snijeg duže zadržava, rijeka Drava odlikuje se kišno-snježnim režimom s maksimalnim protokom u kasno proljeće i ljeto. Drava (zbog konstantnoga protoka tijekom godine), kao i neke rijeke jadranskoga slijeva, primjerice Cetina (zbog izraženoga pada), važne su i za hidroenergetsko iskorištavanje, a rijeke primorske Hrvatske koje su usjekle duboke, slikovite kanjone u krškome prostoru u novije vrijeme koriste se i za turističke aktivnosti (rafting). Čistoća riječne vode i velik broj izvora, osobito u gorskoj Hrvatskoj, razlog su što je voda jedan od najvažnijih hrvatskih strateških resursa čija će se važnost vjerojatno povećati u budućnosti.

Jezera se pojavljuju u svim dijelovima Hrvatske. Prirodna su jezera po postanku riječna, krška i sedrena, dok su umjetna (akumulacijska) jezera nastala radi gospodarske namjene (npr. radi iskorištavanja hidroenergetskoga

potencijala rijeka, vodoopskrbe ili, pak, vađenja građevinskoga materijala pri čemu bi nastala udubljenja ispunila voda temeljnica). Površinom su hrvatska jezera uglavnom malena, a najveća prirodna jezera nalaze se u primorskoj Hrvatskoj (→ Tablica 5).

Tablica 5 Najveća jezera u Hrvatskoj

Jezero*	Površina (km ²)	Dubina (m)
Vransko jezero (kod Biograda)	30,7	4
Dubravsko jezero (na Dravi)	17,1	14
Peručko jezero (na Cetini)	13,0	64
Prokljansko (Prukljansko) jezero	11,1	25
Varaždinsko jezero (na Dravi)	10,5	14
Vransko jezero (na Cresu)	5,8	74
Krušćičko jezero	3,9	–
Kopačevsko jezero	1,5 – 3,5	–
Borovik	2,5	7
Lokvarsko jezero	2,1	40

Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

* Imena umjetnih jezera napisana su kurzivom.

Od ostalih prirodnih jezera valja nabrojiti ona koja su zbog privlačnosti i ekološke očuvanosti važna kao dio prirodne baštine, poput šesnaest protočnih Plitvičkih jezera iz kojih izvire rijeka Korana, sedam Baćinskih jezera u donjo-neretvanskome kraju, Crvenoga i Modroga jezera u blizini grada Imotskoga te Visovačkoga jezera na rijeci Krki. Najveća močvarna područja, važna zbog velike bioraznolikosti kako biljnoga, tako i životinjskoga svijeta (ihtiofauna, ornitofauna), nalaze se u panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj u poplavnim nizinama Save i Lonje (Lonjsko polje) te na utoku Drave u Dunav (Kopački rit). U primorskoj su Hrvatskoj najprostranija močvarna područja Vransko jezero kod Biograda te nemeliorirani dijelovi delte Neretve (npr. jezero Kut).

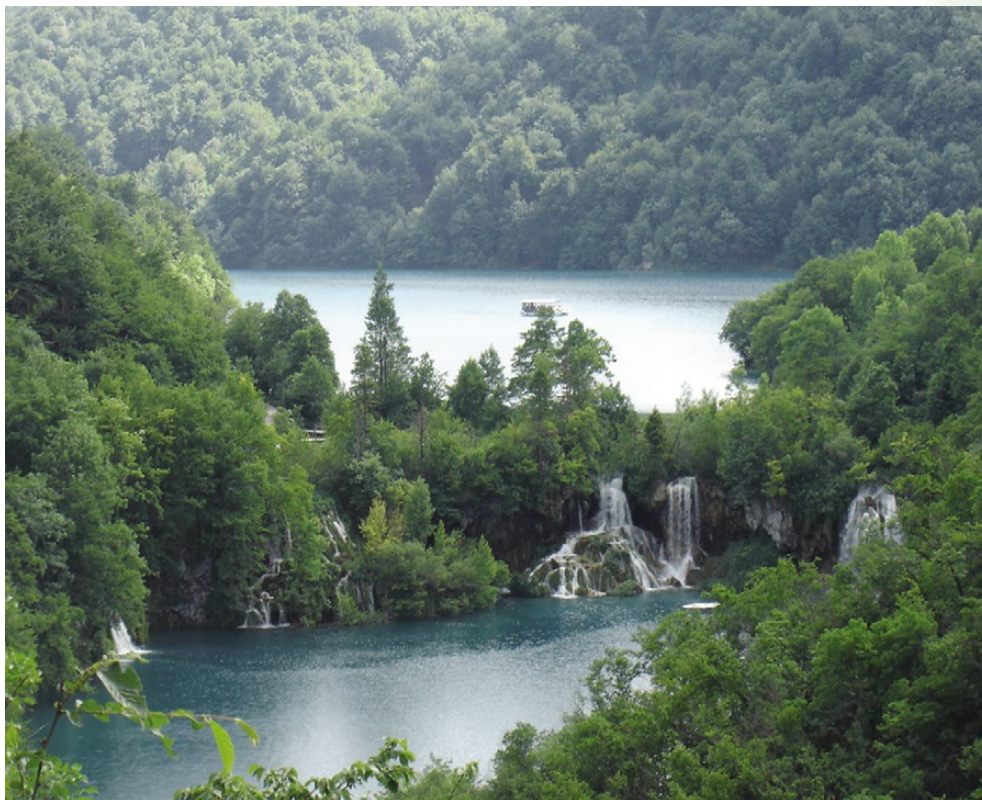
Zaštićena područja

S obzirom na svoju malu ukupnu površinu Hrvatska je proglasila razmjerno mnogo zaštićenih područja, tipičnih primjera vrijednih očuvanih ili neznatno izmijenjenih prirodnih ekosustava (nacionalni parkovi), odnosno

djelomično kultiviranih pejzaža (parkovi prirode). Brojnost i raznolikost prirodnih vrijednosti Hrvatske ponajbolje se ogleda u činjenici da se pod nekom od kategorija zaštite nalazi 8,2 % nacionalnoga teritorija, od čega čak 90 % otpada na 8 nacionalnih parkova (→ Tablica 6) i 11 parkova prirode (→ Tablica 7), koji su ujedno i najposjećenija hrvatska zaštićena područja (→ Karta 2).

Kategorijom strogoga rezervata, najstrožom kategorijom zaštite prirode u Hrvatskoj koja se proglašava za područja u kojima je zabranjena svaka ljudska aktivnost, zaštićene su Bijele i Samarske stijene na Velikoj Kapeli te Hajdučki i Rožanski kukovi u sjevernome dijelu Velebita. U njima se nalazi i špiljski sustav Lukina jama – Trojama dubine 1421 m, jedan od najdubljih u Europi. Dio hrvatskih zaštićenih područja kao vrijednu prirodnu baštinu prepoznao je i UNESCO pa su tako Plitvička jezera, najstariji hrvatski nacionalni park (proglašen 1949. godine) (→ sl. 5), uvrštena na popis svjetske prirodne baštine, planina Velebit u cijelosti je proglašena UNESCO-ovim rezervatom biosfere dok je lokalitet Rupnica u parku prirode Papuk uvršten na UNESCO-ovu listu geoparkova među svjetski poznate lokalitete geobaštine.

Sl. 5 Plitvička jezera, jedan od najljepših primjera krške hidrografije na svijetu

Tablica 6 Nacionalni parkovi u Hrvatskoj
– godina osnutka, površina i osnovne značajke

Nacionalni park	Godina osnutka	Površina (km ²)	Osnovne značajke
Plitvička jezera	1949.	296,3	Fenomen krške hidrografije; 16 jezera s brojnim sedrenim slapištima. Očuvane šume, bogata fauna (mrki medvjed). Na UNESCO-ovoj listi svjetske prirodne baštine od 1979. godine.
Paklenica	1949.	95,1	Geomorfološke i vegetacijske osobitosti – duboki kanjoni Velike i Male Paklenice; autohtone šume crnog bora i više tipova bukove šume. Očuvana flora i fauna.
Risnjak	1953.	63,4	Pravilan, vertikalni raspored glavnih šumskih zajednica Gorskoga kotara. Ponikve; raznolik biljni i životinjski svijet. Izvor rijeke Kupe.
Mljet	1960.	52,9	Specifična obalna razvedenost s Velikom (otočić sv. Marije s benediktinskim samostanom) i Malim jezerom (potopljene krške depresije); šume alepskog bora i hrasta crnike. Bogata kulturna baština. Podmorje.
Kornati	1980.	215,7	Najrazvedenija otočna skupina Sredozemlja. Bogatstvo i raznovrsnost živoga svijeta mora i podmorja.
Brijuni	1983.	34,0	Autohtona sredozemna zajednica hrasta crnike na 14 otoka. Pejzažni parkovi s interpoliranom vegetacijom, živi svijet u okolnome moru te bogata kulturna baština iz rimskoga i bizantskoga razdoblja.
Krka	1985.	110,6	Primjer kanjona rijeke u kršu sa sedrenim slapištima (Skradinski buk, Roški slap); dijelom ujezerena. Kulturna baština (franjevački samostan na otoku Visovcu, manastir sv. Arhandela, srednjovjekovne gradine).
Sjeverni Velebit	1999.	11,6	U pejzažnome, geomorfološkom i botaničko-šumarskom pogledu najbogatije područje Velebita. Uključuje strogi rezervat Hajdučki i Rožanski kukovi. Raznolika flora i fauna.
ukupno		879,6	

Izvor: Podaci Zavoda za zaštitu prirode Republike Hrvatske. Zagreb, 2014.

Tablica 7 Parkovi prirode u Hrvatskoj
– godine osnutka, površina i osnovne značajke

Park prirode	Godina osnutka	Površina (km ²)	Osnovne značajke
Kopački rit	1967.	231,4	Područje poplavnih šuma uz Dravu i Dunav. Bogat biljni i životinjski svijet močvarnoga ekosustava.
Velebit	1981.	2035,5	Reljefno i vegetacijski najvažnija planina Hrvatske. Proglašen rezervatom biosfere 1978. Nacionalni parkovi Sjeverni Velebit i Paklenica, strogi rezervat Hajdučki i Rožanski kukovi.
Biokovo	1981.	193,3	Atraktivni krški geomorfološki oblici, bogatstvo biljnih i životinjskih vrsta.
Medvednica	1981.	179,4	Dobro očuvane šumske zajednice – 8 šumskih rezervata; rekreacijska zona Zagreba.
Telašćica	1988.	70,0	Uvala duga 8 km koja se usijeca u južni dio Dugoga otoka; vapnenački strnci na pučinskoj, zapadnoj strani (visina do 180 m).
Lonjsko polje	1990.	511,3	Jedno od najvećih poplavnih područja Europe (uz rijeke Savu i Lonju). Bogat biljni i životinjski svijet (žličarke, rode). Zanimljiva arhitektura posavskih seoskih drvenih kuća.
Učka	1999.	160,5	Specifičnosti u geomorfološke, klimatske i vegetacijske pogledu. Bujna šumska vegetacija u pojasevima od mora do vrha.
Papuk	1999.	343,1	Najprostranija gora Slavinskoga gorja; očuvana šumska vegetacija. Geopark Rupnica.
Žumberak – Samoborsko gorje	1999.	342,4	Florističko bogatstvo livada i pašnjaka. Napuštena naselja – fosiliziran agrarni pejzaž. Bogata šumska vegetacija.
Vransko jezero	1999.	57,5	Najveće prirodno jezero u Hrvatskoj. Ostaci prirodne močvare s karakterističnom vegetacijom u potopljenome polju u kršu. Brojne vrste ptica i riba.
Lastovsko otočje	2006.	195,7	Šume alepskoga bora i hrasta crnike. Tradicijska arhitektura. Arheološki lokaliteti na kopnu i u podmorju. Očuvan biljni i životinjski svijet. Razvedena obala.
ukupno		4320,1	

Izvor: Podaci Zavoda za zaštitu prirode Republike Hrvatske. Zagreb, 2014.

Stanovništvo i naseljenost

Demografska kretanja i strukture

Prvi popis stanovništva koji je obuhvatio cijeli prostor današnje Hrvatske proveden je još 1857. u vrijeme Habsburške Monarhije. Od tada do danas popisi stanovništva provode se u pravilu svakih deset godina. Posljednjim popisom stanovništva 2011. godine u Hrvatskoj je popisano 4 284 889 stanovnika. Premda se u posljednjih 150 godina broj stanovnika Hrvatske udvostručio, što je manji porast u usporedbi s razvijenijim europskim zemljama, njegov je razvoj zbog burnih društveno-gospodarskih događaja bio vrlo turbulentan (→ Tablica 8).

Tablica 8 Broj stanovnika Republike Hrvatske, indeks promjene i gustoća stanovništva 1857. – 2011. godine

Godina popisa	Broj stanovnika	Indeks promjene (1857. = 100)	Gustoća stanovništva (broj stanovnika/km ²)
1857.	2 181 499	100,0	39
1869.	2 398 292	109,9	42
1880.	2 506 228	114,9	44
1890.	2 854 558	130,9	51
1900.	3 161 456	144,9	56
1910.	3 460 584	158,7	61
1921.	3 443 375	157,8	61
1931.	3 785 455	173,5	67
1948.	3 779 858	173,2	67
1953.	3 936 022	180,4	70
1961.	4 159 696	190,7	74
1971.	4 426 221	203,0	78
1981.	4 601 469	210,9	81
1991.	4 784 265	219,3	85
2001.	4 437 460	203,4	78
2011.	4 284 889	196,4	76

Izvori: Podaci Državne geodetske uprave, Zagreb, 2014.
Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2012. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Na popisno kretanje stanovništva, kao i na demografske strukture, snažno su utjecala tri rata koja su se u zadnjih sto godina vodila na tlu Hrvatske – Prvi svjetski rat (1914. – 1918.), Drugi svjetski rat (1941. – 1945.) te Domovinski rat (1991. – 1995.) (→ *povijest*, str. 73–84). U uvjetima visokoga nataliteta u relativno mirnijem razdoblju 19. stoljeća stanovništvo se konstantno povećavalo. Ipak, zbog početka emigracije u prekomorske zemlje (Sjeverna i Južna Amerika) do koje je došlo uslijed, primjerice, agrarne prenaseljenosti dijelova Hrvatske, prezaduženosti seljaka i vinogradarske bolesti, porast broja stanovnika bio je nešto sporiji nego u razvijenijim zemljama Europe. U prvoj polovici 20. stoljeća Hrvatska bilježi i dalje visoke stope nataliteta. Mortalitet se smanjuje zbog poboljšanih životnih prilika i dostupnije medicinske skrbi, što utječe na produljenje trajanja života pa je prirodna promjena (tada prirodni prirast) naglašeno pozitivna. Međutim, izravni i neizravni utjecaji Prvoga svjetskog rata, kao i sve jače iseljavanje stanovništva iz primorske Hrvatske (osobito s otoka) i gorske Hrvatske u prekomorske zemlje, npr. za vrijeme Velike ekonomske krize (1929. – 1933.), donekle je smanjilo ukupan porast broja stanovnika. Porast ukupne populacije nastavio se i nakon Drugoga svjetskog rata u razdoblju socijalističke Jugoslavije (→ *povijest*, str. 85). Snažni procesi industrijalizacije i urbanizacije utjecali su na ubranu deagrarizaciju i deruralizaciju te hrvatski gradovi počinju brzo rasti, ponajprije Zagreb i Split. Paralelno s jačim preseljavanjem u gradove hrvatskom se stanovništvu počinje smanjivati natalitet (od 1960-ih), što je posljedica poprimanja gradskih reproduktivnih obrazaca s manjim brojem djece u obitelji. Ukupno stanovništvo počinje starjeti pa se istovremeno povećava mortalitet koji je početkom 1990-ih prvi put postao veći od nataliteta, zbog čega Hrvatska počinje bilježiti negativnu prirodnu promjenu stanovništva, odnosno prirodni pad. I u drugoj polovici 20. stoljeća Hrvatska bilježi negativnu migracijsku bilancu jer više njezinih stanovnika emigrira iz zemlje, negoli imigrira. Vanjske migracije nakon Drugoga svjetskog rata bile su uvjetovane i političkim (ne)prilikama (iseljavanje pripadnika poraženih snaga i naroda u Drugome svjetskom ratu, npr. Nijemaca i Talijana, ali i dijela poklonika ustaškoga režima, i to u prekomorske zemlje – SAD, Kanadu, Argentinu, Čile, Australiju i Novi Zeland te nešto manje u europske države), ali su ekonomski razlozi bili još naglašeniji (odlasci na „privremeni rad”, uglavnom muškoga, slabije obrazovanoga stanovništva ponajviše iz tzv. „pasivnih krajeva” – npr. Dalmatinske zagore i Like – u zemlje zapadne Europe, prije svega u Njemačku, Austriju, Švicarsku, Švedsku, Francusku, Italiju, zemlje Beneluksa itd.). Ipak, sve do 1991. godine ukupan se broj stanovništva u Hrvatskoj povećao. Nakon toga slijedi razdoblje demografskoga pada koje

traje do danas. Na smanjenje ukupnoga broja stanovnika utjecalo je više razloga od kojih su najvažniji izravni i neizravni utjecaji Domovinskoga rata (→ *povijest*, str. 92), teškoće u gospodarskoj tranziciji iz centralističko-planskoga, socijalističkoga sustava u kapitalistički sustav slobodnoga tržišta pri čemu je izgubljeno mnogo radnih mjesta, što je znatno smanjilo životni standard, te sve naglašeniji odljev mozгова koji zahvaća mlado, obrazovano stanovništvo koje u sve većemu broju odlazi u razvijenije države Europe te u SAD, Kanadu i Australiju. Nažalost, ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, uz istodobnu društveno-gospodarsku krizu u koju je Hrvatska zapala, intenzitet odljeva mozgov, ali i slabije kvalificirane radne snage dodatno se povećava. Prilikom interpretacije podataka popisne statistike valja voditi računa i o metodologiji popisivanja. Naime, 2001. i 2011. godine popisano je prisutno stanovništvo, dok je u prijašnjim popisima popisano prijavljeno stanovništvo, pa stoga i u različitoj metodologiji popisivanja leži jedan od razloga smanjenja broja stanovnika 2001., odnosno 2011. godine.

Nacionalni sastav stanovništva Hrvatske ukazuje na izrazitu homogenost. Naime, prema posljednjem popisu stanovništva 2011. godine čak 90,4 % ukupne populacije izjasnilo se kao Hrvati. U svim hrvatskim županijama (→ Karta 3) (→ *politika*, str. 126) Hrvati čine apsolutnu većinu stanovništva. Udio Hrvata manji je od 80 % jedino u Vukovarsko-srijemskoj županiji (79,2 % Hrvata; 15,5 % Srba) te u Istarskoj županiji (68,3 % Hrvata; 12,1 % regionalno opredijeljenih).

Osim u matičnoj državi, Hrvati u većem ili manjem broju žive i u drugim zemljama Europe i svijeta. U Bosni i Hercegovini Hrvati su jedan od tri konstitutivna naroda, a najviše ih živi u zapadnoj Hercegovini. Od ostalih europskih država u kojima žive Hrvati kao autohtona manjina valja istaknuti Austriju (gradišćanski Hrvati u pokrajini Gradišće), Mađarsku (pogotovo u južnome dijelu duž granice s Hrvatskom), Srbiju (najviše u Srijemu i Bačkoj u pokrajini Vojvodini), Crnu Goru (u Boki kotorskoj), Rumunjsku itd. Zbog nepovoljnih socio-ekonomskih prilika u domovini oko 2 – 3 milijuna Hrvata i njihovih potomaka danas živi u europskim (Njemačka, Austrija, Švicarska, Francuska, Švedska, Italija itd.) i izvan europskim državama (SAD, Kanada, Argentina, Čile, Australija, Novi Zeland itd.).

U Hrvatskoj su od nacionalnih manjina najzastupljeniji Srbi (4,4 % 2011. godine). Srbi su autohtona manjina u Hrvatskoj, a korijeni njihove prisutnosti u Hrvatskoj sežu još u 16. stoljeće od kada ih se znatan broj doselio s istoka u bijegu pred osmanskim opasnošću, ponajviše na prostor nekadašnje Vojne krajine (Banovina, Kordun, Lika, dijelovi Dalmatinske zagore, dijelovi istočne i zapadne Slavonije). Dio srpskoga stanovništva u Hrvatsku se do-

Karta 3 Županije i županijska središta Republike Hrvatske

selio i tijekom 20. stoljeća u razdoblju Jugoslavije. Za vrijeme i neposredno nakon Domovinskoga rata dio Srba stradao je u ratnim okolnostima, a znatan ih se broj i iselio iz Hrvatske ($\rightarrow$ *povijest*, str. 95). Nakon smirivanja ratnih i poratnih prilika dio iseljenoga srpskog stanovništva vratio se u Hrvatsku.

Od ostalih nacionalnih manjina valja istaknuti: Bošnjake (0,7 % 2011. godine; pretežno žive u gradovima u koje su se, privučeni boljim radnim uvjetima i mogućnošću zaposlenja, doselili iz susjedne Bosne i Hercegovine tijekom perioda socijalističke Jugoslavije), Talijane (0,4 %; uglavnom u Istri, Rijeci te u zapadnoj Slavoniji), Albance (0,4 %), Mađare (0,3 %; ponajviše u Baranji, istočnoj Slavoniji, kao i duž granice s Mađarskom), Slovence (0,3 %), Rome, Čehe, Slovence itd. Prava nacionalnih manjina u Hrvatskoj definirana su ustavnim zakonima u skladu s europskim standardima ljudskih i manjinskih prava i sloboda.

Vjerski se sastav stanovništva Hrvatske gotovo u cijelosti podudara s nacionalnim. Zbog stoljetne pripadnosti velike većine Hrvata rimokatoličkoj vjeri glavninu stanovništva čine rimokatolici (86,3 % 2011. godine). Pravoslavci (ponajviše Srbi, ali i Crnogorci i Makedonci) čine 4,4 % stanovništva, muslimani (Bošnjaci i dio Albanaca) 1,5 %, protestanti 0,3 % itd. Na ostale vjere, kao i na agnostike, ateiste i vjerski neizjašnjene otpada 7,5 % stanovništva Hrvatske 2011. godine.

Biološki sastav stanovništva jasno ukazuje na uznapredovali proces demografskoga starenja ili senilizacije populacije. Prema podacima posljednjega popisa stanovništva udio mladoga stanovništva (do 20 godina starosti) iznosio je 20,9 %, zreloga (20 – 59 godina) 55,0 %, a staroga (60 i više godina) 24,1 %. Dobna struktura znatno je nepovoljnija u velikoj većini hrvatskih sela, ponajprije u gorskoj Hrvatskoj, Banovini, Kordunu, Dalmatinskoj zagori, velikoj većini otoka i sl. zbog dugotrajne emigracije mladoga stanovništva prema gradovima u potrazi za boljim uvjetima za život. Sve veći izazov predstavlja i starenje stanovništva u radnome kontingentu uz istovremeno iseljavanje školovanoga mladog stanovništva u razvijenije europske i prekomorske zemlje. Zbog sve naglašenijega starenja stanovništva očigledna je sve veća prevlast žena u spolnoj strukturi ukupne populacije (51,8 % 2011. godine) zbog nešto dužega životnoga vijeka. Na feminizaciju u populaciji utjecala su i tri rata kroz koja je Hrvatska prošla u 20. stoljeću jer u ratovima tradicionalno jače stradava mlađe muško stanovništvo.

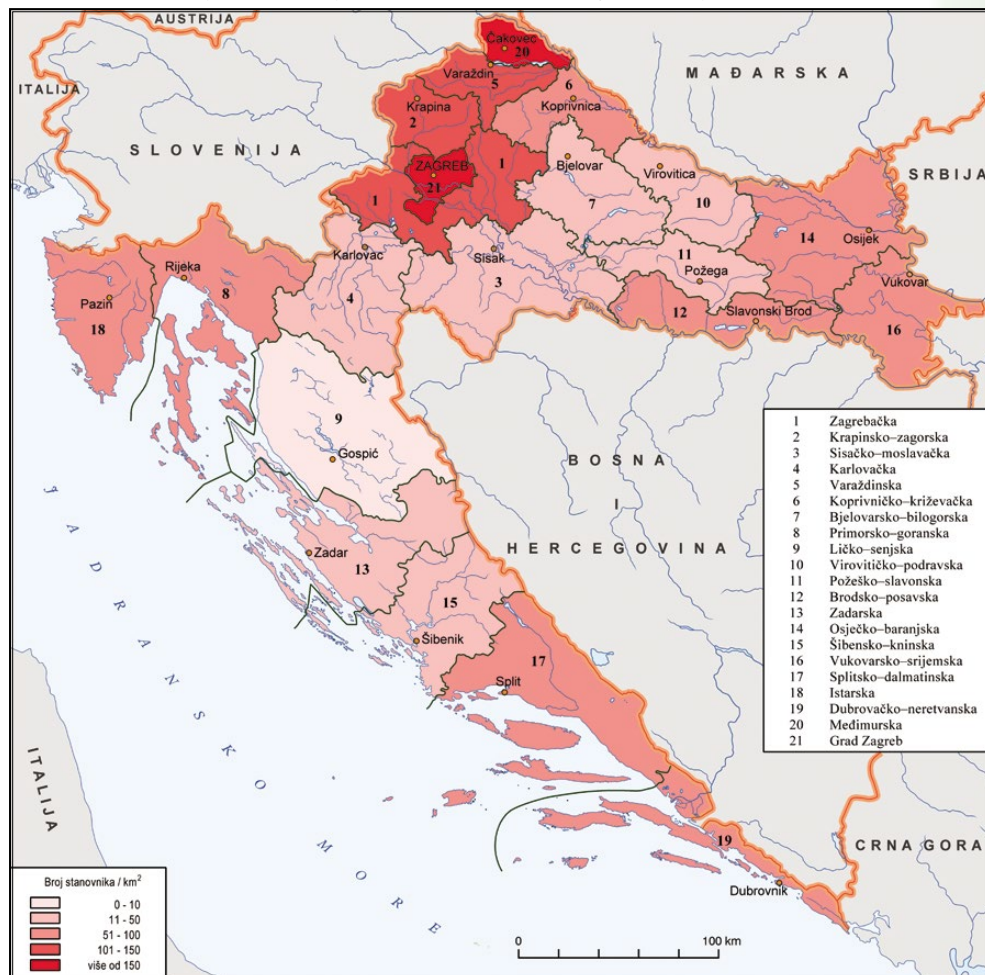
Naseljenost

Opća gustoća naseljenosti 2011. godine iznosila je 76 stanovnika na km², čime se Hrvatska može svrstati u srednje naseljene europske zemlje. Ipak, osnovno obilježje naseljenosti Hrvatske jesu velike regionalne razlike. Na današnji prostorni razmještaj stanovništva utjecalo je mnogo faktora od kojih su najvažniji: distribucija obradivih poljoprivrednih površina, razvoj gradova, prostorni razmještaj industrije, jačanje procesa litoralizacije s kojim je povezan razvoj lučko-industrijskih funkcija, kao i masovnog turizma u priobalju, ali i brojni drugi.

Nizinski i brežuljkasti prostor panonsko-peripanonske Hrvatske u okolini većih gradova (npr. zagrebačka aglomeracija, Hrvatsko zagorje, varaždinska Podravina, Međimurje itd.), kao i neki obalni dijelovi primorske Hrvatske (npr. opatijsko primorje, crikveničko-vinodolsko primorje, obalni prostor splitske urbane regije itd.), ubrajaju se u najgušće naseljena područja

zemlje, dok je gorska Hrvatska (Gorski kotar i Lika) u cjelini najslabije naseljena regija (→ Karta 4).

Karta 4 Gustoća naseljenosti županija Republike Hrvatske 2011. godine (broj stanovnika na km²)

Izvor: *Popis stanovništva kućanstava i stanova 2011.* Zagreb: Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr.

Rijetko su naseljeni i prostori dalmatinskoga zaleđa, manji i od kopna udaljeniji otoci, Banovina, Kordun te prometno izoliraniji dijelovi panonsko-peripanonske Hrvatske (npr. Žumberak, dijelovi slavonskoga gorja, itd.). Može se primijetiti da su područja koja su u Domovinske ratu bila okupirana ili teško stradala danas naseljena slabije nego prije rata, kao i da su nizinska i brežuljkasta područja (do 200 m, odnosno 500 m nadmorske visine) gušće naseljena od područja na većim nadmorskim visinama.

Velike razlike u gustoći naseljenosti evidentne su ne samo na nacionalnoj razini, već i na makroregionalnoj županijskoj (→ Karta 4) i gradskoj/općinskoj (→ *politika*, str. 126), što govori u prilog činjenici jačanja monocentrične regionalne strukture i potrebe djelotvornije decentralizacijske politike regionalnoga razvoja koja bi podrazumijevala ravnomjerniji prostorni razmještaj stanovništva i gospodarstva (→ Tablica 9).

Tablica 9 Županije Republike Hrvatske – kopneno-otočna površina, broj stanovnika (2011.), gustoća naseljenosti (2011.), županijsko središte, BDP po glavi stanovnika (2010.)

Županija	Površina (km ²)	Broj stanovnika	Gustoća naseljenosti (broj stanovnika /km ²)	Županijsko središte	BDP po glavi stanovnika (EUR)
Zagrebačka	3060	317 606	104	Zagreb	7164
Krapinsko-zagorska	1229	132 892	108	Krapina	6085
Sisačko-moslavačka	4466	172 439	39	Sisak	8362
Karlovačka	3626	128 899	36	Karlovac	7404
Varaždinska	1261	175 951	140	Varaždin	8209
Koprivničko-križevačka	1748	115 584	66	Koprivnica	8086
Bjelovarsko-bilogorska	2639	119 764	45	Bjelovar	6720
Primorsko-goranska	3589	296 195	83	Rijeka	12 343
Ličko-senjska	5354	50 927	10	Gospić	8278
Virovitičko-podravska	2023	84 836	42	Virovitica	5869
Požeško-slavonska	1822	78 034	43	Požega	6053
Brodsko-posavska	2028	158 575	78	Slavonski Brod	5357
Zadarska	3647	170 017	47	Zadar	8182
Osječko-baranjska	4153	305 032	73	Osijek	7539
Šibensko-kninska	2983	109 375	37	Šibenik	7887
Vukovarsko-srijemska	2449	179 521	73	Vukovar	5521
Splitsko-dalmatinska	4538	454 798	100	Split	8072
Istarska	2815	208 055	74	Pazin	12 897
Dubrovačko-neretvanska	1780	122 568	69	Dubrovnik	10 457
Međimurska	729	113 804	156	Čakovec	7885
Grad Zagreb	641	790 017	1232	Zagreb	18 645
Ukupno (Republika Hrvatska)	56 578	4 284 889	76	Zagreb	10 057

Izvori: Podaci Državne geodetske uprave. Zagreb, 2014.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. Zagreb: Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr.
Priopćenje Državnog zavoda za statistiku 12. 1. 2. Zagreb, 4. 2. 2013.

Naime, centralne funkcije gradova, osobito onih najvećih: glavnoga grada Zagreba, kao i makroregionalnih središta Splita, Rijeke i Osijeka, s vremenom jačaju, dok se opskrbljenost uslugama manjih gradskih naselja i velike većine sela istovremeno smanjuju. Najbrže depopuliraju područja u gorskoj Hrvatskoj, većina otoka, Dalmatinska zagora, Banovina, Kordun, ali i dijelovi Moslavine i Podravine koji su bogati obradivom zemljom, što ukazuje na duboku krizu hrvatskoga agrara.

S obzirom na broj stanovnika u Hrvatskoj prevladavaju mala naselja. Od nešto više od 6700 naselja njih samo 19 brojilo je više od 20 000 stanovnika 2011. godine (→ Tablica 10).

Tablica 10 Broj stanovnika najvećih gradskih naselja u Hrvatskoj 2011. godine

Gradsko naselje	Broj stanovnika	Županija
Zagreb	688 163	Grad Zagreb
Split	167 121	Splitsko-dalmatinska
Rijeka	128 384	Primorsko-goranska
Osijek	84 104	Osječko-baranjska
Zadar	71 471	Zadarska
Pula	57 460	Istarska
Sesvete	54 085	Grad Zagreb
Slavonski Brod	53 531	Brodsko-posavska
Karlovac	46 833	Karlovačka
Varaždin	38 839	Varaždinska
Šibenik	34 302	Šibensko-kninska
Sisak	33 322	Sisačko-moslavačka
Vinkovci	32 029	Vukovarsko-srijemska
Velika Gorica	31 553	Zagrebačka
Dubrovnik	28 434	Dubrovačko-neretvanska
Bjelovar	27 024	Bjelovarsko-bilogorska
Vukovar	26 468	Vukovarsko-srijemska
Koprivnica	23 955	Koprivničko-križevačka
Solin	20 212	Splitsko-dalmatinska
Zaprešić	19 644	Zagrebačka

Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.* Zagreb: Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr.

Gotovo četvrtina stanovništva Hrvatske živi u 4 najveća grada – Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku – što zorno upućuje na zaključak da je Hrvatska zemlja nepravilnoga urbanog sustava s obzirom na broj stanovnika

u gradovima. Udio gradskoga stanovništva od 60 % u ukupnome ukazuje na činjenicu da je stupanj urbanizacije u Hrvatskoj osjetno manji od gospodarski jačih, industrijaliziranih, pa tako i urbaniziranih država zapadne i srednje Europe. Valja napomenuti da se stupanj urbanizacije u Hrvatskoj konstantno povećava, što je u skladu s razvojnim trendovima ostalih europskih država.

Hrvatska je zemlja duge urbane tradicije koja seže još u antičko vrijeme grčke kolonizacije (→ *umjetnost*, str. 233–238) – kolonije: *Issa* (današnji Vis), *Korkyra Melaina* (Korčula), *Pharos* (Stari Grad na Hvaru), *Tragurion* (Trogir) itd., odnosno rimske kolonizacije – gradovi: *Pola* (današnja Pula), *Parentium* (Poreč), *Iadera* (Zadar), *Salona* (Solin), *Narona* (Vid kod Metkovića), *Siscia* (Sisak), *Marsonia* (Slavonski Brod), *Cibalae* (Vinkovci), *Mursa* (Osijek) itd. U srednjovjekovnome razdoblju (→ *povijest*, str. 67) počeli su se graditi velikaški zamci i utvrde, u pravilu na strateški pogodnim brežuljcima, ispod kojih postupno nastaju podgrađa (suburbiji) u kojima su živjeli obrtnici i trgovci. Upravo se ta podgrađa, kao i trgovišta nastala na pogodnim prijelazima preko rijeka (npr. Osijek, Vukovar, Slavonski Brod), mogu smatrati jezgrama nove urbanizacije. Naime, s vremenom bi neko od tako formiranih naselja dobilo status grada, pa i slobodnoga kraljevskoga grada (npr. Zagreb, odnosno tadašnji Gradec 1242. godine, Varaždin, Križevci, Koprivnica, Virovitica, Samobor itd.), što mu je osiguralo privilegiran položaj u odnosu na ostala naselja te bi preuzelo vodeću ulogu u tadašnjem sustavu središnjih naselja. Istovremeno se u primorskoj Hrvatskoj urbana tradicija nastavila pod vlašću Bizanta (→ *umjetnost*, str. 240). Razvitkom manufaktura (18. i 19. stoljeće), razvojem željezničke mreže i začetima industrijske proizvodnje gradovi populacijski i prostorno rastu, da bi se većini njih tijekom 20. stoljeća, a osobito nakon Drugoga svjetskog rata, paralelno s jakom industrijalizacijom broj stanovnika naglo povećao (→ *povijest*, str. 88). Posljednjih desetljeća u najvećim hrvatskim gradovima, primjerice u Zagrebu, zamjetni su procesi suburbanizacije koji za posljedicu imaju preseljavanje stanovništva iz središta gradova prema njihovim rubnim dijelovima i sve urbaniziranijim okolicama, kao i doseljavanje stanovništva iz manjih gradova i sela u okolice većih gradova (→ sl. 6).

Mreža gradova najgušća je u središnjoj Hrvatskoj (područje zagrebačke makroregije) te u primorskoj Hrvatskoj (splitska i riječka makroregija). U istočnoj Hrvatskoj (osječka makroregija), zbog tradicionalno jače usmjerenosti na poljoprivredu u obradivom zemljom bogatoj Slavoniji i Baranji, kao i u gorskoj Hrvatskoj, tradicionalno emigracijskome prostoru u kojemu se

Sl. 6 Splitska aglomeracija, brojem stanovnika druga u Hrvatskoj, sve se više širi duž obale, ali i u unutrašnjost

zbog oskudnijih prirodnih uvjeta nije razvilo ni jedno veće gradsko naselje koje bi u funkcionalnome smislu okupilo taj prostor, mreža je gradova rjeđa.

U seoskim naseljima u Hrvatskoj 2011. godine živjelo je oko 40 % stanovništva. Hrvatska su sela u prosjeku malena, s manje od 300 stanovnika, te su u pravilu infrastrukturno znatno slabije opskrbljena u odnosu na gradove. U njima uglavnom živi starije stanovništvo, karakteriziraju ih emigracijska obilježja pa su uglavnom pogođena depopulacijom. U panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj prevladavaju velika nizna seoska naselja koja su se izdužila uz ceste (npr. u Slavoniji) te raštrkana (disperzna) sela sastavljena od više zaselaka, karakteristična za brežuljkasta područja (npr. Hrvatsko zagorje, slavonsko gorje, Banovina, Kordun). U Gorskom kotaru također prevladavaju raštrkana seoska naselja. U Lici, unutrašnjosti Dalmacije i Istre, pak, pojavljuju se okupljena (zbijena) sela na rubovima plodnih polja u kršu (da bi se za poljodjelstvo sačuvalo rijetko obradivo zemljište) ili na strateški pogodnim vrhovima brežuljaka (tzv. akropolski tip naselja u unutrašnjoj Istri – npr. Motovun).

Sredinom 19. stoljeća Hrvatska je bila tipična zemlja tradicionalnoga agrarnog društva u kojoj je velika većina uglavnom neobrazovanoga ili slabije obrazovanoga stanovništva živjela na selu i preživljavala obrađujući zemlju ili se, u priobalju, uz zemljoradnju bavila i ribarstvom. Jačanje industrije sporo se iz europskih razvojnih jezgara širilo prema perifernim dijelovima kontinenta kojemu je, s obzirom na stupanj gospodarskoga razvoja, pripadala i Hrvatska. Procesi industrijalizacije širili su se paralelno s razvojem željezničke mreže. Prve željezničke pruge na tlu Hrvatske počinju se graditi 1860-ih, odnosno 1870-ih godina (Kotoriba – Pragersko, Beč – Zagreb – Sisak, Beč – Ljubljana – Rijeka, Budimpešta – Zagreb – Rijeka).

Ulaskom u zajedničku državu s još slabije razvijenim prostorima slavenskoga juga (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo, Makedonija) nakon Prvoga svjetskog rata Hrvatska je preko noći zadobila ulogu „lokomotive” razvoja Jugoslavije. Najsnažniju industrijalizaciju Hrvatska je proživjela u razdoblju socijalističke Jugoslavije 1945. – 1990. (→ *povijest, str. 87*), što je potaknulo jako doseljavanje stanovništva u gradove pa se u uvjetima jake urbanizacije sve više stanovništva zapošljavalo u tercijarnome (trgovina, bankarstvo, različite osobne usluge, promet, ugostiteljstvo, turizam itd.) i kvartarnome sektoru (uprava, sudstvo, zdravstvo, školstvo, znanost itd.) uz istovremeno napuštanje i zapuštanje poljoprivrede.

Raspadom socijalističke Jugoslavije i hrvatskim osamostaljenjem 1991. godine mijenja se društveno uređenje pa se u hrvatsko gospodarstvo u posljednjih dvadesetak godina razvija u uvjetima slobodnoga tržišta prema kapitalističkome društvenom uređenju. Tranzicija gospodarstva koja je i u drugim nekada socijalističkim državama Europe prouzrokovala brojne društvene i ekonomske teškoće (→ *povijest, str. 104–105*), u Hrvatskoj je bila osobito zahtjevna jer je započela u vrijeme Domovinskoga rata (1991. – 1995.) pa su zbog izravne ratne opasnosti i opće nesigurnosti u toj početnoj fazi izostala znatnija inozemna ulaganja.

Smirivanjem ratnih prilika hrvatsko gospodarstvo započelo je s postupnom obnovom, vidljivom primjerice u sanaciji uništenoga ili oštećenoga stambenog i gospodarskog fonda, izgradnji velike većine današnje autocestovne mreže, brzom oporavku turizma, povećanju trgovine itd. Strana ulaganja znatno su se povećala u posljednjih desetak godina, usporedno s pri-

bližavanjem i konačnim ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine, kao i nakon ulaska u NATO savez 2009. godine (→ *politika, str. 129*).

U turbulentna posljednja dva desetljeća hrvatsko je društvo prešlo iz industrijskoga u postindustrijsko. Glavnina radnika danas je zaposlena u pre-rađivačkoj industriji, poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu, trgovini, zdravstvenoj zaštiti i turizmu (hrvatska.eu: zemlja i ljudi 2013). Krajem 2000-ih godina hrvatsko gospodarstvo zbog velikoga unutrašnjeg i vanjskog duga zapalo je u recesiju praćenu povećanjem nezaposlenosti, ponajprije u privatnome sektoru, te smanjivanjem industrijske proizvodnje. Ipak, ulaskom u Europsku uniju i otvaranjem novih mogućnosti financiranja kroz europske institucije i programe može se očekivati valorizacija hrvatskih razvojnih potencijala i resursa u punoj mjeri. Realno najviše valja očekivati od turizma, i to na čitavome prostoru države, te od ekološke poljoprivrede, šumarstva, ekološki prihvatljive industrije, pomorstva, trgovine te privatnoga poduzetništva.

Poljoprivreda, ribarstvo i šumarstvo

Geografski smještaj u sjevernim umjerenim geografskim širinama, kao i raznolikost prirodne osnove (reljef, klima, tlo, vodni resursi) u Hrvatskoj omogućuju raznovrsnu poljoprivrednu proizvodnju. Ukupno je 3,2 milijuna hektara poljoprivrednih površina, od kojih se obrađuje oko 2 milijuna, dok ostatak otpada na pašnjake, bare i ribnjake (hrvatska.eu: zemlja i ljudi 2013).

Najprostranija i najvrednija poljoprivredna područja nalaze se u panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, osobito u Slavoniji i Baranji. Na tamošnjim oranicama, kao i u nizinama središnje Hrvatske, uzgajaju se žitarice, kao i industrijsko bilje (suncokret, uljana repica, soja i šećerna repa). Na brežuljkastim područjima te lesnim ravnjacima u Slavoniji i Baranji razvijeno je i vinogradarstvo te voćarstvo (npr. šljive, jabuke, breskve itd.), kao i povrtlarstvo. Panonsko-peripanonski prostor u poljoprivredi važan je i zbog dobro razvijenoga mesnog i mliječnog stočarstva, a u ribarstvu, odnosno ribnjačarstvu, po uzgoju slatkovodne ribe (šaran, som, smuđ). U ovome prostoru, osobito u Slavoniji, veliku važnost u prošlosti, ali i u današnje vrijeme zadržalo je šumarstvo, pri čemu su osobito vrijedne prostrane hrastove šume.

Zbog skromnijih prirodnih pogodnosti planinsko-kotlinski prostor gorske Hrvatske ima manje značenje u kontekstu obujma poljoprivredne proizvodnje, ali tamošnje ratarstvo i stočarstvo na obiteljskim gospodarstvima zbog čistoga okoliša ima prvorazredno značenje u pogledu kvalitete pro-

izvoda koja bi u skoroj budućnosti trebala biti prepoznata i izvan granica Hrvatske. U stočarstvu najveću važnost ima ovčarstvo (Lika), a pojavljuje se i mliječno govedarstvo. Od ratarskih kultura nadaleko su poznati lički krumpir i kupus, a sve važniji postaje i uzgoj bobičastoga voća (kupine, maline) u Gorskom kotaru, kao i pčelarstvo. U uzgoju ribe prevladava pastrva. Velikim bogatstvom crnogoričnih (ponajprije jelovih) i bjelogoričnih šuma (bukovih) ističe se Gorski kotar.

U primorskoj Hrvatskoj nešto je manje obradiva zemljišta zbog krške podloge, ali se važnost tamošnje poljoprivrede ogleda u činjenici da, pogotovo u Dalmaciji, uspijevaju kulture koje zbog izostanka blagodati mediteranske klime ne uspijevaju u drugim dijelovima Hrvatske. U poljima u kršu u obalnome zaleđu, kao i u plodnim flišnim zonama (npr. u Ravnim kotarima, Kaštelima, Vinodolu, Konavlima, kao i na većim otocima) te u melioriranome prostoru donjoneeretvanskoga kraja uspijevaju mediteranske i submediteranske kulture (rano voće i povrće, mandarine, limuni, smokve). Vinogradarstvo je rašireno diljem Dalmacije, kao i u Istri i na Kvarneru, a sve važnije postaje i maslinarstvo, što se ogleda i u sve većoj kvaliteti hrvatskih maslinovih ulja, osobito onih iz Istre. U stočarstvu, tradicionalno, prevladava ovčarstvo (unutrašnjost Dalmacije, otoci – npr. Pag), uz nešto svinjogojstva i peradarstva. Razvijeno je i ribarstvo u Jadranskome moru (prevlast plave ribe, ponajprije srdela i skuša), a u posljednje vrijeme sve veću važnost dobiva i marikultura (umjetni uzgoj riba – npr. tuna, kao i školjkaša, primjerice kamenica u Malostonskome zaljevu).

Nažalost, usprkos velikim potencijalima za uspješniji razvoj, hrvatska poljoprivreda više desetljeća nalazi se u fazi stagnacije i nazadovanja. Glavni su razlozi krize agrara: mali i rasparcelirani poljoprivredni posjedi kao posljedica nepovoljne vlasničke strukture i patrijarhalnoga sustava nasljeđivanja zemlje, nedostatak mladoga, kvalificiranoga stanovništva na selu koje bi se bilo spremno baviti poljoprivredom kao tržišnom, a ne autarkično orijentiranom djelatnošću, direktne i indirektne posljedice Domovinskoga rata (nerazminirana i(li) zapuštena poljoprivredna područja), tradicionalna depopulacija ruralnih područja pri čemu dolazi do napuštanja poljoprivrednih površina, nerazvijen ili zapušten sustav navodnjavanja, ali i kratkovidna poljoprivredna politika s nedovoljnim ulaganjima i zaštitom domaće poljoprivredne proizvodnje koja je pogodovala trgovačkome lobiju orijentiranome u velikoj mjeri na uvoz poljoprivrednih proizvoda iz inozemstva. Može se očekivati da će prestrukturiranje poljoprivrede biti lakše ostvariti u okviru mnogobrojnih programa Europske unije (→ *politika*, str. 129).

Industrija, rudarstvo i energetika

Počeci razvoja hrvatske industrije datiraju iz razdoblja druge polovice 19. stoljeća te prve polovice 20. stoljeća kada se, u eri prevlasti željezničkoga prometa, u hrvatskim gradovima pojavljuju prvi industrijski pogoni. Prva industrija bila je vezana za preradu sirovina (poljoprivredni proizvodi, drvo, kamen), da bi nakon Drugoga svjetskog rata u uvjetima socijalističke ekonomije industrija zabilježila znatne kvantitativne i kvalitativne pomake. Osim tradicionalnih industrijskih grana (prehrambena, tekstilna, drvna industrija, industrija obuće) u drugoj se polovici 20. stoljeća intenzivno razvijaju i metalna industrija, kemijska industrija, elektroindustrija, metalurgija, strojogradnja, industrija široke potrošnje te brodogradnja kao jedan od najpoznatijih *brendova* hrvatske industrije. Domovinski rat, kao i ekonomska tranzicija, nanijeli su brojne probleme hrvatskoj industriji. U njezinu prestrukturiranju došlo je do smanjivanja obujma industrijske proizvodnje, zatvoreni su mnogi nekonkurentni industrijski subjekti, a u većini onih koji su nastavili s radom otpušten je znatan broj radnika. Najtežu situaciju proživjela su industrijska središta u zonama izravnih ratnih razaranja, kao i ona u okupiranim dijelovima Hrvatske (npr. Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar, Sisak, Karlovac, Zadar, Šibenik, Knin), dok su se u tek nešto manjim teškoćama našli industrijski centri izvan zone neposredne ratne opasnosti. Nakon nešto stabilnijega razvoja početkom 2000-ih, novi udarac hrvatska industrija proživljava posljednjih godina u vremenima recesije hrvatskoga gospodarstva koja je možda najjače pogodila upravo tu važnu gospodarsku granu.

Prostorni razmještaj industrije u Hrvatskoj pokazuje izrazitu koncentraciju prema nekoliko vodećih industrijskih regija: zagrebačkoj (glavna industrijska središta: Zagreb, Sisak, Karlovac), sjevernohrvatskoj (Varaždin, Čakovec, Koprivnica), istočnohrvatskoj (Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, Vukovar), riječkoj (Rijeka, Pula) te splitskoj (Split, Trogir, Zadar, Šibenik).

Kao vodeće grane hrvatske industrije danas se izdvajaju: brodogradnja (najveća brodogradilišta su u Puli, Rijeci, Splitu i Trogiru), graditeljstvo, petrokemija te prehrambena industrija. Neke grane industrije i dalje ostvaruju pozitivne rezultate i znatno sudjeluju u vanjskoj trgovini, primjerice proizvodnja hrane, pića i duhana, elektroindustrija, metalna, farmaceutska, drvna te kemijska i naftna industrija. Za izlazak iz krize hrvatsku industriju potrebno je osuvremeniti modernim visokim tehnologijama, čime bi zasigurno ojačala njezina izvozna orijentacija.

Hrvatska oskudijeva rudnim bogatstvima. Premda se u prošlosti na prostoru Hrvatske vadilo željezo, boksit i ugljen, zbog premalih količina i previsokih troškova eksploatacije svi su nekadašnji rudnici zatvoreni. Danas su stoga aktivna tek nalazišta kvalitetnoga građevinskog materijala (šljunak i pijesak, kao i glina za proizvodnju opeke uz veće rijeke u panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, lapor za proizvodnju cementa, građevinski i dekorativni kamen u primorskoj Hrvatskoj, npr. u Pučišćima na otoku Braču vadi se poznati brački kamen, a u okolici Benkovca u zadarskome zaleđu također poznati benkovački kamen). Zahvaljujući velikom salinitetu, Jadransko more tradicionalan je izvor soli, pa tako i danas u Hrvatskoj tri solane proizvode morsku sol – najveća u Pagu, kao i one u Stonu i u Ninu.

U Hrvatskoj se nalazi tek manja količina fosilnih goriva (nalazišta nafte u Podravini, Posavini i istočnoj Slavoniji, kao i nalazišta zemnoga plina u Podravini i u podmorju Jadranskoga mora zapadno od obale Istre) koja je nedostatna za domaće potrebe. Stoga je Hrvatska u najvećoj mjeri ovisna o uvozu energenata iz inozemstva (plin iz Rusije, ugljen za rad termoelektrana, nafta). U transportu nafte osobito je važan Jadranski naftovod (JANAF), koji spaja naftni terminal Omišalj na otoku Krku s rafinerijama u Rijeci i Sisku, a njegovi ogranci vode i prema Bosni i Hercegovini, Srbiji i Mađarskoj. Otprilike polovica proizvedene električne energije dolazi iz hidroelektrana (najvažnije su na rijeci Cetini te Dravi), a ostatak iz termoelektrana, od kojih su najveće one u Sisku, Rijeci, Zagrebu te Plominu. Energetski sektor Hrvatske upotpunjuje i nuklearna elektrana Krško u Sloveniji, djelomično u hrvatskome vlasništvu, kao i do sada slabije iskorišteni alternativni izvori energije, poput vjetroelektrana, uglavnom duž jadranske obale.

Promet i trgovina

Bez obzira na svoju malu površinu Hrvatska ima vrlo povoljan prometno-geografski položaj. Naime, teritorijem Hrvatske prolazi više paneuropskih prometnih koridora zacrtanih na konferenciji ministara prometa europskih država u Helsinkiju 1997. godine. Koridor 10 tako povezuje srednju Europu s jugoistočnom Europom i Bliskim istokom, a u prostoru Hrvatske proteže se od granice prema Sloveniji, preko Zagreba do hrvatsko-srpske granice prolazeći dolinom rijeke Save. Ogranak koridora 5, preciznije koridor 5b, spaja srednju Europu (Budimpeštu), preko Zagreba s Rijekom, najvećom hrvatskom lukom, a koridor 5c iz Budimpešte preko Osijeka i prostora Bosne i Hercegovine povezuje s Pločama, drugom po veličini hrvatskom

lukom. Važnost dunavskoga plovnog puta, na koji Hrvatska izlazi krajnjim istočnim dijelom, istaknuta je njegovim proglašavanjem paneuropskim prometnim koridorom 7 (→ Karta 5).

Karta 5 Prometni sustav Hrvatske

Nakon hrvatskoga osamostaljenja, u posljednja dva desetljeća **cestovni promet** u Hrvatskoj pozicionira se kao vodeći oblik prometa i u putničko-me i u robnome segmentu. Cestovnu mrežu Hrvatske čini 29 333 km kategoriziranih cesta, od čega je oko 1600 km autocesta (hrvatska.eu: zemlja i ljudi 2013) kojih je velika većina izgrađena krajem 1990-ih i početkom 2000-ih godina kada je Hrvatska bila država s najvećom dinamikom izgradnje autocesta u Europi. Mreža kvalitetnih autocesta, osim za unutardržavno povezivanje, ima veliku važnost u tranzitnome međunarodnom prometu,

kao i u turizmu, jer je Hrvatska, u turističkome smislu, autodestinacija za glavninu turista iz (za hrvatski turizam) najvažnijih emitivnih turističkih država Europe. Čvorovi hrvatskih autocesta važni su i kao povoljne lokacije za podizanje poslovnih zona (npr. poslovna zona u Varaždinu, poslovna zona Podi u Dugopolju itd.).

Za razliku od ekspanidirajućega cestovnog prometa, **željeznički promet** u Hrvatskoj u posljednja dva desetljeća stagnira i u putničkome i u robnome segmentu. Do sada, nažalost, nisu učinjena potrebna infrastrukturna poboljšanja kako bi i u današnje vrijeme taj oblik prometa ostao konkurentan. Ulaganja u željeznicu, stoga, valja očekivati u bliskoj budućnosti kako bi i hrvatske luke, ponajprije Rijeka, povećale konkurentnost u robnome prometu. Najprometnije su željezničke pruge: Ljubljana – Zagreb – Slavonški Brod – Vinkovci – Beograd, Budimpešta – Koprivnica – Zagreb – Rijeka te Zagreb – Split.

Hrvatska je zemlja izrazite pomorske orijentacije i tradicije. Nažalost, i **pomorski promet** danas stagnira, djelomično zbog indirektnih posljedica Domovinskoga rata i gospodarske tranzicije, gubitka dijela zaleđa hrvatskih luka, ali i zbog infrastrukturnoga zaostajanja luka, kao i željezničke mreže prema njima. U međunarodnome trgovačkom i putničkom prometu sudjeluju luke Rijeka, Ploče (druga po veličini hrvatska luka, važna za robni promet prema Bosni i Hercegovini), Split (najveća putnička luka), Zadar, Šibenik, Pula i Dubrovnik (sve važnija luka u *cruising* turizmu).

Riječni promet u Hrvatskoj slabije je razvijen, između ostaloga i zbog relativno kratke plovnosti hrvatskih rijeka. Najvažnija riječna luka jest Vukovar na Dunavu, a potom slijedi Slavonški Brod na Savi te Osijek na Dravi. Riječni promet nesumnjivo bi dobio na važnosti planiranom izgradnjom 60 km dugačkoga kanala Vukovar – Slavonški Šamac kojime bi se dunavski i savski plovni put povezali unutar granica Hrvatske.

Nakon smirivanja ratnih prilika **zračni promet** u Hrvatskoj pokazuje izrazito uzlazne trendove. Za to je, prije svega, zaslužan porast turizma i pojava sve brojnijih letova niskotarifnih zrakoplovnih prijevoznika, kao i *čarter* letova u funkciji turističkih aranžmana. Brojem letova ističu se međunarodne zračne luke Zagreb, Split, Dubrovnik, Zadar, Pula, u manjoj mjeri Rijeka (na otoku Krku) te Osijek.

U posljednja dva desetljeća, točnije od 1993. godine, Hrvatska je država s negativnom vanjskotrgovinskom bilancom (→ Tablica 11). Ipak, posljednjih godina raste pokrivenost uvoza izvozom.

Tablica 11 Vrijednost izvoza i uvoza Republike Hrvatske 2002. – 2011. godine

Godina	Vrijednost izvoza (mlrd. EUR)	Vrijednost uvoza (mlrd. EUR)	Pokrivenost uvoza izvozom (%)
2006.	8 251 588	17 104 667	48,2
2007.	9 004 144	18 832 981	47,8
2008.	9 585 134	20 817 147	46,0
2009.	7 529 396	15 220 090	49,5
2010.	8 905 242	15 137 011	58,8
2011.	9 582 161	16 281 147	58,9
2012.	9 628 468	16 215 896	59,4
2013.	9 589 448	16 527 900	58,1
2014.	10 368 782	17 129 405	60,5
2015.	11 527 852	18 482 861	62,4

Izvor: *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2016*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Hrvatska svoje proizvode najviše izvozi u Bosnu i Hercegovinu, Austriju, Italiju, Njemačku, Sloveniju, Ujedinjeno Kraljevstvo, Srbiju, Mađarsku i Rusiju, a najviše uvozi iz Italije, Njemačke, Kine, Rusije, Austrije, Azerbajdžana te Bosne i Hercegovine. Sa zemljama Europske unije, prije svega s Italijom, Njemačkom, Slovenijom i Austrijom, Hrvatska ostvaruje gotovo dvije trećine svoje vanjske trgovine (hrvatska.eu: zemlja i ljudi 2013). U budućem usmjeravanju vanjske trgovine nikako se ne bi smjelo zanemariti tradicionalnu važnost država iz istočnoga dijela bivše Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Makedonija) s kojima je hrvatska vanjskotrgovinska bilanca pozitivna, kao ni pojavu potencijalnih vanjskotrgovinskih partnera s udaljenijih tržišta (npr. Kina, Rusija, države jugozapadne Azije). Naglašeni deficit u vanjskotrgovinskoj bilanci donekle ublažava pozitivna bilanca Hrvatske u međunarodnome turizmu.

Turizam

Najvažnija i najperspektivnija grana hrvatskoga gospodarstva jest turizam. Sam turizam ostvaruje oko 15 % udjela u BDP-u. Budući da je riječ o grani s velikim multiplikatorskim učincima na komplementarne djelatnosti (trgovina na malo, ugostiteljstvo, ostale uslužne djelatnosti), realna zastu-

pljenost turizma u BDP-u raste do oko 20 %. Osim zbog respektabilnih ekonomskih pokazatelja, turizam je važan i zbog imidža zemlje u inozemstvu jer je sigurnost i uređenost zemlje za prihvrat stranaca na dokoličarskim putovanjima jedan od osnovnih preduvjeta za razvoj turizma.

Turizam u Hrvatskoj ima dugu tradiciju. Naime, u obalnim turističkim mjestima (npr. u Opatiji, Crikvenici, Dubrovniku itd.) već u drugoj polovici 19. stoljeća pojavljuju se prvi smještajni kapaciteti u kojima bi boravili mahom bogati strani gosti (Austrijanci, Nijemci, Mađari, Česi, Talijani). U prvoj polovici 20. stoljeća nekadašnja primorska klimatska lječilišta postaju ljetovališta, a glavna je rekreacijska aktivnost kupanje i uživanje u moru. Razvoj kupališnoga turizma dodatno je afirmirao Hrvatsku kao vrlo poželjnu turističku destinaciju jer su sve komparativne prednosti mediteranske i submediteranske klime, atraktivnosti Jadranskoga mora, kao i razvedene obale s mnoštvom otoka, mogle doći do punoga izražaja. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju prevlasti tvrde socijalističke ideologije, turizam slabi, a kao njegova glavna funkcija ističe se odmor i rekreacija radničke klase. Ipak, krajem 1960-ih država shvaća potencijal međunarodnoga turizma i otvara se prema svijetu, a turizam se počinje tretirati kao vrlo unosna djelatnost u prikupljanju deviznih sredstava. Započinje intenzivan razvoj masovnoga kupališnoga turizma na obali, potom i na otocima, nažalost u mnogim mjestima uz istovremeno napuštanje ili zapuštanje tradicionalnih djelatnosti (poljoprivreda, ribarstvo). Domovinski rat nanio je velike štete hrvatskome turizmu. Naime, turizam je u Dalmaciji gotovo u potpunosti zamro, dok je u Istri i na Kvarneru bio sveden na neusporedivo manju mjeru negoli prije rata. Smirivanjem ratnih prilika uslijedio je brz i uspješan oporavak turizma pa su već sredinom 2000-ih dostignuti brojčani pokazatelji turističkoga prometa i prihoda iz rekordnih kasnih 1980-ih. Postupno je došlo i do kvalitativnoga pomaka, što podrazumijeva uključivanje sve većega spektra prirodnih i antropogenih turističkih atrakcija u turističku ponudu. U turističkoj slici Hrvatske i dalje prevladava kupališni turizam, uglavnom masovnoga karaktera. Primorska Hrvatska i dalje je dominantna hrvatska regija prema pokazateljima turističkoga razvoja, ali se počinju sve intenzivnije razvijati i selektivni (specifični) oblici turizma (npr. nautički, ruralni, kulturni, manifestacijski, zdravstveni, vinski, skijališni, *cruising* turizam itd.). Na taj način Hrvatska se nastoji u cijelosti afirmirati kao turistička zemlja i ublažiti negativne posljedice sezonalnosti kupališnoga turizma.

Hrvatska je 2016. godine zabilježila 15,6 milijuna turističkih dolazaka, od čega 13,8 milijuna stranih. Među stranim turistima 2016. godine najza-

stupljeniji su Nijemci, Slovenci, Austrijanci, Talijani i Poljaci. Najveći broj turističkih dolazaka evidentiran je u Istarskoj županiji (vodeće destinacije: Poreč, Rovinj, Pula, Umag, Novigrad, Vrsar), ispred Primorsko-goranske županije (vodeće destinacije: Opatija, Crikvenica, Novi Vinodolski, Rijeka te otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj), a potom slijede županije u Dalmaciji (najposjećenije destinacije: Dubrovnik, Makarsko primorje, Split, Šibenik, Vodice, Biograd, Zadar te otoci Hvar, Brač, Korčula, Vis, Pag itd.) (→ sl. 7).

Sl. 7 Turizam je najperspektivnija grana hrvatskoga gospodarstva, a Dubrovnik najpoznatija hrvatska turistička destinacija u svijetu

U kontinentalnome dijelu Hrvatske, osim Zagreba u kojemu znatan dio registriranoga prometa gostiju ostvaruju i poslovni ljudi, kao vodeća turistička i izletnička mjesta ističu se toplička turistička mjesta (Tuheljske toplice, Krapinske toplice, Stubičke toplice, Varaždinske toplice, Sv. Martin na Muri, Topusko) te gradovi Varaždin, Samobor i Osijek. Za hrvatski turizam sve su važnija zaštićena područja, ponajprije nacionalni parkovi i parkovi

prirode, koji predstavljaju najposjećenije turističke lokalitete u gorskoj Hrvatskoj (prije svih nacionalni park Plitvička jezera).

Širenje turizma u sve dijelove zemlje nesumnjivo će pridonijeti percepciji Hrvatske ne samo kao „male zemlje za veliki odmor” ili „Mediterrana kakav je nekada bio”, već i kao gostoljubive, prirodno i kulturno raznolike i bogate zemlje, zemlje širokoga raspona životnih stilova, tradicije i običaja, zemlje burne prošlosti na razmeđu srednje, južne i jugoistočne Europe, zemlje u kojoj se stranci ugodno osjećaju, zemlje koju svakako treba ne samo posjetiti, već i doživjeti.

Literatura i izvori

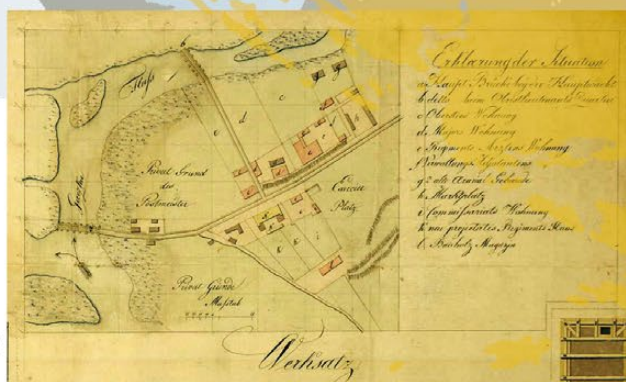
- Bertić, I. i dr. (ur.) 2001. *Satelitski atlas Hrvatske*. Zagreb: Naklada Ljevak i Gisdata.
- hrvatska.eu: zemlja i ljudi*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2013. www.croatia.eu.
- Opačić, V. J. (ur.) 2012. *Veliki atlas Hrvatske*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Podaci Državne geodetske uprave*. Zagreb, 2014.
- Podaci Zavoda za zaštitu prirode Republike Hrvatske*. Zagreb, 2014.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr.
- Priopćenje Državnog zavoda za statistiku 12. 1. 2.* Zagreb, 4. 2. 2013.
- Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2016*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

Sažetak

Republika Hrvatska država je na razmeđi srednje, južne i jugoistočne Europe. Obuhvaća panonsko-peripanonsku regiju na sjeveru i istoku, primorsku regiju uzduž razvedene obale Jadranskoga mora na zapadu i jugu te planinsko-kotlinsku regiju između njih, izduženu u smjeru pružanja planinskoga sustava Dinarida. Premda površinom i brojem stanovnika relativno malena, Hrvatska je zemlja burne prošlosti u čijem su prostornome razvoju važnu ulogu imali utjecaji različitih kulturno-civilizacijskih krugova. Razlike u prirodno-geografskoj osnovi, kao i u društveno-gospodarskim prilikama, ključno su utjecale na današnju neravnomjernu naseljenost dijelova Hrvatske. Tako se središnja Hrvatska, unutar koje se nalazi glavni grad Zagreb, afirmirala kao vodeća politička, gospodarska i populacijska jezgra države. Primorska Hrvatska, ponajprije obalni pojas s vodećim urbanim središtima Splitom u Dalmaciji i Rijekom na prostoru Kvarnera, pozicionirala se kao sekundarno gospodarsko i demografsko težište zemlje, baš kao i istočni dio panonsko-peripanonskoga prostora, okupljen oko Osijeka, najvećega grada u Slavoniji. Gorska Hrvatska, baš kao i dijelovi obalnoga zaleđa, većina hrvatskoga otočja te slabije razvijeni ruralni prostori panonsko-peripanonske regije, može se svrstati u periferne prostore u današnjem demografskom i ekonomskom razvoju zemlje. U strukturi hrvatskoga gospodarstva danas sve veću ulogu imaju tercijarne djelatnosti, ponajprije turizam. Može se očekivati da će Hrvatska, nakon što je 2013. godine kao 28. članica stekla punopravno članstvo u Europskoj uniji, u budućnosti zabilježiti jači gospodarski prosperitet ne samo u turizmu, nego i u ekološkoj poljoprivredi i industriji visokih tehnologija za čiji uspješniji razvoj postoje preduvjeti.

General barun Filip Vukasović

Tvrtno Jakovina

Povijest Hrvatske između periodizacije i problematizacije

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.04>

Gdje je Hrvatska, gdje žive Hrvati?

Gotovo svaki narod na svijetu za sebe voli reći da je posve jedinstven. Isto tako mnoge će zajednice za sebe tvrditi da se nalaze na raskrižju civilizacija, da su baštinitice različitih utjecaja koji su baš na njihovu području na posve osebujuan način pretvoreni u nešto drukčije, novo, posebno. Mali narodi usto često ističu i svoj osobit, velik utjecaj na povijest koji je nerijetko u neskladu s njihovom veličinom ili bogatstvom. Poneki narodi, posebno oni u srednjoj i istočnoj Europi, licitiraju s patnjom i žrtvom, pa se katkada može učiniti da je veličina nesreće nešto što kasnijim povijesnim zbivanjima daje osobitu vrijednost i težinu. Takav je niz stereotipnih razmišljanja primjenjiv i na Hrvate. Unatoč svemu, neke se posebnosti, pa i argumenti za tvrdnje o sasvim osebujnim karakteristikama, mogu uočiti. Hrvati za sebe kažu da su se smjestili na dodirnome području različitih sustava ili velikih cjelina, ali dominantno u **srednjoj Europi**, dijelom na **Sredozemlju**. **Balkan**, čiji su baštinitici u znatnoj mjeri (a zapadni će ih susjedi gotovo isključivo vezati uz taj dio Europe), u ponekim se povijesnim razdobljima među Hrvatima jedva spominjao i bio smatran krajnje nepoželjnim identitetom.

Smještanje Hrvatske na Balkan ili tvrdnja da su Hrvati (i) Balkanci mogla je izazvati žustre rasprave, a još uvijek ima onih koji bi takvu tvrdnju mogli ocijeniti uvredljivom. Kako je balkansku komponentu nemoguće ignorirati, da bi se izbjegao termin koji Hrvatsku previše približava jugoistočnim susjedima, on je često mijenjan izrazima poput *regija, naš dio Europe* ili *jugoistočna Europa*. Nakon što je u drugoj polovici devedesetih godina 20. st.

administracija u Bruxellesu stvorila termin *zapadni Balkan* koji je obuhvaćao zemlje bivše Jugoslavije bez Republike Slovenije, ali s Albanijom, jedno je vrijeme vladao usporedni diskurs: unutar Hrvatske rabili su se eufemizmi, a izvan zemlje briselska je terminologija bila prihvaćena. Nakon što je 1. srpnja 2013. Republika Hrvatska postala 28. članicom Europske unije (→ *politika*, str. 129), prije referenduma kojim je odluka morala biti potvrđena dominantni je službeni narativ govorio o konačnome europskom potvrđivanju Hrvatske, stvarnome povratku Hrvatske u Europu i svoje prirodno okružje te je još više naglašavao prekid s Balkanom.

Triplex confinium

Rasprava o tome je li Hrvatska balkanska ili nije, i je li uopće Balkan opravdano smatrati tek mjestom nasilja i primitivizma, nema posebnu povijesnu relevantnost jer su u pojedinim vremenima poneki od navedenih utjecaja bili snažniji na pojedine dijelove hrvatskoga korpusa. Bez obzira na to što će Hrvatska, vjerojatno lakše od mnogih, moći pokazati da je u mnogim segmentima posljednja sa zapadnoga ruba Europe, baštinica je **triju tradicija**, mjesto susreta **triju religija**, a u dugim vremenskim trajanjima i **triju imperijalnih sustava**.

Ruševine rimske Salone

Na samome kraju antike zemlje u koje se Hrvati tek trebaju doseliti, a tada su bile dio Rimskoga Carstva, podijeljene su 395. godine (→ *umjetnost*, str. 231). Tada se velika antička rimska država podijelila na dva dijela, Istočno Rimsko Carstvo i Zapadno Rimsko Carstvo. Istočno je bilo poznato kao Bizant i postojalo je do 1453. godine, dok se Zapadno raspalo već 476. godine. Zemlje koje će kasnije nastaniti Hrvati bile su tako izložene utjecajima Bizanta i to uglavnom na jadranskoj obali, ali je njihov veći dio ušao u zonu utjecaja Franačke Države ili drugih zajednica na rubu katoličke Europe. Antička tradicija i utjecaji, bilo kulturni ili oni nastali miješanjem stanovništva, za hrvatsko su oblikovanje bili vjerojatno i važniji od baštine koju su Hrvati

Mletački lav

Osmanski prikaz Petrinje

Grb Hrvatske pod Habzburzima

donijeli sa sobom (→ *umjetnost*, str. 231). Postojanje jake rimske tradicije i gradova u Dalmaciji i Panoniji ključni su za razumijevanje hrvatske povijesti, bez obzira na to što Hrvata na prostoru koji će tek u srednjem vijeku postati Hrvatska, naravno, u to vrijeme još nema.

Druga velika podjela koja je imala civilizacijsko i kulturno značenje bila je vjerska. Hrvatska je među najistočnijim zemljama u Europi u kojima je dominantno katoličanstvo. Granica između zapadnoga i istočnoga kršćanstva, dakle granica između onih zemalja koje su priznavale rimskoga papu i onih koje su priznavale patrijarha u Konstantinopolu, prošla je 1054. godine upravo ovim prostorima, dijeleći rijekom Drinom suvremenu Republiku Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku od Istoka (→ *umjetnost*, str. 230). Zbog toga izlazak iz Hrvatske uglavnom znači i promjenu dominantne slike izgleda vjerskih objekata.

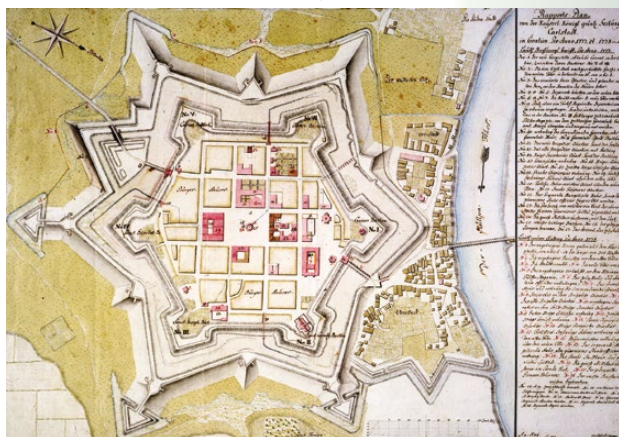
Na hrvatskome prostoru, u višestoljetnome trajanju u Dalmaciji i Istri, dominirala je u srednjem vijeku sredozemna, jadranska Presvijetla Republika ili Venecija. Srednjoeuropska Habsburška Monarhija bila je od 16. do 19. stoljeća dominantna na kontinentalnome hrvatskome prostoru. Osmansko Carstvo, koje je bilo islamsko i čiji je sultan u Istanbulu bio ujedno i vjerski vođa, kalif, stoljećima je dominiralo unutrašnjim dijelom Dalmacije, Slavonijom i čitavom Bosnom i Hercegovinom. **Na tim rubnim područjima triju država ili triju sustava – mletačkoga, habsburškoga i osmanskoga – koji su se doticali, sukobljavali ali i surađivali upravo na hrvatskome prostoru, brojno je bilo i pravoslavno, srpsko stanovništvo.**

Kad su u petnaestome stoljeću Osmanlije iz Male Azije prodrle prema središnjoj Europi, hrvatske su zemlje ponovo imale rubni položaj na civilizacijskoj granici koja je potrajala stoljećima. U tome se razdoblju bezbrojnih bitaka ističu dvije koje su odredile stoljeće najvećega sužavanja hrvatskoga teritorija i krvarenja. Prva je bila bitka na Krbavskome polju 1493., kada je stradala banska vojska s Emerikom Derenčinom na čelu, a druga je bila bitka kod Siska 1593., kada su habsburški vitezovi odbili osmanske

trupe koje nakon toga više nisu osvajale hrvatske habsburške krajeve. Zemlja se tada svela na *ostatke ostataka nekada slavnoga kraljevstva*, pisali su onodobni izvori. Čak i kada su Osmanlije bile potisnute daleko na jugoistok nakon kršćanske *reconquiste* krajem 17. stoljeća, dio hrvatskih prostora i dalje je bio organiziran kao granično vojno područje, izdvojeno od civilne uprave. Bila je to **Vojna krajina**, dio sustava posebno organiziranih vojnih područja kojima nije upravljala civilna, banska vlast u Zagrebu. Vojnom je granicom upravljalo Ratno vijeće u austrijskome Grazu, a služila je kao rezervoar vojnika za Habsburšku krunu. Vojna se krajina u hrvatski civilni prostor konačno reintegrirala tek 1881. godine, desetljećima nakon što je prestala bilo kakva stvarna opasnost iz osmanskoga prostora. Vojska i blizina ratišta te izloženost neprijateljstvima značila je nesigurnost, ekonomsko zaostajanje, a upravna i politička izdvojenost toga prostora i posebni položaj njegova stanovništva označila je daljnje lomljenje hrvatskoga prostora. Tako je teritorijalna fragmentiranost Hrvatske osobitost koja se održala sve do danas.

Rubni, ali krajnje zapadni položaj imali su oni Hrvati koji su postali podanicima Osmanskoga Carstva. Od trenutka kada je srednjovjekovna bosanska država 1463. pala pod Osmanlije pa do 1878., odnosno 1908. godine kada je Austro-Ugarska pripojila, a onda i anektirala Bosnu i Hercegovinu, taj je prostor bio u sustavu države koja je u starijoj historiografiji opisivana kao jedan od glavnih krivaca hrvatskoga zaostajanja za Zapadom i Europom, a Osmanlijama se pripisivao teror nad kršćanskim stanovništvom. Tek u novije vrijeme takve su interpretacije napuštene, a osmanska se vlast počela ocjenjivati daleko objektivnije. Nakon što su Osmanlije potisnute, unatoč njihovoj

Tlocrt karlovačke tvrđave iz 1777. godine

Triplex confinium, rijeka Zrmanja

Grb plemićke obitelji Zrinski

dugoj prisutnosti na hrvatskim područjima, uglavnom su sve džamije srušene, a muslimansko se stanovništvo iselilo. Borci protiv Osmanlija, svećenici Matija Mesić i Luka Ibrišimović, pa hrvatski banovi i plemić Ivan Karlović, različiti članovi plemićkih obitelji Erdödy, Zrinski i Drašković, zbog svojih su podviga u protuosmanskim udarima slavljani u velikome dijelu Europe. Jedan od najpoznatijih i najcjenjenijih boraca protiv Osmanlija bio je Nikola Zrinski. On je 1664. godine spalio glasoviti Sulejmanov most preko baranjskih močvara kod Osijeka, zapravo cestu na drvenim stupovima, građevinu koja je bila smatrana jednim od svjetskih čuda onoga vremena. Uspjeh hrvatskoga plemića koji je provalio duboko u tursko područje odjeknuo je kršćanskom Europom.

Rubni su položaj imali i oni Hrvati koji su od srednjega vijeka pa do 1797. godine bili podanici Mletačke Republike. Jedna je od najčešćih tvrdnji o Mlečanima u devetnaestostoljetnoj historiografiji i literaturi, a ta se tvrdnja zadržala sve do danas, bila da su Mlečani uništili hrvatsku planinu Velebit čije su drveće navodno sjekli kako bi izgradili novi grad Veneciju. Česta je bila i tvrdnja da se sudbina *Slavena*, dakle Hrvata, odvijala u potpalublj mletačkih galija gdje su oni bili veslači mletačke mornarice (tako je pisao književnik i političar Vladimir Nazor). Međutim, odnosi s Mlečanima bili su daleko složeniji i nisu uključivali samo teror. Renesansne građevine, moguć-

Šibenska katedrala sv. Jakova, 15. st.

nost brzoga i izravnoga kontakta s mletačkom obalom Jadrana i središtem ondašnjega svijeta u talijanskim državama, u kulturnome su smislu ostavili sjajne proizvode koji su i danas važan dio hrvatskoga kulturnog identiteta (→ *književnost*, str. 169; → *umjetnost*, str. 231).

Hrvati iz središnjih krajeva današnje Hrvatske, koji su od 1527. postali podanici Habsburške Monarhije i sve do 1918. ostali u sastavu države čiji je glavni grad bio Beč, zauzimali su krajnji jugoistok te multinacionalne države. Dio Hrvata živio je, čak i dominirao, na područjima koja u nacionalni korpus Hrvatske nisu ušla vrlo dugo, poput Istre koja se nalazila unutar Habsburške Monarhije, kasnije Austro-Ugarske Monarhije, ali u sastav hrvatske države nije ušla nikada prije 1945. godine.

Hrvatske granice izgledaju neobično, neupućenu promatraču možda i umjetno, ali su one u velikome dijelu stare nekoliko stotina godina. To posebno vrijedi za hrvatski krajnji jug. Granična crta s današnjom Republikom Crnom Gorom određena je nakon što je Dubrovačka Republika u prvoj polovici 15. stoljeća kupnjom stekla Konavle koji su, bez obzira na Hrvate u Boki kotorskoj, u 20. stoljeću postali krajnja granica moderne Republike Hrvatske. Granice Dubrovačke Republike odredile su i prijelom hrvatskoga prostora u Neumu. Naime, kako bi izbjegla izravnu granicu s Mletačkom Republikom, Dubrovačka je Republika Neum 1718. ustupila Osmanskomu Carstvu, jednako kao i izlaz na more u Boki kotorskoj. Tako je Dubrovnik osigurao svoju granicu u odnosu na Mlečane koji su im bili konkurencija.

Različiti su se hrvatski prostori postupno okupljali unutar istoga, habsburškoga prostora. Osim sjeverozapadne Hrvatske, koja je od 1527. bila pod habsburškom krunom, ostali su hrvatski prostori postupno ulazili u sastav Habsburške Monarhije i do 1918. godine cjelokupan je hrvatski korpus živio unutar te države. Složenost Republike Hrvatske, raznorodni sustavi koji su povezani u jednu cjelinu koju je činio samostalni Dubrovnik kao grad-republika od 1358. do 1808. godine, Istra, Trojedna Kraljevina (kako su se nazivali prostori Slavonije, Dalmacije i Hrvatske u užemu smislu), uz pojedina rubna područja koja su bila izvan hrvatskoga sustava poput Baranje ili unutar njega poput Srijema, u 20. su stoljeću organizirana u jugoslavensku državu. Složenost teritorijalnoga ustroja vidljiva je i u izgledu grba Republike Hrvatske koji je nastao 1991. godine (→ *politika*, str. 108). On pokazuje zasebne identitete povijesnih pokrajina. Čini se da su se u suvremeno vrijeme stoljetna centripetalna kretanja konačno smirila, mada još uvijek postoji razlika u mentalitetu, kuhinji, jeziku, pa i političkoj kulturi raznih dijelova Hrvatske (→ *etnologija*, str. 207; → *jezik* str. 145).

Hrvatska nakon Požarevačkoga mira 1718. godine

Habsburški vojskovođa Eugen Savojski potisnuo je Osmanlije iz Temišvara, dijela Srbije, a osvojio je i dio teritorija južno od Save u Bosni. Mletačka Republika proširila se na Imotski i Vrgorac u dalmatinskome zaleđu. Mada su teritorijalna postignuća južno od Save doskora poništena, kršćanska je *reconquista* za Slavoniju, Srijem i dijelove Dalmacije krajem 17. i početkom 18. stoljeća bila dovršena. Stvorene su granice koje su uglavnom sve do danas ostale granice Republike Hrvatske.

Seobe i miješanja

Slično kao i drugi narodi, Hrvati su se stoljećima selili i bili protjerivani, a u hrvatski korpus ulazili su različiti drugi etnici, neki kapilarno i pojedinačno, poneki u većim brojevima. Hrvatska je dijaspora, i ona stara, koja je iz zemlje odlazila od 19. stoljeća dalje, pa i ona nova, nastala tijekom 20. stoljeća, vrlo velika. Hrvati koji su se iselili u današnje austrijske i mađarske zemlje

i dio Slovačke u vrijeme osmanskih provala i danas u tim zemljama čine važnu manjinsku zajednicu sa zasebnim identitetom, jezikom i novinama (riječ je o krajevima sasvim namak Beču i Bratislavi, u Burgenlandu, dakle Gradišću). Nešto kasnije dogodile su se seobe iz gospodarskih razloga. Prije svega od kraja 19. stoljeća nadalje Hrvati su se selili u Australiju i obje Amerike. Neposredno pred Prvi svjetski rat samo u jednoj godini u Ameriku se iselilo oko 30 000 Hrvata. Velike i po uspješnosti različite hrvatske zajednice postoje od tada u Novom Zelandu, u različitim dijelovima Australije, u Argentini i Čileu, Urugvaju, Kanadi i Sjedinjenim

Američkim Državama (→ *etnologija*, str. 225). Premda Hrvata ima i u New Orleansu ili Kansas Cityju, najveće su i najuspješnije zajednice u Kaliforniji, New Yorku i Chicagu, Torontu, a napose u Pittsburgu gdje se nalazi i sjedište jedne od najvećih i najdjelatnijih iseljeničkih zajednica uopće, *Hrvatske bratske zajednice*. Neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata dio je stanovnika odanih nacističkomu projektu iz političkih razloga napustio Hrvatsku. Potom se, od 1960-ih godina nadalje, prvo kao „radnici na privremenome radu u inozemstvu”, a u osnovi trajno, iseljavala iz ekonomskih, a dijelom i političkih razloga radno sposobna radna snaga u zemlje zapadne Europe, prije svega u Njemačku, Austriju, Švicarsku, Francusku, Švedsku itd. Nakon 1990-ih, dijelom zbog ratnih opasnosti, kao izbjeglice, pa onda iz ekonomskih razloga (mada ovoga puta nije bila riječ o tek kvalificiranim, već mahom o bolje obrazovanim mlađim ljudima) iseljavanje je nastavljeno.

Iseljavanje je tako također jedna od pojava duga trajanja na hrvatskome prostoru. Isto je tako prostor koji su nastanjivali Hrvati rijetko bio ekskluzivno *njihovo* područje. Od srednjega vijeka pa do 21. stoljeća hrvatske zemlje bile su domovina različitim narodima, od kojih su susjedni bili najbrojniji, ali ne i jedini. Dramatična zbivanja u 20. stoljeću dovela su do znatnoga smanjivanja gotovo svih manjinskih zajednica, katkada u samo nekoliko godina. Srpska je zajednica početkom devedesetih u Hrvatskoj brojila 12 % stanovništva, a prema popisu 2011. godine tek 4,4 %. Talijanska zajednica bila je brojna u Istri, dijelovima Dalmacije i Rijeci, no nakon Drugoga svjetskog rata dramatično se smanjila. Isto vrijedi za Nijemce kojih je do posljednjih

Reklamni plakat za prijevoz iseljenika, 19. st.

Iseljenici na brodu za Novi svijet

godina Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj bilo nekoliko stotina tisuća. Židovska i romska zajednica tijekom Drugoga svjetskog rata uglavnom su posve nestale. Više od 80 % njihovih članova stradalo je u Holokaustu i genocidu za vrijeme ustaške vladavine. U državama u kojima su Hrvati imali manjinski status, pa i u Bosni i Hercegovini gdje su najmanji konstitutivni narod, dogodili su se slični procesi. Tako su nakon ratova 1990-ih tisuće Hrvata iz Vojvodine i Bosne i Hercegovine u bijegu od nasilja došle u Hrvatsku. Nekada vrlo složena i

u nacionalnome smislu raznolika područja zapravo su s vremenom postajala sve manje složena, a nacionalno sve homogenija.

Velike cjeline hrvatske povijesti

Makar je interes za prošlo, često i opterećenost pojedinim povijesnim razdobljima, osobina mnogih naroda, pa tako i Hrvata, u javnome diskursu i(li) političkim raspravama već se dugo smatra osjetljivim samo 20. stoljeće. Samo se vrijeme Drugoga svjetskog rata i poslijeratne, socijalističke Jugoslavije, a onda i vremena nakon osamostaljenja Hrvatske, u javnome diskursu politiziraju i raspravljaju i izvan povjesničarskih krugova. O svim se ostalim povijesnim razdobljima raspravlja uglavnom u okvirima historiografije, što nikako ne podrazumijeva da je tada ideologizacija isključena.

Hrvatska se povijest obično dijeli u nekoliko velikih cjelina koje uglavnom korespondiraju s velikim ciklusima u europskoj povijesti. Neki povjesničari periodizaciju drže krunom povjesničarske discipline, no treba biti svjestan da je periodizacija često arbitrarna, budući da su rijetki tako dramatični i važni prekidi s prošlim koji posve odvajaju jedno od drugoga povijesnog razdoblja. Na primjer za stanovnike je grada Zadra 1202. godina ključna jer su tada križari uništili taj kršćanski grad kako bi Mlečanima osigurali sredstva za prijevoz do Svete Zemlje. Taj je događaj drukčije odjeknuo u Dubrovniku koji je od njega profitirao, a posve je drugačije značenje imao za Hrvate u Varaždinu koji su o njemu, ako su nešto uopće čuli, slušali kao o dalekome događaju u dalekim krajevima.

Glavni događaji u Hrvatskoj od 6. do 12. stoljeća

582. Barbari su osvojili rimski grad Sirmij, a 614. Salonu. Gasi se i naselje u Epidauru.
Kraj antičkoga razdoblja i početak srednjovjekovlja.
Na prostor Hrvatske dolaze novi stanovnici, prema legendi pod vodstvom petorice braće i dviju sestara. O seobi Hrvata najdetaljniji opis ostavio je bizantski car Konstantin Porfirogenet iz 10. stoljeća u djelu *De administrando imperio*.
7. – 8. st. Šutnja izvora i arheologije o zbivanjima s prvim Hrvatima.
9. i 10. st. Započinje pokrštavanje. Izgradnja crkve sv. Donata u Zadru. Franačka vlast. Donjom Panonijom vlada knez Ljudevit Posavski, a u Dalmaciji knez Borna.
846. – 1089. Oltarna pregrada iz Rižinica, *dux* (knez) Hrvata Trpimir. 852. Trpimirova darovnica i spomen države Hrvata (*Regnum Chroatorum*).
Vladari narodne dinastije: Domagoj (864. ratuje s Mlečanima), Branimir (879. – 888.), knez Hrvata, razmjenjuje pisma s papom Ivanom VIII., Muncimir, Tomislav (910. – 928.). Često se u starijoj historiografiji govori o prvome kralju Hrvata jer Tomislava izvori nazivaju *rex*, ali potvrde o tome da je bio kralj nema. Krešimir, Miroslav, Držislav (970. – 995.) iz Carigrada dobiva naslov eparha i patricija. Vrhunac je srednjovjekovne države bio u vrijeme Petra Krešimira IV. (1058. – 1074.) i kralja Zvonimira (1075. – 1089.). Hrvatska je podijeljena u županije sa županima.
1100. Bašćanska ploča iz Jurandvora kraj Baške na otoku Krku. Početci pismenosti i književnosti na hrvatskome jeziku.
Posljednji kralj Stjepan II. nasljeđuje Zvonimira. Njegovom smrću nestaje kraljevskoga roda koji se obično naziva Trpimirovići. Jelena, sestra ugarskih prinčeva i Zvonimirova žena, krunu prenosi na svoju braću.
1097. Bitka na Petrovoj gori (današnjem Gvozdu) čiju lokaciju ne znamo posve točno. Anarhija u Hrvatskoj.
1102. Krunjenje Kolomana iz dinastije Arpadovića za kralja Dalmacije i Hrvatske u Biogradu. Ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Neretljanske oblasti u jednu cjelinu. Intenziviranje napetosti s Venecijom oko istočnojadranske obale. Ti će odnosi, kao i veze s Ugarskom, obilježavati hrvatsku povijest sljedećih tisuću godina.

Hrvatska se povijest konvencionalno dijeli na razdoblja od kojih je prvo razdoblje od doseljenja, koje se vremenski određuje od 7. stoljeća nadalje, pa do početka 12. stoljeća. O podrijetlu Hrvata znamo vrlo malo. Dominantne su četiri teorije o podrijetlu: slavenska, iranska, gotska i teza o autohtonomo podrijetlu. U pojedinim su vremenima pojedine teorije bile dominantne ili prisutnije u literaturi, makar nužno ne i u znanstvenim radovima. Tezu o trajnome boravku Hrvata na području gdje je njihova današnja domovina nikada zapravo nije ozbiljno zastupao nitko. U devedesetim godinama 20. stoljeća aktivno je od dijela službenih prosvjetnih vlasti forsirana ideja o iranskome podrijetlu Hrvata. Mada znanost o tome nije govorila, ta je teza bila popularna i služila je kako bi se tijekom Domovinskog rata što više naglasila razlika između Hrvata i Srba. Sasvim je nesporno da su dodiri Hrvata i azijskih elemenata postojali, no puno više od toga nemoguće je dokazati. Tijekom Drugoga svjetskog rata, u vremenu kada je Hrvatska bila dio osovinskoga sustava, vlasti Nezavisne Države Hrvatske forsirale su tezu o gotskome (germanskome) podrijetlu Hrvata. Hrvati bi prema toj teoriji bili Ariji jednako kao i ostali Germani. To je mišljenje vrlo teško dokazivati pa se često naslanjalo i na tezu sociologa Gumpłowicza da Slaveni sami ne mogu stvoriti državu, što se vidjelo po Slavenima u Rusiji kojima su državu stvorili Skandinavci i Samovoj Državi koju su stvarali Franci. Kako su Hrvati svoju državu imali vrlo rano, moglo se posredno zaključiti da su Hrvati, tobože, bili neslaveni. Slavenska je teza o porijeklu Hrvata ipak najlogičnija i najlakše ju je dokazivati. Hrvatski je jezik slavenski, u slavensku etnogenezu nitko ozbiljan ne sumnja, mada je sasvim jasno da je hrvatsko stanovništvo spoj doseljenika i autohtonoga stanovništva.

O prvome, ranosrednjovjekovnome razdoblju ili vremenu narodnih vladara kada je postojala neovisna hrvatska država, znamo vrlo malo. Izvora je malo tako da brojne vladare znamo tek po imenu. Svejedno, fascinacija Hrvata tim razdobljem nikada nije jenjavala. Hrvatski vladari, knezovi i kraljevi bili su Trpimir (845. – 864.), Domagoj, Zdeslav, Branimir (879. – 892.), Mutimir, Tomislav, Krešimir, Miroslav, Mihajlo Krešimir, Stjepan Držislav, Petar Krešimir IV. (1058. – 1074.), Dmitar Zvonimir i Stjepan. Neki od vladara bili su u izvorima istaknutiji te zabilježeni kao darovatelji i ratnici. O ponekima ne znamo ništa. Kralj Zvonimir bio je u braku s mađarskom princezom Jelenom pa je to bio razlog zašto je poslije njegove smrti u dinastičkim borbama, a prema onodobnome pravu, hrvatska kruna došla u posjed mađarskih kraljeva. Sve do danas, a posebno u nekim razdobljima hrvatske povijesti 20. stoljeća, bilo je vrlo popularno davati djeci imena po srednjovjekovnim vladarima.

Fragment kapitela s imenom kneza Trpimira, 9. st.

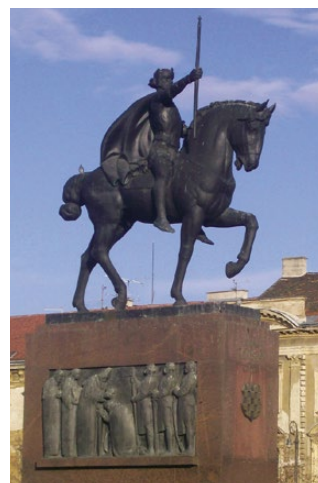

Tvrđava u Kninu koji je poznat kao Zvonimirov grad

Tijekom devedesetih godina 20. stoljeća, u trenutku kada je Hrvatska ponovo postajala suverena, obnovljeno je zanimanje za to razdoblje hrvatske povijesti. Prema datumu bitke 18. rujna 887., kada su Hrvati pod vodstvom kneza Branimira razbili mletačke brodove, taj se datum početkom devedesetih godina 20. stoljeća počeo obilježavati kao Dan hrvatske ratne mornarice. Bilo je sve više povijesnih studija. Korištenje narodnih vladara kao povijesnih uzora ili inspiracija postojalo je i u ranijim vremenima, ali s nešto drugačijim predznakom. Tomislav, vjerojatno prvi hrvatski kralj (910. – 928.), prema nekim se izvorima za kralja okrunio 925. godine. Tisućljeće kasnije, 1925. godine, slavilo se diljem nove države tisuću godina od Tomislavova krunjenja. Tomislav je tada doživljavan kao preteča narodnoga jedinstva. Isto je i biskup Grgur Ninški, koji se u Tomislavovo doba navodno suprotstavljao zatiranju glagoljice, pisma koje su sveta braća Ćiril i Metod izumila kao oruđe pokrštavanja Slavena u 9. stoljeću, a protiv pape i stranoga utjecaja (→ *jezik*, str. 147; → *književnost*, str. 165), jedno je vrijeme smatran važnim simbolom. Glagoljaška je praksa u Hrvatskoj imala dugu tradiciju i održala se sve do 19. stoljeća. U mnogim slavenskim zemljama potisnula ju je cirilica koja se pojavljivala i u hrvatskim zemljama. Grgur Ninski bio je zagovornik glagoljice i slavenskoga bogoslužja, pa je, od kada je u 17. stoljeću izvučen na povijesnu scenu i kada je historiografski stvoren njegov kult krajem 19. stoljeća, pretvoren u borca protiv stranaca, a od ulaska Hrvatske u Jugoslaviju pretvoren je i u borca za „narodnu” suverenost i samostalnost.

Spomenik kralju Tomislavu u Zagrebu, rad R. F. Mihanovića, 20. st.

Spomenik Grguru Ninskome u Splitu, rad I. Meštrovića, 20. st.

Spomenik Grguru Ninskome u Splitu djelo je Ivana Meštrovića iz 1929. godine. Taj su spomenik uklonili Talijani po ulasku u Split 1941. godine. Tek 1955. godine vraćen je u središte Splita. Spomenik kralju Tomislavu u središte je Zagreba postavljen tek 1947. godine.

Hrvati su ušli u zajednicu s Mađarima, a Koloman Arpadović 1102. okrunio se u Biogradu za kralja. Ta je zajednica trajala do 1526. godine i pogibije posljednjega ugarskog kralja na Mohačkome polju u borbi s Osmanlijama. Sje-

Bitka na Mohačkome polju, osmanska minijatura

dište države premješteno je sada daleko u Panonsku nizinu, u ruke kontinentalne dinastije. Pojedine etape u vremenu kada su hrvatski prostori pripadali mađarskoj kruni bile su vrlo važne. Jedan od vrhunaca bio je trenutak kada je 1358. Zadarskim mirom ugarski kralj Ludovik Anžuvinać okupio cijelu Dalmaciju i potisnuo Mlečane koji su neprestano nastojali zavladatai istočnojadranskom obalom. Nikada od ulaska Hrvatske u zajednicu s Ugarskom nije se tako veliko područje našlo unutar iste države kao polovicom 14. stoljeća.

Od svih dalmatinskih gradova samo je Dubrovnik od tada postajao sve više samostalan, da bi od početka 15. stoljeća komuna postala grad-republika. Za prostor koji je postao krajnji jug Hrvatske, bez obzira na njegove unutarnje mijene, okvir je ostao isti sve do 1808. godine i ulaska Napoleonove francuske vojske u Dubrovnik. Republika Svetoga Vlaha, kako se Dubrovnik zvao, te-

ritorijalno se proširivala do petnaestoga stoljeća i pretvorila u najsajniji organizacijski, upravni i kulturološki južnoslavenski poduhvat. Dubrovačka kulturna baština do danas je ostala temelj hrvatske književnosti i kulture, baš kao što je, primjerice, i institut počasnih konzulata postao baština čitavoga svijeta. Gospodarska postignuća i razgranata trgovina Sredozemljem i Balkanom od Dubrovnika su učinili sjajno i uspješno mjesto, doduše uglavnom za vlastelu.

Za ostatak Dalmacije potiskivanje Mlečana nije bilo trajno. Venecija je ovisila o plovidbi uz istočnojadransku obalu pa je nadzor nad otocima i gradovima bio od vitalne važnosti. Tako je već od smrti kralja Ludovika došlo do razbuktavanja borbi za kraljevstvo lokalnih gospodara koji su postavili temelje višestoljetnomu mletačkom povratku na istočnu obalu Jadrana. Od 1409. godine kada su vratili nekoliko gradova i kupili ili dobili prava na cijelu Dalmaciju, Mlečani su posve zavlitali prostorima kojima su utisnuli svoj pečat u jezičnome, kulinarskome i povijesno-kulturnome smislu. Mletački su se posjedi širili i ulazili u unutrašnjost Dalmacije nauštrb onoga što je do tada bilo osmansko i ondje su ostali do 1797. godine.

Bosna i Hercegovina, Slavonija pa Dalmacija od kraja 14. stoljeća bile su izložene sve snažnijim udarima Osmanlija. Oni su već od kraja 14. stoljeća prodirali u Bosnu i Slavoniju, tada bez stvarne namjere da te prostore zauzmu. Primjenjujući model *akina* (klina), ulazili su na kršćanske teritorije, palili, protjerivali i s plijenom se vraćali natrag. Nakon nekoliko godina prostor na koji bi prodirali bio bi prazan i pogodan za lako osvajanje. Tako je posljednji vladar Bosne, kralj Stjepan Tomaš, 1463. poražen u Ključu. Praznili su se mnogi dijelovi Bosne, a na napuštena ognjišta dolazili su drugi ljudi, uglavnom oni s europskoga jugoistoka.

Dubrovačka crkva sv. Vlaho, 18. st.

Panorama Dubrovnika

Glavni događaji u Hrvatskoj od 612. godine do 16. stoljeća

- 1115.** Mlečani osvajaju Krk, Osor i Rab. Vlast Mlečana priznaje i Zadar. Mlečani ruše Biograd 1124. Poseban položaj krčkoga kneza i uspon obitelji Frankopana.
- 1165. – 1180.** Posljednja, kratkotrajna obnova bizantske vlasti u Dalmaciji.
- 1202.** Križari osvajaju Zadar prije uspostave Latinskoga Carstva u Bizantu.
- 1241.** Provala Mongola u Ugarsku i njihov dolazak do Jadrana. Posljedica je provale kolonizacija Slavonije, utvrđivanje gradova, jačanje gradskih komuna. Kralj izdaje bule naseljima dajući im povlastice – nastaju slobodni kraljevski gradovi. Ubrzanje gospodarskoga razvoja i lakša obrana.
- 1301.** Umire posljednji Arpadović. U Ugarskoj je nova dinastija Anžuvina. Nova dinastija nastoji slomiti premoć feudalaca poput knezova Šubića.
- 1358.** Zadarski mir. Ludovik Anžuvina porazio Mlečane i zavladao dalmatinskim gradovima. Dubrovnik prvi put ulazi u okvire Hrvatsko-Ugarske Države. Od tada pa do ukidanja neovisnosti u 19. stoljeću zbiva se intenzivan razvoj grada-države. Dubrovnik od **1400.** prvi put koristi naziv republika. **1419.** simbol slobode i grada postaje Orlando, stup kojemu su uzori slični u sjevernonjemačkim gradovima.
- 1410. – 1437.** Žigmud Luksemburški, njemački car, postaje i ugarski kralj brakom s Marijom Anžuvinskom.
Krajem 14. stoljeća uspon bosanske države. Kralj Tvrtko Kotromanić (1338. – 1391.) od 1377. kralj Bosne, širi se na Dalmaciju.
- 1409.** Prodaja Dalmacije Mlečanima. Ladislav Napuljski za 100 000 dukata prodaje svoja prava na taj dio zemlje.
Od 1353. stalna je ekspanzija Osmanlija u jugoistočnu Europu; 1389. bitka na Kosovu polju i slom Srbije, 1463. osvojena Bosna, 1493. godine bitka na Krbavskome polju i poraz bana Emerika Derenčina s 10 000 vojnika. Nastojanja da se stvori obrambeni sustav prema Osmanlijama s kraljem Matijašom Korvinom krajem 15. stoljeća biva neuspješan. Veliki dijelovi Slavonije i Bosne opustjeli.
- 1526.** Bitka na Mohačkome polju i nestanak Hrvatsko-Ugarske Države. Na Cetingradskome saboru dio hrvatskoga plemstva bira Habsburgovca za vladara.

Nakon poraza 1526. kod Mohača i Cetingradskoga sabora 1527. na kojem su hrvatski velikaši odlučili da Habsburgovac postane njihov novi kralj, postojala je nada da će se tako lakše boriti protiv Osmanlija. Potreba čuvanja homogenosti i zabrana bilo kakvih podjela jedno je od mogućih objašnjenja zašto su na hrvatskome prostoru protestantizam, ali i židovstvo, bili posve zabranjeni. Primjerice od 15. stoljeća pa do *Edikta o toleranciji* cara Josipa II. 1782. godine Židovima na hrvatskome prostoru trajno naseljavanje nije bilo dopušteno. Nada je bila da će u obrani od Osmanlija pomoći kršćanski vladari, da će papa u Rimu moći organizirati pomoć, no toga nije bilo. Hrvatska se nazivala *ostaticima ostataka*. U to doba, u najtežem stoljeću izloženosti Hrvatske Osmanlijama, pojavila se i legenda o srednjovjekovnoj propasti hrvatske države, tobožnje proklinjanje Hrvata od kralja Zvonimira da više nikada neće imati vladara koji govori hrvatski jezik (→ *književnost*, str. 167). Mada je povijesno tu legendu posve nemoguće dokazati, dugo se zadržala u literaturi, pa i kao poštalicica u svakodnevnome razgovoru. Tako će mnogi i danas, posve krivo, reći da je Zvonimir bio posljednji hrvatski kralj iz narodne dinastije, a neki će reći i da su ga nezahvalni Hrvati ubili na Kosovu polju kod Knina jer ih je tobože pozvao u križarski rat.

Sve do 1918. godine hrvatske su zemlje smještene unutar jednoga okvira. Kako su prolazila stoljeća, doista svaki dio prostora koji su Hrvati nastanjivali postao je dijelom Carstva s glavnim gradom u Beču. Kada je složena Habsburška Monarhija ušla u krizu i odnos između dva dominantna naroda, onoga koji je govorio njemački i onoga koji je govorio mađarski, razriješila dogovorom te postala Dvojna Monarhija, dakle Austro-Ugarska, dio se hrvatskih zemalja, Slavonija i Hrvatska, našao unutar ugarskoga dijela Mo-

Sabor u Cetingradu, rad D. Weingärtnera

Stari grad Varaždin

narhije. Slavonija i Hrvatska imale su samoupravu u određenim poslovima, parlament koji se naziva Sabor, bana (zapravo vicekralja) i zapovjedni hrvatski jezik u domobranstvu na teritoriju Hrvatske. Dalmacija i Istra bile su u austrijskome dijelu, imale vlastite pokrajinske parlamente u Poreču i Zadru, a s ostalim dijelovima Hrvatske, bez obzira na naziv Trojedna Kraljevina (Dalmacija, Slavonija i Hrvatska), nisu imale čvrstih poveznica (Goldstein 2003: 35–61; Steindorff 2006: 25–48; Magaš 2007).

Vrlo kratko vrijeme velik je dio hrvatskih zemalja bio u sklopu Ilirskih pokrajina Napoleonove francuske uprave (1809. – 1813.). Na prostoru Hrvatske, na primjer u Novome Zagrebu tik uz Savu, podignute su i oznake koje obilježavaju doseg zemalja kojima su upravljali Francuzi. Zbog modernizacijskih zahvata koje je poduzela, francuska je vlast u Hrvatskoj bila popularnija nego što je u bila u mnogim drugim dijelovima Europe. Jedini su izuzetak Dubrovčani koji su gašenje svoje državnosti i prestanak postojanja Dubrovačke Republike potpadanjem pod francusku vlast ocijenili dubokom nepravdom. Francuska je uprava tako ubrzala integraciju hrvatskih krajeva unutar iste, habsburške strukture. Nakon 1813. doista su sve hrvatske zemlje koje su danas u sklopu Republike Hrvatske završile u istoj državnoj zajednici. Hrvati koji su živjeli u Bosni i Hercegovini formalno su bili osmanski podanici do 1908. godine, ali zapravo su to bili do 1878. kada je Austro-Ugarska ušla u do tada rubnu, krajnju pokrajinu Osmanskoga Carstva.

Ban Josip Jelačić (1801.–1859.)

Spomenik banu Jelačiću, rad A. Fernkorna, 1866.

Hrvatska u Austro-Ugarskoj 1867. godine

Jedan od ključnih trenutaka ukupne hrvatske povijesti, ali i povijesti srednje Europe, bio je Sporazum (njem. *Ausgleich*) između Beča i Pešte kojim je Habsburška Monarhija podijeljena riječicom Leitom na cisaljanski i transaljanski dio, austrijski i ugarski. Hrvatske zemlje našle su se podijeljene između tih dviju polovica.

Kratko 20. stoljeće, od završetka 1918. do 1991., obilježeno je postojanjem dviju jugoslavenskih država: prve, monarhijske i kapitalističke, koja je trajala do 1945. i druge, republikanske i socijalističke, kojom je dominirala Komunistička partija i Josip Broz Tito od kraja Drugoga svjetskog rata do 1991. U sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja se od 1929. zvala Kraljevina Jugoslavija, nije se nalazila Istra, Rijeka, otoci Cres, Lošinj, Lastovo i grad Zadar koji su ušli u sastav Kraljevine Italije. Nakon Drugoga svjetskog rata taj je prostor oslobođen i postao je sastavni dio Federalne, Narodne i od 1963. godine Socijalističke Republike Hrvatske koja je bila dijelom Federalne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Tijekom Drugoga svjetskog rata, koji je jugoslavenski prostor zahvatio tek u travnju 1941. godine, prostor današnje Hrvatske, uvećane za Bosnu i Hercegovinu i Srijem, a umanjene za veći dio Dalmacije, koji je dan Talijanima, i Međimurje koje su

uzeli Mađari, postao je sastavni dio osovinske, marionetske Nezavisne Države Hrvatske koja je propala nakon propasti nacističke Njemačke, unutar čijega je sustava postojala.

S granicama u kojima je bila unutar Titove Jugoslavije Hrvatska je 1991. godine izišla iz SFRJ za vrijeme rata za koji je u Hrvatskoj uvriježen naziv Domovinski. Okupacija oko trećine teritorija središnjih, planinskih dijelova zemlje i dijelova zapadne Slavonije, kao i krajnjega istoka – Baranje, istočne Slavonije i zapadnoga Srijema, trajala je do 1995. godine. Tada su u vojnim i policijskim operacijama *Bljesak* i *Oluja* oslobođeni svi dijelovi države, osim krajnjega istoka koji je u hrvatski sustav mirno reintegriran 1998. godine. Postupak suzbijanja Republike Srpske Krajine, kako se nazivala nepriznata država krajiških Srba iz Hrvatske, rezultirao je i odlaskom velikoga broja Srba iz Hrvatske, pa je na kraju 20. stoljeća Hrvatska postala nacionalno homogenija nego ikada u svojoj povijesti. Poslije međunarodne izolacije, koja je trajala za vrijeme Domovinskoga rata, povratak Hrvatske u europsku obitelj potrajao je razmjerno dugo u usporedbi s ostalim državama. Prije nego je postala članicom Europske unije 1. srpnja 2013. Hrvatska je bila jedina zemlja zapadnokršćanskoga kruga koja nije bila u nekome obliku zapadnoeuropskih integracija. Unutar Europske unije nisu se, naravno, našli Hrvati koji su konstitutivni narod Bosne i Hercegovine.

Nabrojani podatci i prijelomne godine, one spomenute u ovome tekstu i brojne druge, trebaju se tumačiti tek u suodnosu s povijesnim događajima

Hrvatski plemići Zrinski i Frankopani

u Istanbulu, Veneciji, Budimpešti, Beču, kasnije Beogradu i Bruxellesu. Bez svega što se ondje događalo posve je nemoguće razumjeti duga trajanja hrvatske povijesti. Hrvati su tisuću godina proveli u istoj zajednici s Mađarima i pola milenija s Habsburgovcima, kao i Slovencima, a samo nešto više od sedamdeset godina s ostalim južnoslavenskim narodima. Koliko je duboka veza s Mađarima pokazuje i hrvatska plemićka obitelj Zrinski. Optuženi kao urotnici protiv Habsburgovaca, ban Hrvatske Petar Zrinski i plemić Fran Krsto Frankopan pogubljeni su u Bečkome Novom Mjestu 1671. godine. Time je habsburški car stekao goleme posjede u Hrvatskoj i Mađarskoj, a uništio je najbogatije i najuglednije hrvatske obitelji. Zrinski su, pa i njihova urota, jednako kao u Hrvatskoj slavljani i u Mađarskoj gdje su posvuda postavljene njihove biste. Riječ je o obitelji u kojoj je jedan brat bio Mađar – Nikola, a drugi, Petar – Hrvat. Obojica su slavljena u obje države.

Mada su u ranijim razdobljima, napose u 19. stoljeću, Mađari bili općenito iznimno nepopularni, kasnije je neprijateljstvo prema njima splasnulo. Kada je 1966. godine na glavni zagrebački trg postavljan spomenik banu Josipu Jelačiću, bio je to simbol otpora prema Mađarima. Jelačiću, vojskovođi i banu koji je Hrvatsko Kraljevstvo i Habsburšku krunu branio od mađarskih revolucionara 1848. – 1849. spomenik nije bio osobita nagrada za odanost Kruni. Vrijeme uprave kancelara Bacha, nazvano Bachov apsolutizam, Mađarima je bilo kazna, a Hrvatima nagrada. No, nije istina kako je mađarizacija, koja se nastavila provoditi nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. i Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, bila osobito uspješna. Ali čitaju li se tekstovi povjesničara iz 19. i s početka 20. stoljeća, čini se da je opasnost od pomađarenja tada bila tako snažna da je pravo čudo kako svi Hrvati nisu progovorili mađarski. U zemlji koja je imala uglavnom seljačko i nepismeno stanovništvo, gdje su poduzeća koja su zapošljavala više od 20 radnika činila tek 0,54 % svih poduzeća nije bilo velikih mogućnosti da se tako težak i nesrodan jezik proširi. Ušlo je to u narodnu pjesmu, bila je to pozadina podizanja spomenika Jelačiću, a nakon što je spomenik 1947. godine uklonjen, dobio je posve novo značenje i postao simbol borbe protiv komunističke vlasti. U takvoj je atmosferi i vraćen na glavni zagrebački trg 1990. godine.

Bez obzira na patetiku koja se u javnome diskursu uglavnom osjeća kada Hrvati govore o prošlosti, prošlo se ne uzima uvijek posebno ozbiljno. Svaka historiografija uvijek govori barem onoliko o vremenu kada nastaje i autoru koji je piše, koliko i o vremenu o kojem treba govoriti. Tako su brojne povijesne epizode interpretirane s manjim ili većim osjećajem za vrijeme u kojemu su pisane.

Glavni događaji u Hrvatskoj od 16. do sredine 19. stoljeća

1566. Opsada Sigeta u Mađarskoj; grad je obranio Nikola Šubić Zrinski.
1579. Osnovan Karlovac/Karlstadt, idealni šestokraki utvrđeni grad na granici kršćanske Europe i Osmanskoga Carstva, sjedište hrvatsko-slavonske Vojne krajine.
1537. Stvoren Požeški sandžak, središte osmanske vlasti u Slavoniji.
1458. Dubrovnik u vazalnome odnosu prema Osmanlijama; neovisnost očuvana. 1667. grad ozbiljno stradao u potresu/trešnji, ali neovisnost je i dalje sačuvana.
1593. Bitka kod Siska. Poraz kopnenih snaga Osmanskoga Carstva i završetak najtežega stoljeća u hrvatskoj povijesti određen porazom na Krbavskome polju i pobjedom kod Siska.
1573. Velika pobuna seljaka u Sloveniji i Hrvatskoj koju je vodio Matija Gubec – seljački kralj.
1671. „Urota” Zrinskih i Frankopana; car Leopold Habsburgovac uništava najmoćnije plemićke obitelji u Hrvatskoj, ali i drugim dijelovima države.
1699. Karlovački mir; 1718. Požarevački mir. Potiskivanje Osmanlija iz srednje Europe i stvaranje vojne granice, krajine. Na jugu širenje mletačkoga teritorija na unutrašnjost Dalmacije.
1745. Obnova županijskoga sustava u Slavoniji. Županije: Požeška, Srijemska (sjedište u Vukovaru) i Virovitička (sjedište u Osijeku). U pustu Slavoniju dolaze velike obitelji iz Europe, poput Eltza, Odeschalkija itd.
- Reforme Marije Terezije. 1767. Hrvatsko namjesničko vijeće u Varaždinu, a od 1776. u Zagrebu. Bilo je to stvaranje upravne strukture i posebnoga statusa Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji.
1805. – 1813. Ilirske provincije; Napoleonov preustroj Europe.
1835. – 1848. Ilirizam – nacionalni preporod. Ljudevit Gaj, vodeća ličnost razdoblja. 1835. objavljena *Hrvatska domovina* Antuna Mihanovića koja kasnije postaje himna Hrvatske.
1848. i 1849. Revolucija. Ukidanje kmetstva 25. ožujka 1848. Narodna zahtijevanja, traženje građanskih prava, ujedinjenja Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom, uključenje Vojne krajine u strukturu Hrvatske. Ban i barun Hrvatske Josip Jelačić.

1851.	Neoapsolutizam u Monarhiji. Ono što su Hrvati za vjernost Habsburgovcima dobili kao nagradu, Mađari su dobili kao kaznu.
1861.	Oktroirani ustav.
1867.	Dvojna Monarhija. 1868. Hrvatsko-ugarska nagodba. Riječka krpica. 1881. ujedinjenje Krajine s Hrvatskom. Razvoj nacionalnih političkih stranaka. Pravo glasa na izborima 1884. ima samo 2 % stanovništva. Istaknuti pojedinci: Ivan Mažuranić i Josip Juraj Strossmayer.
1871.	Buna Eugena Kvaternika u Rakovici protiv „švapsko-mađarskoga gospodstva”. Veliko iseljavanje Dalmatinaca u prekomorske zemlje krajem 19. stoljeća.
1905.	Zadarska i Riječka rezolucija. Na vlasti u Hrvatskoj 1906. – 1918. Hrvatsko-srpska koalicija. Frano Supilo, Svetozar Pribičević, Ante Trumbić i Ante Pavelić (zubar) važne su личности toga vremena.

Stoljeće određenja

Veliki rat

Dvadeseto stoljeće, po broju žrtava i promjenama na političkoj karti svijeta, za velik je broj europskih naroda najdramatičnije stoljeće. Brojni povijesni događaji iz toga vremena prisutni su u svakodnevnome životu gotovo kao da glavne povijesne dvojbe toga vremena nikada nisu ni završile. O najvažnijim se ličnostima i zbivanjima iz 20. stoljeća govori u političkim nastupima, o tome se vremenu donose parlamentarne rezolucije, još uvijek postoje neraspleteni i neosudjeni događaji koji su stariji i od stotinu godina. Hrvati su iznimno senzibilizirani na razdoblje prošloga stoljeća, nacija su čiji se političari i novinari pozivaju na političare i događaje koji su se zbili ili su nestali desetljećima unatrag. Svijet u kojemu živimo jest rezultat zbivanja u 20. stoljeću. To je vrijeme kada su mnoge države dobile svoje današnje granice, kada su definirane ustanove modernih nacionalnih država i određeni odnosi koji su još uvijek relevantni.

U 20. stoljeću povijest Hrvata odredila su tri rata: **Veliki ili Prvi svjetski rat** (1914. – 1918.), **Drugi svjetski rat** (koji za sve Hrvate, osim onih koji su živjeli na talijanskome prostoru, započinje u travnju 1941. i traje do 1945.) i Domovinski rat (1991. – 1995.). U jednome od *ratova za jugoslavensko*

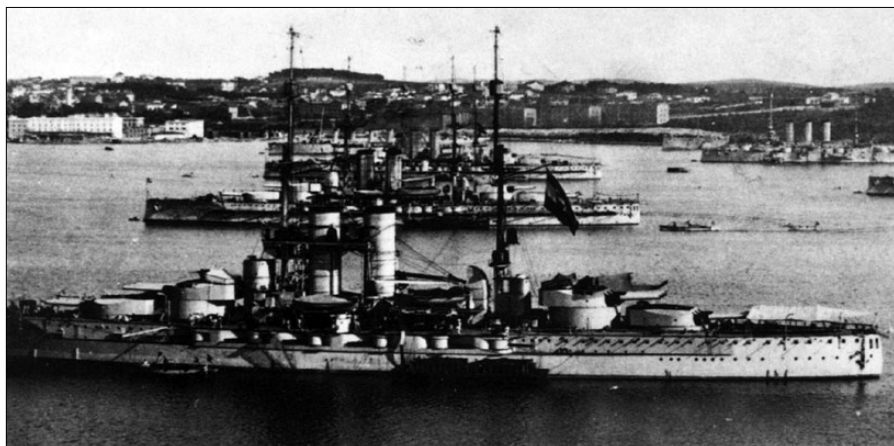
Austro-ugarski vojnici pred spomenikom *Viribus unitis*

naslijede – Domovinskom ratu, kako ga je nazvao prvi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, tadašnja SR Hrvatska, jedna od republika SFRJ-a, proglasila je neovisnost i sačuvala teritorijalnu cjelovitost (→ *politika*, str. 101). Rat se vodio protiv dijela srpskih građana Hrvatske i vojnih postrojba kojima su upravljale vlasti u Beogradu, a podupirali su ih u Srbiji i Crnoj Gori.

U Prvome svjetskom ratu nestala je Austro-Ugarska Monarhija. Na početku Drugoga svjetskog rata zapravo je razbijena Kraljevina Jugoslavija (1918. – 1941.), iako je faktičko stanje ustavno potvrđeno tek nakon Rata.

Austro-ugarska ratna luka Pula

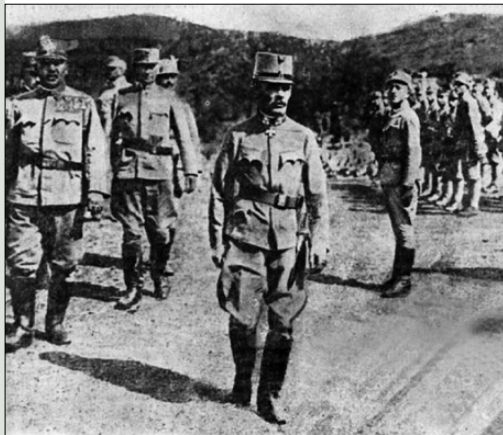
Nova Jugoslavija, socijalistička ili republikanska (1945. – 1991.), bila je drugačija po ustrojstvu i nešto teritorijalno proširena. S raspadom sustava sila Osovine, Hitlerove Njemačke i Mussolinijeve Italije 1945. nestala je i kvilinska Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.). Završetkom Hladnoga rata, rušenjem komunističkoga poretka i višenacionalnih federacija na europskome istoku, raspala se Titova, republikanska ili Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Moderna Republika Hrvatska samostalnost je proglasila 25. lipnja 1991. (danas se tog datuma u RH slavi Dan državnosti), pa je nakon tromjesečnoga odlaganja odluka konačno potvrđena 8. listopada 1991. (na taj se datum slavi Dan neovisnosti). Međunarodno priznanje Republika Hrvatska dobila je od većine država po završetku prve faze rata u siječnju 1992. godine (→ *politika*, str. 100).

Povod za izbijanje Prvoga svjetskog rata bio je najuspješniji teroristički čin u povijesti. Na Vidovdan 28. lipnja 1914. član organizacije Mlada Bosna i suradnik srpskoga tajnog društva *Crna ruka*, Gavrilo Princip, ubio je nadvojvodu Franju Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju Chotek. Prijestolonasljednik Austro-Ugarske Monarhije trebao je biti osvećen, pa je objavljen rat Kraljevini Srbiji, a Hrvati i svi ostali građani Trojedne Kraljevine spremno su se odazvali u obranu Monarhije i Centralnih sila (Njemačkoga Carstva, kasnije Osmanskoga Carstva i Bugarske). Najprije na srpskome bojištu, a kasnije i na svim drugim bojištima Monarhije Hrvati i svi drugi hrvatski žitelji disciplinirano su se borili. Osim u Srbiji, koja je krajem 1915. okupirana, borili su se na galicijskome, istočnome bojištu protiv Rusa. Dio vojnika zatekao se i drugdje, na primjer na austrougarskim plovilima u Kini, a mnogi su tijekom rata pali u rusko zarobljeništvo. Nakon što su Talijani 26. travnja 1915. potpisali Londonski ugovor sa silama Antante (Ujedinjenim Kraljevstvom, Francuskom i Rusijom) i osigurali „prepuštanje” teritorija Austro-Ugarske na koji su pretendirali slijedeći „sveti egoizam” talijanske države, ondje je otvoreno novo bojište. Antanti je bilo lako ustupiti krajeve koje nije ni posjedovala, pa je Italiji obećan Južni Tirol, veliki dijelovi slovenskoga prostora, Istra, velik broj istočnojadranskih otoka, Dalmacija zaključno s rtom Ploča kod Šibenika i dio Albanije. Sočansko ili talijansko bojište bilo je iznimno krvavo, ali i najuspješnije za vojsku Austro-Ugarske. Austrougarske snage u kojima je bio velik broj Hrvata i Slovenaca, predvodio je uspješni, pomalo kruti general Svetozar Borojević, Lav sa Soče, nepobjedivi vojskovođa

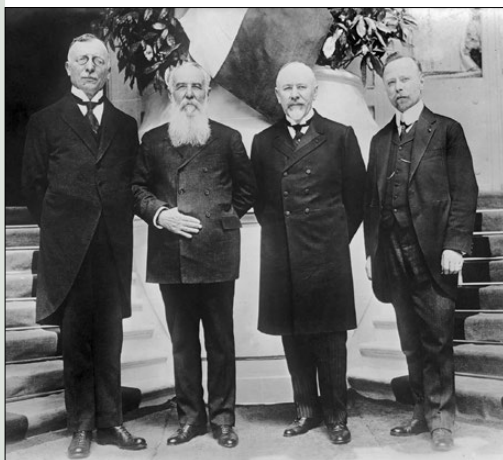
Svetozar Borojević

Feldmaršal Borojević, Lav sa Soče

A. Trumbić, N. Pašić, M. Vesnić i I. Žolger krajem rata

Frano Supilo

čiji su se borbeni položaji raspali tek kada je rat u studenome 1918. došao kraju. U sastavu austrougarskih trupa hrvatsko domobranstvo imalo je vlastiti zapovjedni jezik, hrvatski, i po tome se vidio poseban položaj Hrvata u okviru Monarhije.

Dio političara iz Hrvatske koji su se protivili ustroju Austro-Ugarske odmah po izbijanju neprijateljstava 1914. otišao je iz zemlje. Ti su se političari skrasili u Londonu, gdje su kao Jugoslavenski odbor, organizacija koja je zagovarala raspad Austro-Ugarske, tražili političko rješenje za Južne Slaveni jednom kada Antanta pobijedi Centralne sile. Najistaknutiji su bili Splitsanin Ante Trumbić, kasnije prvi ministar vanjskih poslova Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, jedan od najsposobnijih hrvatskih političara Frano Supilo iz Konavala, osnivač *Novoga lista*, dnevnika koji i danas svakodnevno objavljuje skicu njegova lika, pa Ivan Meštrović, kipar kojega su uspoređivali s Augusteom Rodinom (→ *umjetnost*, str. 266), tvorac jugoslavenskoga *herojsko-nacionalnog imaginarija*. Drugi je dio političara ostao u zemlji i od obnove ustavnoga stanja 1917. djelovao u

Hrvatskome saboru. Oni su uključivali kasnije iznimno važne ličnosti kao Svetozara Pribičevića, vođu Srba u Hrvatskoj, i Ivana Ribara, važnoga političara u obje Jugoslavije.

Kraljevina Srbija, čija je vojska morala napustiti zemlju 1915. godine, nije bila poražena, već se priključila snagama Antante u Solunu. Srpski su ratni planovi imali dva moguća razrješenja, a oba su se ticala Hrvatske. Da su se Srbija i Italija nakon završetka sukoba pristale međusobno razgraničiti tako da svaka uzme dio teritorija koji su Južni Slaveni nastanjivali unutar Austro-Ugarske, hrvatski bi prostori bili razlomljeni. Konačno je, dijelom pod utjecajem dominantnih ideja predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Woodrowa Wilsona, koji je u poruci Kongresu 8. siječnja 1918. objavio

da svijet nakon rata vidi s otvorenom diplomacijom i trgovinom, slobodnom plovidbom morima, ograničenim naoružavanjem i sa svjetskom organizacijom koja je trebala jamčiti mir, a dijelom i zbog pritiska Jugoslavenskoga odbora, krenulo se prema stvaranju jugoslavenske države.

Nakon što je postalo jasno da Amerika ne misli očuvati Austro-Ugarsku te da nikakva amputacija nije zadovoljavajuće rješenje, već da treba stvoriti nove, nacionalne države, u Zagrebu je stvoreno *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, nadstranačko tijelo Južnih Slavena u Monarhiji, koje je 29. listopada 1918. proglasilo Državu Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS). Glavni je grad bio Zagreb, njezin predsjednik Slovenac, a njegovi zamjenici jedan Hrvat i jedan Srbin. Hrvatsko državno pravo i Sabor bili su razlogom okupljanja oko Hrvatske, no država je bila nepriznata, a na njezin su teritorij ulazili talijanski i srpski vojnici. Vojvodina (danas sjeverni dio Srbije) odlučila se priključiti Srbiji. U strahu da će Italija uzeti slavenske krajeve, nastao je opći zagovor što bržega ujedinjenja sa Srbijom. Ni jedan političar u Narodnome vijeću nije se opirao ujedinjenju. Stjepan Radić i Hrvatska republikanska seljačka stranka zalagali su se za federativni ustroj i saveznu državu. Jedne je večeri krajem studenoga Radić navodno izrekao glasovite riječi: „Hrvati, ne srlajte kao guske u magli!” u novu državu. Taj je njegov govor, barem poneki njegovi naglasci, jedan od najcitiranijih u hrvatskoj povijesti. Zapisao ga je ipak mjesecima nakon što ga je izgovorio, po sjećanju, sam Radić koji je tada bio u zatvoru.

Bez obzira na sve, 1. prosinca 1918. u Beogradu došlo je do susreta izaslanstva Narodnoga vijeća Države SHS, koje je vodio Ante Pavelić (zubar; njegova se profesija spominje zbog toga što hrvatska historiografija bilježi dva Ante Pavelića) i regenta Kraljevine Srbije kojoj je već pridružena Kraljevina Crna Gora. Pročitana je tzv. *Adresa o ujedinjenju* koja je ponešto promijenjena u odnosu na *Naputke* koje su izaslanici donijeli iz Zagreba u Beograd. Time je i tada, a ne na Versajskoj konferenciji koja je u Parizu tada tek počinjala, nastalo Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca s glavnim gradom Beogradom i dinastijom Karađorđević na čelu. Točne granice države nisu bile određene još neko vrijeme jer su Talijani u Versaillesu, gdje se održavala mirovna konferencija, izražavali nezadovoljstvo činjenicom da je teritorij koji im je konačno pripao bio daleko manji od onoga što im je bilo obećano Londonskim ugovorom. Osim Istre, otoka Lastova, Lošinja, Cresa i grada Zadra, tek nakon akcije pjesnika i, često se to isticalo, preteče fašizma Gabrielea D'Annunzija i njegovih bojovnika Ardita, teritorij Slobodne Države Rijeke 1924. godine postao je dijelom Italije.

Kraljevstvo SHS, Kraljevina Jugoslavija

Ulazak u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca donio je mnogostruke promjene. Narod kojemu je stoljećima središte bilo u Beču sada je imao Beograd za glavni grad. Ujedinjenje s južnoslavenskim narodima bio je jedan od političkih ciljeva, ali se pokazalo razmjerno tenzičnim. Mada su vodeći političari iz sjeverozapadnih dijelova zemlje, Ante Trumbić primjerice, vjerovali da će vodeću ulogu u novoj zemlji imati razvijeniji dijelovi države (Slovenija i Hrvatska), to se nije dogodilo jer je moć i sila bila na strani dvora u Beogradu. Zemlja je uređena unitarističko-centralistički i podijeljena na nepovijesne oblasti. Ipak, svi su se hrvatski krajevi, osim dijelova koji su postali dio Kraljevine Italije, sada okupili unutar istoga sustava. Ukinute su pokrajinske autonomije i Sabor u Zagrebu, ali su Hrvati sada postali drugi najmoćniji narod u novoj Monarhiji i barem drugi po bogatstvu. Uvedeno je opće pravo glasa za muškarce, provedena je agrarna reforma. Prvi ustav nove države izglasan je 1921. godine na Vidovdan, 28. lipnja. Za su glasovala 224, a 195 zastupnika ili se suzdržalo ili je napustilo Skupštinu.

Stjepan Radić (govori),
Svetožar Pribečević (sjedi)

Glavna politička snaga tada je postala stranka koja je profitirala činjenicom što je velik broj stanovnika Hrvatske bio seljačkoga podrijetla. U zemlji seljaka *Hrvatska republikanska seljačka stranka* (HRSS) braće Radić postaje dominantna. Do 1920. zove se *Hrvatska pučka stranka*, pa od 1920. *Hrvatska pučka republikanska stranka*, a od 1925. do danas *Hrvatska seljačka stranka* (HSS). Stjepan Radić, iako sklon političkim eksperimentima, kompromisima i populizmu, postao je snažna, vulkanska snaga na hrvatskoj političkoj sceni i središnja ličnost ukupnoga oporbenog djelovanja u Kraljevini. Jedna od najsnažnijih stranaka odmah poslije rata bila je *Socijalistička radnička partija (komunista)* koja je 1920. na kongresu u Vukovaru preimeno-

vana u *Komunističku partiju Jugoslavije*. Zabranjena je Obznanom godinu dana kasnije od kada desetljećima djeluje u ilegali.

Kraljevina SHS isprva je bilježila gospodarski rast. Zagreb se pretvarao u moderan grad i postajao prvo ekonomsko središte nove države (1910. ima 74 000 stanovnika; prije početka Drugoga svjetskog rata nešto manje od 300 000). Između glavnih gradova u Kraljevini vladalo je nadmetanje, napose u kulturi. Brojni su bili i demokratski deficiti i nezadovoljstvo. Dramatičan je

prekid odnosa nastupio kada je u Skupštini u Beogradu 1928. Stjepan Radić smrtno ranjen, a nekoliko zastupnika HSS-a ubijeno. Ubojstvo je bilo povod da kralj 6. siječnja 1929. raspusti Skupštinu i uvede unitarističku, osobnu diktaturu. Stranke su raspuštene, promijenjeno je ime države – Kraljevstvo SHS postaje Kraljevina Jugoslavija. Policija pojačava teror, stradavaju mnogi političari i intelektualci koji se protive režimu. Iz zemlje je tada otišao i zastupnik pravaša u Skupštini Ante Pavelić (pravnik). Pavelić je najprije pobjegao u Bugarsku, a onda u Italiju, gdje će pod Mussolinijevim pokroviteljstvom voditi ekstremnu hrvatsku nacionalističku skupinu Ustaša. Ustavno se stanje vratilo oktrojem, nametnutim ustavom 1931. godine. Zemlja je tada podijeljena u banovine kojima se ignoriraju tradicionalne granice.

Vladko Maček prije polaganja zakletve

Tijekom posjeta Francuskoj 1934. kralj Aleksandar Karađorđević ubijen je u Marseillesu. Atentator je bio Bugarin, ali su velik napor u organizaciji atentata napravili Ustaše. Kraljevi su sinovi Petar, Tomislav i Andrej (prvi sa srpskim, drugi s hrvatskim, treći sa slovenskim imenom) bili malodobni. Aleksandra je naslijedio rođak, namjesnik knez Pavle, koji je isprva nastavio s politikom svojega prethodnika. Promijenjene prilike u Europi, jačanje Hitlerove Njemačke i agresivna talijanska politika otežavale su prilike u zemlji. Na izborima 1938. godine Vladko Maček, vođa HSS-a nakon smrti Stjepana Radića, osvojio je 80 % glasova. Bio je to razlog što su počeli pregovori srpskih stranaka, Dvora i HSS-a koji su završili ustrojem Banovine Hrvatske, teritorijalne jedinice koja je obuhvaćala gotovo sve Hrvate koji su živjeli u Kraljevini Jugoslaviji. Banovina je dobila autonomiju koja se trebala širiti. Bilo je to, činilo se, rješavanje ključnoga pitanja jugoslavenske države, hrvatskoga pitanja. U multinacionalnoj državi kakva je bila Jugoslavija Srbi nisu mogli vladati a da ne uvažavaju hrvatske zahtjeve, a Hrvati su često bili kruti u pregovorima. Oporbeni političari u ostalim nesrpskim dijelovima zemlje takvim dogovorom Srba i Hrvata bili su nezadovoljni. To je slabilo nastup prema središnjim vlastima. Dragiša Cvetković, predsjednik vlade, i Vladko Maček potpisali su sporazum manje od tjedan dana prije nego što je započeo Drugi svjetski rat u Europi. Stvorena je zajednička Vlada Cvetković-Maček. Hrvatima je to rješenje bilo povoljno. Kraljevina je opet trebala stabilnost kako bi, sa slabom vojskom i dugogodišnjim unutarnjim razdorima, sačuvala neutralnost i opstala izvan rata koji je zahvaćao većinu europskoga kontinenta.

Banovina Hrvatska

Srpska politička elita nakon višegodišnjih pokušaja shvaća da je hrvatsko pitanje nemoguće riješiti majorizacijom ili silom. Dogovor HSS-a i kneza Pavla hrvatskoj jedinici u Kraljevini Jugoslaviji, Banovini Hrvatskoj, dao je veću autonomiju, veći teritorij i određena prava kojima je politička elita uglavnom bila zadovoljna.

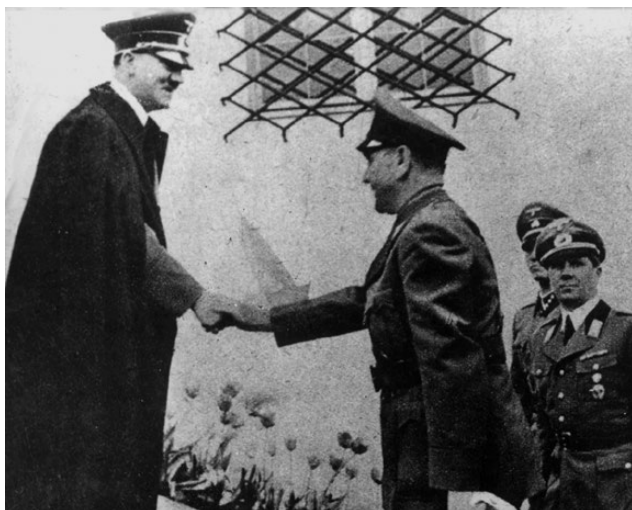
Hrvatska u Drugome svjetskom ratu

Europski jugoistok nije bio visoko na listi nacističkih prioriteta u osvajanju svijeta. Hitler je ipak inzistirao da Kraljevina Jugoslavija pristupi Trojnom paktu 25. ožujka 1941. Samo dva dana poslije potpisivanja sporazuma u Beogradu došlo je do demonstracija i puča. Vlada Cvetković-Maček je svrgnuta, a knez Pavle interniran u Keniju. Novi premijer, general Dušan Simović, koji je postao premijer uz pomoć Ujedinjenoga Kraljevstva koje se tada jedino suprotstavljalo Hitleru, dobro je znao u kakvom je stanju njegova vojska pa nije želio ulaziti u sukob s Nijemcima. Hitler, međutim, više nije riskirao. Pokrenut je Plan 25, a Beograd je 6. travnja 1941., unatoč tomu što je proglašen otvorenim gradom, napadnut iz zraka. Travanjski rat trajao je samo 12 dana, a Jugoslavija je prestala postojati. Vojska je razbijena, vlada

pobjegla u London, a zemlja je podijeljena između Mađarske, Italije, Bugarske i Njemačke. Vođa HSS-a Vladko Maček vratio se u Zagreb u kojemu je 10. travnja, nakon što je HSS odbio preuzeti vlast kao što su predlagali Nijemci, vlast preuzeo pokret Ustaša kojemu je bio na čelu Ante Pavelić. Tako je stvorena marionetska Nezavisna Država Hrvatska (NDH) koja je obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu, ali je Rimskim sporazumima Italiji morala odstupiti velike dijelove Dalmacije. Mađari su ušli u Međimurje. Zemlja je podijeljena u zone. Na sjeveru su dominirali Nijemci koji su bili zainteresirani prije svega za željezničku komunikaciju prema jugoistoku, a na jugu su bili glavni Talijani. Parlament u NDH-u sastao se samo tri puta 1942. godine, a poglavnik, kako se Pavelić prozvao, bio je apsolutni vladar.

Kao i ostale zemlje iz nacističkoga sustava, NDH je objavila rat SAD-u, sudjelovala je u ratovanju protiv SSSR-a, izvozila je radnu snagu u Reich, dakle po svemu je bila podređena Hitleru. Uvedeni su rasni zakoni, obilježavani su Židovi i Srbi, a prvi logor *Danica* kod Koprivnice osnovan je samo pet dana po proglašenju NDH-a. Najveći koncentracijski logor bio je u Jasenovcu, pa u Đakovu, pa u Jadovnom, pa na Pagu. U NDH-u je stradalo gotovo 80 % Židova i gotovo cjelokupna romska zajednica. Kako je ustaški pokret bio prije svega antisrpski, masovni zločini protiv Srba bili su osobito surovi i brojni. U Jasenovcu, u kojem je ukupno ubijeno nešto manje od 90 000 ljudi, zatvarani su i mnogi Hrvati. Zatvoren je i Vladko Maček, a uhapšen je bio i kipar Ivan Meštrović. Demografski gubitci Srba na području NDH-a tijekom rata procijenjeni su na oko 395 000 osoba (Pavlowitch 2008; Tomasevich 2010: 53 – 70, 360–569).

Adolf Hitler i Ante Pavelić

Novine Hrvatski narod

Nezavisna Država Hrvatska

S porazom kraljevske vojske i ulaskom Nijemaca u Zagreb 10. travnja 1941. stvorena je Nezavisna Država Hrvatska, satelitska država unutar njemačkoga nacističkoga sustava, koja je obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu, ali ne i dijelove Dalmacije koji su ustupljeni Talijanima. Isto tako, država je bila podijeljena na talijansku i njemačku zonu utjecaja.

Ustanak protiv NDH-a i sila Osovine na hrvatskome je prostoru započeo okupljanjem partizana u šumi Brezovica kod Siska 22. lipnja 1941. Iza svega je stajala Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), čiji je rad obnovljen i dinamiziran od 1937. kada je na njezino čelo iz Moskve došao Josip Broz Tito. Po njegovu povratku osnovane su i KP Hrvatske (u Anindolu kod Samobora početkom kolovoza 1937.) i Slovenije. Partizanski pokret okupljao je isprva natprosječno velik postotak Srba iz Hrvatske koji su sigurnost pred ustaškim terorom pronašli u gerili. Kasnije se partizanski pokret razvija prije svega u Dalmaciji, nezadovoljnoj pripajanjem Italiji. Najsnažnije borbe vode se na području Bosne i Hercegovine.

Hrvati su tako tijekom rata imali tri politička središta: vlasti NDH-a funkcionirale su u njemačkome osovinskom sustavu, partizane je predvodio

Vrhovni štab na čelu s Josipom Brozom Titom, a hrvatske partizane Glavni štab. Treće je sjedište bilo u Londonu gdje je na čelo Kraljevske vlade 1944. došao Ivan Šubašić, nekadašnji ban Banovine Hrvatske i političar HSS-a. Poglavnik je ovisio o sudbini Osovine, a HSS, odnosno Kraljevska vlada i Tito bili su pravi suparnici za buduću vlast kad jednom rat bude gotov. Stoga se velik dio sukoba tijekom rata odvijao između Kraljevske vlade u izbjeglištvu, odnosno vojske koja joj je bila odana, a koja je u zemlji okupljala uglavnom Srbe, četnike, i koju je predvodio Dragoljub Mihailović. Četnici su u sjevernoj Dalmaciji imali snažno uporište među tamošnjim Srbima, a pokrovitelji su im bili Talijani. Glavne operacije i najveće bitke vodile su se u zimu i proljeće 1943. (bitke na rijekama Neretva i Sutjeska). Kapitulacija Italije 1943. godine označila je veliku ratnu prekretnicu.

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. uslijedio je masovni odlazak u partizane. Dio stanovništva Dalmacije, oko 30 000 ljudi, bježeći pred Nijemcima koji su zauzimali krajeve u kojima su prije bili Talijani otišlo je u zbjeg u egipatski El Shatt. Okružni i pokrajinski Narodnooslobodilački odbori (NOO, lokalni organi nove vlasti) za Istru proglasili su 13. i 25. rujna Pazinskim odlukama sjedinjenje poluotoka Istre i ostalih prostora koje su nadzirali Talijani s Hrvatskom. Na prvome zasjedanju partizanskoga parlamenta, Zemaljskoga

Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske u Drvaru

Prijelaz partizana preko Neretve, veljača 1943.

Partizanski komandant drži govor uoči proboja na Sutjesci, svibanj 1943.

Tito i Churchill 1944. godine

antifašističkog vijeća Hrvatske (ZAVNOH-a) u Otočcu i Plitvičkim jezerima u lipnju 1943. potvrđena je odluka o povezivanju nekadašnjih talijanskih krajeva s Hrvatskom. Ti su krajevi konačno postali sastavni dio hrvatskoga teritorija nakon 1954., a konačno je sve potvrđeno Osimskim sporazumima 1975. godine.

Za predsjednika Izvršnoga odbora ZAVNOH-a, kasnije i šefa Sabora Federalne Hrvatske, formalno prvoga čovjeka Republike Hrvatske, izabran je pjesnik Vladimir Nazor. Na čelu Komunističke partije Hrvatske, kao vođa partizana, bio je Andrija Hebrang pa Vladimir Bakarić. Hebrang je zaslužan za široko postavljenu platformu borbe koja je uključivala i liberalnije krilo Hrvatske seljačke stranke i ostalih koji se nisu slagali s Pavelićem. Na čelu Glavnoga štaba Hrvatske najprije je bio general Ivan Ručkavina, kasnije Ivan Gošnjak, obojica borci Španjolskoga građanskog rata i istaknuti vojnici i u kasnijem razdoblju. U travnju 1945. godine u Splitu je stvorena prva Vlada Federalne Hrvatske na čelu s Vladimirom Bakarićem. Tako su istovremeno na području Hrvatske postojale dvije vlade, partizanska i ustaška, kao i dva jugoslavenska kabineta, Titov i onaj kraljevskoga premijera Ivana Šubašića. Svi su oni bili Hrvati.

Federalna Hrvatska, Socijalistička Jugoslavija

U ožujku 1945. godine u Beogradu je u skladu s dogovorima s otoka Visa 1944. konačno od dva kabineta stvoren jedan i formirana Vlada Tito-Šubašić. Premijer partizanske vlade Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), maršal Josip Broz Tito, postao je njezin predsjednik i ministar obrane, a premijer Kraljevske vlade u izbjeglištvu Ivan Šubašić ministar vanjskih poslova. Kralja Petra II. zastupalo je tročlano Namjesništvo, a izbori su trebali odlučiti o sudbini Monarhije i budućem ustroju države. Već od Teheranske konferencije *Velike Trojice* krajem 1943. godine, pa u izvještajima koje su iz Vrhovnog štaba slali britanski vojni predstavnici, posebice Fitzroy McLean, škotski plemić koji je navodno poslužio kao predložak za lik Jamesa Bonda, William Deakin, povjesničar s Oxforda i Randolph Churchill, sin britanskoga premijera, bilo je jasno da je London izabrao stranu koja je najviše pridonosila ratnomu cilju. Izborom partizana kao jedine dje-

latne antihitlerovske snage moglo se steći i barem nešto utjecaja na zbivanja u Jugoslaviji nakon oslobođenja jer se znalo da je Tito povezan s Moskvom, kao i da on ima najveći utjecaj na vlast.

Izbori koji su u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ) provedeni krajem 1945. godine nisu bili slobodni ni poštteni, no rezultate su priznale sve zemlje. Titova lista Narodnoga fronta, iza koje je stajala Komunistička partija i pridružene političke snage, pobijedila je s više od 90 % glasova pa je nova država, sada kao Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNJR), ubrzano krenula sa sovjetizacijom i pretvarala se u zemlju koja je po svemu bila najslbližnja Sovjetskome Savezu. Za razliku od ostalih vođa istočnoeuropskih satelita, Tito je bio popularan i na vlast je došao sam. Crvena je armija preko Srbije samo prošla i pomogla u dijelu operacija, ali je rezultate pobjede nad nacistima KPJ mogla pripisati sebi. Otud joj je toliki utjecaj na vlast. Slično kao u drugim zemljama Europe, nova je vlast provodila i revolucionarne promjene stvarajući poredak baziran na marksističkoj ideologiji. U zemlji na čijem se teritoriju četiri godine vodio međunacionalni rat, u kojoj je gotovo nestalo židovske zajednice, odakle su pred kraj rata evakuirani, protjerani ili ubijeni uglavnom svi Nijemci i najveći broj Talijana, u kojoj je uništena romska zajednica, a građanske su partije bile kompromitirane i marginalizirane, novi je poredak, nacionalizaciju dobara i agrarnu reformu bilo razmjerno lakše uvesti, a bilo bi tako i da na čelu novih vlasti nije bila skupina visokomotiviranih i dijelom fanatiziranih mladih ljudi.

U novoj Federaciji, Narodna Republika Hrvatska (NRH) teritorijalno se proširila na Rijeku, Zadar, otoke koji su od 1918. bili dio Italije i najveći dio Istre. Bosna i Hercegovina postala je posebna NR u kojoj su Hrvati, uz Srbe i Muslimane (od 1971.; danas Bošnjake) bili jedan od konstitutivnih naroda. Osim onih Hrvata koji su živjeli u austrijskome i mađarskome Gradišću ili nekoliko sela u Rumunjskoj, Moliških Hrvata u Italiji, onih koji su otišli u Argentinu, Australiju, Novi Zeland i SAD, sada su uglavnom svi Hrvati živjeli u granicama iste države. Hrvati su u novoj jugoslavenskoj državi odmah po završetku rata zauzimali neke od najvažnijih položaja, uključujući i položaj šefa vojske i vlade (Tito), kao i predsjednika skupštine (Ivan Ribar).

Nacionalna tragedija i podjela koja je bila vidljiva tijekom rata posebno se pokazala u posljednjim danima sukoba. Nezavisna Država Hrvatska bila je posljednja država koja je ostala uz Hitlerovu Njemačku. Početkom 1945. godine oko 130 000 ljudi sudjelovalo je u ratu na strani ustaških vlasti. Partizanske jedinice, u kojima je tada nešto više od 60 % Hrvata, imaju oko 150 000

vojnika, među njima gotovo 30 % Srba iz Hrvatske. Mada je Budimpešta bila u obručju Crvene armije od prosinca 1944., a polovicom veljače bila je oslobođena, dok je Beč osvojen polovicom travnja, u Zagrebu je vodstvo NDH-a čekalo sve do 6. svibnja i onda započelo s povlačenjem prema Austriji u nadi da će se predati zapadnim saveznicima. Produžujući rat za tjedan dana, došli su do Bleiburga. U skladu s porukama konferencije *Velike Trojice* u Jalti, posljednjega okupljanja britanskoga premijera Winstona Churchilla, sovjetskoga vođe Staljina i američkoga predsjednika F. D. Roosevelta (veljača 1945.), da se zaraćene strane imaju predati onima protiv kojih su se borile, Britanci su predaju odbili. Desetci tisuća civila i vojnika NDH-a prebačeno je preko granice u DFJ, gdje je veliki broj prije svega Hrvata (oko 45 000), Srba, Crnogoraca i Slovenaca ubijen ili je stradao kasnije u „križnim putovima” koji su se protezali sve do krajnjega istoka države (Rusinow 1978: 13–107; 87–191).

Unatoč tome što je Jugoslavija predvodila među ostalim socijalističkim državama, iako je Beograd izabran za sjedište Informacijskoga biroa komunističkih partija (Kominforma), Tito je za Moskvu bio preradikalan. Discipliniranje najodanijega saveznika, ali i uvođenje reda među sve istočnoeuropske zemlje pod optužbom da su tamošnji političari titoisti, započeo je nakon izbacivanja Jugoslavije iz Informbiroa 28. lipnja 1948. Američki diplomati opisali su taj trenutak najznačajnijim događajem nakon kapitulacije Japana. U svjetskoj povijesti Hladnoga rata, koji je tada započinjao, bio je to jedan od ključnih trenutaka jer je malu i siromašnu zemlju s jugoistočnog ruba Europe stavio u središte svjetskih događaja. Komunistička država koja nije u sovjetskoj orbiti za Zapad je bila važna u propagandnome i strateškom smislu. Italija i Grčka odjednom su došle u znatno povoljniji geopolitički položaj. Jugoslavenski režim nije postao pluralan. Tito i Savez komunista,

Tito i američki predsjednik Nixon

kako se od 1952. godine preimenovala KPJ, držali su monopol na vlast, ali je Jugoslavija pretvorena u *američkoga komunističkog saveznika* i sve do raspada 1991. godine funkcionirala izvan socijalističkoga lagersa. Sredinom pedesetih sklopljen je i Balkanski pakt, vojni savez dviju članica NATO-a, Grčke i Turske s Jugoslavijom. Od početka 1960-ih Jugoslavija se pretvorila u vođu *Pokreta nesvrstanih zemalja* (PN), grupaciju koja okuplja zemlje različitih uređenja iz Trećega svijeta, i imala je važnu ulogu na svjetskoj diplomatskoj sceni.

Hrvatska u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji

Od 1945. godine, a napose nakon dogovora s Talijanima 1954. u Londonu, vanjske i unutarnje granice Jugoslavije zapravo su određene. Hrvatska je dobila Istru i otoke koji su bili talijanski između dva svjetska rata, kao i grad Zadar.

Stanovnika Hrvatske koji su 1948. bili nepismeni bilo je čak 18,01 %. Uz one koji su bili bez ikakve školske spreme ili nisu završili osnovnu školu, funkcionalno nepismenih bilo je puno više. Nastojanje da se u takvoj sredini izgradi moderno društvo bilo je teško, često s puno krivih koraka. Tijekom pedesetih i šezdesetih godina gospodarski napredak zemlje bio je ipak znatan. Zagreb je ostao ne samo glavni industrijski i obrazovni centar države, već je zagrebačka privreda obuhvaćala gotovo 25 % jugoslavenske. Gradovi su rasli pa je Zagreb s 350 000 stanovnika 1953. narastao na gotovo 800 000 prije raspada Jugoslavije 1991. Zato je i gradonačelnik Zagreba Većeslav Holjevac početkom pedesetih odlučio da Zagreb prijeđe Savu i na južnoj obali izgradi novi grad, Novi Zagreb. Onamo je preseljen i Velesajam, ne samo najvažniji sajamski prostor u Jugoslaviji, već i mjesto susreta zapadnoga i istočnoga svijeta. Tako su 1957. na Jesenskome Zagrebačkom velesajmu SAD pokazale američki supermarket, a Sovjeti, osim teških kamiona i opreme, organizirali

Savka Dabčević Kučar, 8. svibnja 1971.

Mika Tripalo u vrijeme
Hrvatskoga proljeća

su helikopterski prijevoz. Mada je razvoj nesvrstane zemlje koja je provodila vlastitu inačicu socijalizma, onoga baziranog na samoupravljanju, bio brz i često impresivan, država je prolazila kroz brojne poteškoće.

U državi koja je 1963. novim Ustavom promijenila ime i nazvala se Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom (SFRJ), postojali su problemi između različitih nacionalnosti te sukobi zagovornika veće decentralizacije i centralizma. Prijeponi su jednim dijelom raspleteni 1965. i 1966. godine. Tada je pokrenut najambiciozniji paket ekonomskih reformi ikada poduzet u nekoj socijalističkoj

zemlji. Valuta dinar je devalvirana, planska se privreda trebala napustiti, trebalo je hrabrije iskoračiti u svijet. Godinu dana kasnije na Brijunima smijenjen je drugi čovjek Federacije, najsnažniji srpski političar, glavna osoba u represivnome aparatu, ali i personifikacija centralizacije, Aleksandar Ranković. Uloga tajne policije sada je smanjena, a rasla je moć pojedinih republika. Umirovljen je velik broj istaknutih političara, ali i onih koji su bili intelektualno nedorasli novim vremenima. Neprestana tenzija između republika i sve veće *federiranje Federacije*, kako je to govorio najmoćniji političar iz Hrvatske Vladimir Bakarić, dobila je ubrzanje kada je krajem šezdesetih na

vodeća mjesta u Zagrebu došla ekipa vrlo mladih i obrazovanih političara. Američki diplomati u Generalnome konzulatu SAD-a u Zagrebu opisivali su ih kao impresivnu skupinu, istinski popularnu.

Savka Dabčević Kučar, kao prva žena na čelu SKH-a i Miko Tripalo, jedan od najsposobnijih političara poslijeratnoga razdoblja uopće, postali su personifikacija promjena i zahtjeva za drugačijim odnosima u Federaciji. Političke su rasprave postajale sve otvorenije, posebno od kada je u medijima prenošena X. sjednica Centralnoga komiteta SKH-a na kojoj je smijenjen političar iz Splita Miloš Žanko, predvodnik kritičara hrvatskoga rukovodstva. Savku Dabčević Kučar i Miku Tripala optuživali su za nacionalizam, dok je kritika hrvatskoga vodstva bila da se iza centralističkih stavova kriju oni koji su za netransparentne odnose, neravnopravno trošenje sredstava, koji onemogućuju Hrvatsku u bržem razvoju. Promjene u političkome životu vidjele su se i kada je rektor Sveučilišta u Zagrebu 1968. postao slavni fizičar koji nije bio član Saveza komunista Ivan Supek. Za studenta prorektora izabran deklarirani vjernik, iako je postojao drugi, *službeni* kandidat. Osim u SK-u, središta zbivanja tijekom sedamdesetih bila su među studentima, u Matici hrvatskoj i Društvu književnika Hrvatske. Izdavala su se vlastita glasila, osjećala se pluralistička nota u ondašnjem životu.

U svojoj politici traženja čistih računa Hrvatska je bila razmjerno usamljena, pa je 1971. u Karađorđevu došlo do smjene. Mada su smjene u Hrvatskoj nakon pokreta koji se kasnije počeo nazivati Hrvatskim proljećem bile najtemeljitije, do promjene mlađih, reformskih političara došlo je i u drugim republikama. Protuliberlani udar bio je jedan od udara s teškim posljedicama na budućnost zemlje.

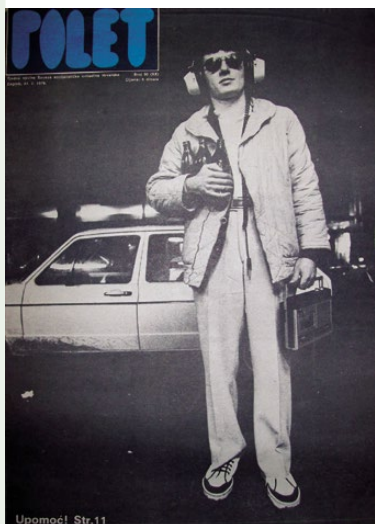
Novo hrvatsko vodstvo sastavljeno je od ljudi koji su i dotada bili na vlasti. Savku Dabčević Kučar na čelu SKH-a zamijenila je Milka Planinc, kasnije i savezna premijerka i prva žena premijer u nekoj socijalističkoj državi. Nakon oduševljenja Savkom i Tripalom, smjena proljećara dovela je kod velikoga broja Hrvata do razočaranja u politiku, ali i razočaranja u hrvatsku Partiju većega dijela Srba u Hrvatskoj. Zbog smjena i obračuna nastupila je apatija i sivo, tmurno doba koje se katkada zove i vremenom *hrvatske šutnje*. Istovremeno, bilo je to vrijeme velikih investicija i izgradnje. Neki su od zahtjeva proljećara bili ugrađeni u Ustav iz 1974. kojim su republike dobile gotovo konfederalne ovlasti, a republička su vodstva postala silno važna za ukupnu kadrovsku politiku Federacije zbog sustava *ključa*. Na svim savezним položajima predstavnici svakoga naroda i narodnosti, kako su se zvale

manjine, trebali su biti zastupljeni u pripadajućem postotku, a birali su ih u republikama. Tako je Federacija značila sve manje, a republike sve više.

Da se dva suprotstavljena hladnoratovska bloka neće sukobljavati u Europi i da su granice poslije Konferencije u Helsinkiju 1975. zajamčene, značilo je i da relativna važnost Jugoslavije kao posebnoga faktora u međunarodnim odnosima i između Moskve i Washingtona postaje sve manja. Smrt središnje osobe režima Josipa Broza Tita 1980. godine nije dovela do poremećaja u funkcioniranju države, ali je nesposobnost nasljednika i složena struktura države onemogućila adekvatnu reakciju na jasno vidljive poteškoće. Ekonomska kriza i opća skleroza socijalističkih režima pojačavala je i ostale jugoslavenske poteškoće i napete odnose između pojedinih republika i nacija. Početkom osamdesetih dinar je devalvirao, uvedeni su bonovi za benzin, vladala je nestašica južnoga voća, kave i deterdženata. Program stabilizacije pojačao je napetosti i nepovjerenje u društvu, sve jasnije postajale su međunacionalne napetosti.

Jugoslavensko udruženje književnika raspalo se 1985. godine, a Štafeta mladosti, događaj koji je povezivao cijelu zemlju i slavio kult mladosti, ali i lik i djelo Josipa Broza Tita, prestala se održavati 1987. godine. Omladinski tisak, posebno časopis „Polet”, neprestano je probijao prostor medijskih sloboda u Hrvatskoj. Pojavljuju se različite subkulturne skupine, a nacionalizmi, posebno na sportskim terenima, bili su sve češći. Hrvatska frustracija pojačavala se kako je u Srbiji došao na vlast Slobodan Milošević i kako se činilo da Srbi organiziranjem masovnih mitinga nastoje promijeniti odnose u Federaciji.

Naslovnica časopisa *Polet*

Na Međunarodni dan prava čovjeka, na 184. sjednici Predsjedništva CK SKH-a 10. prosinca 1989. godine, pred 11. kongres SKH-a hrvatski su komunisti sa samo glasom prevage donijeli odluku da se raspišu višestranački izbori za Sabor SR Hrvatske. Ivica Račan postao je posljednji šef SKH-a i prvi predsjednik nove partije SDP-a, tada još Stranke demokratskih promjena, kasnije Socijaldemokratske partije (→ *politika*, str. 105). Na četrnaestome izvanrednom kongresu SKJ-a u siječnju 1990. SKJ se raspao. Slovenski i hrvatski izaslanici napustili su zasjedanje. Mnogi su još vjerovali da će Savezno izvršno vijeće (SIV), kako se zvala vlada SFRJ-a čiji je predsjednik bio

hrvatski političar i bivši direktor velikog poduzeća „Rade Končar” Ante Marković, uspjeti nastaviti reforme i ekonomsku stabilizaciju. U svijetu gdje je raspad socijalističkih država bivao sve brži, gdje su reforme u zemljama koje su bile daleko iza Jugoslavije sustizale i prestizale dosegnuti stupanj u Jugoslaviji, njezino je zaostajanje postajalo sve izraženije. Više-desetljetno toleriranje brojnih nedostataka režima na planu ljudskih prava sada se iz inozemstva manje toleriralo. Dvije sjeverozapadne republike, Slovenija i Hrvatska, raspisale su višestranačke izbore, dok je ostatak države zaostajao (Ramet 1996).

U Hrvatskoj je prva nova politička organizacija bio *Hrvatski socijalno-liberalni savez* (HSLS), kasnije stranka. HSS se iz inozemstva vratio u zemlju, a nastale su i brojne druge partije. Deset stranaka za izbore udružilo se u *Koaliciju narodnog sporazuma* (KNS), u kojoj su sudjelovali i Miko Tripalo i Savka Dabčević Kučar. Najvažnija stranka postala je *Hrvatska demokratska zajednica* (HDZ) s Franjom Tuđmanom na čelu. Na prvim demokratskim izborima, održanima u dva kruga u travnju i svibnju, HDZ je s 41,9 % glasova dobio skoro 60 % mjesta u Saboru (→ *politika*, str. 121). U trenutku kada se u Hrvatskoj sanja o izlasku iz Jugoslavije, na čelu Predsjedništva SFRJ-a, kolektivnoga šefa Jugoslavije, bio je HDZ-ovac Stipe Mešić, Ante Marković je na čelu SIV-a, Budimir Lončar savezni je sekretar za vanjske poslove, a hrvatski Srbin Veljko Kadijević je na čelu Saveznoga sekretarijata za narodnu obranu. Dominacija Hrvata na najvažnijim funkcijama podsjećala je na 1945. godinu, mada su sada procesi bili suprotni. O zbivanjima u državi nije se, ipak, odlučivalo u Federaciji, već u republikama čiji su lideri organizirali međusobne sastanke svaki put u drugoj republici. Slobodan Milošević, srpski predstavnik, do tada je već ovladao Crnom Gorom, objema pokrajinama Republike Srbije Kosovom i Vojvodinom, te pokazao izvanrednu sposobnost da u isto vrijeme bude prihvatljiv i žestokim nacionalistima, kao i onima koji su sanjali povratak centralizirane, unitarne Jugoslavije.

Republika Hrvatska

U ljeto 1990. podignute su barikade oko gradića u unutrašnjosti Dalmacije, Knina. Postupna homogenizacija hrvatskih Srba koji su imali većinu u 11 (od 114) općina u Hrvatskoj, a pred raspad Jugoslavije činili su ukupno 12 % stanovništva Hrvatske, pretvorila se u traženje teritorijalne autonomije. Bio je to početak *balvan-revolucije*, blokiranih prometnica, onemogu-

Hrvatski sabor 1990. godine

ćavanja republičkim vlastima da djeluju na pojedinim dijelovima Republike Hrvatske. Konačno su 1991. godine proglašene srpske autonomne oblasti (SAO) u različitim dijelovima Hrvatske (Krajina, zapadna Slavonija, Slavonija, Baranja i zapadni Srijem) koje su se kasnije 1992. ujediniile u Republiku Srpsku Krajinu (RSK) s glavnim gradom Kninom. U svibnju 1991. u Borovu Selu kod Vukovara na krajnjem istoku Hrvatske, ubijeno je 12 hrvatskih policajaca. Masakri su se dogodili i u selima Čelije, Voćin, Erdut i Dalj u Slavoniji pa u selu Škabrnja u zadarskome zaleđu. Hrvatska je ušla u rat s dijelom vlastitoga stanovništva srpske narodnosti i Jugoslavenskom armijom koju je podupirala Srbija.

Od ljeta 1991. pa do siječnja 1992. godine, kada je sklopljeno Sarajevsko primirje, prilike u Hrvatskoj bile su tmurne i

teške. U ratu koji se zove Domovinski napadani su gradovi diljem zemlje, a izbjeglica i prognanika bilo je sve više. U jesen 1991. godine srpske su snage osvojile Vukovar, gdje su iz bolnice odvedeni deseci ranjenika i ubijeni pred očima međunarodne zajednice. Hrvatske su snage, iako visoka borbenog morala, bile nedovoljno naoružane. Jedine pobjedničke vojne operacije dogodile su se u zapadnoj Slavoniji. Od početka 1992. godine rat je ponešto izgubio na intenzitetu. Dogovoreno je da u Hrvatsku dođu snage UN-a.

Hrvatski državni vrh početkom 1990-ih

Hrvatska vojska evakuira izbjeglice

UNPA zone

Hrvatska je dogovorom o primirju i ulaskom snaga Svjetske organizacije zaustavila rat, ali se i našla podijeljena, bez suvereniteta nad područjima koja su nadzirale snage UN-a. Takvo je stanje okončano 1995. godine.

Hrvatska (i Slovenija) međunarodno su priznate 15. siječnja 1992. Uskoro su ušle i u svjetsku organizaciju UN. Motor priznanja obiju zemalja bile su diplomacije Njemačke i Austrije, iako su sve zemlje Europske zajednice priznanje uputile istoga dana. Sveta je Stolica učinila presedan diplomatskim priznanjem nekoliko dana prije velikih europskih zemalja. Vrijeme koje je slijedilo Hrvatska je iskoristila da bi se organizirala i naoružala. Međutim, zbivanja u Bosni i Hercegovini ostavila su dubok upliv na ukupna zbivanja. Daleko krvaviji od rata u RH, rat u BiH započeo je isprva zajedničkom borбом Hrvata i Muslimana, koji su se kasnije nazvali Bošnjaci, protiv Srba.

Hrvatska je postala prvo utočište stotinama tisuća izbjeglica iz susjedne države, a to je ostala čak i nakon što su se u Bosni i Hercegovini zaratili Hrvati i Bošnjaci. Odluka o međusobnome sukobu i nesposobnost da se spriječi rat dva naroda koji su po svemu bili upućeni jedan na drugi, bila je katastrofalna za kasnije hrvatske interese i međunarodni ugled.

Srušen Maslenički most

Oslobađanje hrvatskoga teritorija uključivalo je više akcija. Najprije je oslobođen Miljevački plato, zaleđe Dubrovnika, pa Medački džep i Maslenica tijekom 1992. i 1993. U zapadnoj Bosni poduzeta je operacija *Maestral*. Hrvatska vojska i policija postajale su sve sposobnije. Nakon još jednoga kruga propalih pregovora s krajiškim Srbima u svibnju 1995. godine, došlo je do operacije *Bljesak*, a u kolovozu velike operacije *Oluja*. *Oluja* je bila brza i uglavnom besprijeekorno vojno izvedena. Pobjedom je oslobođena središnja, planinska Hrvatska, ali i olakšano bezizlazno stanje u Bosni i Hercegovini. Hrvatske su pobjede omogućile dovođenja teritorijalnih odnosa u BiH na omjere koji

Prisega pripadnika Zbora narodne garde

Oluja, Dvor na Uni

su omogućili uspješne pregovore u američkome gradu Daytonu, koji su i danas temelj uređenja BiH. Srpsko krajiško stanovništvo velikim se dijelom povuklo iz Hrvatske u Bosnu i dalje na istok. Njihova su naselja i kuće spaljene, a ta su djela uglavnom ostala nesankcionirana. Hrvatska je zato nakon pobjede u ratu klizila prema međunarodnoj osudi i izolaciji. Dok su jedni bili na bojištu, drugi, bliski vladajućoj stranci, dolazili su u posjed tvornica kojima se često loše gospodarilo pa su pogoni nestajali. Hrvatska je izgubila status žrtve, a kritiziralo se i pokušaje posvemašnjega nadzora medija. Najslobodniji i najkritičniji mediji bili su časopis „Feral tribune” iz Splita i „Radio 101” iz Zagreba, koje je vlast pokušavala ušutkati ili preuzeti, dok

je središnju Hrvatsku radioteleviziju gotovo posve nadzirala. Demonstracije potpore (i to uspješne!) da se „Radiju 101” ne oduzme mogućnost emitiranja, organizirane na središnjemu zagrebačkom Trgu bana Jelačića u studenome 1998. godine, bile su najmasovniji prosvjed protiv vladajuće politike tijekom devedesetih.

Hrvatska je u Domovinskome ratu izgubila oko 18 000 stanovnika. Veliki su dijelovi zemlje opustjeli, veliki broj Srba iz Hrvatske nikada se nije vratio u zemlju, a dio mlađih obrazovanijih Hrvata iselio se na Zapad. Tek od izbora 2000. godine uspostavljen je manje ili više puni nacionalni konsenzus s dva jasna cilja: ulaskom Hrvatske u NATO i Europsku uniju, koji su odredili ritam političkoga života i reformi u nešto više od deset godina. Toliko su trajali pregovori vlada Ivice Račana (SDP), Ive Sanadera i Jadranke Kosor (HDZ), zaključno sa Zoranom Milanovićem (SDP), kao i predsjednika Stjepana Mesića (2000. – 2010.) i Ive Josipovića (2011. –) (→ *politika, str. 128*) da Hrvatska ostvari tražene reforme, razbije međunarodnu izolaciju i odgovori na traženja Međunarodnoga tribunala za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji u Den Haagu. U Europsku je uniju Hrvatska ušla sama. Sada predstoji jasnije definiranje novih strateških interesa hrvatske države (Cleweing, Lukić i Ramet 2008: 31–59, 89–140, 171–229; Tanner 1997, Tanner 2001).

Prvi hrvatski predsjednik
Franjo Tuđman

Bivši premijer Ivica Račan

Bivši predsjednici Stjepan Mesić i Ivo Josipović

Literatura i izvori

- Clweing, K., Lukić, R. i Ramet P. S. (ed.) 2008. *Croatia since Independence. War, Politics, Society, Foreign Relations*.
- Goldstein, I. 1999. *Croatia: a history*. London: Hurst and Co.
- Magas, B. 2007. *Croatia through history : the making of a European State*. London: SAQL.
- Pavlowitch, S. K. 2008. *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*. London: Hurst and Co.
- Ramet, P. S. 1996. *Balkan Babel : the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war*. Boulder: Westview Press.
- Rusinow, D. 1978. *The Yugoslav Experiment 1948 – 1974*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Steindorf, L. 2006. *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Jesenski i Turk i Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar”.
- O povijesti Hrvata postoji razmjerno opsežna, mada nejednako kvalitetna i pouzdana literatura. Za one koji su osobito zainteresirani, autori na engleskom jeziku poput Johna Lampea, Mishe Glennyja, Ive Banca, Joze Tomasevicha i Marcusa Tannera mogu biti odlična točka za dublje promišljanje.

Sažetak

Spajajući problemski i kronološki pristup, autor je u tekstu *Povijest Hrvatske između periodizacije i problematizacije* pokazao gdje Hrvati žive, s kim su tijekom povijesti dolazili u dodir, kakva je bila priroda njihove interakcije s drugima i kako je njihov rubni položaj utjecao na njihovo oblikovanje. Rubnost Hrvatske – u vjerskome i teritorijalnome smislu – kao posljednje zapadnokršćanske zemlje na europskome jugoistoku i posljednje točke velikih imperijalnih sustava tijekom dugih stoljeća povijesti (habsburškoga, osmanskoga i mletačkoga), utjecali su na militarizaciju života, okrenutost preživljavanju i nesigurnost. Detaljnije su obrazložena zbivanja u dvadesetome stoljeću koje je odredio život u dvije države s ostalim Južnim Slavenima (Kraljevini Jugoslaviji i Titovoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji), kao i vrijeme završetka „kratkoga 20. stoljeća” određeno padom Berlinskoga zida i završetkom Hladnoga rata. Za razliku od drugih tranzicijskih zemalja, Hrvatska je najprije neovisnost branila u ratu (1991. – 1995.), koji se poklopio s puno dužim i bolnijim procesom promjene ukupnoga ustroja. U mnogim elementima taj proces traje i nakon ulaska Republike Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine.

CR-ATIA 90
CR-ATIA 91
CR-ATIA 92

HDZ

Boško Picula

Politički sustav i politika Republike Hrvatske

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.05>

Uvod: 25 godina korjenitih promjena

Republika Hrvatska obilježila je 2017. godine dvadesetpetogodišnjicu svojega međunarodnog priznanja. Zemlje članice današnje Europske unije, a zatim i ostale države u Europi i svijetu, priznale su 15. siječnja 1992. godine Republiku Hrvatsku kao samostalnu i suverenu državu nakon rata i raspada bivše jugoslavenske federacije. Nekoliko mjeseci prije toga, 25. lipnja 1991. godine, Hrvatski je sabor, predstavničko tijelo građana i nositelj zakonodavne vlasti u zemlji, donio ***Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske***. Deklaraciji je prethodio referendum na kojem su 19. svibnja 1991. građani Republike Hrvatske donijeli odluku o Hrvatskoj kao samostalnoj i suverenoj državi. Na referendum je izišlo 83,56 % birača, a odluku o suverenosti zemlje podržalo je 93,24 % birača koji su izišli na

Proglašenje suverene i samostalne RH u Saboru

referendum. Referendum i Deklaracija omogućili su da se Hrvatska prvi put u modernoj povijesti konstituirala kao neovisna država i subjekt međunarodnih odnosa. Od 1. srpnja 2013. godine Republika Hrvatska je članica Europske unije, a od 2009. godine NATO saveza.

Politički sustav Republike Hrvatske određen je Ustavom iz 1990. godine koji je u međuvremenu doživio ne-

koliko izmjena. Te su izmjene utjecale i na sam politički sustav zemlje kao na skup političkih institucija i aktera. Danas je Republika Hrvatska parlamentarna republika čija je vlast ustrojena na načelu trodiobe na **zakonodavnu, izvršnu i sudbenu** vlast. Ta je vlast ograničena Ustavom zajamčenim pravom na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu. Politički sustav Republike Hrvatske kao samostalne i suverene države postoji, dakle, relativno kratko – dvadesetak godina – a to je vrijeme obilježeno mnogobrojnim i intenzivnim promjenama. U tome je razdoblju Hrvatska od članice bivše jugoslavenske federacije postala neovisnom državom, državna je samostalnost izborna u višegodišnjemu Domovinskom ratu (1991. – 1995.), zemlja je ušla u demokratsku tranziciju bivšega socijalističkog režima u višestranački, demokratski poredak, a došlo je i do sveobuhvatne ekonomske transformacije. Politički sustav Republike Hrvatske podrazumijeva suodnos hrvatskih političkih institucija (parlament, vlada, predsjednik, sudstvo...) i kolektivnih aktera hrvatske politike, a ključan mu je kontekst niz spomenutih promjena od 1990. godine do danas. Naime, Hrvatska je danas vrlo različita politička zajednica i društvo negoli na početku 1990-ih kada je i započeo proces demokratske tranzicije i promjene državnoga statusa. Na taj se način analiza političkoga sustava zemlje, okolnosti njegova funkcioniranja te dinamike nacionalne politike ključno razlikuju od analiza političkih sustava starih konsolidiranih demokracija u Europi (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska, Švedska...), ali i najvećega broja novih demokracija u tranziciji (npr. Poljska, Mađarska, Češka...) jer su na razvoj hrvatskoga političkog sustava utjecale specifične okolnosti, od promjene državnopravnoga okvira do rata i poraća.

Demokratska tranzicija i transformacija hrvatskoga društva

Demokratska tranzicija, kao proces preobrazbe autoritarnoga poretka u demokratski, u Hrvatskoj je formalno otpočela prije četvrt stoljeća dok je ona još uvijek bila jedna od federalnih republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Jugoslaviju je osim Hrvatske činilo još pet socijalističkih republika: Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Slovenija i Srbija u čijem su sklopu bile i dvije socijalističke autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina (→ *povijest*, str. 74). Naime, u prosincu 1989. u Zagrebu je održan 11. kongres Saveza komunista Hrvatske (SKH-a), u to vrijeme

vladajuće društveno-političke organizacije, odnosno političke organizacije s monopolom na vlast. U kontekstu jugoslavenske društvene i političke krize, koju je u drugoj polovici 1980-ih najviše generirao zahtjev novoga vodstva Srbije, predvođenoga Slobodanom Miloševićem, o reunitarizaciji Jugoslavije i korištenje srpskoga stanovništva izvan Srbije s ciljem ostvarivanja toga zahtjeva, delegati SKH-a odlučili su pokrenuti proces promjena tadašnjega političkog sustava u smislu omogućivanja višestranačkih demokratskih izbora u Hrvatskoj. Toj je odluci, osim pitanja unutarnje politike, pogodio i val demokratizacije diljem bivšega socijalističkog bloka u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi te su na početak demokratske tranzicije u Hrvatskoj snažno utjecali i unutarjugoslavenski politički procesi, kao i procesi koji su iz temelja promijenili društvenu i političku sliku velikoga dijela Europe. Na pitanje što se to 1989. i 1990. godine dogodilo u bivšim socijalističkim zemljama srednje i istočne Europe nije postojao jedinstven odgovor, a kamoli prognoze u znanstvenoj zajednici koje su te promjene mogle detektirati.

Izdvojilo se nekoliko mogućih odgovora. Prvi je odgovor bio da je to bila revolucija, buran i dinamičan događaj nalik poznatim revolucionarnim prevratima u povijesti, koja je bila praćena masovnim prosvjedima, padom starih političkih elita i dugogodišnjih komunističkih režima te sveobuhvatnim političkim i društvenim promjenama. No u odnosu na klasične revolucije promjene na istoku Europe najvećim dijelom nisu bile praćene nasiljem, već su provedene mirnim putem. Drugi su odgovor ponudili zagovornici teorija reforme istaknuvši upravo mirne, nenasilne promjene, ali su pritom zanemarili njihovu dubinu i snagu. Stoga je prevladao treći odgovor koji su dali zagovornici teorija demokratske tranzicije. U pitanju je bio niz dubokih političkih i društvenih promjena unutar određenoga razdoblja između dvaju političkih režima, tj. razdoblja između sloma staroga nedemokratskog (u ovome slučaju socijalističkog) i učvršćivanja novoga demokratskog političkog sustava (Kasapović 1996: 1–26). Međutim, demokratska tranzicija nije proces vezan isključivo za bivše socijalističke države u Europi i promjene koje su u njima započete formalnim i metaforičkim padom Berlinskoga zida 1989. godine. Prema američkome politologu Samuelu P. Huntingtonu, povijesno je moguće razlučiti tri velika demokratskijska vala u svijetu. Prvi val od 1828. do 1926. godine zahvatio je SAD i tridesetak najrazvijenijih zemalja svijeta; u drugome valu od 1943. do 1963. našle su se Savezna Republika Njemačka, Italija, Austrija, Japan, Južna Koreja i zemlje zahvaćene dekolonizacijom u Africi i Aziji; treći val od 1974. do danas obuhvatio je južnu Europu (Portugal, Španjolska, Grčka), Latinsku

Ameriku, srednju i istočnu Europu te Bliski istok i sjevernu Afriku. Kronološki i geografski Hrvatska se našla u trećemu demokratizacijskom valu, i to kao zemlja na srednjoj razini gospodarskoga razvoja s nizom započetih modernizacijskih procesa u društvu, posebice s porastom razine naobrazbe i razvijenom srednjom klasom. Treći val demokratizacije obilježio je snažan utjecaj međunarodnoga konteksta, odnosno takozvani domino-efekt, jer je u relativno kratkome razdoblju njime zahvaćen niz zemalja veoma sličnih unutarnjih i vanjskih obilježja, od kojih su ključne političke promjene u bivšem Sovjetskom Savezu, inicirane reformističkim potezima Mihaila Gorbačova koji je na čelo SSSR-a došao 1985. godine. U bivšoj Jugoslaviji unutarnji kontekst promjena obilježila je pak antireformistička politika tadašnjega novog srbijanskog vodstva manifestirana u tzv. antibirokratskoj revoluciji. Riječ je o masovnim prosvjedima promiloševićevskih snaga čiji je cilj bio dolazak na vlast Slobodanu Miloševiću sklonih političkih vodstava u Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori kako bi se ojačala pozicija Srbije u složenoj političkoj strukturi jugoslavenske federacije.

Hrvatsku tranziciju karakterizira transformacija „odozgo” i upravljani model tvorbe političkih institucija. Naime, SKH kao akter koji je na početku demokratske tranzicije 1989. i 1990. godine nadzirao cjelokupan politički sustav zemlje, samostalno je započeo proces demokratskih promjena te tvorbu novih institucija. Konkretno, promjenom republičkoga Ustava u veljači 1990. godine omogućeni su prvi višestranački demokratski izbori, a kao njihov izborni model zakon-

Zgrada nekadašnjega CK SKH-a

ski je normiran većinski izborni sustav u dva kruga. Naime, ako u prvome krugu ni jedan od kandidata u izbornim jedinicama u kojima se birao po jedan zastupnik nije osvojio natpolovičnu većinu glasova birača i time bio izabran, organiziran je drugi krug u kojemu su se natjecali svi kandidati koji su u prvome krugu u toj izornoj jedinici osvojili najmanje 7 % glasova birača. U drugome krugu pobijedio je kandidat s najvećim brojem osvojenih glasova. Tadašnje hrvatske oporbene inicijative, a zatim i registrirane stranke, u potpunosti su ostale po strani u tim procesima. Baš kao i u tvorbi novih političkih institucija, nakon uvjerljive izborne pobjede u proljeće 1990. godine, primat je u cijelosti preuzela dotad oporbena, a sada vladajuća Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Ukratko, slom se autoritarnoga režima socijalističkoga predznaka u Hrvatskoj nije dogodio zbog masovnih prosvjeda,

štrajkova, nemira i pritisaka „odozdo“ od strane nezadovoljnih građana, kao što je to bilo u drugim tranzicijskim zemljama u srednjoj i istočnoj Europi. Promjene su upravljane „odozgo“, od strane aktera režima, pri čemu su građani na miran način podržali političke i društvene promjene, ali ne i SKH koji je kao akter te promjene, odnosno reforme, započeo i proveo sve do izbora (Kasapović 1996: 153–168; Zakošek 2002: 7–13).

Predizborni plakat HDZ-a

Što se tiče izvorišta demokratske tranzicije u Hrvatskoj, potrebno je naglasiti nekoliko činjenica. Kao nova nacionalna država Hrvatska je morala ne samo transformirati svoj politički i privredni sustav, nego se i teritorijalno ustrojiti i obraniti samostalnost. Nadalje, uz Bosnu i Hercegovinu, Hrvatska je jedina bivša socijalistička država u kojoj je odvajanje od ranije države (Jugoslavija) i ranijega režima (komunističkoga) praćeno ratom. Naposljetku, demokratska tranzicija u Hrvatskoj započela dok je Hrvatska

još uvijek bila dijelom bivše jugoslavenske federacije, a nastavila se tijekom procesa državnoga osamostaljenja i nakon njega. Nova vladajuća hrvatska stranka HDZ, čiji je predsjednik dr. Franjo Tuđman postao novi predsjednik Hrvatske, odmah je započela gotovo posve samostalnu politiku do trenutka raspada Jugoslavije koja je od proljeća 1990. do ljeta 1991. godine bila *de facto* zbroj politika svojih republika, a ne više jedinstvena politička zajednica. Nakon što su u svim bivšim jugoslavenskim republikama održani višestranački demokratski izbori, uslijedili su višemjesečni pregovori o budućnosti Jugoslavije. Hrvatska i Slovenija predlagale su konfederalizaciju Jugoslavije, a Srbija i Crna Gora odbacivanje Ustava iz 1974. godine i čvršću federaciju, dok su Bosna i Hercegovina i Makedonija bile ili za zadržavanje Ustava iz 1974. godine ili za kompromis između hrvatsko-slovenskoga i srbijansko-crnogorskoga prijedloga. Pregovori su propali, a nakon proglašenja neovisnosti Hrvatske i Slovenije u lipnju 1991. godine temeljem referendumskih odluka uslijedio je rat te borba za međunarodno priznanje Hrvatske i daljnju transformaciju njezina političkoga i privrednoga sustava. Naime, već nakon pobjede HDZ-a na izborima u proljeće 1990. godine došlo je do političke i vojne pobune dijela srpske manjine u Hrvatskoj, potaknute i pomagane iz Srbije, koja je bila nezadovoljna mogućnošću osamostaljenja Hrvatske. Stoga je na početku i tijekom rata (1991. – 1995.) najvažniji cilj hrvatskih vlasti bilo osiguravanje državnoga statusa Hrvatske, pri čemu je izbijanje rata

znatno usporilo demokratizaciju te je ona tijekom ratnih godina zapravo bila „zamrznuta”, odnosno odgođena. Zbog toga je u prvoj polovici 1990-ih primarni cilj hrvatske politike bio stvaranje i očuvanje međunarodno priznate države, o čemu je postignut i konsenzus konkretiziran formiranjem takozvane Vlade demokratskoga jedinstva u kolovozu 1991. godine. U nju su uz predstavnike HDZ-a ušli i predstavnici oporbenih stranaka, među njima i članovi bivšega SKH-a koji se transformirao u Socijaldemokratsku partiju Hrvatske (SDP). Iako je rat završio 1995. godine oslobođanjem područja koja su se nalazila pod nadzorom pobunjenika iz redova srpske manjine, a 1998. je integriran i preostali dio Hrvatske, demokratska tranzicija u Hrvatskoj produljila se sve do početka 2000-ih kada je došlo do sljedeće promjene vlasti nakon izbornoga poraza HDZ-a i nakon novih ustavnih promjena koje su odredile politički sustav zemlje zamijenivši dotadašnji polupredsjednički sustav parlamentarnim sustavom.

Ustav Republike Hrvatske kao pravni temelj hrvatskoga političkog sustava

Ustav kao temeljni pravni izvor ustavnoga prava predstavlja ne samo temeljni pravi akt u nekoj državi, nego i njezin ključni politički akt. To je, dakle, pravno-politički dokument najviše razine u kojemu su sadržane osnovne proklamirane vrijednosti jedne političke zajednice, zatim prava, slobode i obveze njezinih članica te načela njezina političkoga sustava s institucijama koje ga čine. Temeljni je pravni akt Republike Hrvatske Ustav Republike Hrvatske te svi zakoni moraju biti u suglasnosti s njim. Ustav Republike Hrvatske donesen je 22. prosinca 1990. godine, uz potporu i vlasti (HDZ-a) i oporbe (SDP-a), nakon višemjesečnih priprema, rada na dokumentu te javne rasprave. S obzirom da je donesen uoči božićnih blagdana, kolokvijalno ga se naziva Božićnim ustavom. Važno je istaknuti da na početku demokratske tranzicije u Hrvatskoj, a prije prvih višestranačkih demokratskih izbora koji su se održali 1990. godine, tadašnja vlast

Ustav Republike Hrvatske

koju je činio Savez komunista Hrvatske nije namjeravala donositi novi ustav, već je odlučila taj postupak omogućiti novim izbornim pobjednicima. To se i dogodilo te je odmah nakon promjene vlasti u svibnju 1990. godine, odnosno nakon dolaska dotad oporbenoga HDZ-a na vlast, pokrenut postupak ustavnih promjena. Najprije kroz donošenje ustavnih amandmana na postojeći Ustav u srpnju 1990. godine, a zatim i kroz donošenje potpuno novoga temeljnog pravnog akta u prosincu 1990. godine. Prije i danas važećega Ustava iz 1990. godine temeljni je pravni akt bio Ustav iz 1974. godine koji je Hrvatsku određivao kao socijalističku republiku (SRH) unutar bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Kao što je istaknuto, prije višestranačkih demokratskih izbora u travnju i svibnju 1990. godine vladajući komunisti (SKH) donijeli su ustavne promjene koje su omogućile višestranačje i održavanje demokratskih izbora. Nakon izbora 1990. godine na ondašnji Ustav iz 1974. godine izglasani su amandmani koji su omogućili preobrazbu Hrvatske iz socijalističke republike u republiku ustrojenu na demokratskome političkom sustavu i vrijednostima, uz novi naziv zemlje Republika Hrvatska, a kolektivni državni poglavar (Predsjedništvo) zamijenjen je institucijom Predsjednika Republike.

Donošenje Deklaracije o nezavisnosti
i samostalnosti RH

Ustav Republike Hrvatske iz 1990. godine poslužio je kao pravni preduvjet **Referenduma o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske** (19. svibnja 1991.) i saborske **Odluke o raskidu državno-pravnih sveza Republike Hrvatske s ostatkom Jugoslavije** (8. listopada 1991.), čime je Republika Hrvatska u pravnome i političkome smislu realizirala svoju državnu samostalnost. Ustav je do danas mijenjan pet puta. U prosincu 1997. godine Ustavom je zabranjeno pokretanje

postupka koji bi mogao dovesti do udruživanja Hrvatske u novi jugoslavenski ili balkanski državni savez ili zajedništvo te su ukinute odredbe koje su se odnosile na položaj Hrvatske u Jugoslaviji. Ustavnim promjenama iz studenoga 2000. i ožujka 2001. godine omogućena je, među ostalim, preobrazba političkoga sustava zemlje iz polupredsjedničkoga u parlamentarni, a ukinut je i Županijski dom koji je bio drugi, gornji parlamentarni dom Hrvatskoga sabora. Ustavnim promjenama iz lipnja 2010. godine stvoreni su temelji za završetak pregovora Hrvatske o punopravnome članstvu u Europskoj uniji, tj. omogućeno je integriranje Hrvatske u Uniju. Naposljetku,

referendumskom odlukom od 1. prosinca 2013. u Ustav je unesena odredba o definiciji braka kao životne zajednice žene i muškarca.

Ustav Republike Hrvatske ima deset poglavlja. Prvotni tekst Ustava iz 1990. godine sadržavao je 142 članka, dok današnji Ustav ima 152 članka, čime je obujmom jedan od kraćih u Europi. Iako Izvorišne osnove kao prvi dio, odnosno kao proslov ili preambula Ustava RH, nemaju normativno nego deklaratorno značenje, svojim su sadržajem itekako važne za razumijevanje ustavnopravnoga poretka Republike Hrvatske, poglavito u povijesnome kontekstu, kao i načela na kojima se taj poredak temelji. U Izvorišnim osnovama Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajina-ca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca i drugih koji su njezini državljani, a kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama organizacije Ujedinjenih naroda (UN) i zemalja slobodnoga svijeta. Prema članku 1. Ustava Republika Hrvatska jedinstvena je i nedjeljiva demokratska i socijalna država, što znači da je unitarna, a ne federativna tj. savezna država. U njoj vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana, pri čemu narod ostvaruje vlast izborom svojih predstavnika i neposrednim odlučivanjem. Prema članku 2. suverenitet Republike Hrvatske neotuđiv je, nedjeljiv i neprenosiv. Osobito treba istaknuti taksativno navedene najviše vrednote ustavnoga poretka Republike Hrvatske koje su temelj za tumačenje Ustava. To su prema članku 3.: sloboda, jednakost, nacionalna ravnopravnost i ravnopravnost spolova, mirotvorstvo, socijalna pravda, poštivanje prava čovjeka, nepovredivost vlastništva, očuvanje prirode i čovjekova okoliša, vladavina prava i demokratski višestranački sustav (Smerdel i Sokol 2007: 32–43).

Temeljne odredbe, nadalje, normiraju da je u Republici Hrvatskoj državna vlast ustrojena na načelu diobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu, a ograničena je Ustavom zajamčenim pravom na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu (članak 4.). Granice Republike Hrvatske mogu se mijenjati samo odlukom Hrvatskoga sabora (članak 8.), a posebna se pozornost posvećuje hrvatskim iseljenicima kao subjektu hrvatskoga ustavnopravnog poretka jer, prema članku 10., Republika Hrvatska štiti prava i interese svojih državljana koji žive ili borave u inozemstvu te promiče njihove veze s domovinom. Glede državnih simbola, članak 11. Ustava definira grb Republike Hrvatske

kao povijesni hrvatski grb čija je osnovica dvadeset i pet naizmjeničnih crvenih i bijelih (srebrnih) polja. Zastava Republike Hrvatske sastoji se od tri boje: crvene, bijele i plave, s povijesnim hrvatskim grbom u sredini, dok je svečana pjesma (himna) Republike Hrvatske *Lijepa naša domovino*. U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo, ali se u pojedinim lokalnim jedinicama uz hrvatski jezik i latinično pismo može uvesti i drugi jezik te ćirilično ili koje drugo pismo sukladno zakonskim propisima (članak 12.). Naposljetku, članak 13. Ustava određuje da je glavni grad Republike Hrvatske Zagreb čiji se položaj, djelokrug i ustroj uređuju zakonom.

Ploča na spomeniku *Lijepoj našoj*

Grb RH

Zastava RH

Zakonodavna vlast: Hrvatski sabor

Unutar političkoga sustava Republike Hrvatske, odnosno u ustrojstvu državne vlasti, Hrvatski sabor predstavlja jednu od tri grane vlasti utemeljene na njezinoj funkcionalnoj diobi. Prema članku 71. Ustava Republike Hrvatske, Hrvatski je sabor predstavničko tijelo građana i nositelj zakonodavne vlasti u Republici Hrvatskoj. Kao najviše predstavničko tijelo u Republici Hrvatskoj (niža predstavnička tijela ustrojena su na razinama mjesne, lokalne i regionalne samouprave) Hrvatski je sabor, dakle, ustavna i politička institucija koja ima ekskluzivno pravo donošenja Ustava i zakona kao općih akata te na taj način, kroz svoju jedinstvenu ustavotvornu i zakonodavnu ulogu, odlučuje o najvažnijim društvenim i političkim pitanjima u Republici Hrvatskoj. Sabor je i u prošlosti uvijek predstavljao glavnu hrvatsku političku instituciju na čijoj je tradiciji bilo moguće uspostaviti kontinuitet hrvatske državnosti i nacionalne samobitnosti. I u Ustavu Republike Hrvatske Hrvatski sabor predstavlja ključnu političku instituciju s obzirom na svoju funkciju, ali je potpuno jasno da, baš kao i na primjerima niza drugih

Zgrada Sabora RH

demokratskih država, operativno najvažniju političku ulogu u državi ima vlada u okviru izvršne vlasti. Neovisno o tome, Hrvatski sabor čini središte hrvatskoga političkog sustava te je temeljem toga hrvatski politički sustav parlamentaran. Sabor je, k tome, tijelo koje je s jedne strane neposredno izabrano od strane hrvatskih birača, a s druge strane tijelo čiji članovi sami biraju druge važne institucije unutar vlasti. Od 1992. godine Sabor Republike Hrvatske konstituirao se sukladno odredbama novoga Ustava te je nakon provedenih izbora 1992. i 1993. godine imao dva doma: Zastupnički dom i Županijski dom. Novim ustavnim promjenama 1997. godine Sabor je nazvan Hrvatskim državnim saborom. Hrvatski parlament, u međuvremenu ustavno nazvan Hrvatski sabor, u konačnici je postao jednodoman ukidanjem Županijskoga doma 2001. (Zakošek 2002: 97–110).

Danas Hrvatski sabor, prema Ustavu, ima najmanje 100, a najviše 160 zastupnika koji se na temelju općega i jednakoga biračkog prava biraju neposredno tajnim glasovanjem, i to na vrijeme od četiri godine. Konstituiranje Hrvatskoga sabora nakon provedenih izbora vrši se izborom njegova predsjednika na prvoj sjednici na kojoj je nazočna većina zastupnika. Broj saborskih zastupnika

nakon ustavnih promjena 2000./2001. varirao je od 152 (2003. – 2007.), preko 153 (2007. – 2011.) do 151 (od 2011.), što je ovisilo o broju izabranih zastupnika iz redova nacionalnih manjina, odnosno iz redova hrvatskih građana bez prebivališta u Republici Hrvatskoj. Hrvatski sabor ima jednoga predsjednika te jednoga ili više potpredsjednika, dok mu je unutarnje ustrojstvo i način rada uređeno poslovníkom koji se donosi većinom glasova svih zastupnika. Prema članku 81. Ustava RH, Hrvatski sabor ima sljedeće ovlasti: odlučuje o donošenju i promjeni Ustava, donosi zakone, donosi državni proračun, odlučuje o ratu i miru, donosi akte kojima izražava politiku Hrvatskoga sabora, donosi Strategiju nacionalne sigurnosti i Strategiju obrane Republike Hrvatske, ostvaruje građanski nadzor nad oružanim snagama i službama sigurnosti Republike Hrvatske, odlučuje o promjeni granica Republike Hrvatske, raspisuje referendum, obavlja izbore, imenovanja i razrješenja u skladu s Ustavom i zakonom, nadzire rad Vlade Republike Hrvatske i drugih nositelja javnih dužnosti odgovornih Hrvatskomu saboru u skladu s Ustavom i zakonom, daje amnestiju za kaznena djela te obavlja druge poslove utvrđene Ustavom.

Tri su načina na koji Hrvatski sabor donosi odluke: većinom glasova, ako je na sjednici nazočna većina zastupnika („obični” zakoni i odluke), većinom glasova svih zastupnika (proračun te organski zakoni kojima se razrađuju Ustavom utvrđena ljudska prava i temeljne slobode, izborni sustav, ustroj-

stvo, djelokrug i način rada državnih tijela te ustrojstvo i djelokrug lokalne i područne (regionalne) samouprave) i dvotrećinskom većinom glasova svih zastupnika (Ustav i organski zakoni kojima se uređuju prava nacionalnih manjina). Zakonodavnu inicijativu, tj. pravo predlaganja

Josip Leko, predsjednik Sabora RH od 2012. do 2015. (SDP)

zakona, ima svaki saborski zastupnik, klubovi zastupnika i radna tijela Hrvatskoga sabora te Vlada Republike Hrvatske koja je u praksi i najčešći predlagatelj zakona. Iako je za donošenje zakona predviđen redoviti postupak s dva ili čak tri čitanja u Saboru, dosad je prevladavao hitni postupak donošenja zakona, što nije išlo u korist jačanju uloge i položaja Hrvatskoga sabora unutar političkog sustava, ali ni percepciji Hrvatskoga sabora u hrvatskoj javnosti. U aktualnome sazivu Sabora, uz 140 zastupnika izabranih razmjernim sustavom u deset izbornih jedinica u Republici Hrvatskoj, Sabor ima i osam zastupnika nacionalnih manjina te tri zastupnika hrvatskih državljana iz iseljništva. Sam se Sabor može raspustiti i prije završetka redovita četverogodišnjeg mandata ako o tome, prema članku 78. Ustava, odluku donese većina svih zastupnika (samoraspuštanje) ili ga može raspustiti Predsjednik Republike na prijedlog Vlade i uz supotpis predsjednika Vlade, a nakon savjetovanja s predstavnicima klubova zastupnika parlamentarnih stranaka u slučaju da Hrvatski sabor izglasa nepovjerenje Vladi ili u roku od 120 dana od dana predlaganja ne donese državni proračun (članak 104. Ustava). Kuriozitet je da je Hrvatski sabor od 1990. do danas odradio samo jedan puni četverogodišnji mandat (1995. do 1999.), a da se u svim ostalim slučajevima – samoraspuštio. Nakon 2000. sazivi Hrvatskog sabora odradili su gotovo pune mandate jer su se samoraspuštili nešto prije ustavnog roka od četiri godine. I formalno i funkcionalno jedini pravi prijevremeni parlamentarni izbori nakon završetka Domovinskog rata održani su u rujnu 2016. jer se prethodni saborski saziv samoraspuštio nakon nepunih godinu dana obnašanja mandata uslijed političke krize i prekida suradnje koalicijskih partnera HDZ-a i Mosta nezavisnih lista.

Izvršna vlast: Predsjednik Republike Hrvatske i Vlada Republike Hrvatske

Zastava predsjednika RH

Izvršnu vlast u Republici Hrvatskoj obnašaju Vlada Republike Hrvatske i Predsjednik Republike Hrvatske. Do ustavnih promjena u studenome 2000. godine Republika Hrvatska imala je polupredsjednički sustav vlasti sličan francuskomu sustavu u kojemu unutar izvršne vlasti dominantnu ulogu ima Predsjednik Republike kao državni poglavar. Nakon promjene Ustava Republike Hrvatske 2000. godine Hrvatska je dobila parlamentarni sustav vlasti nalik sustavima u Finskoj, Poljskoj i Portugalu u kojima je središnja politička institucija parlament, dok Vlada odgovara samo parlamentu, a ne i predsjedniku države.

Zašto je u Hrvatskoj nakon samo deset godina višestranačke demokracije promijenjen sustav vlasti? Nakon prvih višestranačkih demokratskih izbora 1990. godine, u kojima je Hrvatska još uvijek bila članica jugoslavenske federacije, te donošenja novoga Ustava u prosincu 1990. godine, zbog političkih okolnosti jugoslavenske krize i potrebe za što učinkovitijom vlašću hrvatski su ustavotvorci izabrali sustav vlasti koji potiče homogenizaciju u donošenju političkih odluka te prepuštanje ključnih odluka jednoj osobi unutar sustava vlasti, a ne kolektivnomu tijelu. S obzirom da u parlamentarnome sustavu vlasti, poglavito u onome „čistom” s tek simboličnom ulogom predsjednika države, postoji mogućnost nestabilnih parlamentarnih većina i posljedično nestabilnih vlada (Francuska između završetka Drugoga svjetskog rata i kraja 1950-ih, Italija do početka 1990-ih), nova hrvatska vlast ustrojena je na načelu dominacije predsjednika države nad vladom unutar izvršne vlasti. To je značilo ustavnu koncentraciju vlasti u rukama Predsjednika Republike koji je do 2000. godine imao ovlast imenovanja i razrješenja Predsjednika Vlade i ministara, što je značilo da je Vlada istodobno odgovorna i Predsjedniku i parlamentu. Predsjednik je u tome razdoblju mogao i sazivati sjednice Vlade, na njihov dnevni red stavljati pitanja koja je smatrao politički bitnima te predsjedavati tim sjednicama. Naposljetku, Predsjednik Republike imao je i ovlast da u izvanrednim okolnostima poput rata donosi uredbe sa zakonskom snagom. Ipak, niz je analitičara ustvrdilo da je polupredsjednički sustav vlasti u Hrvatskoj između 1990. i 2000. godine bio osmišljen prema političkoj ličnosti prvoga hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana koji

je do smrti 1999. bio neprijeporno ključan politički akter u zemlji. Osim velikih ustavnih ovlasti koje je kao Predsjednik Republike koristio, dr. Franjo Tuđman u svojem je političkome djelovanju cijelo vrijeme imao podršku u vidu parlamentarne većine HDZ-a, stranke koju je osnovao. Također, i niz posebnih predsjedničkih savjetodavnih tijela te Ured Predsjednika Republike koji su zajedno *de facto* bili vlada umjesto vlade, dok je sama Vlada postala manje-više izvršitelj odluka koje su donosili Predsjednik Republike i njegovi savjetnici. Akumulaciju i koncentraciju vlasti dr. Franjo Tuđman temeljio je i na višestrukoj legitimaciji ostvarenoj u nekoliko izbornih pobjeda. Na prvim izborima 1990. godine njegova je stranka HDZ ostvarila uvjerljivu pobjedu na parlamentarnim izborima ponovivši taj uspjeh i na svim parlamentarnim izborima provedenima tijekom 1990-ih. Dr. Franjo Tuđman pobijedio je već u prvome krugu predsjedničkih izbora 1992. i 1997. godine.

Nakon smrti dr. Franje Tuđmana 1999. godine, gubitka parlamentarnih izbora njegove stranke HDZ-a 2000. godine te dolaska na vlast dotadašnje oporbe predvođene Socijaldemokratskom partijom (SDP-om) i Hrvatskom socijalno-liberalnom strankom (HSLŠ-om), stvorene su okolnosti za ustavne promjene te opisanu promjenu sustava vlasti. Ojačala je pozicija predsjednika Vlade, ali Predsjednik Republike i dalje predstavlja važan subjekt unutar vlasti. Prema članku 94. Ustava Republike Hrvatske Predsjednik predstavlja i zastupa Republiku Hrvatsku u zemlji i inozemstvu, brine se za redovito i usklađeno djelovanje te za stabilnost državne vlasti. K tome, Predsjednik Republike odgovara za obranu neovisnosti i teritorijalne cjelovitosti Republike Hrvatske. Predsjednik Republike ne može obavljati nijednu drugu javnu ili profesionalnu dužnost, a ne može biti ni članom u političkoj stranci, što je također razlika u odnosu na raniju ustavnu mogućnost (dr. Franjo Tuđman bio je i Predsjednik Republike i predsjednik HDZ-a). Što se tiče ustavnih ovlasti, prema članku 98. Ustava

Kolinda Grabar-Kitarović, aktualna predsjednica RH

Predsjednik Republike raspisuje izbore za Hrvatski sabor i saziva ga na prvo zasjedanje, raspisuje referendum u skladu s Ustavom, povjerava mandat za sastavljanje Vlade osobi koja, na temelju raspodjele zastupničkih mjesta u Hrvatskome saboru i obavljenih konzultacija, uživa povjerenje većine svih zastupnika, daje pomilovanja, dodjeljuje odli-

kovanja i priznanja određena zakonom te obavlja druge dužnosti određene Ustavom. Predsjednik Republike vrhovni je zapovjednik oružanih snaga Republike Hrvatske koji imenuje i razrješuje vojne zapovjednike te na temelju odluke Hrvatskoga sabora objavljuje rat i zaključuje mir (članak 100. Ustava). Predsjednika Republike biraju hrvatski državljani na temelju općega i jednakoga biračkog prava na neposrednim izborima tajnim glasanjem na vrijeme od pet godina, pri čemu nitko ne može biti biran na tu funkciju više od dva puta (članak 95. Ustava). S druge strane, Predsjednik Republike može biti opozvan jedino zbog povrede Ustava koju počini u obnašanju dužnosti, a o čemu konačno odlučuje Ustavni sud (Zakošek 2002: 111–116).

Predsjednici Republike Hrvatske

Predsjednik RH	Mandat	Stranka	Rezultat na predsjedničkim izborima
Franjo Tuđman	1990. – 1999. (prvi 1992. – 1997.) (drugi 1997. – 1999.)	HDZ	(pobjeda u prvome izbornom krugu s 56,73 % glasova) (pobjeda u prvome izbornom krugu s 60,12 % glasova)
Stjepan Mesić	2000. – 2010. (prvi 2000. – 2005.) (drugi 2005. – 2010.)	HNS	(pobjeda u drugome izbornom krugu s 56,94 % glasova) (pobjeda u drugome izbornom krugu s 65,93 % glasova)
Ivo Josipović	2010. – 2015.	SDP	(pobjeda u drugome izbornom krugu s 60,26 % glasova)
Kolinda Grabar-Kitarović	2015.-	HDZ	(pobjeda u drugome izbornom krugu s 50,74% glasova)

* Prvi Predsjednik RH Franjo Tuđman predsjedničku je dužnost od 1990. do 1992. obnašao temeljem izbora u parlamentu, a od 1992. temeljem novih ustavnih normi i rezultata neposrednih predsjedničkih izbora. Preminuo je 10. prosinca 1999., a do izbora novoga Predsjednika RH dužnost je obnašao, prema Ustavu RH, predsjednik Hrvatskoga državnog sabora Vlatko Pavletić.

Nakon smrti predsjednika dr. Franje Tuđmana 1999. godine njegovu je dužnost do izbora novoga Predsjednika Republike obnašao tadašnji predsjednik Sabora dr. Vlatko Pavletić. Naime, u slučaju smrti ili ostavke Predsjednika Republike, njegovu dužnost privremeno preuzima predsjednik parlamenta. Nakon izbora 2000. godine novi Predsjednik Republike postao je Stjepan Mesić, prvi predsjednik Vlade nakon prvih višestranačkih demokratskih izbora 1990. godine i posljednji predsjednik Predsjedništva SFRJ-a koji se u međuvremenu politički razišao s dr. Franjom Tuđmanom napustivši HDZ te se kasnije priključivši Hrvatskoj narodnoj stranci (HNS-u). Stje-

pan Mesić obnovio je mandat na izborima 2005. godine, dok je na predsjedničkim izborima 2010. pobijedio kandidat SDP-a, saborski zastupnik dr. Ivo Josipović. Pet godina kasnije prvom Predsjednicom Republike od osamostaljenja zemlje postaje bivša ministrica vanjskih i europskih poslova Kolinda Grabar-Kitarović koja kao kandidatkinja HDZ-a na dotad najneizvjesnijim predsjedničkim izborima pobjeđuje obnašatelja dužnosti dr. Ivu Josipovića. Na tim se izborima dogodila i dotad nezabilježena promjena u vodstvu jer je aktualni predsjednik tijesno pobijedio u prvom krugu izbora, a njegova protukandidatkinja u drugom krugu.

Vlada na čelu s premijerom od 2000. godine predstavlja najutjecajniju političku instituciju u zemlji. Tako je predsjednik Vlade, odnosno premijer, najvažnija politička ličnost u Hrvatskoj. Predsjednik Vlade ima ključnu ulogu u procesu sastavljanja Vlade te u kreiranju politike Vlade, što znači da u personalnome i programskome smislu najviše odgovara za provedbu državne politike. Prema članku 109. Ustava Republike Hrvatske Vladu Republike Hrvatske čine njezin predsjednik, jedan ili više potpredsjednika (predsjednik i potpredsjednici čine uži kabinet Vlade) i ministri, pri čemu bez odobrenja Vlade predsjednik i članovi Vlade ne mogu obavljati nijednu drugu javnu ili profesionalnu dužnost. Glede procesa sastavljanja Vlade, članove Vlade predlaže osoba (mandatar) kojoj je Predsjednik Republike povjerio mandat za sastav Vlade (članak 110. Ustava), dok Vlada stupa na dužnost kada joj povjerenje iskaže većina svih zastupnika u Hrvatskome saboru (članak 111. Ustava). Kad predsjednik Vlade podnese ostavku, smatra se da je ostavku podnijela Vlada u cjelini, dok član Vlade (ministar) podnosi ostavku predsjedniku Vlade.

Ključna poluga političke moći Zgrada Vlade RH

Vlade Republike Hrvatske jest njezina zakonodavna inicijativa, tj. predlaganje zakona i drugih akata Hrvatskomu saboru, kao i predlaganje državnoga proračuna i završnoga računa. Od svih je ustavnih ovlaštenika predlaganja zakona Vlada Republike Hrvatske daleko najaktivniji akter pri čemu se, s obzirom na parlamentarnu većinu na koju može računati, njezini zakonski prijedlozi usvajaju gotovo bez problema. Prema članku

Premijer (stranka)	Mandat	Oblik	Stranke
Stjepan Mesić (HDZ)	svibanj 1990. – kolovoz 1990.	jednostranačka	HDZ
Josip Manolić (HDZ)	kolovoz 1990. – srpanj 1991.	jednostranačka	HDZ
Franjo Gregurić (HDZ)	srpanj 1991. – kolovoz 1992.	svestranačka (Vlada demokratskog jedinstva)	HDZ, SDP, HSLS i dr.
Hrvoje Šarinić (HDZ)	kolovoz 1992. – travanj 1993.	jednostranačka	HDZ
Nikica Valentić (HDZ)	travanj 1993. – studeni 1995.	jednostranačka	HDZ
Zlatko Mateša (HDZ)	studenj 1995. – siječanj 2000.	jednostranačka	HDZ
Ivica Račan (SDP)	siječanj 2000. – srpanj 2002.	koalicijska	SDP, HSLS, HSS, HNS, LS, IDS
Ivica Račan (SDP) *	srpanj 2002. – prosinac 2003.	koalicijska	SDP, HSS, HNS, LS
Ivo Sanader (HDZ)	prosina 2003. – siječanj 2008.	koalicijska	HDZ, koalicija HSLS i DC
Ivo Sanader (HDZ) **	siječanj 2008. – srpanj 2009.	koalicijska	HDZ, koalicija HSS i HSLS, SDSS
Jadranka Kosor (HDZ)	srpanj 2009. – prosinac 2011.	koalicijska	HDZ, HSS, SDSS
Zoran Milanović (SDP)	prosina 2011. – siječanj 2016.	koalicijska	SDP, HNS, HSU, IDS (Kukuriku koalicija)
Tihomir Orešković (nestranački) ***	siječanj 2016. – listopada 2016.	koalicijska	Domoljubna koalicija predvođena HDZ-om, Most nezavisnih lista, Bandić Milan 365
Andrej Plenković (HDZ)	listopad 2016. -	koalicijska	HDZ, Most nezavisnih lista

* Premijer Ivica Račan, nakon podnošenja ostavke i dobivanja novoga mandata za sastav Vlade, okupio je u srpnju 2002. novu parlamentarnu većinu te obnašao dužnost premijera do gubitka izbora 2003.

** Nakon nove pobjede na parlamentarnim izborima 2007. premijer Ivo Sanader obnašao je dužnost predsjednika Vlade do podnošenja ostavke u srpnju 2009.

*** jedan od uvjeta suradnje Mosta nezavisnih lista s Domoljubnom koalicijom bio je upravo Mostov zahtjev da novim premijerom postane nestranački kandidat, dok su predsjednici HDZ-a Tomislav Karamarko i Mosta nezavisnih lista Božo Petrov postali potpredsjednicima nove Vlade.

113. Ustava Vlada također provodi zakone i druge odluke Hrvatskoga sabora, donosi uredbe za izvršenje zakona, vodi vanjsku i unutarnju politiku, usmjerava i nadzire rad državne uprave, brine se o gospodarskome razvitku zemlje, usmjerava djelovanje i razvitak javnih službi te obavlja druge poslove određene

ne Ustavom i zakonom. Ustrojstvo, način rada, odlučivanje i vrste akata koje Vlada donosi propisuju se zakonom i poslovníkom (članak 114. Ustava), kao što se i ustrojstvo i poslovi državne uprave te način njihova obavljanja uređuju zakonom (članak 117. Ustava). U načelu Vlada odlučuje natpolovičnom većinom glasova svih svojih članova, a u slučaju da su glasovi podijeljeni, odlučuje glas predsjednika Vlade. Dvotrećinskom većinom Vlada odlučuje o prijedlozima promjene Ustava Republike Hrvatske, udruživanja ili razdruživanja s drugim državama, promjene granica Republike Hrvatske, raspuštanja Hrvatskoga sabora te raspisivanja državnoga referenduma (Zakošek 2002: 117–124).

Kako se hrvatski politički sustav bitno razlikuje prije i poslije ustavnih promjena 2000. godine, tako se razlikuju i političke uloge vlada i njihovih predsjednika na temelju te vremenske razdjelnice. Od 1990. do 2000. godine predsjednici vlada bili su isključivo članovi HDZ-a koji su prije svega morali imati podršku tadašnjega predsjednika države dr. Franje Tuđmana. Prvi premijer bio je Stjepan Mesić (1990.), a nakon njega redom Josip Manolić (1990. – 1991.), dr. Franjo Gregurić (1991. – 1992.), Hrvoje Šarinić (1992. – 1993.), Nikica Valentić (1993. – 1995.) i Zlatko Mateša (1995. – 2000.). Nakon pobjede oporbe na izborima 2000. godine prvi premijer koji nije bio član HDZ-a postao je predsjednik SDP-a Ivica Račan obnašajući tu dužnost do gubitka izbora 2003. godine. Nakon njega predsjednikom Vlade ponovno postaje jedan član HDZ-a, i to dr. Ivo Sanader koji je postao predsjednikom HDZ-a nakon smrti dr. Franje Tuđmana. Dr. Ivo Sanader drugi premijerski mandat dobiva nakon nove pobjede njegove stranke na parlamentarnim izborima 2007. godine, a nakon kasnije potvrđenih sumnji u korupciju podnosi ostavku u ljeto 2009. godine. Na mjestu čelne osobe Vlade nasljeđuje ga stranačka kolegica Jadranka Kosor koja premijerkom ostaje do izbora 2011. godine, a na tim izborima ponovno pobjeđuje koalicija predvođena SDP-om te njezin predsjednik Zoran Milanović postaje premijerom 2011. godine. Nakon parlamentarnih izbora 2015. novim premijerom postaje Tihomir Orešković kao nestranački kandidat kojega su na tu dužnost zajednički predložili Domoljubna koalicija predvođena HDZ-om i Most nezavisnih lista. Tihomir Orešković ostaje na čelu Vlade samo devet mjeseci jer nakon provedenih prijevremenih parlamentarnih izbora 2016. na kojima ponovno pobjeđuje HDZ premijersku dužnost preuzima novi predsjednik HDZ-a Andrej Plenković. Promjene izbornoga modela za parlamentarne izbore, zakonski regulirane u jesen 1999. godine, prema kojemu su održani svi izbori za Hrvatski sabor od 2000. godine do danas, ali i promjene u biračkome raspoloženju doveli su do situacije prema kojoj su sve vlade nakon smrti dr. Franje Tuđmana i stranačke

dominacije HDZ-a tijekom 1990-ih godina – koalicijske. U odnosu na HDZ-ove jednostranačke vlade u prvome desetljeću hrvatskoga višestranačja (osim spomenute Vlade demokratskoga jedinstva), nakon 2000. formiraju se isključivo koalicijske vlade. Vladu do 2000. do 2003. godine činilo je šest stranaka predvođenih SDP-om, dvije vlade predvođene HDZ-om od 2003. do 2007. godine, odnosno od 2007. do 2011. godine, bile su sastavom također koalicijske, baš kao i vladajuća koalicija koju su od 2011. do 2016. uz SDP činili HNS, zatim Hrvatska stranka umirovljenika (HSU) i Istarski demokratski sabor (IDS). Nakon izbora 2015. i višemjesečnih pregovora o sastavljanju nove Vlade novu su vladajuću većinu formirali osmočlana Domoljubna koalicija predvođena HDZ-om, Most nezavisnih lista i stranka zagrebačkog gradonačelnika Bandić Milan 365 – Stranka rada i solidarnosti. Formirana nakon rezultatski najneizvjesnijih parlamentarnih izbora u dva i pol desetljeća demokratskoga višestranačkog sustava u Hrvatskoj, Vlada na čelu s nestranačkim premijerom Tihomirom Oreškovićem veoma brzo gubi potporu najjače stranke u koaliciji HDZ-a. Naime, HDZ-ov je predsjednik i ujedno prvi potpredsjednik Vlade Tomislav Karamarko prisiljen na ostavku zbog afere vezane uz sukob interesa zbog hrvatske arbitraže s mađarskim poduzećem MOL-om oko domaće industrije nafte INA-e. S obzirom da su Karamarkovu ostavku zatražili i premijer Orešković i drugi potpredsjednik Vlade, čelnik Mosta nezavisnih lista Božo Petrov, parlamentarna se većina raspala te je Predsjednica Republike Kolinda Grabar-Kitarović na temelju saborske odluke o samoraspuštanju

Andrej Plenković, predsjednik Vlade RH 2016. – (HDZ)

raspisala prijevremene parlamentarne izbore. Iako su ispitivanja javnog mnijenja davala prednost oporbenoj Narodnoj koaliciji predvođenoj SDP-om (u koaliciji su bili i HNS, HSU te dotadašnji HDZ-ov partner HSS), na izborima u rujnu 2016. samostalno pobjeđuje HDZ na čelu s novim predsjednikom Andrejom Plenkovićem koji je od 2013. zastupnik u Europskom parlamentu. Novu Vladu ponovno formiraju HDZ i Most nezavisnih lista uz podršku manjih stranaka i zastupnika nacionalnih manjina. Premijersku dužnost preuzima Andrej Plenković, dok Božo Petrov postaje novim predsjednikom Hrvatskog sabora.

Sudbena vlast i Ustavni sud Republike Hrvatske

U trodiobi vlasti u Republici Hrvatskoj sudbenu vlast obavljaju sudovi, pri čemu sudbenoj vlasti članak 118. Ustava Republike Hrvatske jamči samostalnost i neovisnost, a sudovi sude na temelju Ustava, zakona, međunarodnih ugovora te ostalih važećih pravnih izvora. Kao i ostale dvije vlasti – zakonodavna i izvršna – i sudbena je vlast prije demokratskih promjena 1990. godine bila pod snažnim utjecajem monopola komunističke ideologije i na njoj temeljenoga režima. Ipak, u odnosu na zakonodavnu i izvršnu vlast, sudbena vlast, koja nije na neposrednoj dispoziciji biračkoga tijela, prolazila je kroz najzahtjevniju transformaciju u profesionalnome i organizacijskome smislu. Razlog je tomu političko arbitriranje glede izbora sudaca tijekom 1990-ih godina, nagomilavanje neriješenih predmeta te postojanje osjećaja pravne nesigurnosti u hrvatskoj javnosti. Posljednjih se godina stanje u pravosuđu mijenja nabolje, poglavito zbog procesuiranja do jučer nedodirljivih političara na najvišim dužnostima koji su osumnjičeni za kršenje zakona. Najviši sud u Republici Hrvatskoj koji prema Ustavu osigurava jedinstvenu primjenu prava i ravnopravnost svih pred zakonom jest Vrhovni sud Republike Hrvatske. Njegova predsjednika, kako to normira članak 119. Ustava,

Zgrada Ustavnoga suda RH

Zgrada Vrhovnoga suda RH

uz prethodno mišljenje Opće sjednice Vrhovnoga suda Republike Hrvatske i nadležnoga odbora Hrvatskoga sabora, na prijedlog Predsjednika Republike bira i razrješuje Hrvatski sabor, i to na mandat od četiri godine koji se može obnoviti. Uz Vrhovni sud, u Republici Hrvatskoj sudbenu vlast obavljaju i općinski sudovi (prvostupanjski u okviru zakonske nadležnosti), županijski sudovi (prvostupanjski u okviru zakonske nadležnosti, odnosno prizivni ili drugostupanjski pri odlučivanju o odlukama općinskih sudova), trgovački sudovi i Visoki trgovački sud Republike Hrvatske kao specijalizirani sudovi za trgovačko i gospodarsko pravo, Upravni sud Republike Hrvatske te prekršajni sudovi i Visoki prekršajni sud. Sudske su rasprave javne, osim u iznimnim slučajevima kada je posrijedi, primjerice, interes morala, privatnosti, javnoga reda i državne sigurnosti, a izriču se u ime Republike Hrvatske (Smerdel i Sokol 2007: 391–397).

Iako ne predstavlja dio sudbene vlasti, Ustavni sud Republike Hrvatske u svojem nazivu ima riječ *sud* jer odlučuje o suglasnosti zakona s Ustavom te odlučuje o suglasnosti drugih propisa s Ustavom i zakonom. Njegov specifičan položaj unutar političkoga sustava ima podrijetlo u ustavnopravnome poretku Republike Austrije i njezina Ustava iz 1920. godine, a što su kasnije prihatile i mnogobrojne druge države u kontinentalnoj Europi. Ustavni je sud prije posebna, nadzorna vrsta vlasti, pa čak i „međuvlast” s obzirom na to da mu je jedna od ovlasti rješavanje sukoba nadležnosti među tijelima ostalih triju grana vlasti, zakonodavne, izvršne i sudbene. Ustavni sud Re-

publike Hrvatske, prema Ustavu, nadalje odlučuje u povodu ustavnih tužbi protiv pojedinačnih odluka državnih tijela, tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravnih osoba s javnim ovlastima kad su tim odlukama povrijeđena ljudska prava i temeljne slobode, kao i pravo na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu koji su zajamčeni Ustavom Republike Hrvatske. Prema članku 131. Ustava Ustavni sud ukida zakon utvrdi li da je neustavan, kao što će ukinuti ili poništiti drugi propis utvrdi li da je neustavan ili nezakonit (Zakošek 2002: 133–135).

Izbori, izborni modeli i političke stranke u Hrvatskoj

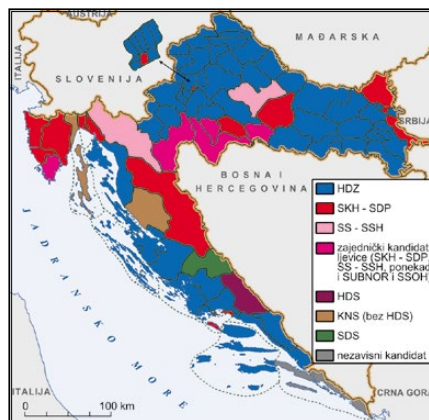
U Republici Hrvatskoj višestranački demokratski izbori održavaju se od 1990. godine kada je zemlja još uvijek bila dio bivše Jugoslavije. Iste je godine novim Ustavom, i to njegovim člankom 1., zajamčeno da narod ostvaruje vlast izborom svojih predstavnika i neposrednim odlučivanjem. Kao što je navedeno, jedna je od najvećih vrednota hrvatskoga ustavnog poretka demokratski višestranački sustav, što znači da se vlast u zemlji, bilo na nacionalnoj, bilo na nižim razinama (lokalna, regionalna) bira na izborima. Sukladno tomu, članak 6. Ustava normira slobodno osnivanje političkih stranaka, pri čemu njihovo unutarnje ustrojstvo mora biti sukladno temeljnim ustavnim demokratskim načelima. Naime, Ustav zabranjuje političke stranke koje svojim programom ili nasilnim djelovanjem podrivaju slobodni demokratski poredak ili ugrožavaju opstojnost zemlje. Opće i jednako biračko pravo imaju hrvatski državljani s navršениh 18 godina, pri čemu se u izborima za Hrvatski sabor, Predsjednika Republike Hrvatske i Europski parlament te u postupku odlučivanja na državnome referendumu biračko pravo ostvaruje na neposrednim izborima tajnim glasanjem (članak 45. Ustava). Ustav jamči ostvarivanje biračkoga prava i biračima koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj te hrvatskim državljanima s prebivalištem u Republici Hrvatskoj koji se u doba izbora nađu izvan njezi-

Biralište u Hrvatskoj

Parlamentarni izbori na kojima je dolazilo do promjene vlasti (1990. – 2015.) te izbori 2016.

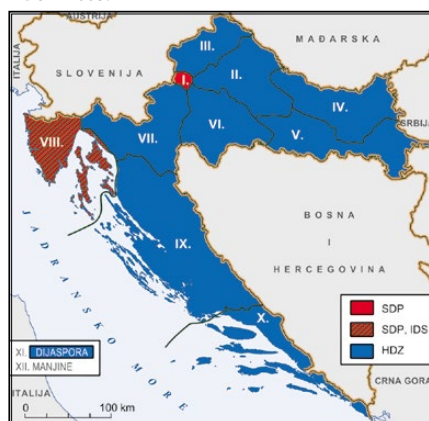
IZBORI 1990.

IZBORI 2000.

IZBORI 2003.

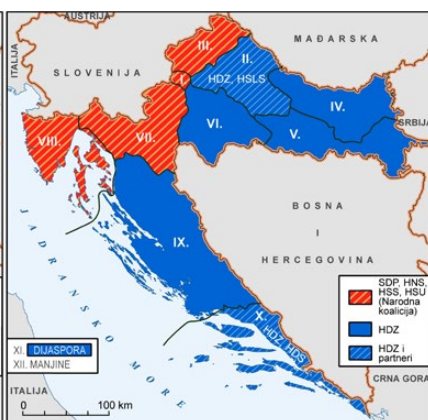
IZBORI 2011.

IZBORI 2015.

IZBORI 2016.

nih granica. Što se tiče aktivnoga i pasivnoga biračkog prava, odnosno prava birača da biraju i budu birani, Hrvatska je jedna od najliberalnijih država na svijetu jer i Ustavom i zakonima omogućuje svim biračima s navršenih 18 go-

dina da biraju i budu birani u svim izborima za predstavnička tijela i javne položaje. U nekim državama (npr. Italija, SAD) aktivno i pasivno biračko pravo razlikuju se brojem navršених godina potrebnih za njihovu konzumaciju, i to ovisno o tijelu i položaju za koje se izbori provode.

U Hrvatskoj se višestranački demokratski izbori organiziraju za nacionalne političke institucije (Hrvatski sabor i Predsjednik Republike) te za institucije regionalne, lokalne i mjesne samouprave (predstavnička tijela te čelne osobe izvršne vlasti). Također, provode se i europski izbori, odnosno izbori za članove Europskoga parlamenta iz Republike Hrvatske. Ustav izbore zastupnika u Hrvatski sabor uređuje isključivo načelno normirajući da se zakonom određuje broj, uvjeti i postupak parlamentarnih izbora. Prema članku 74. Ustava izbori se za zastupnike u Hrvatski sabor održavaju najkasnije 60 dana nakon isteka četverogodišnjega mandata (redoviti izbori) ili nakon raspuštanja Hrvatskoga sabora (prijevremeni izbori). Hrvatska je od 1990. do danas na parlamentarnim izborima koristila i većinski izborni sustav i razmjerni izborni sustav, kao i njihovu kombinaciju. Prvi demokratski višestranački izbori u Republici Hrvatskoj 1990. godine provedeni su temeljem većinskoga izbornog modela s dva izborna kruga (za pobjedu, odnosno izbor kandidata u jednomandatnoj izornoj jedinici bila je potrebna apsolutna većina glasova birača u prvome krugu, tj. relativna većina u drugome krugu). Drugi izborni zakon iz 1992. s modelskim izmjenama iz 1995. u potpunosti je promijenio postojeći model normirajući kombinirani izborni model s razmjernim dijelom (1992. 60 mandata preko nacionalnih lista u Hrvatskoj kao jedinstvenoj izornoj jedinici, a 1995. njih 80) i većinskim dijelom (1992. 64 mandata u jednomandatnim izbornim jedinicama s pravilom odlučivanja relativnom većinom, a 1995. njih 32). Godine 1999. pristupilo se promjenama tadašnjega izbornog modela te su se saborski zastupnici odlučili za novi izborni zakon koji je postulirao razmjerni izborni sustav prema kojemu su parlamentarni izbori u Hrvatskoj održani 2000., 2003., 2007. i 2011. godine. Njegovi su elementi: deset velikih jednakih

Amblemi nekoliko političkih stranaka u Hrvatskoj

Pobjednici parlamentarnih izbora u Hrvatskoj od 1990. do 2016.

Datum	Tijelo	Broj zastupničkih mjesta	Pobjednička stranka / koalicija
22. – 23. travnja 1990. (prvi krug) i 6. – 7. svibnja 1990. (drugi krug)	Sabor Socijalističke Republike Hrvatske (trodomni)*	356 (80+116+160)	HDZ
2. kolovoza 1992.	Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske	138	HDZ
6. veljače 1993.	Županijski dom Sabora Republike Hrvatske	63	HDZ
29. listopada 1995.	Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske	127	HDZ
13. travnja 1997.	Županijski dom Sabora Republike Hrvatske	63	HDZ
3. siječnja 2000.	Zastupnički dom Hrvatskoga državnog sabora	151	koalicija „Šestorka“: koalicija SDP i HSLS + koalicija HSS, HNS, LS i IDS
23. studenoga 2003.	Hrvatski sabor (jednodomni)	152	HDZ
25. studenoga 2007.	Hrvatski sabor (jednodomni)	153	HDZ
4. prosinca 2011.	Hrvatski sabor (jednodomni)	151	Kukuriku koalicija (SDP, HNS, HSU i IDS)
8. studenoga 2015.	Hrvatski sabor (jednodomni)	151	Domoljubna koalicija (HDZ, HSS, HSP AS, BUZ, HSLS, HRAST, HDS, ZDS)
11. rujna 2016.	Hrvatski sabor (jednodomni)	151	HDZ (s HSLS-om u dvije i HDS-om u jednoj izbornoj jedinici)

* Izbori su provedeni za trodomni Sabor SR Hrvatske tj. za Društveno-političko vijeće (80 mandata), Vijeće općina (116 mandata) i Vijeće udruženog rada (160 mandata).

izbornih jedinica (svaka po 14 mandata), zatvorene blokirane liste s istaknutim nositeljima, kategorijalno glasovanje u kojemu svaki birač ima samo jedan glas, izborni prag od najmanje 5 % osvojenih glasova birača koliko je potrebno da stranačka, koalijska ili neovisna lista sudjeluje u raspodjeli mandata te D'Hondtov postupak najvećega broja kao metoda preračunavanja glasova u mandate. Nakon zakonskih promjena, na parlamentarnim izborima 2015. umjesto kategorijalnog uvedeno je preferencijsko glasovanje

(kao i na europskim izborima) temeljem kojeg birači osim za predloženu listu mogu glasovati i za jednog kandidata na toj listi. Uz 140 zastupnika koji se biraju na taj način, u Hrvatski sabor biraju se i tri zastupnika čije biračko tijelo čine birači koji nemaju prebivalište u Republici Hrvatskoj te osam zastupnika koje biraju hrvatski državljani pripadnici nacionalnih manjina, od toga tri zastupnika biraju hrvatski državljani srpske nacionalne manjine (Kasapović 2001: 15–40). Na dosadašnjim parlamentarnim izborima HDZ je samostalno pobijedio 1990., 1992. (1993.), 1995. (1997.), 2003. i 2007., a SDP unutar širih koalicija 2000. i 2011. godine. Na izborima 2015. HDZ je prvi put pobijedio natječući se unutar šireg saveza stranaka nazvanog Domoljubna koalicija. Na tim je izborima najveće iznenađenje predstavljao rezultat trećeplasiranog Mosta nezavisnih lista koji je osvojio 19 mandata (HDZ-ova koalicija osvojila je 59, a SDP-ova koalicija 56 mandata) te kasnije formirao vladajuću većinu s Domoljubnom koalicijom. Na sljedeće izbore 2016. HDZ izlazi opet samostalno (uz podršku HSLS-a i HDS-a u ukupno tri izborne jedinice) i pobjeđuje s osvojenim 61 mandatom, drugoplasirana je Narodna koalicija predvođena sa SDP-om s 54 mandata, dok Most nezavisnih lista kao HDZ-ov novi-stari koalicijski partner osvaja 13 mandata. Iznenađenje je pak priredila koalicija okupljena oko stranke Živi zid s osam osvojenih mandata. SDP ostaje najjačom oporbenom strankom pri čemu nakon odlaska višegodišnjeg predsjednika Zorana Milanovića članstvo stranke za novog čelnika bira Davora Bernardića.

Što se tiče izbora Predsjednika Republike Hrvatske, taj je postupak normiran i Ustavom i zakonom. Naime, Ustav Republike Hrvatske u svom članku 95. određuje da se Predsjednik Republike bira na temelju općega i jednakoga biračkog prava na neposrednim izborima tajnim glasovanjem na vrijeme od pet godina, pri čemu nitko ne može biti biran više od dva puta za Predsjednika Republike. Predsjednik Republike bira se većinom glasova svih birača koji su glasovali (sustav apsolutne većine). Ne dobije li ni jedan od kandidata takvu većinu, izbor se ponavlja nakon četrnaest dana. U drugome krugu imaju pravo biti birana dva kandidata koja su u prvome krugu dobila najviše glasova. Odustane li koji od tih kandidata, pravo da bude ponovno biran stječe kandidat koji je sljedeći po broju dobivenih glasova. Izabran je kandidat koji dobije većinu glasova svih birača koji su glasovali. Izbori za Predsjednika Republike Hrvatske dosad su održani pet puta: na predsjedničkim izborima 1992. i 1997. pobijedio je kandidat HDZ-a dr. Franjo Tuđman, i to već u prvome krugu, na izborima 2000. i 2005. kandidat HNS-a Stjepan

Mesić, oba puta u drugome krugu, a 2010. kandidat SDP-a prof. dr. sc. Ivo Josipović, također u drugome krugu izbora.

Sukladno promjenama izbornih modela za parlamentarne izbore, u Hrvatskoj su se od 1990. mijenjali i izborni modeli za izbor članova predstavničkih tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. Redoviti lokalni izbori na području cijele zemlje dosad su održani 1990., 1993., 1997., 2001., 2005., 2009. i 2013. godine. Prema aktualnim zakonskim rješenjima cijelo područje jedinice lokalne i regionalne samouprave čini jednu izbornu jedinicu, birači se odlučuju za jednu od ponuđenih lista, dok jedinstveni izborni prag za pojedinu listu iznosi najmanje 5 % važećih glasova birača. I dok su se do 2009. čelne osobe izvršne vlasti u općinama (načelnici), gradovima (gradonačelnici) i županijama (župani) birali u predstavničkim tijelima svojih jedinica lokalne i regionalne samouprave, od 2009. godine njih biraju birači na neposrednim izborima prema modelu koji je veoma sličan predsjedničkim izborima. Tako je za općinskoga načelnika, gradonačelnika, župana ili gradonačelnika Grada Zagreba izabran u prvome krugu kandidat koji je na izborima dobio više o 50 % glasova birača koji su glasovali. Ne dobije li nijedan kandidat u prvome krugu potrebnu većinu, održava se drugi krug izbora u kojemu sudjeluju dva kandidata s najviše glasova u prvome krugu izbora, a u konačnici je izabran kandidat koji dobije veći broj glasova birača.

Naposljetku, hrvatski birači od 2013. kada je Hrvatska postala članicom Europske unije sudjeluju i na europskim izborima, tj. biraju članove Europskoga parlamenta iz Republike Hrvatske, i to prema razmjernome modelu s mogućnošću korištenja preferencijskoga glasa. Na njima je Hrvatska jedna izborna jedinica, birači glasuju za jednu od ponuđenih stranačkih, koalicijskih ili neovisnih lista, pri čemu mogu istodobno glasovati i za jednoga od kandidata na toj listi izražavajući tako svoju osobnu preferenciju. Mandati se raspodjeljuju prema D'Hondtovu postupku najvećega broja, izborni prag za listu iznosi najmanje 5 % osvojenih glasova birača, a izbori su nakon 2013. godine održani i 2014. godine jer su prvi europski izbori u Hrvatskoj bili zasebni, a drugi redoviti u cijeloj Uniji. Na prvim se biralo dvanaest zastupnika, a na drugima njih jedanaest.

Izborni modeli korišteni na hrvatskim parlamentarnim izborima utjecali su na strukturu hrvatskoga stranačkog sustava od 1990. do danas (Zakošek 2002: 67–96). Pritom je Hrvatska jedna od rijetkih tranzicijskih država u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Europi u kojoj su dvije najjače političke

stranke s prvih višestranačkih demokratskih izbora najjače i danas. To su Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), ideološki pozicionirana kao konzervativna, odnosno demokršćanska stranka, i Socijaldemokratska partija (SDP) kao sljednica nekad vladajućih komunista. Referirajući se na poznati Lipset-Rokkanov teorijski model strukturnih rascjepa u društvu koji utječe na formiranje političkih stranaka, moguće je zaključiti da su na hrvatski stranački sustav najviše utjecale podjele u društvu oko odnosa tradicionalizma i modernizma, države i crkve, različitih uloga u Drugome svjetskom ratu i bivšoj Jugoslaviji (→ *povijest*, str. 80–84) te oko primata rada i kapitala u tranziciji. U prvome desetljeću hrvatskoga višestranačja nakon demokratskih promjena 1990. godine stranački je dominirao HDZ, poglavito nakon izbora 1992. koji su označili završetak kratkoga razdoblja dvostranačkoga sustava s HDZ-om i SDP-om kao sučeljenim strankama na desnici i lijevi. Nakon uvjerljive izborne pobjede 1992. uslijedilo je razdoblje dominacije HDZ-a s umjerenim stranačkim pluralizmom u kojemu je vodeća oporbena stranka bila Hrvatska socijalno-liberalna stranka (HSLs). SDP jer pak 1992. godine doživio izbornu imploziju spustivši se na nešto manje od 6 % podrške birača, ali je nakon toga kontinuirano jačao. Stoga se odluka čelnštva SDP-a i HSLs-a da uoči izbora 2000. godine formiraju izbornu koaliciju pokazala ključnom. Te su dvije stranke uz potporu još četiri oporbene stranke (Hrvatska seljačka stranka, Hrvatska narodna stranka, Liberalna stranka i Istarski demokratski sabor) osvojile vlast na izborima 2000. godine, ali je raspad njihova savezništva utjecao na ponovni dolazak HDZ-a na vlast 2003. godine. HDZ je pod vodstvom dr. Ive Sanadera pobijedio i na parlamentarnim izborima 2007. godine, ali je upravo njegov odlazak s dužnosti premijera te kasnije uhićenje zbog sumnji za korupciju i zlorabu položaja doveo do novoga poraza HDZ-a na izborima 2011. godine nakon kojih su vlast ponovno formirali SDP i koalicijski partneri (Hrvatska narodna stranka, Hrvatska stranka umirovljenika, Istarski demokratski sabor). Na izborima 2015., najneizvjesnijima od 1990., na kojima je ponovno pobijedio HDZ i nakon kojih je došlo do nove promjene vlasti, prvi je put treća stranka po broju mandata mogla uvjetovati formiranje nove vladine većine. To je Most nezavisnih lista nastao na platformi više nezavisnih lista i lokalnih čelnika iz svih dijelova Hrvatske koji se pozicionirao kao alternativa dvjema najvećim strankama održavši sličan status i nakon izbora 2016. mada s manjom potporom birača. S obzirom na broj relevantnih političkih stranaka na izborima te u radu Hrvatskoga sabora, u Hrvatskoj se od 2000. godine naovamo održava umjereni pluralistički stranački sustav s dvije vodeće stranke, dok među političkim

strankama u parlamentarnome i izvanparlamentarnome životu preteže tip programskih stranaka. Najjače stranke HDZ i SDP predstavljaju zapravo najorganiziranije i u svijesti birača najprepoznatljivije političke predstavnike širih ideoloških blokova umjerene desnice i umjerene ljevice čija međusobna ideološka udaljenost često više ovisi o trenutačnim vodstvima negoli o sadržajnim razlikama glede najvažnijih pravaca upravljanja državom i društvom. Te se razlike, pokazuje iskustvo, povećavaju kad god se zemlja nađe u izrazitim teškoćama te kad se na temelju njih računa na bolji izborni rezultat.

Lokalna i regionalna samouprava

Odnos između središnje državne vlasti i vlasti organizirane na nižim razinama (lokalna, regionalna...) ovisi o teritorijalnome ustroju države te može biti različit s obzirom na širinu ovlasti koje su zakonom regulirane. U unitarnim državama poput Hrvatske (npr. i Francuska, Poljska, Švedska, Mađarska itd.) u kojima dio suvereniteta nije prenesen na federalne ili autonomne jedinice, odnos između jedinica nižih razina vlasti i središnje državne vlasti varira od dekoncentracije (na niže razine prenesen je samo dio ovlasti uz potpuni nadzor središnjih vlasti) preko decentralizacije (niže razine raspolažu širim ovlastima, pri čemu središnje vlasti nadziru zakonitost njihova rada) do lokalne (regionalne) samouprave koja podrazumijeva da građani u određenoj teritorijalnoj jedinici države preko svojih predstavnika u lokalnoj (regionalnoj) vlasti samostalno vode poslove ključne za svakodnevni život u zajednici (zdravstvo, školstvo, komunikacije...). Lokalna (regionalna) samouprava često je ustavna kategorija te je tako i u Hrvatskoj. Ustav Republike Hrvatske u svome članku 4. unutar normirane trodiobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku jamči građanima pravo na lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu kojoj je posvećeno cijelo VI. poglavlje Ustava. Prema članku 133. Ustava pravo na samoupravu ostvaruje se putem lokalnih, odnosno područnih (regionalnih) predstavničkih tijela koja su sastavljena od članova izabranih na slobodnim i tajnim izborima na temelju neposrednoga, jednakog i općeg biračkog prava. Građani, nadalje, mogu neposredno sudjelovati u upravljanju lokalnim poslovima putem zborova, referenduma i drugih oblika neposrednoga odlučivanja u skladu sa zakonom i statutom, dok su ustavne promjene iz 2010. godine ta prava zajamčile i građanima ostalih država članica Europske unije, u skladu sa zakonom i pravnom stečevinom

Europske unije. Jedinice su lokalne samouprave u Republici Hrvatskoj općine i gradovi, a jedinice su područne (regionalne) samouprave županije (Petak, Kasapović i Lalić 2004: 61–106; Smerdel i Sokol 2007: 399–405).

Hrvatska u međunarodnim odnosima i članstvo u Europskoj uniji

Republika Hrvatska međunarodno je priznata 15. siječnja 1992. godine. Tog su je datuma priznale članice tadašnje Europske ekonomske zajednice (EEZ-a), iako su pojedine države i Hrvatsku i Sloveniju priznale nekoliko tjedana prije (Island, Njemačka, Vatikan). Članicom organizacije Ujedinjenih naroda Hrvatska je postala 22. svibnja 1992. godine. Od prvih dana državne samostalnosti u Hrvatskoj je među najvažnijim političkim strankama, a i u javnosti postignut konsenzus o želji za uključivanjem zemlje u euroatlantske integracije, konkretno u Europsku uniju. No, s obzirom na ratne i poratne prilike te svojevrsnu tihiu izolaciju tadašnjega hrvatskog političkog vodstva zbog autokratskih tendencija i odnosa prema susjednoj Bosni i Hercegovini, Hrvatska je tek nakon promjene vlasti 2000. godine počela realizirati proklamiranu politiku uključivanja u EU i NATO. Pritom treba istaknuti da su SDP i HDZ, koji se na vlast vratio 2003. godine te na njoj ostao do 2011. godine, kao dvije najjače hrvatske političke stranke postigle suglasnost oko

Proslava ulaska Hrvatske u EU u Zagrebu

tih ciljeva formirajući čak programski savez nazvan Savez za Europu. Kronološki, Hrvatska je aplicirala za članstvo u Europskoj uniji 2003. godine, a godinu dana poslije Europska komisija preporučila je Hrvatsku kao službenu kandidatkinju za članstvo u EU, što je formalizirano odlukom Europskoga vijeća iste godine. Pretpristupni pregovori počeli su u listopadu 2005. godine nakon sedmomjesečne odgode zbog pitanja suradnje s Haškim tribunalom za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. Pregovori su potrajali do 30. lipnja 2011. godine kada su službeno završeni potvrdom ispunjavanja svih uvjeta za članstvo Hrvatske u Uniji. Potpisivanje pristupa Republike Hrvatske Europskoj uniji svečano je upriličeno 9. prosinca 2011. godine, a članstvo Hrvatske u Uniji potvrdili su i hrvatski birači na referendumu održanome 22. siječnja 2012. godine (66 % birača koji su izišli na referendum glasovalo je za članstvo). Ratifikacijski proces hrvatskoga učlanjivanja u Europsku uniju u parlamentima 27 država članica tekao je do proljeća 2013. godine, a Hrvatska je službeno ušla u Europsku uniju 1. srpnja 2013. godine. Prethodno, u travnju 2009. godine, Hrvatska je postala članicom NATO-a, ali o tome članstvu hrvatski birači nisu odlučivali na referendumu.

Ustav Republike Hrvatske u svojem članku 143. normira da Republika Hrvatska kao država članica Europske unije sudjeluje u stvaranju europskoga zajedništva kako bi zajedno s drugim europskim državama osigurala traj-

ni mir, slobodu, sigurnost i blagostanje te ostvarila druge zajedničke ciljeve, u skladu s temeljnim načelima i vrijednostima na kojima se Europska unija zasniva. Članak 144. Ustava određuje da su građani Republike Hrvatske neposredno zastupljeni u Europskome parlamentu gdje putem svojih izabranih predstavnika odlučuju o pitanjima iz njegove nadležnosti. Prema Ustavu Hrvatski sabor sudjeluje u europskome zakonodavnom postupku u skladu s ugovorima na kojima se temelji Europska unija, dok Vlada Republike Hrvatske izvješćuje Hrvatski sabor o prijedlozima pravnih propisa i odluka u čijem donošenju sudjeluje u institucijama Europske unije. Hrvatski sabor može o tim prijedlozima donositi zaključke na osnovi kojih Vlada djeluje u institucijama Europske unije. Napokon, Ustav ističe da su državljani Republike Hrvatske građani Europske unije i da uživaju prava koja im jamči pravna stečevina Europske unije, dok s druge strane u Republici Hrvatskoj sva prava zajamčena pravnom stečevinom Europske unije uživaju svi građani Europske unije (među ostalima, od 2013. mogu glasovati i na lokalnim i europskim izborima u Republici Hrvatskoj).

Hrvatska u radu Europskog parlamenta od 2014. sudjeluje s jedanaest članova (od 2013. kada su održani prvi europski izbori u Hrvatskoj do 2014. Hrvatska je imala dvanaest članova u Europskom parlamentu), dok je od 2014. član Europske komisije iz Hrvatske Neven Mimica iz SDP-a kao europski povjerenik za međunarodnu suradnju i razvoj (od 2013. do 2014. obnašao je dužnost europskog povjerenika za zaštitu potrošača). Hrvatska će pak kao članica Europske unije prvi put predsjedati Europskim vijećem u prvoj polovici 2020. godine.

Literatura i izvori

- Caramani, D. 2013. *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Heywood, A. 2007. *Politics*. Basingstoke i New York: Palgrave MacMillan.
- Kasapović, M. (ur.) 2001. *Hrvatska politika 1990. – 2000.: Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Kasapović, M. 1996. *Demokratska tranzicija i političke stranke*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Lalić, D. i Kunac, S. 2010. *Izborne kampanje u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Petak, Z., Kasapović, M., i Lalić, D. 2004. *Lokalna politika u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Skupina autora. 2010. *Ustav Republike Hrvatske – pročišćeni tekst*. Zagreb: Narodne novine.
- Smerdel, B. i Sokol, S. 2007. *Ustavno pravo*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Tanner, M. 2010. *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven: Yale University Press.
- Zakošek, N. 2002. *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- www.izbori.hr

Sažetak

Tekst *Politički sustav i politika Republike Hrvatske* tumači složeni povijesni, društveni i politički kontekst u kojemu se odvijalo osamostaljenje Republike Hrvatske popraćeno Domovinskim ratom, kao i transformaciju hrvatskoga društva iz socijalističkoga jednostranačkog u demokratsko višestranačko koja se odvijala u posljednjih 25 godina. Poglavlje donosi kratak i jezgrovit pregled najvažnijih odredaba Ustava Republike Hrvatske koje predstavljaju temelj ne samo hrvatskoga pravnoga nego i političkoga sustava, kao i ustavnih promjena koje su se događale od osamostaljenja Hrvatske. Tumači se i na koji je način u Republici Hrvatskoj provedena trodioba vlasti. Govori o Hrvatskome saboru kao nositelju zakonodavne vlasti i načinu njegova rada, o Vladi i Predsjedniku Republike Hrvatske kao o nositeljima izvršne vlasti, osobito s obzirom na promjenu hrvatskoga političkoga sustava iz polupredsjedničkoga kakav je bio tijekom 1990-ih u parlamentarni kakav je od 2000. do danas, i o ulogama i ovlastima koje imaju Predsjednik Republike i Predsjednik Vlade RH. Govori se i o hrvatskim sudovima koji su nezavisni i koji nose treću, sudbenu vlast, a posebno se tumače ovlasti i ističe uloga Ustavnoga suda. U tekstu je ispisana i kratka povijest demokratskih izbora u Hrvatskoj, izborni modeli koji su bili korišteni na njima te izborni rezultati i njihov učinak na društvenu, političku i ekonomsku situaciju u zemlji. U tome se kontekstu autor osvrnuo na hrvatsku politiku te njezine glavne aktere: političke stranke, njihov karakter, povijest i međusobne odnose. Osim državne uprave prikazao je i hrvatski sustav regionalne podjele i lokalne samouprave te rastumačio njihove ovlasti. Na kraju je prikazana Hrvatska u međunarodnim odnosima s osobitim obzirom na njezino novopečeno članstvo u Europskoj uniji od 1. srpnja 2013. godine.

ŠKOLSKO IZDANJE
MATICA HRVATSKA • MATICA SRPSKA

[illegible]

ሐይወትና ጤ
ንሽንትና ሥነ
ጽሑፍና ጥበብ
የጸሐፊና ጥበብ
ወጥቶ ነው ህይወት

Sanda Lucija Udier

Hrvatski jezik na početku 21. stoljeća

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.06>

Suvremeni standardni hrvatski jezik

Osnovni podatci o statusu hrvatskoga jezika i broju izvornih govornika

Hrvatski je službeni jezik u Republici Hrvatskoj, kao i jedan od službenih jezika u Republici Bosni i Hercegovini. Na popisu stanovništva iz 2011. godine, od ukupno 4 284 889 stanovnika Republike Hrvatske, 4 096 305 stanovnika izjavilo je da im je hrvatski materinski jezik. Osim kao izvorni govornici hrvatskoga jezika, stanovnici Republike Hrvatske izjasnili su se i kao izvorni govornici drugih jezika – srpskoga (52 879 govornika), talijanskoga (18 573 govornika), albanskoga (17 069 govornika), bosanskoga (16 856 govornika), romskoga (14 469 govornika), mađarskoga (10 231 govornik), slovenskoga (9220 govornika), srpsko-hrvatskoga (7822 govornika), češkoga (6292 govornika), slovačkoga (3792 govornika), makedonskoga (3519 govornika), hrvatsko-srpskoga (3059 govornika), njemačkoga (2986 govornika), engleskoga (1664 govornika), ruskoga (1592 govornika), rusinskoga (1472 govornika) i raznih drugih kojima govori manje od 1000 osoba u Hrvatskoj – bugarskoga, crnogorskoga, hebrejskoga, poljskoga, ruskoga, turskoga, vlaškoga i drugih (www.dzs.hr). Osim u Republici Hrvatskoj, izvorni govornici hrvatskoga jezika nastanjeni su u svim susjednim zemljama: Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Italiji, Mađarskoj, Sloveniji i Srbiji, kao i u Austriji, Rumunjskoj i Slovačkoj koje su blizu Hrvatske premda ne graniče s njom. Hrvati u Bosni i Hercegovini jedan su od tri konstitutivna naroda,

a u ostalim navedenim zemljama čine nacionalnu manjinu. Hrvatska ima brojno iseljeništvo ne samo u okolnim zemljama i zemljama u blizini, nego u gotovo svim zemljama zapadne Europe (najviše u Njemačkoj) te u Sjevernoj Americi, Australiji i Novom Zelandu, zemljama Južne Amerike (najviše u Argentini i Čileu) te u Južnoafričkoj Republici.

Pripadnost hrvatskoga jezika

Hrvatski i ostali južnoslavenski jezici ubrajaju se u slavenske jezike, a slavenski su jezici dio indoeuropske jezične zajednice. Indoeuropska se jezična zajednica raspala oko 2000. godine pr. Kr. i tada se formirala baltoslavenska jezična zajednica. Kad se baltoslavenska jezična zajednica raspala između 1500. i 1300. godine pr. Kr., stvorila se praslavenska jezična zajednica u kojoj su se dogodile promjene na temelju kojih su se slavenski jezici poslije podijelili u tri velike skupine: u skupinu zapadnoslavenskih jezika, u skupinu istočnoslavenskih jezika i u skupinu južnoslavenskih jezika.

Hrvatski je južnoslavenski jezik kao što su to i bosanski/bošnjački, bugarski, crnogorski, makedonski, slovenski i srpski. Južnoslavenski su jezici nastali iz zapadnoga i istočnoga južnoslavenskog prajezika. Iz zapadnoga su se prajezika razvili slovenski i srednjojužnoslavenski jezik, a iz istočnoga makedonski i bugarski jezik. Srednjojužnoslavenski jezični sustav obuhvaćao je pet dijalektalnih cjelina: kajkavsku, čakavsku, zapadnoštokavsku, istočnoštokavsku i torlačku, a iz tih su se dijalektalnih osnovica razvili hrvatski i drugi srednjojužnoslavenski jezici.

Ustroj suvremenoga standardnog hrvatskog jezika

Hrvatski se jezik bilježi latiničnim pismom koje se sastoji od 30 slovnih znakova, od kojih je 27 jednoslova, a 3 su dvoslova (**dž, lj, nj**). Svako slovo može biti veliko i malo te imati pisani i tiskani oblik. Za hrvatsku su latinicu karakteristična slova s diakritičkim znakovima kojima se bilježe nepčanici (palatali): **č, ć, š, ž i đ**. Ustaljen redoslijed slova u hrvatskome jeziku naziva se abeceda, a ime je dobio prema nazivima početnih slova. U hrvatskoj su abecedi slova poredana na sljedeći način: A (a), B (b), C (c), Č (č), Ć (ć), D (d), Dž (dž), Đ (đ), E (e), F (f), G (g), H (h), I (i), J (j), K (k), L (l), Lj (lj), M (m), N (n), Nj (nj), O (o), P (p), R (r), S (s), Š (š), T (t), U (u), V (v), Z (z), Ž (ž).

Glasovi u hrvatskome jeziku dijele se na samoglasnike i suglasnike. Samoglasnici, otvornici ili vokali jesu: **a, e, i, o, u**. Suglasnici, zatvornici ili kon-

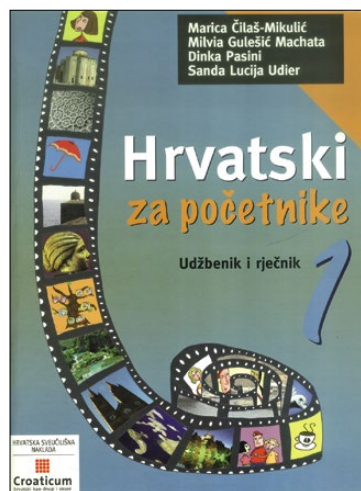
sonanti u hrvatskome su jeziku: **b, c, č, ć, d, dž, đ, f, g, h, j, k, l, lj, m, n, nj, p, r, s, š, t, v, z, ž**. Glasovi u riječima izgovaraju se jedan za drugim te se izgovor jednoga glasa često mijenja pod utjecajem susjednoga glasa. Hrvatski jezik poznaje sljedeće fonološke promjene: **mobilno a**, **sibilarizaciju**, **palatalizaciju**, **jotaciju** i **alternaciju o/l**.

Hrvatski je flektivni jezik, što znači da se u njemu gramatička značenja izražavaju promjenama u oblicima riječi. Svaka promjenjiva riječ u hrvatskome jeziku ima određeni broj oblika koji zajedno čine paradigmu. Hrvatski jezik razlikuje različite gramatičke kategorije: kategoriju broja, roda, padeža, aspekta, određenosti i druge. **Kategorija broja** znači da promjenjive riječi mogu imati jedninu i množinu, a pojedine imenice imaju samo množinske oblike (*naočale, leđa...*). Postoje i zbirne imenice koje znače skupinu jedin-ki koje se doživljavaju kao cjelina (*lišće, cvijeće, granje...*). **Kategorija roda** znači da imenske riječi (imenice, pridjevi, zamjenice i neki brojevi) mogu biti **muškoga, ženskoga** ili **srednjega** roda, ali se gramatički rod ne mora poklapati s prirodnim spolom (*dijete* – imenica srednjega roda koja može označavati i osobu muškoga i osobu ženskoga spola). Neke imenice mogu biti i muškoga i ženskoga roda (*varalica*). S obzirom na kategoriju roda i kategoriju broja u hrvatskome jeziku postoje posebna pravila sročnosti, odnosno slaganja riječi u rečenici. **Kategorija živosti** znači da se oblik riječi u akuzativu jednine imenica muškoga roda razlikuje ovisno o tome označava li imenica živo biće ili predmet. Kategorija živosti ne mora se uvijek podudarati s izvanjezičnom stvarnošću, na primjer imenica *mrtvac* sklanja se kao da je riječ o živome biću iako *mrtvac* u biološkome smislu nije živ. **Kategorija padeža** znači da hrvatski jezik poznaje sedam padeža koji se razlikuju morfološki, sintaktički i semantički. Imenskim riječima u različitim padežnim oblicima izražavaju se različita značenja. Riječi imaju posebne padežne oblike, a ukupnost padežnih oblika pojedine imenske riječi naziva se sklonid-bom ili deklinacijom. Padeži se mogu prepoznati po značenju i po različitim gramatičkim osobitostima koje upućuju na njih. Zovu se: **nominativ** (znači vršitelja radnje, a može imati ulogu subjekta ili predikatnoga imena), **genitiv** (ima puno funkcija, a najčešće znači podrijetlo, pripadnost, djelomičnost i osobinu), **dativ** (izražava usmjerenost i cilj), **akuzativ** (njime se izriče izravni objekt), **vokativ** (služi za dozivanje i obraćanje), **lokativ** (njime se izražava mjesto i tema) i **instrumental** (koji izražava sredstvo i društvo).

Riječi u hrvatskome jeziku mogu biti **promjenjive** i **nepromjenjive**. **Imenice** su promjenjive riječi koje označavaju stvari, bića i pojave. One se mogu pojavljivati u sedam padežnih oblika jednine i sedam padežnih oblika mno-

žine. **Pridjevi** su promjenjive riječi koje govore kakvo je što, čije je što i što se odnosi na što pa prema tome postoje **opisni**, **posvojni** i **odnosni** pridjevi. Opisni se pridjevi mijenjaju po padežima i po stupnju u kojem postoji svojstvo koje izražavaju. Ta se promjena naziva **stupnjevanje** ili **komparacija**. Opisni pridjevi mijenjaju oblike s obzirom na stupanj komparacije. Postoje tri stupnja komparacije – **pozitiv**, **komparativ** (kojim se izražava da je svojstvo veće ili jače nego u pozitivu) i **superlativ** (kojim se izražava svojstvo koje je najveće ili najjače od svih). Pridjevi u komparativu i superlativu sklanjaju se jednako kao i pridjevi u pozitivu. **Zamjenice** su promjenjive riječi koje zamjenjuju imenice ili pridjeve na koje se odnose. **Lične** zamjenice označavaju govorna lica. One imaju naglašene i nenaglašene oblike koji se upotrebljavaju prema točno određenim pravilima. **Posvojne** zamjenice izražavaju pripadnost govornome licu, **upitno-odnosne** koriste se u upitnim i u odnosnim rečenicama, **povratna** zamjenica znači da je subjekt ujedno i objekt radnje, a **povratno-posvojna** zamjenica označava pripadnost subjektu u rečenici. U hrvatskome jeziku postoje i **brojevi** koji su promjenjiva vrsta riječi namijenjena izražavanju količine (**glavni brojevi**) i poretka (**redni brojevi**). Postoje posebna pravila za sročnost glavnih brojeva i imenskih riječi. **Glagoli** su promjenjive riječi kojima se izražavaju radnje, stanja i zbivanja. Mijenjaju se po **licima** (tri lica jednine i tri množine), **vremenima** i **načinima**. Promjena oblika glagola po licima, broju, vremenima i načinima naziva se **sprezanje** ili **konjugacija**. Važno je svojstvo hrvatskih glagola i **glagolski vid** prema kojem se glagoli dijele na svršene, nesvršene i dvovidne. **Svršenost** glagola znači da je radnja koju glagol izražava dala rezultat, a **nesvršenost** daje informaciju o procesu bez obzira na rezul-

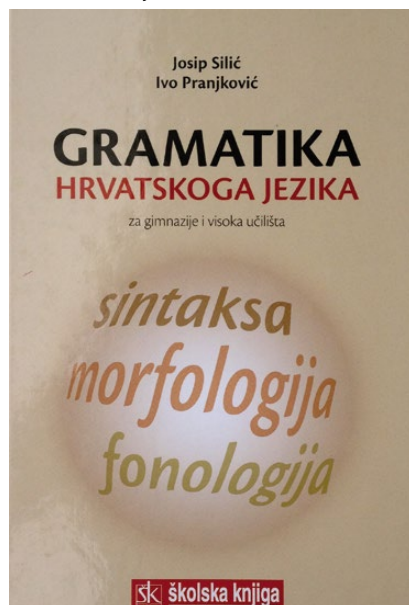
Udžbenici za učenje hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika

tat. Glagoli se dijele na punoznačne i nepunoznačne, a nepunoznačni glagoli mogu biti pomoćni (*biti, htjeti*), modalni (*htjeti, smjeti, moći, morati, voljeti, željeti*) i prigodno modalni, odnosno modalitetni (*misлити, namjeravati, bojati se, praviti se, stići, uspjeti, voljeti, znati...*). Glagoli u hrvatskome jeziku mogu tvoriti **jedno sadašnje vrijeme** (prezent), **dva buduća vremena** (futur prvi i futur drugi) i **četiri prošla** glagolska vremena (perfekt, imperfekt, aorist i pluskvamperfekt). Za većinu komunikacijskih potreba koriste se samo prezent, futur prvi i perfekt. Futur drugi koristi se u rečenicama kojima se izražavaju dvije buduće radnje od kojih jedna prethodi drugoj. Pluskvamperfektom se izražava pretprošla radnja, ali njegova upotreba nije česta i njega je uvijek moguće zamijeniti perfektom. Aorist, a pogotovo imperfekt, u suvremenome se jeziku koristi rijetko i gotovo samo u stilskoj uporabi.

Nepromjenjive su riječi u hrvatskome jeziku prijedlozi, veznici, čestice i uzvici. **Prilozi** se smatraju djelomično promjenjivim riječima jer se ne mijenjaju po padežima, ali se stupnjuju. **Prijedlozi** pokazuju odnose među riječima u rečenici, prije svega među imenskim riječima. Oni traže dopunu u vidu imenskih riječi u određenome padežu. Pojedini se prijedlozi pojavljuju samo s jednim padežom, a drugi s dva padeža. Prilozi znače mjesto, vrijeme, način, uzrok i nebrojivu količinu. Prilažu se glagolima, drugim prilozima, pridjevima i imenicama. Prilozi imaju isti osnovni oblik te iste oblike komparativa i superlativa kao i srednji rod jednine pridjeva. Upitni mjesni

Gramatika hrvatskoga jezika
J. Silić i I. Pranjković

prilog **gdje** znači mjesto i traži dopunu u lokativu. Upitni mjesni prilog **kamo** znači cilj i traži dopunu u akuzativu. Upitni mjesni prilog **kuda** znači pravac. **Veznici** su riječi koje mogu povezivati dijelove rečenica i rečenice same. Veznik može biti samo jedna riječ (*i, pa te, ni, niti...*) ili više riječi (*kao što, nego da...*). Veznici mogu biti nezavisni, što znači da povezuju surečenice u nezavisnosloženoj rečenici (*i, pa, te, ni, niti, a, ali, nego, no, već, ili...*) ili zavisni kada povezuju surečenice u zavisnosloženim rečenicama (*iako, jer, što, koji, gdje, da...*). Veznici, kao i rečenice u kojima se nalaze, imaju različita značenja. Čestice su riječi kojima se izra-

žava govornikov stav ili kojima se modificira značenje rečenice ili njezina dijela. Postoje upitne, pojačajne, usporedne, jasno-niječne i poticajne čestice te takozvani prezentativi. **Uzvici** su riječi koje služe izražavanju osjećaja ili raspoloženja. Koriste se za dozivanje i za imitiranje prirodnih zvukova.

Rečenice hrvatskoga jezika sadrže sljedeće elemente: predikat, subjekt, objekt, priložnu oznaku, atribut i apoziciju. **Predikat** otvara mjesto objektu i priložnim oznakama. Imenica, bez obzira na to koju ulogu ima u rečenici, otvara mjesto atributu i apoziciji. Predikat je temeljni dio rečeničnoga ustroja koji otvara mjesto drugim elementima. Može se sastojati samo od jedne riječi – glagola, ili od više riječi – pomoćnoga glagola (spone) i imenice, pridjeva, zamjenice, priloga ili broja koji izražavaju značenje predikata. **Subjekt** je dio rečeničnoga ustroja koji se s predikatom slaže u licu, broju i padežu – sročan je predikatu. Izražava vršitelja radnje ili nositelja stanja. Po vrsti riječi subjekt može biti imenica, zamjenica, pridjev, broj ili infinitiv glagola. Subjekt ne mora biti izrečen nego se prepoznaje iz predikatnoga lica. **Objekt** je dio rečeničnoga ustroja koji je u nekome od zavisnih padeža (genitivu, akuzativu, dativu, lokativu ili instrumentalu), a kojemu predikatni glagol otvara mjesto. Mjesto koje otvara predikatni glagol i koje zauzima objekt uvijek je u točno određenome padežu. Objekt spada u obvezne dopune predikatu i može biti imenska riječ ili sintagma. **Priložna je oznaka** dio rečeničnoga ustroja koji pokazuje okolnosti u kojima se odvija predikatna radnja (vrijeme, mjesto, uzrok, način, količina, društvo, sredstvo, posljedica, pogodba, namjera). Priložnoj oznaci mjesto otvara predikat, a može biti u svim padežima, čak i u nominativu (*Jede kao vuk*). Priložna oznaka spada u neobvezne dopune predikatu, takozvane dodatke. **Atribut** je dio rečeničnoga ustroja kojemu mjesto otvara imenica. On može biti pridjev, zamjenica ili broj u istome padežu kao i imenica koja mu otvara mjesto ili druga imenica u padežu različitome od onoga u kojemu je imenica koja mu otvara mjesto. Atributi mogu biti **sročni** (pridjevi, zamjenice ili brojevi koji se s imenicom slažu u rodu, broju i padežu) i **nesročni** (imenica koja se s imenicom ne slaže u rodu, broju i padežu). Sročni se atributi mijenjaju s imenicom po rodu, broju i padežu, a kod nesročnih mijenja se samo imenica. Atribut je neobavezna dopuna imenici. **Apozicija** je također neobavezni dio rečeničnoga ustroja, a mjesto joj otvara imenica ili lična zamjenica. Ona stoji u istome padežu kao riječ koja joj otvara mjesto, zajedno se s njom mijenja po padežima te s njom tvori značenjsku cjelinu. Apozicija se ne mora slagati s imenicom u broju i rodu. Apozicija spada u neobavezne dopune imenici. Osnovni je redoslijed rečeničnih elemenata u rečenicama hrvatskoga jezika: **subjekt +**

predikat + objekt. Kad ima više objekata, oni se nižu. Sročni atributi stoje ispred imenica na koje se odnose, a nesročni iza njih. Atributi s konkretnijim značenjem dolaze bliže imenici od onih s apstraktnijim značenjem, a apozicija stoji ispred imenice na koju se odnosi. Prijedlozi stoje ispred riječi na koje se odnose, a iznimka su od toga pravila prijedlozi: *unatoč, usprkos, nasuprot* i *radi*. Veznici stoje između riječi ili rečenica koje povezuju. Najvažnija su pravila o redoslijedu elemenata rečeničnoga ustroja ona o redoslijedu riječi koje nemaju vlastiti naglasak nego dolaze poslije naglašenih riječi, takozvanih enklitika, te se ona moraju strogo poštivati. Enklitike se smještaju iza prve naglašene riječi u rečenici, a kad ih je više, smještaju se iza prve ili bilo koje druge naglašene riječi u rečenici, grupirane su zajedno i poredane po čvrstim pravilima od kojih nema odstupanja.

Jednostavna rečenica ima subjekt, predikat i dodatke. **Složena se rečenica** sastoji od dviju ili više jednostavnih rečenica. Složene rečenice mogu biti **nezavisno složene** (surečenice ne ovise jedna o drugoj i obje mogu stajati samostalno) i **zavisno složene** (zavisna surečenica ovisi o glavnoj surečenici i ne može stajati samostalno bez nje, dok glavna surečenica može stajati samostalno). Nezavisno složene rečenice mogu biti **bezvezničke** (takozvani rečenični nizovi) ili **vezničke**. Prema sadržaju mogu biti **sastavne, rastavne, suprotne, isključne i zaključne**. Za razliku od njih, između surečenica u zavisno složenim rečenicama obvezno se nalazi veznik. Nezavisno složene rečenice mogu se međusobno razlikovati samo po veznicima jer svaki veznik dolazi samo u jednoj vrsti rečenica. Naprotiv, zavisno složene rečenice ne mogu se razlikovati samo po veznicima jer se isti veznik može pojavljivati u više vrsta zavisno složenih rečenica. Zavisna surečenica može preuzeti ulogu svakoga od elemenata rečeničnoga ustroja pa prema tome postoje **predikatne, subjektne, objektne, atributne i priložne** surečenice.

Ustanove koje se bave hrvatskim jezikom

Proučavanjem suvremenoga standardnog hrvatskog jezika, njegove povijesti i narječja te poučavanjem suvremenomu standardnom jeziku izvornih i neizvornih govornika bave se odsjeci za kroatistiku hrvatskih filozofskih fakulteta, kao i katedre za hrvatski standardni jezik hrvatskih učiteljskih i drugih fakulteta. U Republici Hrvatskoj postoji više visokoškolskih ustanova koje izводе studijske programe iz hrvatskoga jezika i književnosti, a brojem nastavnoga osoblja i studenata te studijskih programa ističe se **Odsjek za kroatistiku** Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na odsjecima

za kroatistiku zaposleni su znanstvenici koji objavljuju jezikoslovna djela te obrazuju generacije nastavnika koji se bave poučavanjem hrvatskoga jezika u osnovnim i srednjim školama te lektora koji predaju hrvatski jezik na sveučilištima u Hrvatskoj i svijetu. Osim zaposlenika jezičnih katedara na odsjecima za kroatistiku, hrvatskim se jezikom znanstveno bave zaposlenici **Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje** koji je osnovan 1948. pod okriljem **Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti** s namjerom da bude središnja hrvatska znanstvena ustanova specijalizirana za proučavanje hrvatskoga jezika i jezikoslovlja. *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti* krovna je hrvatska znanstvena i umjetnička ustanova. Osnovana je još 1866. godine te je u svim povijesnim razdobljima od osnutka do sadašnjosti okupljala najuglednije hrvatske znanstvenike i umjetnike. *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti* sastoji se od devet tematskih razreda koji su nositelji njezinih zadataka. Prema Statutu same ustanove zadatci su *Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* organizacija i koordiniranje znanstvenom i umjetničkom djelatnosti u razredima, znanstvenim i umjetničkim jedinicama, vijećima i drugim tijelima te briga za znanstveni i umjetnički rad članova. Jedan je od Akademijinih razreda i Razred za filološke znanosti koji se zauzima za stjecanje i očuvanje statusa hrvatskoga jezika te svojim aktivnostima usmjerava razvitak hrvatskoga jezika i pruža poticaje za jačanje njegove kulture. **Matica**

hrvatska samostalna je, neprofitna i nevladina udruga utemeljena 1842. godine kao društvo za promicanje hrvatske kulture. Svojom je sveobuhvatnom i kontinuiranom djelatnošću *Matica hrvatska* postala nacionalna institucija sa stotinjak ogranaka u Hrvatskoj i izvan nje. *Matica hrvatska* sastoji se od 19 tematskih odjela od kojih je jedan **Odjel za jezikoslovlje**. Cilj je te institucije promicanje narodnoga i kulturnoga identiteta u područjima umjetničkoga, znanstvenoga i duhovnoga stvaralaštva, gospodarstva i javnoga života te skrb za društveni razvitak. Prema *Programu Matice hrvatske* ona, između ostaloga, osobito proučava i njeguje hrvatsku baštinu, skrbi se o razvoju i osobitostima hrvatskoga jezika te pomaže i potiče suvremena umjetnička i znanstvena nastojanja. *Matica hrvatska* djeluje kao uspješan nakladnik brojnih jezikoslovnih djela i časopisa te organizira različite tribine o hrvatskome jeziku, normiranju, odnosu hrvatskoga i srpskoga, jezičnoj kulturi, lektorima i drugim važnim jezikoslovnim temama. Članstvo u *Matici hrvatskoj* otvoreno je svim potencijalnim članovima koji su punoljetni hrvatski državljani i koji prihvaćaju njezin program, dakle nije uvjetovano i ograničeno poput zapošljavanja u *Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje* ili ekskluzivno i počasno poput članstva u *Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti*. *Matica* utječe na razvoj hrvatskoga jezika daleko manje i neizravnije nego *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti* i *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, ali je utjecaj nje kao najuglednijega kulturnog društva u Republici Hrvatskoj ipak vrlo velik: 2007. godine objavila je *Hrvatski pravopis* L. Badurine, I. Markovića i K. Mićanovića, a 2013. godine iznijela je svoj prijedlog zakona o jeziku (*Zakon o javnoj uporabi hrvatskoga jezika*).

Hrvatski kao prvi i hrvatski kao ini jezik

Većini je stanovnika Hrvatske hrvatski materinski, točnije **prvi jezik**. Prvi jezik može značiti da je taj jezik govornicima kronološki prvi, dakle da je prvi koji su usvojili. Prvi jezik može značiti i glavni, komunikacijski najjači jezik kojim se govornik služi, a koji ne mora nužno biti onaj koji je kronološki bio prvi usvojen. Mnogi su stanovnici Republike Hrvatske izjavili kako im materinski jezik nije hrvatski nego neki drugi jezik, što znači da im je hrvatski drugi jezik jer su ga usvajali poslije prvoga, i to u Hrvatskoj, dakle u sredini u kojoj se govori. Izvornim govornicima različitih jezika koji prebivaju izvan Hrvatske hrvatski je uglavnom strani jezik, što znači da ga oni uče u posebnim, za to stvorenim uvjetima, najčešće školskim i sveučilišnim, izvan sredine u kojoj se on prirodno govori (izvan Hrvatske). Postoje govor-

nici drugih jezika koji prebivaju izvan Hrvatske, a kojima hrvatski nije strani nego nasljedni jezik. To su potomci hrvatskih iseljenika koji govore hrvatski jezik u obitelji i(li) iseljeničkoj zajednici (Jelaska 2005: 24–30). Drugi, strani i nasljedni jezik jednom se riječju nazivaju *ini jezik*. Hrvatski kao prvi jezik poučava se na svim razinama hrvatskoga obrazovnog sustava, a hrvatski kao *ini* na sveučilištima u Zagrebu (*Croaticum – Centar za hrvatski kao drugi i strani jezik* i *Sveučilišna škola hrvatskoga jezika i kulture*), u Splitu (*Centar za hrvatske studije u svijetu*), u Rijeci (*Riječka kroatistička škola*) i drugima. Izvan Hrvatske hrvatski kao *ini jezik* poučava se na lektoratima u okviru stranih sveučilišta i u hrvatskim dopunskim školama koji su organizirani u Argentini, Australiji, Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Češkoj, Francuskoj, Indiji, Italiji, Kanadi, Kini, Litvi, Mađarskoj, Makedoniji, Poljskoj, Rumunjskoj, Ruskoj Federaciji i SAD-u. Sveučilišne lektorate i hrvatsku nastavu u stranim školama organizira i financijski podupire hrvatsko Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, a u Austriji, Bugarskoj, Finskoj, Francuskoj, Italiji, Japanu, Kanadi, Koreji, Nizozemskoj, Norveškoj, Njemačkoj, Poljskoj, Portugalu, Ruskoj Federaciji, SAD-u, Švedskoj i Švicarskoj postoje i lektorati hrvatskoga jezika koji nisu u nadležnosti toga hrvatskog ministarstva.

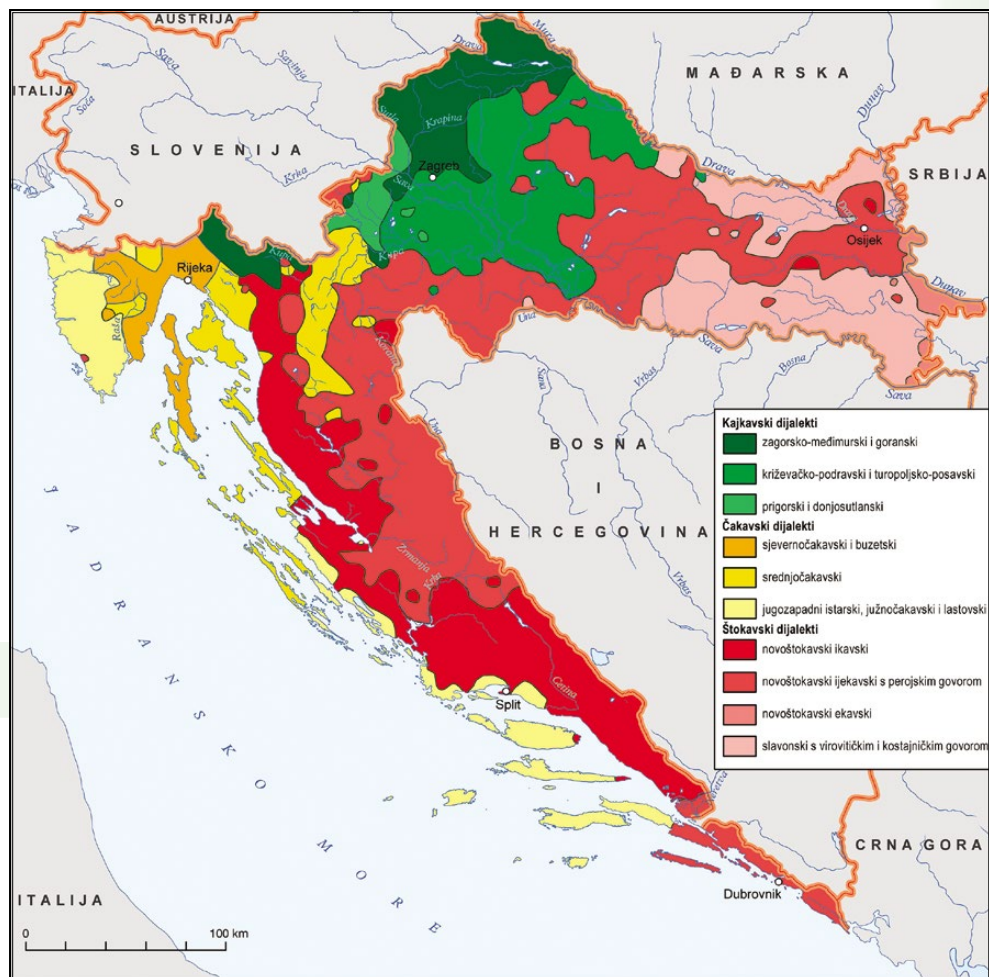
Narječja hrvatskoga jezika i njihov odnos sa standardnim hrvatskim jezikom

Hrvatski jezik obuhvaća mjesne i gradske govore, žargone i standardni hrvatski jezik. Mjesni govori koji imaju zajednička obilježja povezuju se u skupine govora, skupine govora u dijalekte, a dijalekti u narječja. Hrvatski se jezik sastoji od **kajkavskoga**, **čakavskoga** i **štokavskoga** narječja. Kajkavština i čakavština narječja su samo hrvatskoga jezika, a štokavština je narječje hrvatskoga, ali i bošnjačkoga/bosanskoga, crnogorskoga i srpskoga jezika. U prošlosti je čakavsko i kajkavsko narječje zauimalo znatno veće područje od današnjega. Migracije u 16. i 17. stoljeću potaknute osmanskim osvajanjima smanjile su prostor tih narječja (kajkavština se proširila na jug na bivši prostor čakavštine, a štokavština se proširila na prostor na kojem su prije bile čakavština i kajkavština). Osim obilježja koja su zajednička svim trima narječjima hrvatskoga jezika, svako narječje ima svoje vlastite jezične značajke. Unutar istoga narječja postoje različitosti prema kojima se ono dijeli na dijalekte. Standardni hrvatski jezik ne obuhvaća ni jedno narječje u cijelosti niti je istovjetan ijednomu narječju. On je utemeljen na štokavskoj dijalektalnoj osnovici na koju se, u postupku standardizacije koja je započela u 18. stoljeću, nadovezala hrvatska jezična i kulturna nadgradnja, dakle pismo i pravopis, stručno nazivlje i intelektualni rječnik, funkcionalni stilovi i registri, frazeologija, jezična norma i sociokulturno nasljeđe (Frančić, Hudeček i Mihaljević 1999: 23).

Čakavsko se narječje dijeli na šest dijalekata, a njime se govori u cijeloj Istri, dijelu Primorja, na zapadnome Pelješcu, na otocima od Krka i Cresa do Lastova i Korčule, na dijelu dalmatinske obale, u Lici i Pokuplju te malo u Gorskom kotaru i u Žumberku (→ Karta 1). Na obalne čakavske govore utječe štokavsko narječje, a na kontinentalne kajkavsko. Čakavštinom govore i Gradišćanski Hrvati u Austriji i Mađarskoj. Osnovne su značajke čakavskoga narječja upitno-odnosna zamjenica **ča** (če), tronaglasni sustav i mjesto naglasaka kao u starohrvatskome jeziku, različiti refleksi starohrvatskoga poluglasa **šva** (*danās, denes, donos*), slogotvornoga **r** i **l** (*vuna, valna, velna, vona*) i **r** (*karv, kerv, krv*) te **jata** (*bili, beli, bjeli*). Oblik pomoćnoga glagola **biti** u čakavskome u kondicionalu prvome glasi *bin, biš, bi, bimo, bite, bi*, a završno **m** prelazi u **n** (*vidin, sedan*). U čakavskome narječju ne postoji glas **lj** (*jubav*), a završni glas **o** na kraju sloga realizira se kao **l** (*rekal*). Čakavsko narječje karakterizira obilje talijanizama (Frančić, Hudeček i Mihaljević 1999: 12).

Kajkavsko se narječje prostire u sjevernozapadnoj Hrvatskoj u Međimurju, Hrvatskome zagorju, zapadnoj Podravini, Prigorju i Turopolju i u Gorskome kotaru (→ Karta 1). Kajkavsko se narječje dijeli na šest dijalekata, a njegove su značajke upitno-odnosna zamjenica **kaj** (*kej, ke, koj, kuj*), različite naglasne osobitosti u različitim dijalektima, izjednačavanje glasa **jata** i poluglasa **šva** (*deca, deska*), postojanje samo jednoga, srednjega glasa **č** i **đ**, obezvučavanje zvučnih suglasnika na kraju riječi (*noš, grat*). Stari suglasnički skup **čr** (*črn*) čuva se, kao i završno **l** (*rekel*). Uz glagole kretanja javlja se supin (*idem spat*), a buduće se vrijeme tvori pomoću prezenta svršenoga glagola *biti* i glagolskoga pridjeva radnoga (*bom/bum pisal*) ili se izriče prezentom svršenih glagola (*zutra dojdem*). U kajkavskome narječju uglavnom ne

Karta 1 Narječja hrvatskoga jezika

Izvor: Dalibor Brozović: *Narječja hrvatskoga jezika*, *Hrvatski leksikon 2*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1997., 155–156.

postoje posebni oblici za vokativ i uglavnom ne postoje neodređeni pridjevi (*snek je beli*). U genitivu množine imenica muškoga roda javlja se nastavak **-of/-ef** (*gradof, konjef*), a u genitivu množine imenica ženskoga i srednjega roda nulti nastavak (*žen, sel*). Imenice u kajkavskome ne provode sibilizaciju (*vuki*). Kajkavsko narječje karakterizira velik broj germanizama, hungarizama i slovenizama (Frančić, Hudeček i Mihaljević 1999: 13).

Štokavskim se narječjem govori u Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori. Hrvatski se štokavski govori jasno razlikuju od ostalih govora istoga narječja svojim posebnim, zapadnim značajkama i svojim vezama s čakavskim i kajkavskim govorima. Štokavsko se narječje u Hrvatskoj prostire u Slavoniji, Baranji, Banovini, Kordunu, Lici, na većem dijelu dalmatinskoga kopna i na otocima Mljetu, Hvaru, Braču i Šolti (→ Karta 1). Hrvati izvan Hrvatske govore štokavskim govorima u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Italiji, Austriji, Mađarskoj i Rumunjskoj. Ukupnost štokavskoga narječja može se podijeliti na sedam dijalekata, a od tih sedam Hrvati govore četirima štokavskim dijalektima. Obilježja su štokavskoga narječja upitno-odnosna zamjenica **što** (*šta*), razlikovanje dvaju kratkih i dvaju ili triju dugih naglasaka (silaznih i uzlaznih), glas **u** koji se javlja kao refleks stražnjega nazala i slogotvornoga **l** (*ruka, sunce*). Inicijalna skupina **v** uza slabi poluglas također daje **u** (*unuk*). Stari poluglas **šva** daje **a** (*dan*), a skup **čr** prelazi u **cr**. Događa se meta-teza **vse>sve, -l** na kraju riječi prelazi u **-o**, glas **h** ispada ili se zamjenjuje glasom **v** (*lad, muva*). U množinu većine jednosložnih imenica muškoga roda umeće se **-ov-** ili **-ev-** (*gradovi, muževi*) dok su se dativ, lokativ i instrumental množine izjednačili u oblicima (*ženama, selima, gradovima*). Štokavsko je narječje obilježeno znatnim brojem turcizama (Frančić, Hudeček i Mihaljević 1999: 15).

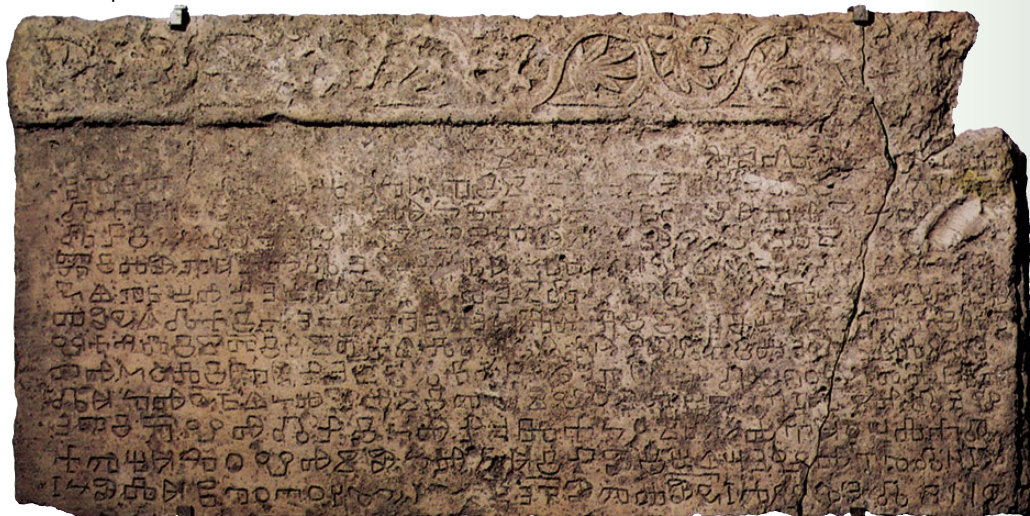
Povijesni razvitak hrvatskoga jezika

Kultura u srednjovjekovnoj Hrvatskoj naziva se trojezičnom i tropismenom zbog toga što se ostvarivala na trima jezicima: na staroslavenskome, na starohrvatskome i na latinskome te se zapisivala trima pismima: latinicom, glagoljicom i zapadnom ćirilicom, takozvanom bosančicom (Malić 2005: 11). Od tih triju sastavnica glagoljička je najvažnija za hrvatsku kulturu jer je najstarija, jer ima najveći kontinuitet i jer su njome napisani najvažniji tekstovi. Prvo pismo kojim su pisali Hrvati, glagoljicu, osmislio je Ćiril u 9. stoljeću, a njegovu je širenju među Slavenima najviše pridonio Ćirilov brat Metod i nji-

hovi učenici. Ćiril i Metod bili su podrijetlom iz okolice Soluna gdje su naučili lokalni slavenski jezik. Kako bi taj jezik dobio svoje pismo, Ćiril je osmislio glagoljicu, a Metod je preveo na slavenski jezik svete knjige. Budući da je taj slavenski jezik postao jezikom kojim su u počecima pismenosti pisali svi slavenski narodi, on se naziva staroslavenskim ili općeslavenskim književnim jezikom. Misionarsko djelovanje Ćirila i Metoda vezano uz Moravsku (južni dio današnje Republike Češke) kamo su bili pozvani širiti bogoslužje na slavenskome jeziku i slavensko pismo glagoljicu. Nakon njihove smrti njihovi su učenici nastavili taj misionarski rad u južnoslavenskim krajevima. Dodir Hrvata s glagoljicom i ćirilometodskom tradicijom dogodio se u 9. stoljeću u vrijeme knezova Domagoja i Branimira (→ *povijest*, str. 61) kad su prvi Ćirilovi i Metodovi učenici došli na hrvatsku obalu, donijeli glagoljicu i počeli širiti bogoslužje na slavenskome jeziku. Prvi sačuvani spomenici hrvatske pismenosti datiraju iz znatno kasnijih razdoblja. Najstariji su: **Plominski natpis** iz 11. stoljeća – najstariji kameni spomenik s uklesanim kratkim natpisom na glagoljici, **Valunska ploča** iz 11. stoljeća s istim tekstom uklesanim na latinskome jeziku latinicom i na hrvatskome jeziku glagoljicom, **Krčki natpis** iz 11. stoljeća – kameni spomenik s uklesanim glagoljičnim tekstom i brojni drugi.

Bašćanska ploča najvažnija je među najstarijim hrvatskim glagoljičnim spomenicima. Nastala oko 1100. godine u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku kao oltarna pregrada u crkvi svete Lucije. Ploča je široka 197, a visoka 99 cm, obrubljena je ornamentom u obliku loze i sadrži uklesan tekst dugačak 23 retka. Otkrivena je 1851. godine. Originalna ploča danas se čuva u palači *Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* u Zagrebu, a u crkvi svete

Bašćanska ploča

Aleja glagoljaša u Istri

Glagoljska slova

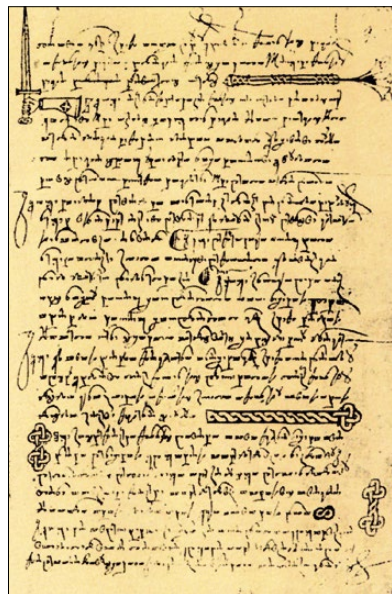

nata narodnoga hrvatskog jezika. Razvija se hrvatska uglata glagoljica. U 13. stoljeću nastaju uglavnom pravni tekstovi od kojih je najvažniji *Vinodolski zakon* iz 1288. godine koji predstavlja kodifikaciju običajnoga prava. U 14. stoljeću hrvatski jezik prodire u crkvenu književnost. 14. i 15. stoljeće predstavljaju zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva kada hrvatski jezik ulazi u sva područja javne i književne djelatnosti (Malić 2005: 14-16). Istodobno dolazi do velikoga prodora latinice pa tada nastaju najveća djela čakavske latiničke književnosti: *Red i zakon* zadarskih sestara dominikanki (1345.) i *Šibenska molitva* (nije datirana). U to su vrijeme književna djela kružila, prepisivala se različitim pismima i obogaćivala se novim jezičnim elementima te je tako dolazilo do međudijalektalnih prožimanja, a čakavsko je narječje bilo osnova naj-

Lucije u Jurandvoru može se vidjeti replika. Znanstvenici su utvrdili da je tekst *Bašćanske ploče* pravni dokument s književnim obilježjima. *Bašćanska je ploča* važna između ostaloga i jer se u njezinu tekstu prvi put spominje ime hrvatskoga naroda. Istraživanja povijesti hrvatskoga jezika i književnosti uglavnom počinju od *Bašćanske ploče*.

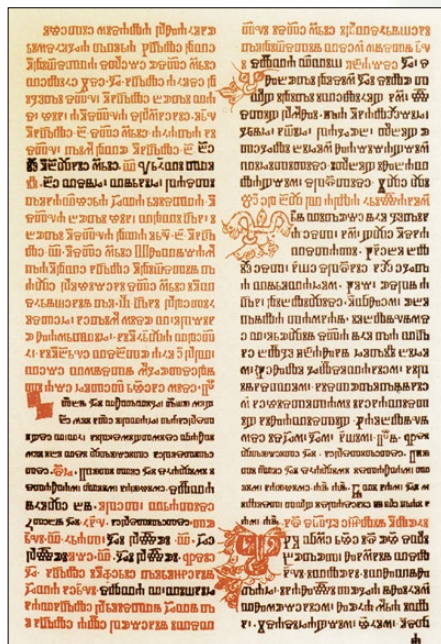
Rimska se crkva u ranome srednjem vijeku protivila slavenskomu bogoslužju koje su zajedno s glagoljicom širili popovi glagoljaši, međutim to se promijenilo polovicom 13. stoljeća kada ga je Rimska crkva ipak odobrila, što rezultira velikim razvojem glagoljičke pismenosti. Glagoljicom se u to doba prepisuju i prerađuju knjige prema latinskim izvorima, a u staroslavenski jezik ulazi sve više eleme-

Vinodolski zakon

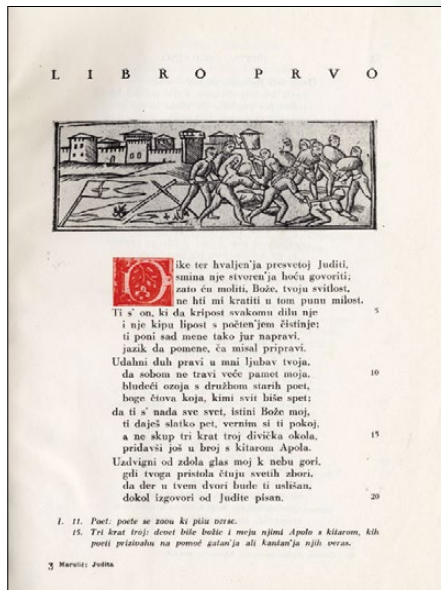

starijega jezika hrvatske pismenosti. Godine 1325. zabilježeno je ime jezika hrvackoga na *Istarskome razvodu*, glagoljičkome pravnom dokumentu kojim se uređivalo korištenje zemljišta u dvjema općinama. Hrvatski se jezik u pisanim dokumentima nazivao još i *slovenskim*, *slovenskim*, *dalmatinskim*, *bosanskim*, *iliričkim* i *ilirskim*. U 15. stoljeću dolazi do procvata crkvene i početaka svjetovne književnosti (→ *književnost*, str. 169). Sve su češća djela pisana latinicom i narodnim jezikom na čakavskome području i u štokavskome Dubrovniku, a dolazi i do supostojanja elemenata svih triju narječja s ciljem da tekstove razumije što više čitatelja. Javljaju se prvi glagoljički tekstovi svjetovnoga sadržaja. Pojava tiska i tiskanje Gutenbergove Biblije 1455. godine donijelo je revoluciju europskoj kulturi i obrazovanju jer je tisak povećao dostupnost knjiga i širenje pismenosti. U Hrvatskoj je još u najranije doba djelovalo nekoliko tiskara tako da je već 1483. godine tiskana prva hrvatska knjiga *Misal po zakonu rimskoga dvora* u kojoj su bili opisani misni obredi. Nije sa sigurnošću utvrđeno u kojoj je tiskari Misal tiskan, ali se pretpostavlja da je to bilo negdje na tlu Hrvatske. Godine 1490. ili 1491. bilježi se prvotisak glagoljičkoga brevijara u tiskari u Kosinju. Brevijar je sadržavao kraće tekstove namijenjene čitanju u crkvi u raznim prigodama. Godine 1494. tiskan je glagoljički misal u tiskari u Senju. Osim u Hrvatskoj, hrvatska glagoljička i latinička djela tiskaju se u Veneciji. *Lekcionar Bernardina Splićanina*, objavljen u Veneciji 1495. godine, prvo je hrvatsko datirano latiničko djelo. U Veneciji je 1521. tiskano prvo hrvatsko djelo svjetovne književnosti, glasovita *Judita Marka Marulića* (→ *književnost*, str. 167).

Misal po zakonu rimskoga dvora iz 1483., prva hrvatska tiskana knjiga

Judita Marka Marulića

U 16. stoljeću glagoljaška književnost gubi utjecaj i sužava se prostorno i uporabno. To je doba kad su zbog osmanskih osvajanja hrvatske pokrajine međusobno izgubile vezu, a dolazi do etničkih pomicanja s istoka na zapad i doseljavanja novoštokavskoga ijekavskog stanovništva (→ *povijest*, str. 67) čiji se jezik uklapa u hrvatsku jezičnu sliku i od tada sudjeluje u razvoju hrvatskoga jezika (Malić 2005: 18). Šesnaesto je stoljeće zlatno doba hrvatske svjetovne književnosti zahvaljujući kojoj se ostvaruju i književne i jezične veze među hrvatskim regijama, a utjecaj se širi iz štokavskoga Dubrovnika prema čakavskoj Dalmaciji. U to se vrijeme razvija i jezik hrvatskih protestantskih pisaca zasnovan na hibridizaciji triju hrvatskih narječja (→ *književnost*, str. 171). U tome razdoblju dolazi do začetaka hrvatskoga jezikoslovlja i leksikografije. Godine 1595. tiskan je prvi hrvatski rječnik autora **Fausta Vrančića** (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*). To je rječnik čakavštine s kajkavskim i štokavskim elementima. Vrančić svoj jezik naziva dalmatinskim, a u drugome izdanju hrvatskim. Godine 1604. nastala je prva hrvatska gramatika hrvatskoga jezika *Institutionum linguae Illyricae libri duo Bartola Kašića*, objavljena u Rimu. Jezična je osnovica te gramatike čakavska, a ima i štokavskih elemenata. U to se vrijeme razvija potreba za stvaranjem jedinstvenoga književnog jezika na temelju štokavštine koja je najraširenije narječje. Tako je u svojem rječniku *Blago jezika slovinskoga* (1649. – 1651.) **Jakov Mikalja** izrazio misao da bi Hrvati za svoj književni jezik trebali odabrati štokavštinu. **Ardelio Della Bella** piše svoj *Dizionario Italiano-Latino-Ilirico* 1728. godine u kojem se, osim štokavskih, nalazi i dosta čakavskih riječi. Glagoljica i bosančica u to su doba samo pisma bogoslužja, a latinica se raširila u književnome djelovanju i javnoj komunikaciji. Tada djeluje i takozvani **Ozaljski književni krug** koji je razvijao specifičan jezik miješanjem svih triju narječja hrvatskoga jezika. Ideje Ozaljskoga kruga odrazile su se u najvažnijem djelu hrvatske starije leksikografije, rječniku **Ivana Belostenca** *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, koji je u osnovi kajkavski, ali je namijenjen govornicima svih triju narječja i usmjeren stvaranju jedinstvenoga jezika koji razumiju svi Hrvati. Rječnik je nastao u drugoj polovici 17. stoljeća, a objavljen je tek 1740. godine. **Juraj Habdelić** izdao je 1670. godine kajkavski rječnik *Dikcionar ili Réchi szlovenszke*, a idući je veliki rječnik *Lexicon latinum interpretatione illyirca, germanica, et hungarica locuples* autora **Sušnika** i **Jambrešića** iz 1742. godine.

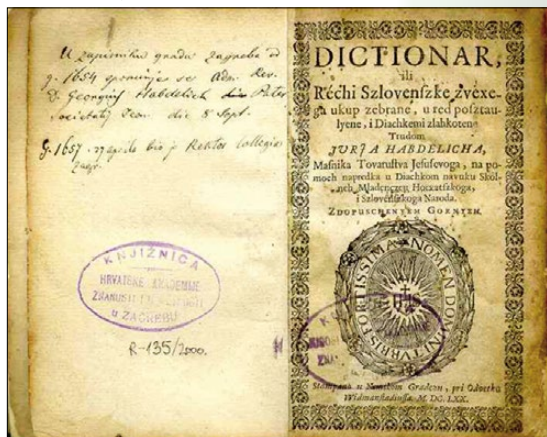
Sredina 18. stoljeća prijelomno je razdoblje u povijesti hrvatskoga jezika jer od tada počinju procesi koji su vodili oblikovanju standardnoga jezika na

novoštokavskoj osnovici (Malić 2005: 24). Širenju i prihvaćanju toga jezika pridonijeli su vrlo čitani prosvjetiteljski pisci čiji je jezik bio novoštokavski (→ *književnost*, str. 173). Novoštokavskim jezikom bili su povezani svi Hrvati osim kajkavaca. Štokavski se standard oblikovao od sredine 18. stoljeća do tridesetih godina 19. stoljeća, a druga polovica 18. stoljeća doba je pojačane jezikoslovne djelatnosti. Jezik i jezični razvoj iz toga razdoblja temelj su kasnijemu Hrvatskom narodnom preporodu. To je vrijeme kada nastaje nekoliko gramatika u Slavoniji, a 1808. **Franjo Marija Appendini** objavljuje djelo *Grammatica della lingua Illirica* kojem je temelj dubrovački književnojezični izraz s elementima dalmatinskih i bosanskih govora. **Šime Starčević** piše gramatike *Nova ričoslovica ilirsko-francezka* i *Nova ričoslovica Iliricka*, obje iz 1812. i obje zasnovane na ličkim novoštokavskim ikavskim govorima.

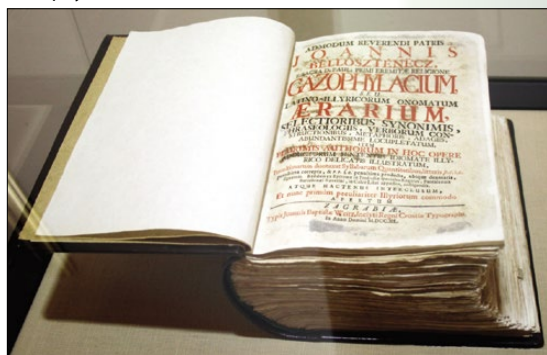
Joakim Stulli piše rječnik čiji su izvor bili dubrovački, dalmatinski, bosanski, hercegovački i slavonski pisci, glagoljaška tradicija i kajkavski (1. dio zove se *Lexicon latino-italico-illyricum* tiskan je 1801. u Budimu, 2. je dio *Rjecos-lóxje ilirsko-italijansko-latinsko*, tiskan je u Dubrovniku 1806.; 3. je dio *Vocabolario italiano-illirico-latino*, tiskan je 1810. u Dubrovniku). Josip Voltiggi piše *Ricsoslovník illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavlienom grammatikom illi pismenstvom*, a taj je rječnik iz 1803. godine otvoren svim narječjima i njihovim govorima (ikavskima, ijekavskima, ekavskima). U to je doba latinski i dalje jezik znanosti, kulture, školstva, zakonodavstva i uprave, u Dalmaciji i Istri rabi se talijanski, u centralnoj Hrvatskoj njemački i mađarski.

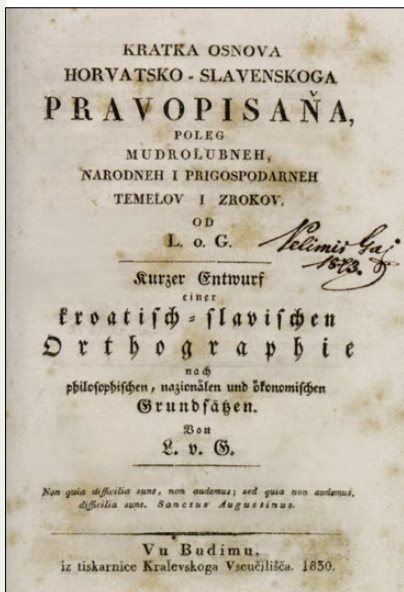
Tridesetih godina 19. stoljeća razvio se Hrvatski narodni preporod, poznat i pod nazivom Ilirski pokret (Malić 2005: 27). Bio je to politički, prosvjetiteljski, književni i kulturni pokret (→ *književnost*, str. 175) u kojemu su se Hrvati razvijanjem nacionalne svijesti nastojali suprotstaviti mađarizaciji. Glavna figura toga pokreta bio je **Ljudevit Gaj** koji je sa svojim istomišlje-

Dictionar Jurja Habdelića

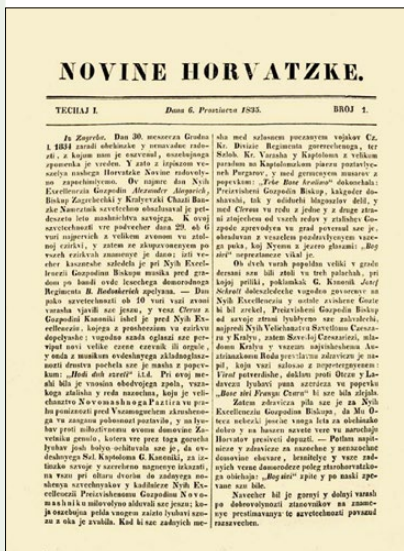

Gazophylacium Ivana Belostenca

Novine horvatzke

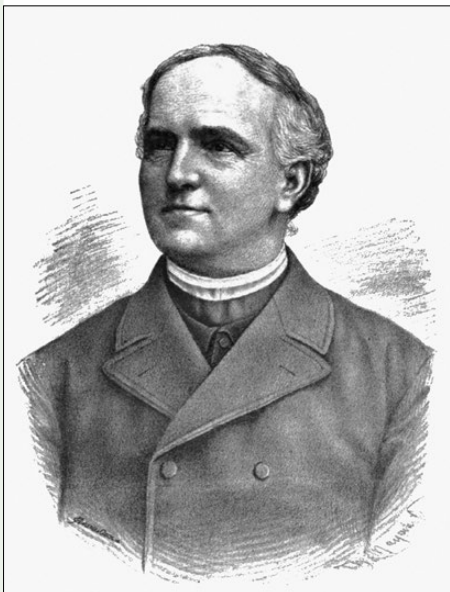

nicima nazvao pokret ilirskim imenom misleći su da su Južni Slaveni potomci Ilira, naroda koji je živio na tim prostorima prije doseljenja Slavena. Pripadnici toga pokreta nazivali su se ilircima. Gaj 1830. godine objavljuje knjigu *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* u kojoj iznosi prijedlog pravopisne reforme i predlaže grafeme s dijakritičkim znakovima te osmišljava grafijski sustav u kojem postoji slovni znak za svaki pojedini glas. Ilirci počinju izdavati časopis *Novine Horvatzke* i prilog *Danicza Horvatzka, Slavonzka i Dalmatinzka* 1835. godine. List je isprva kajkavski i pisan starom grafijom, ali već od 10. broja uvođi se nova grafija i štokavština. Ilirci su težili kulturnomu i jezičnomu ujedinjenju svih Južnih Slavena pa su se zato opredijelili za jezik na štokavskoj osnovici koji razumije najveći broj Hrvata. Glavni jezični stručnjaci toga razdoblja bili su Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić.

Babukić piše gramatiku *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* 1836. godine, a Mažuranić djelo *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* 1839. godine. Oni su u svojim djelima zastupali ideje o jeziku u skladu s idejama Hrvatskoga narodnog preporoda. Uveli su stare množinske padežne oblike za dativ, lokativ i instrumental te nastavak *-ah* u imeničkom genitivu množine (*kraljah, selah, ženah*). Uveli su grafem *ě* i pisali popratni samoglasnik uz slogotvorno *-r* (*karv, dervo*). Ilirska nastojanja urodila su plodom jer se status hrvatskoga jezika poboljšao. Godine 1832. Matija Smodek, profesor na Zagrebačkoj akademiji, prvi počinje predavati hrvatski jezik, a 1845. godine odlukom Hrvatskoga sabora na toj se akademiji osniva katedra za hrvatsko-slavenski jezik čiji je prvi profesor Vjekoslav Babukić. Ivan Kukuljević prvi je održao govor na hrvatskome jeziku u Hrvatskome saboru 1843. godine (do tada se u Saboru govorilo latinskim). Godine 1847. Sabor prihvaća hrvatski jezik kao diplomatski i donosi se zaključak da ga se treba

uvesti u gimnazije. Tako hrvatski polako ulazi u državnu upravu, školstvo i vojsku. Od 1850. godine nastupanjem Bachova apsolutizma zaživljava germanizacija (→ *povijest*, str. 72–73), a 1868. godine, poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe, hrvatski postaje službeni jezik u upravi, školstvu i zakonodavstvu te ulazi u sve segmente javnoga i kulturnoga života.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u hrvatskome su se društvu vodile polemike o tome kakav treba biti hrvatski standardni jezik. Prema različitim shvaćanjima jezika razvilo se nekoliko filoloških škola (Malić 2005: 30–31). Na temeljima koje su u tridesetim i četrdesetim godinama 19. stoljeća postavili pripadnici Ilirskoga pokreta osnovana je tzv. **zagrebačka filološka škola**. Druga je bila **škola hrvatskih vukovaca** čiji su pripadnici pristajali uz shvaćanje srpskoga jezičnog reformatora Vuka Stefanovića Karadžića da Hrvati trebaju prihvatiti istočnohercegovačku ijekavsku novoštokavštinu kao osnovicu za svoj standardni jezik. Postojale su još **zadarska** i **riječka filološka škola** koje su bile znatno manje utjecajne. Neki su ilirci shvatili neodrživost zamisli o kulturnome i jezičnome povezivanju svih Južnih Slavena i opredijelili se samo za nastojanje za ujedinjenjem Hrvata i Srba kojima je zajedničko štokavsko narječje i, djelomično, ijekavski izgovor. S tom su se idejom 1850. godine u Beču sastali ugledni hrvatski predstavnici **Ivan Kukuljević**, **Ivan Mažuranić**, **Dimitrija Demeter**, **Vinko Pacel** i **Stjepan Pejaković** sa srpskim predstavnicima **Vukom Stefanovićem Karadžićem** i **Đurom Daničićem** te **Franom Miklošičem** sa slovenske strane na tzv. **Bečkome književnom dogovoru** na kojemu su dogovorene općenite smjernice zamišljenoga razvoja jezika koji bi bio zajednički Hrvatima i Srbima, a koji bi bio u skladu s Karadžićevim idejama. Zaključeno je da standardni jezik ne treba tvoriti miješanjem narječja, kao što se do tada u puno navrata nastojalo u Hrvatskoj, nego da zajednički jezik treba temeljiti na istočnohercegovačkome ijekavskom dijalektu, kao i da se refleks glasa **ĉ** treba realizirati kao **-ije** u dugim, odnosno **-je** u kratkim slogovima, da ne treba pisati nastavak **-h** u genitivu množine imenica te da se slogotvorno **r** piše bez popratnih glasova. Prema tome Bečkim su dogovorom bile odbačene glavne ilirske jezične postavke – miješanje narječja sa svrhom stvaranja nadnarječnoga standardnoga jezika, pisanje grafema **ĉ** i popratnih glasova uz **r**, kao i pisanje nastavka **-h** u genitivu množine imenica te starih množinskih nastavaka za dativ, lokativ i instrumental. Bečki je dogovor bio neformalnoga i neobvezujućega karaktera te u ono doba nije imao prevelika odjeka u Hrvatskoj u kojoj je još dominiralo ilirsko shvaćanje jezika. Pristalice njegovih zaključaka od 1851. godine okupljali su se oko Matice ilirske i u Matičnim izdanjima primjenjivali svoje zaključke.

Najpoznatija su jezikoslovna djela koja su nastala u to doba *Slovnica Hérvatska Antuna Mažuranića* i *Skladnja ilirskoga jezika* Adolfa Vebera Tkalčevića, obje iz 1859. godine. Onodobni leksikograf **Bogoslav Šulek** odigrao je golemu ulogu u razvoju hrvatske leksikografije i terminologije. Izdao je 1860. godine *Němačko-hrvatski rěčnik* koji je bio napravljen na temelju starih hrvatskih rječnika, Karadžićeva *Rečnika srpskog jezika* i riječi iz hrvatskih dijalekata te drugih slavenskih jezika. Karakteristika je toga rječnika obilje neologizama kojih je mnogo prihvaćeno i do danas se zadržalo u hrvatskome jeziku. Osim njega izdaje i *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znan-*

stvenoga nazivlja koji je također puno pridonio razvitku hrvatske stručne terminologije. Dva su onodobna rječnika utemeljena na Karadžićevim načelima: *Akademijin rječnik hrvatskog ili srpskog jezika* koji je od 1880. izlazio gotovo stotinu godina (1976. godine izašao je njegov zadnji, 97. svezak) te *Rječnik hrvatskog jezika* Ivana Broza i Franje Ivekovića iz 1901. godine. S vremenom u Hrvatskoj slabi utjecaj zagrebačke filološke škole koja je ostala vjerna ilirskom shvaćanju jezika, a sve se više širi utjecaj škole hrvatskih vukovaca. Tako 1892. godine **Ivan Broz** objavljuje *Hrvatski pravopis* po načelima Bečkoga književnog dogovora i hrvatskih vukovaca. **Dragutin Boranić** napisao je pravopis po uzoru na Brozov koji je nazvao *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Godine 1899. **Tomislav Maretić**, najveći sljedbenik Karadžićeva jezičnog koncepta, objavljuje vrlo utjecajnu *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga jezika* koja se dala velik prilog normiranju standardnoga jezika prema Karadžićevim idejama. Početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj se učvršćuje novoštokavska standardna jezična norma po uzoru na Maretićevu gramatiku i izlaze jezični savjetnici koji nastoje spriječiti prodor dijalektizama i germanizama u standardni jezik. Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca provodi se ujednačavanje hrvatskoga i srpskoga jezika tijekom kojega su se u hrvatski jezik unosili elementi srpskoga. U upotrebi je bio *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* iz 1923. godine srpskoga jezikoslovca **Aleksandra Belića**. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata dolazi do velikih promjena u hrvatskome društvu, a posljedično i u standardnome

jeziku (→ *povijest*, str. 73–84). Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske provode se puristički jezični zahvati kojima se iz hrvatskoga jezika nastoje izuzeti srpski elementi. U to se vrijeme stvaraju mnoge hrvatske novotvorenice te se uvodi pravopis zasnovan na korijenskim načelima, za razliku od prethodnih pravopisa koji su bili utemeljeni na morfonološkim načelima. U to je vrijeme nastalo samo jedno važno jezikoslovno djelo – **Nacrt hrvatske slovnice I: glasovi i oblici u povijesnome razvoju** Blaža Jurišića iz 1944. godine.

Poslije Drugoga svjetskog rata, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (→ *povijest*, str. 84), razvoj hrvatskoga standardnog jezika odvija se jednako pod utjecajem srpskoga i jednako je u znaku unifikacije s njime kao što je to bilo i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Godine 1952. objavljena je **Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika** autora Brabeca, Hraste i Živkovića. Godine 1954. održan je takozvani **Novosadski dogovor** u kojem je zaključeno da je jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca (jezik u Bosni i Hercegovini nije bio ni spomenut) jedinstven jezik s mogućim ekavskim i ijekavskim izgovorom koji se bilježi dvama ravnopravnim pismima, latinicom i ćirilicom (Malić 2005: 35). Istaknuta je i potreba za izradom zajedničkoga pravopisa. Taj je dogovor potaknuo nova jezična ujednačavanja uslijed kojih je u hrvatski jezik unošeno još više elemenata srpskoga. Godine 1960. izlazi **Pravopis hrvatskosrpskog**

književnog jezika napisan ijekavicom i latinicom, dok u Srbiji istodobno izlazi **Pravopis srpskohrvatskog jezika** koji je napisan ekavicom i ćirilicom, oba s pripadajućim pravopisnim rječnicima. Godine 1969. objavljuju se dva sveska **Rječnika hrvatskosrpskog jezika** u kojem se vide rezultati jezične unifikacije i koji je u Hrvatskoj izazvao puno nezadovoljstva jer je prikriivao razlike između vokabulara hrvatskoga i vokabulara srpskoga jezika. Međutim, koliko god da se nastojalo na ujednačavanju hrvatskoga i srpskoga jezika, neki segmenti tih jezika, na primjer terminološki segment, nikad nisu bili zahvaćeni unifikacijom jer su razlike bile goleme i nepremostive. Kao reakcija na unošenje elemenata srpskoga

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika

jezika u hrvatski u Hrvatskoj je 1967. godine donesena takozvana ***Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskoga jezika***. Deklaraciju je donijela Matica hrvatska, a potpisao ju je velik broj hrvatskih kulturnih i znanstvenih ustanova i pojedina. U deklaraciji se izražava zahtjev za ravnopravnim položajem hrvatskoga jezika u jugoslavenskoj državi, za slobodnim oblikovanjem hrvatskoga jezika u skladu s hrvatskom tradicijom te za punom afirmacijom hrvatskoga jezika u svim sferama javnoga života u Hrvatskoj. Tadašnje su komunističke vlasti osudile Deklaraciju te sankcionirale mnoge njezine potpisnike. Zbog toga se Matica hrvatska odrekla Novosadskoga dogovora. U jeku tzv. Hrvatskoga proljeća (→ *povijest*, str. 89) 1971. godine izlazi novi ***Hrvatski pravopis*** autora **Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša** koji je bio zabranjen jer se nije uklapao u jugoslavensku unitarističku jezičnu politiku, ali se širio Hrvatskom u fotokopiji. Godine 1974. objavljen je amandman na Ustav SFRJ-a prema kojem je u Hrvatskoj u službenoj upotrebi hrvatski književni jezik, standardni oblik narodnoga jezika koji se naziva hrvatski ili srpski. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje 1974. godine objavio je ***Priručnu gramatiku hrvatskoga književnog jezika***, a Akademija je pokrenula izdavanje velike znanstvene gramatike hrvatskoga jezika čiji su prvi dijelovi bili ubrzo objavljeni: ***Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*** Stjepana Babića i ***Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*** Radoslava Katičića. Poslije 1990. godine ***Priručna gramatika hrvatskoga jezika*** izlazi u novim, dopunjenim izdanjima i zove se ***Gramatika hrvatskoga književnoga jezika***.

Suvremeni procesi standardizacije hrvatskoga jezika

U posljednja dva i pol desetljeća, otkako je Republika Hrvatska stekla i ratu obranila svoju neovisnost (→ *politika*, str. 101–105), razvoj hrvatskoga jezika odvija se samostalno i neovisno. Standardizacija je hrvatskoga jezika u prvih deset godina hrvatske samostalnosti bila obilježena nastojanjima

Knjižnica Filozofskoga fakulteta u Zagrebu

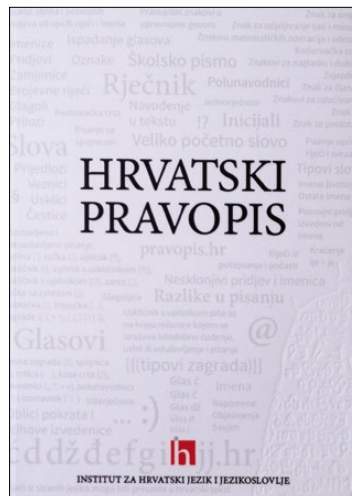

da se uklone utjecaji srpskoga jezika kojima je hrvatski bio izložen zahvaljujući unifikacijskoj jezičnoj politici u dvjema Jugoslavijama (Udier 2011: 439). Zbog toga su u Hrvatskoj bili objavljivani mnogi razlikovni rječnici i jezični savjetnici, a u medijima su se pojavili članci i emisije koje su donosile različite, najviše pravopisne i pravogovorne, jezične savjete. U posljednjih petnaestak godina, baš kao i sve ostale jezike u

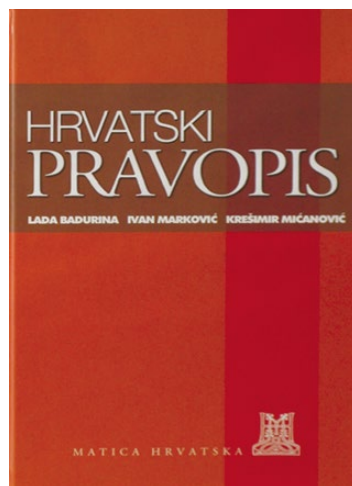
sličnu položaju, hrvatski su zahvatile globalizacijske promjene koje se očituju u prodoru engleskoga jezika, u pojavi takozvane „internetske nepismenosti” (u hrvatskome slučaju ona se vidi u nebilježenju velikoga slova, dijakritika i interpunkcijskih znakova u internetskoj komunikaciji), širenju nižih jezičnih registara na prostor koji su u prošlosti zauzimali viši registri, na primjer u jezik medija, i slično. Kao reakcija na globalizaciju javila se antiglobalizacija, i to u prvome redu u vidu borbe protiv utjecaja engleskoga jezika na hrvatski (Udier 2011: 450). Radi zaštite statusa i upotrebe hrvatskoga jezika u hrvatskome društvu javilo se nekoliko prijedloga da se donese zakon o javnoj upotrebi hrvatskoga jezika, ali ni jedan od tih prijedloga do sada nije prihvaćen.

Budući da u hrvatskome društvu ima puno otvorenih pitanja koja se tiču norma i normiranja hrvatskoga jezika (ta se činjenica najviše ogleda u supostojanju više pravopisa hrvatskoga jezika, odnosno u nepostojanju jedinstvenoga pravopisa koji bi bio prihvaćen u ukupnosti hrvatskoga jezika u javnoj upotrebi), Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa osnovalo je *Vijeće za normu hrvatskoga jezika*, stručno tijelo koje je djelovalo od 2005. do 2012. godine. Zadaća *Vijeća za normu hrvatskoga jezika* bila je raspravljati o jezičnim pitanjima i donositi preporuke u vezi s normiranjem hrvatskoga jezika. Vijeće se sastojalo od predstavnika svih fakulteta koji imaju hrvatski jezik u programu i većine drugih znanstvenih i kulturnih ustanova čija je djelatnost skrb o hrvatskome jeziku. Godine 2012. Ministarstvo je raspustilo *Vijeće za normu hrvatskoga jezika* s obrazloženjem da je za normiranje hrvatskoga jezika mjerodavan *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. Skupina stručnjaka iz *Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* tada je napisala novi *Hrvatski pravopis* koji je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta u srpnju 2013. godine propisalo za uporabu u hrvatskim školama.

Hrvatski pravopis skupine autora iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Hrvatski pravopis L. Badurine, I. Markovića i K. Mićanovića

Hrvatski prema srodnim jezicima

Svi su srednjojužnoslavenski jezici štokavske dijalektalne osnovice (bosanski/bošnjački, crnogorski, hrvatski i srpski) međusobno vrlo slični i razumljivi, ali govornici tih jezika dobro ih međusobno razlikuju. Bosanski/bošnjački, crnogorski, hrvatski i srpski jezik dijele zajedničku dijalektalnu osnovicu (glasovni sustav, gramatički ustroj i velik dio rječnika) tako da govornici tih jezika mogu razumjeti govorene i pisane tekstove na svim tim jezicima, međutim ne mogu ih spontano proizvoditi. Proizvoditi tekstove na određenome jeziku mogu samo oni govornici drugih jezika koji imaju posebna znanja o tome jeziku. Svi se elementi jednoga od tih standardnih jezika ne mogu mehanički prenositi u druge jezike, čak ni onda kada su razumljivi, jer ih izvorni govornici doživljavaju kao strane. Razmjerno visok stupanj međusobne razumljivosti među govornicima tih jezika svakako je velika prednost jer pojednostavnjuje njihovu komunikaciju (nije im potreban jezik posrednik), ali zbog brojnih specifičnosti govornici svakoga od tih jezika sposobni su identificirati jezik koji čuju bilo kao bosanski/bošnjački, bilo kao crnogorski, bilo kao hrvatski, bilo kao srpski. Hrvatski standardni jezik, kao i svi ostali jezici u regiji, pokazuje znatne različitosti u usporedbi s ostalim bliskosrodnim standardnim jezicima, i to ponajviše u tzv. civilizacijsko-jezičnoj nadgradnji, dakle u strukovnome, kulturološkome i civilizacijskome nazivlju, frazeologiji i složenijoj sintaksi, u intelektualnome leksiku i brojnim pojedinostima standardnojezične norme (Frančić, Hudeček i Mihačević 1999: 23). Razlike u standardnojezičnoj normi svakoga od spomenutih jezika u sadašnjem se vremenu postupno povećavaju jer su jezičnu unifikaci-

Članovi Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku na godišnjem savjetovanju

ju iz doba bivše Jugoslavije zamijenili samostalni standardizacijski procesi za svaki od njih. Međutim, nikada u prošlosti, ni u vrijeme najsnažnije jezične unifikacije u bivšoj Jugoslaviji, kada se nastojao stvoriti zajednički jezik koji se u Hrvatskoj nazivao *hrvatskosrpski* (u Srbiji *srpskohrvatski*) ili *hrvatski ili srpski* (odnosno *srpski ili hrvatski*), nije postojalo jezično jedinstvo koje bi značilo postojanje jednoga jedinstvenog, zajedničkog standardnog jezika na novoštokavskoj osnovici koji se jednako ili približno jednako govorio i pisao na području Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

Hrvatski jezik u suvremenoj Europi

Iako je Republika Hrvatska samostalna država s hrvatskim kao službenim jezikom još od 1991. godine, trebalo je uložiti višegodišnje napore da bi hrvatski postao međunarodno priznat kao samostalan jezik. Tek 2008. godine američka Kongresna knjižnica, međunarodno tijelo nadležno za normiranje i dodjeljivanje oznaka ISO 639 jezicima, prihvatila je zahtjev da se hrvatski jezik u knjižničnoj obradbi i nazivoslovlju označava kao samostalan jezik oznakom **hrv**. Od studenoga 2010. godine hrvatski je priznat kao 24. jezik Europske unije, a otkako je Republika Hrvatska postala njezinom punopravnom članicom, stvorile su se nove jezične potrebe i pred jezikoslovce postavili novi zahtjevi. Na hrvatski se, kao i na sve druge službene jezike Europske unije, sada prevodi cjelokupna europska pravna stečevina, cjelokupno zakonodavstvo i svi službeni dokumenti, a na tome su poslu angažirani brojni hrvatski stručnjaci – prevoditelji i lektori. Svi su europski jezici doživjeli promjene uslijed europskih integracija pa se slične promjene u bliskoj budućnosti očekuju i u hrvatskome jeziku.

Plakat tiskan u povodu međunarodnoga priznanja hrvatskoga jezika, rad B. Ljubičića

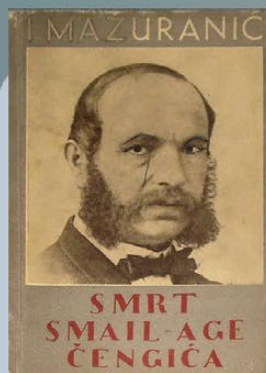
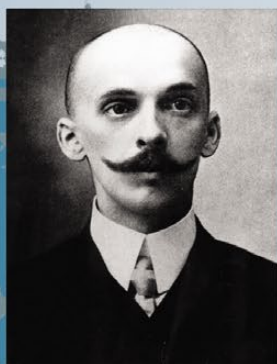
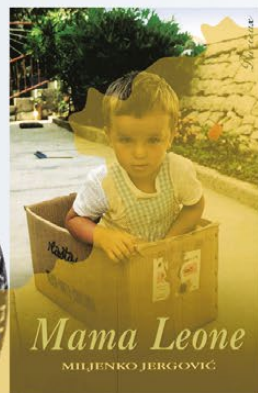
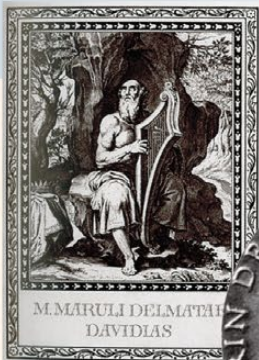
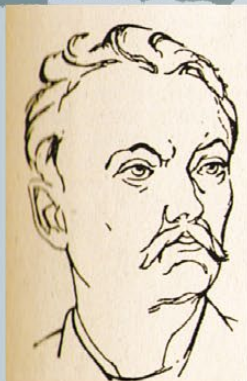

Literatura i izvori

- Frančić, A., Hudeček L. i Mihaljević, M. 1999. *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Z. 2005. *Materinski, drugi, strani i ostali jezici*. U: *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Z. Jelaska et. al, 24–37. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Malić, D. 2005. *Razvoj hrvatskoga književnog jezika*. U: *Hrvatska gramatika*, E. Barić et al, 9–38. Zagreb: Školska knjiga.
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova*. 2011. Zagreb: Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr.
- Udier, S. L. 2011. *Croatian Language in the Proces of Globalization*. U: *Globalisation, Europenaization and Other Transnational Phenomena*, ur. J. Roka. Budapest: Budapest College of Communication and Business, 438–453.
- Udier, S. L. 2013. *Gramatička kompetencija*. U: *Hrvatski B1 : Opisni okvir referentne razine B1*, ur. Grgić, A., Gulešić Machata, M. i Nazalević Čučević, I., 157–174. Zagreb: FF press i Vijeće Europe.

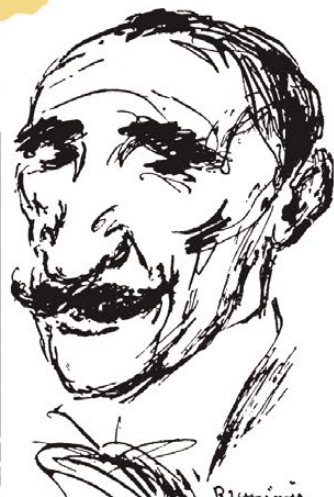
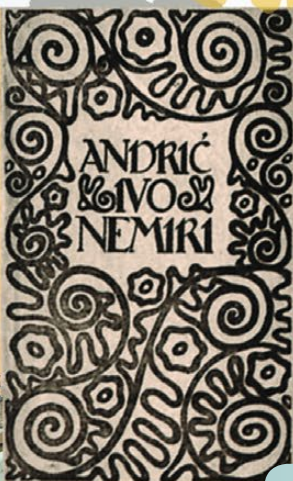
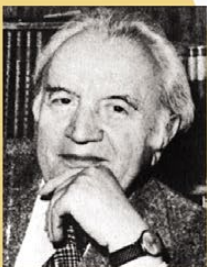
Sažetak

Hrvatski je službeni jezik u Republici Hrvatskoj i jedan od službenih jezika u Bosni i Hercegovini. Od 2008. godine međunarodno je priznat kao samostalan jezik. Hrvatski je 24. službeni jezik Europske unije od 2010. godine. To je južno-slavenski jezik koji se sastoji od kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga narječja. Osim obilježja koja su im zajednička, svako narječje hrvatskoga jezika ima svoje brojne specifičnosti. Štokavsko je narječje osnova suvremenoga standardnog hrvatskog jezika. Hrvatski je flektivni jezik u kojemu se značenja izražavaju promjenom oblika riječi. Imeničke se riječi u hrvatskome jeziku mijenjaju po sedam padeža, a glagoli se mogu pojaviti u jednome sadašnjem, četiri prošla i dva buduća vremena te četiri glagolska načina. Hrvatski se jezik bilježi latiničnim pismom koje se sastoji od 30 slovnih znakova, a njegova su specifičnost palatali koji se bilježe znakovima s dijakritikama: č, ć, dž, đ, š, ž. Prva pismenost na hrvatskome jeziku odvijala se na glagoljici, a prvi sačuvani spomenici hrvatske glagoljske pismenosti datiraju iz 11. stoljeća. Najvažniji su spomenici rane hrvatske glagoljske pismenosti *Bašćanska ploča* (1100.) i prva hrvatska tiskana knjiga *Misal po zakonu rimskoga dvora* (1483.).

PLAMEN
GLUMESČNIK ZA SVE KULTURNE PROBLEME
BOD. I. BROJ. I.
SADRŽAJ:
A. ČENGIC: MONOLOŽ S KUGLOM ZEMALJSKOM — VELIKI KOMTUR
PRED TRIBUNALOM SAVESTI — MUSTIFIKACIJA JEDINE ETIKE,
K. Katerle: PESMA: NAŠE DANA — MICHELANGELO BUONARROTI —
HRVATSKA KNJEŽEVNA LAG

Marina Protrka Štimec

Hrvatska književnost: autori i razdoblja

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.07>

Ovo poglavlje nudi kratak pregled povijesti hrvatske književnosti: najvažnijih autora, poetika i razdoblja i s njima povezanih kretanja u svjetskoj književnosti, regionalnoj kulturi i umjetnosti. Nužno reduciranoga sadržaja, služi tek kao osnovna informacija od koje bi zainteresirane čitateljice i čitatelji mogli krenuti u svestranije i pažljivije putovanje po naznačenoj putanji.

Iskoni bje slovo

Počeci pismenosti i srednjovjekovna književnost

Vita, vita, štampa naša gori gre!

Tako ja oću, da naša gori gre! ...

Zapis žakna Jurija iz 1482. na posljednjoj stranici

Misala po zakonu rimskoga dvora (1483.)

Počeci književnoga stvaralaštva u mnogim kulturama, pa tako i slaven-skima, sežu u daleku prošlost i povezani su s različitim oblicima usmenoga stvaralaštva koje je prethodilo pismu. Prvim razdobljem svjetske književne povijesti obično se smatra razdoblje stare grčke književnosti u kojoj nastaju veliki Homerovi spjevovi, kao i klasična dramska i pjesnička djela. U hrvatskoj književnosti prvi sačuvani pisani tekstovi nastali su u razdoblju srednjega vijeka. Riječ je o dugome periodu – od pada Zapadnoga Rimskog Carstva (476.) do otkrića Amerike i osmanskoga zauzimanja Carigrada (15. st.) u kojemu istodobno nastaju djela na latinskome i na narodnim jezicima. Tada nastaju nacionalni epovi: španjolska *Pjesma o Cidu*, francuska *Pjesma o Ro-*

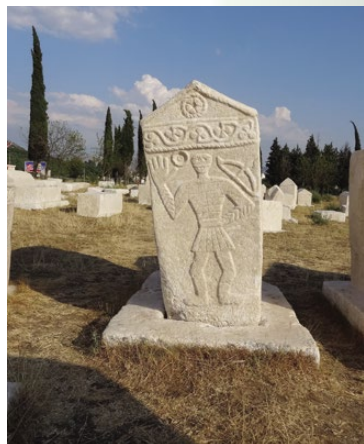
landu, njemačka *Pjesma o Nibelunzima*, rusko *Slovo o polku Igorovu*, finska *Kalevala*, kao i viteški „romani”: *Roman o Tristanu i Izoldi*, *Aleksandrida*, *Rumanac Trojski* (usp. Nemec 1995: 12–13). Književni tekstovi toga vremena svoje izvorište nalaze bilo u religijskim, bilo u svjetovnim sadržajima, pa su najčešće predodređeni svojom didaktičnom, pravnom, teološkom ili religijskom ulogom (usp. Kombol i Novak 1992: 11–12).

Hrvatska srednjovjekovna književnost razvila se na temelju ćirilometodskih knjiga na trima pismima: **glagoljici**, **ćirilici (bosančici)** i na **latinici** (→ *jezik*, str. 147). Najprije su pisani biblijski i apokrifni tekstovi, zatim misali, evanđelistari, lekcionari, pobožne pjesme, crkvena prikazanja, enciklopedijski, pravni i administrativnim tekstovi, ali i beletristička djela. Danas ih se, zbog jezičnih i stilskih osobitosti, drži vrijednim dijelom nacionalne književne baštine. Srednjovjekovni autori istodobno pišu „vulgarne” (svjetovne) i nabožne tekstove, i jedne i druge i na latinskome i na narodnim jezicima. Na razvoj pisane kulture utjecali su crkveni redovi, najprije pustinjački – benediktinci i pavlini, a zatim i prosjački i propovjednički – franjevci i dominikanci. Oni razvijaju školstvo, prepisivanje knjiga i poduku stanovnika u zemljoradnji i obrtima. Vrhunac kulturnoga razvoja u tome razdoblju zbiva se zahvaljujući epohalnom Gutenbergovu izumu tiska koji dotadašnju dominantno usmenu kulturu usmjerava prema pisanom stvaranju i recepciji. Prvom tiskanom hrvatskom knjigom smatra se glagoljički *Misal po zakonu Rimskoga dvora* iz 1483. godine koji je istodobno i najstarija južnoslavenska knjiga, kao i najstarija knjiga tiskana slavenskom pismom (glagoljicom). Nije posve izvjesno gdje je objavljen, ali se po zapisu žakna Jurija iz Roča zna da su ga priredili istarski glagoljaši. Nakon *Misala* glagoljicom je tiskan i *Brevijar po zakonu Rimskoga dvora*, a zatim i druge knjige među kojima se ističe *Lekcionar Bernardina Splićanina* objavljen u Veneciji 1495. Stećak godine (→ *jezik*, str. 149).

Među najvažnijim spomenicima toga razdoblja svakako su:

Bašćanska ploča (oko 1100.) – najpoznatiji je hrvatski epigrafski spomenik u kamenu ispisana darovnica pronađena u 19. stoljeću, u benediktinskoj opatijskoj crkvi svete Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku (→ *jezik*, str. 147).

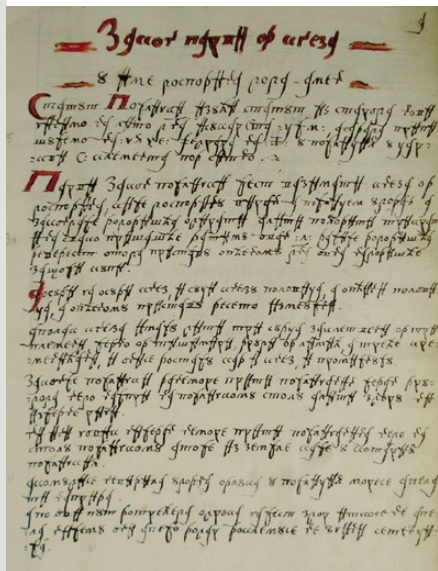
Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici rašireni po Bosni, Hercegovini, dijelu Dalmacije, južne Srbije i Crne Gore. Ukrašeni su jednostavnim crtežima oruđa, likova ljudi, Sunca i Mjeseca, prizora iz života i efektnim

epitafima u kojima se prenose istine o životu, smrti, sudbini i osjećajima pokojnika. U 20. st. postali su referentnim okvirom književnoga opusa pjesnika Maka Dizdara, autora zbirke *Kameni spavač* (1966.).

Zapis Črnorisca Hrabra O pismenima napisan je kao obrana glagoljice, slavenskoga pisma koje je izumio sv. Ćiril (→ *jezik*, str. 147). Svjedoči o tome da su Slaveni prije dolaska učenika Ćirila i Metoda nastojali pisati narodnim jezikom grčkim i latinskim slovima.

Poljički statut

Zapis popa Martinca

Vinodolski zakon, najstariji zakonski spomenik na hrvatskome jeziku, napisan je 6. siječnja 1288. godine na Sveta tri kralja. Uređuje odnose između novih gospodara, knezova Krčkih (kasnije nazvani Frankopani) i do tada slobodnih vinodolskih općina. Srodan mu je i **Poljički statut** (1444.) kojim se definiraju uvjeti prelaska dotadašnje slobodne Poljičke općine (Poljičke republike) pod mletačku vrhovnu vlast.

U srednjemu vijeku bile su popularne knjige općega znanja, poput *Lucidara*, dijaloški organiziranoga teksta koji je glagoljaš Istranin preveo s češkoga jezika, a u kojemu stoji: *Vaspjet je jedna vlast jaže zovet se Ilirija. I v toj zemlji je jedna gora jaže zovet se latinski Olinfos, ježe je Učka i te gori visokost ide daži pod oblaki.*

Česte su i poznate u ovo doba i različite kronike ili zapisi: **Zapis popa Martinca** (1493.) koji živim i potresnim riječima svjedoči o tragičnoj Krbavskoj bitci i *Ljetopis popa Dukljanina*, koji se još naziva i lat. *Regnum Sclavorum*, *Kraljevstvo Slavena* i *Barski rodoslov*. Riječ je o zapisu anonimnoga autora, nazvanoga Pop Dukljanin koji je bio svećenik u Baru i koji opisuje zamišljeno kraljevstvo Slavena, kralja Svatopluka, sabor na polju Dalmi, legendu o osnutku Dubrovnika, povijest Duklje i dr. Sačuvan je prijepis na latinskome iz oko 1650. godine, dok 1601. Mavro Orbini, vjerojatno prema mogućem starijem izvorniku objavljuje *Il regno degli Slavi*, a 1666. Ivan Lučić *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, knjigu koja je potaknula rani panslavizam

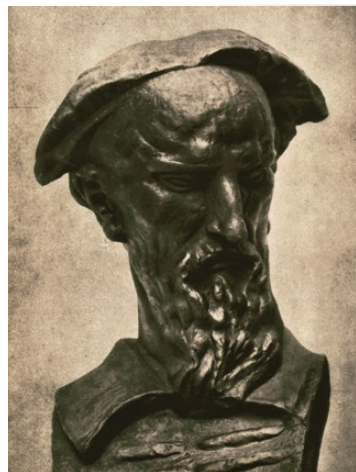
na širem području. U 14. stoljeću nastala je hrvatska redakcija toga teksta u kojoj je pridodano dosta podataka iz hrvatske povijesti, među ostalima i legenda o smrti hrvatskog kralja **Zvonimira** (→ *povijest*, str. 61). Dobar dio tih kronika, kao i književnoga stvaralaštva u tome razdoblju, zasićen je nizom predaja, kazivanja, pjesništva, naracija i drugih usmenoknjiževnih tvorbi koje će do kraja 19. stoljeća ostati prevladavajući oblik književnoga stvaralaštva i na mnogobrojne načine utjecati na oblikovanje umjetničkih i drugih tekstova.

Iako je u srednjemu vijeku objavljeno, kako je na početku spomenuto, i nekoliko romana, naziv nas ne treba zavesti: riječ *roman* u tome razdoblju još uvijek nema konotaciju književnoga žanra kakav je profiliran nakon Cervantesova *Don Quijotea* i kasnije do današnjih dana. Termin u srednjem vijeku označava naprosto tekst koji nije pisan latinskim, već romanskim, odnosno pučkim jezikom. Srednjovjekovni su „romani” nastali prepričavanjem klasičnih grčkih epova s temama viteštva i ljubavi. Na južnoslavenskome području najpoznatiji su *Rumanac Trojski* i *Aleksandrida* (usp. Kombol i Novak 1992: 23–24).

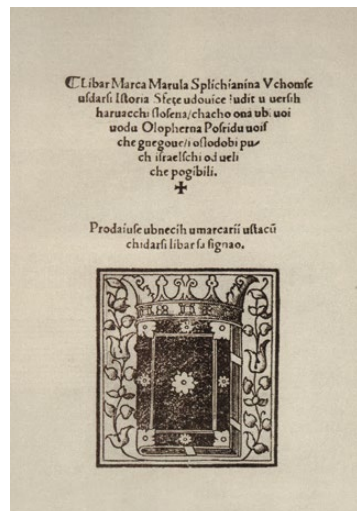
Pjesništvo u tome razdoblju i dalje čuva čvrstu vezu s pjevanjem, pa su od 11. do 13. stoljeća popularni trubaduri, putujući pjesnici koji su djelovali najprije u Provansi, pjevajući uz pomoć mandoline ili leuta o idealiziranoj viteškoj ljubavi. Uz njih su putovali putujući zabavljači, žongleri. Razvili su specifične poetsko-glazbene forme koje su u Njemačkoj poznate pod imenom *Minnesang*. Riječ je o dvorskoj lirici koja, uz postojeću pobožnu poeziju, razvija ideal služenja gospi, a uvelike je utjecala na liriku talijanskoga renesansnog pjesnika Francesca Petrarce i na **hrvatske petrarkiste**, pjesnike koji su pisali poeziju po uzoru na Petrarca.

Kraj srednjovjekovnoga razdoblja a početak novoga, humanizma, u hrvatskoj književnosti označava epski spjev *Judita* Marka Marulića (1450. – 1524.) koja je 1501. godine „u versih hrvacki složena”. Inače uglavnom pisac na latinskom jeziku, Marulić u predgovoru spjeva prepoznatljivom autorskom gestom upozorava na vlastite uzore: naše „začinjavce” (duhovne stihotvorce na narodnome jeziku) i stare klasične pjesnike, pa je tradicionalno nazvan „ocem hrvatske književnosti”.

Marko Marulić, rad I. Meštrovića

Stranica *Judite* Marka Marulića

Čovjek kao mjera novoga poretka Humanizam i renesansa

*Blaženi čas i hip najprvo kad sam ja
Vidil tvoj obraz lip od koga slava sja.
Blažena sva mista kada te gdi vidih,
Dni, noći, godišta koja te ja slidih.
Blažen čas i vrime najprvo kada čuh
Ljeposti tve ime kojoj dah vas posluh.
Blažene boljezni ke patih noć i dan
Cić tvoje ljuvezni za koju gubljah san.
Blaženi jad i vaj ki stvorih do sade
Želeći obraz taj sve moje dni mlade.
Blaženo vapije kad ime tve zovih
I gorko trpinje u željah kad plovih.
Blažen trak od uze ljuvene u kojoj
Stvorih plač i suze, želeći da sam tvoj.
Blažena ljepos tva, blažena tva mlados,
Pokli se meni sva darova za rados.*

Šiško Menčetić: *Blaženi čas i hip*

Nakon *Božanstvene komedije* Dantea Alighierija kao krune srednjovjekovne književnosti i prekretnice prema novomu razdoblju, na području Italije u 14. i 15. stoljeću cvate novo razdoblje: renesansa i humanizam. Renesansa označava preporod ljudskih vrijednosti i usredotočenost na prostor ovozemaljskoga, nasuprot religijskomu i božanskomu kao dominantama prethodnoga razdoblja. Uz renesansu se povezuje i humanizam kao temeljni nazor na svijet koji čovjeka smatra mjerom svih stvari, kako se još u grčko doba izrazio Protagora. Novo doba priziva vrijednosti znanja i naslijeđe helenskoga doba: uče se klasični jezici, osnivaju akademije, učilišta po uzoru na Platonovo (usp. Kombol i Novak 1992: 53–59). Nasuprot srednjovjekovnoj askezi razvija se hedonizam, uživanje u svim čulima, kako se vidi naročito u zbirci *Dekameron* Giovannija Boccaccija (1349. – 1353.), djelu koje je utemeljilo novi narativni žanr, novelu. Ta kratka prozna forma zadržava prepoznatljivu unutarnju strukturu, vezu s usmenim pripovijedanjem i potrebu iskazivanja novoga ili nečuvenoga događaja te se često povezuje u cikluse koji mogu prerasti u roman.

Odgoj renesansnoga čovjeka okrenut je duhu klasične kulture, pedagogije i govorništa, a njegovo je djelovanje prepoznatljivo u javnoj i privatnoj

sferi. Taj je „preporođeni” čovjek aktivan je u političkom životu, bavi se gospodarstvom, poduzima optimističke poduhvate, ulaže u brak i obitelj, pokreće ga stvaralački duh i smatra se stupom novoga građanskog društva.

U tome razdoblju hrvatske književnosti jezik pučana i kmetova postaje legitimnim jezikom visoke književnosti. **Književnost renesansne Dalmacije i Dubrovnika** nastaje kao sinteza antičke tradicije, talijanske renesanse, srednjovjekovne i usmene tradicije. Politički i geografski položaj Dalmacije u 16. stoljeću uvjetuje jake utjecaje talijanske renesanse na priobalnome području od Hvara i Dubrovnika do Zadra i Šibenika. Ti se utjecaji, uz elemente usmene i srednjovjekovne književnosti, a kod dijela autora i klasične grčke književnosti, prepoznaju u djelima **Marka Marulića, Petra Zoranića, Petra Hektorovića, Šiška Menčetića, Džore Držića, Mavra**

Vetranovića, Marina Držića i drugih onodobnih autora. U 16. stoljeću najčešće se piše i objavljuje ljubavna lirika pod utjecajem Francesca Petrarce. U tom je smislu reprezentativan *Zbornik Nikše Ranjine* ili *Dubrovački kanconijer* (1508.), najstariji lirski zbornik hrvatske svjetovne lirike. Ljubav koja se u njemu opjevava nije tek intimna stvar pjesničkoga subjekta, već se pred-

stavlja i kao svojevrsna društvena igra koja podliježe specifičnim kodovima i propisanim načinima ophođenja. Najvažniji dramatičar toga razdoblja, **Marin Držić**, velik uspjeh postiže svojim pastirskim igrama i komedijama od kojih su najpoznatije *Tirena, Plakir, Skup, Novela od Stanca* i *Dundo Maroje*. U njima koristi elemente talijanske renesansne komedije i pastoralnoga teatra te ih, koristeći višeznačne duhovite prologe, čini politički provokativnima i društveno relevantnima.

Stranica *Ribanja i ribarskog prigovaranja* Petra Hektorovića

Prizor iz predstave *Dundo Maroje* Marina Držića

Životni užitci i čežnja za smrću Barok i protureformacija

*O lijepa, o draga, o slatka slobodo,
dar u kom sva blaga višnji nam Bog je d'o:
uzroče istini od naše sve slave,
uresu jedini od ove Dubrave.
Sva srebra, sva zlata, svi ljudski životi
ne mogu bit plata tvoj čistoj ljepoti.*

Ivan Gundulić: *Dubravka*

Humanizam i renesansa, kao i s njima povezan razvoj tiska, potpomogao je reformacijski pokret koji je, na čelu s Martinom Lutherom, usmjeren protiv bogaćenja i nemorala u Katoličkoj crkvi i njezinu vraćanju načelima iz kojih se razvila. Kao odgovor Crkva je sazvala Tridentinski koncil (1545. – 1563.) koji je potaknuo proces katoličke obnove ili protureformacije te dugoročno odredio društvene, religiozne, kulturne i političke promjene. U umjetnostima toga doba razvija se barok (port. *barocco* – biser manje vrijednosti, nepravilnoga oblika) kao pravac koji karakterizira kićenost, gomilanje ukrasa, pobožan i uzvišen stil, religiozne teme kojima se želi izazvati zadivljenost (→ *umjetnost*, str. 260). U književnosti se ponovno prepoznaje važnost religioznih tema uz koje se koristi bogata metaforika i vrlo osviješten rad na formi. Tijekom 17. stoljeća na području današnje Hrvatske razvija se nekoliko regionalnih književnih krugova: dalmatinsko-dubrovački, kajkavski, slavonski i ozaljski. Svi ti krugovi rade na standardizaciji svojih jezičnih

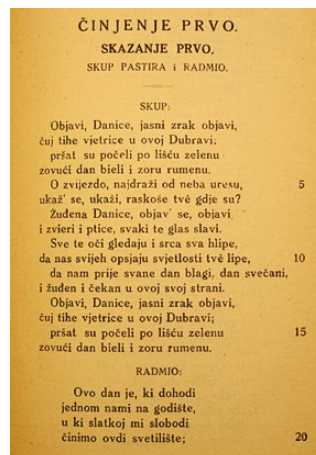
Ivan Gundulić

Naslovnica *Suza sina razmetnoga*
Ivana Gundulića

Stranica *Dubravke* Ivana Gundulića

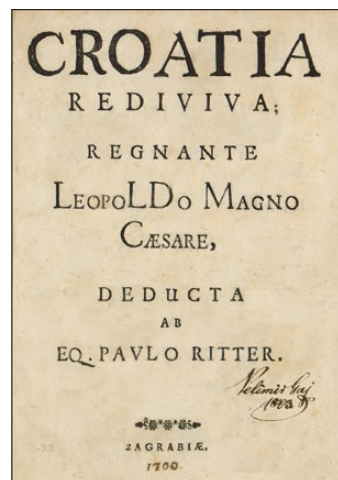
idioma na kojima se pišu književna djela, rječnici i jezični priručnici (→ *jezik*, str. 150). Dubrovnik pritom ostaje književnim središtem u kojem djeluje danas najpoznatiji barokni pisac **Ivan Gundulić** (1589. – 1638.). U mladosti piše melodrame i „pjesni tašte i isprazne” koje nisu sačuvane i kojih se odrekao kao „poroda od tmine”. Kasnije objavljuje religiozne poeme *Pjesni pokorne kralja Davida* i *Suze sina razmetnoga* (1622.), pastirsku igru *Dubravka* (1628.) i slavni ep *Osman* (1622. – 1638.). Njegova *Dubravka* može se shvatiti kao hvalospjev slobodi, ali, u duhu katoličke obnove, i kao kritika razuzdanosti i neumjerenosti. Za razliku od toga, tema je *Osmana* povijesna, nastala u skladu s protureformacijskim pokretom i vođena sveslavenskom idejom. Izgubljena pjevanja toga Gundulićeva epa, 14. i 15., najuspješnije je dopunio u 19. st. Ivan Mažuranić, hrvatski književnik i političar.

U Bosni duh katoličke obnove šire franjevci franjevačke provincije Bosne Srebrne među kojima je najaktivniji **Matija Divković**, autor vjerskih poučnih djela utemeljenih na hrvatskoj književnoj tradiciji. Osim franjevaca, u Bosni djeluju i književnici Muslimani koji pišu na turskome, arapskome i perzijskome jeziku i smatraju se začetnicima *alhamijado* književnosti pisane arapskim pismom na narodnome jeziku. U tome razdoblju u hrvatskoj se književnosti razvija latinizam: latinski jezik zadobiva povlašteno mjesto u Crkvi, upravi, znanosti i umjetnosti. Brojna književna djela pišu se i objavljuju na tome jeziku. Jezikoslovac **Bartol Kašić** prvu hrvatsku gramatiku piše na latinskome, jednako kao i **Pavao Ritter Vitezović**, historičar, leksikograf i književnik, zdušni zagovornik jedinstva svih Slavena, i preteča ilirizma (usp. ibid: 310–313) (→ *jezik*, str. 151). Latinski je i glavni jezik školstva kojim u katoličkim sredinama upravlja red isusovaca. Učenici čitaju antička djela, govore latinski, sastavljaju latinske stihove, gledaju i izvode kazališne predstave na tome jeziku. S druge strane, onodobna književnost paralelno se razvija i na narodnome jeziku. Dio pisaca još uvijek piše i latinskim, ali najznačajnija djela ostvaruju na hrvatskome jeziku. Dok je bio zatočen u tamnici u Bečkome Novom Mjestu, **Fran Krsto Frankopan**, hrvatski pjesnik, vlastelin i pripadnik Ozaljskoga književnog kruga (→ *jezik*, str. 151), priređuje svoju zbirku pjesama *Gartlic za čas kra-*

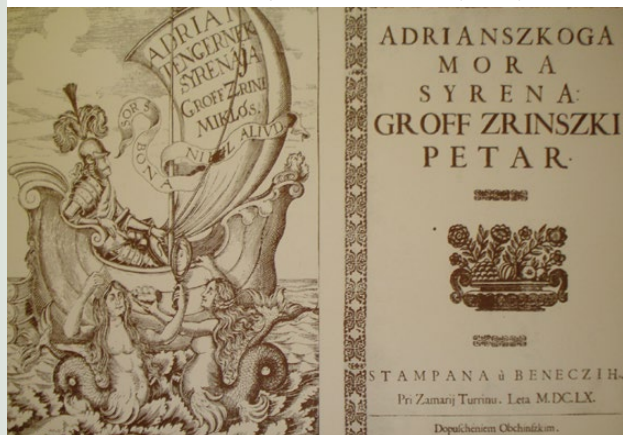
Bista Bartola Kašića

Croatia Rediviva Pavla Rittera Vitezovića

Naslovnica *Sirene Jadranskog mora* Petra Zrinskoga (fragment)

titi. Ta je njegova zbirka ljubavne poezije neobično smjela po svome sadržaju, ponegdje s mnogo lascivnih stihova (*Zganke za vrime kratiti*). Njegov šurjak Petar Zrinski, s kojim je zajedno pogubljen, također je bio je pjesnik. 1660. preveo je s mađarskoga jezika i u Veneciji (tada Mletcima) objavio poznati spjev svog brata Nikole Zrinskoga *Sirena Jadranskoga mora* (*Adrianszkoğa mora sirena*) (usp. ibid: 293–307).

Sapere aude! Književnost prosvjetiteljstva

*Ako li se drugačije mučiš
Tekuć dobra, a knjigu ne učiš,
Neumitan raspe svekoliko,
Da bi bilo još dvaput toliko.*

Matija Antun Relković: *Satir iliti divji čovik*

„Sapere aude! Imaj hrabrosti da se služiš svojim vlastitim razumom!” Tim je riječima njemački filozof Immanuel Kant 1784. formulirao načelo prosvjetiteljstva. Prosvjetiteljstvo je, prema njemu, čovjekova odlučnost i hrabrost da se služi svojim razumom bez tuđega vodstva. U skladu s time razdoblje je prosvjetiteljstva obilježeno povjerenjem u razum, što prati širenje egzaktoga znanja i oblikovanje pojedinih znanstvenih disciplina koje danas poznajemo. Racionalizam u europskim književnostima kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća potiče razvoj klasicizma. U Francuskoj se razvija tzv. učena književnost, uglavnom u bogataškim salonima kao središnjim mjestima okupljanja, kulturnoga i umjetničkoga djelovanja. Klasicisti ističu antičke pisce kao svoje uzore u ostvarivanju kulta forme, dotjeranoga stila koji prati poučne i uzvišene sadržaje. Nasuprot moralističkoj tragediji koju s velikim uspjehom pišu Pierre Corneille i Jean Racine, komediograf Molière u svojim komedijama *Škrtac*, *Mizantrop*, *Umišljeni bolesnik*, *Don Juan* i dr. koristi smijeh kao sredstvo u borbi protiv ljudskih mana. U hrvatskoj književnosti klasicizam

je, među ostalim, prepoznatljiv u opusu pjesnika **Matije Petra Katančića** (1750. – 1825.), autora koji je smatrao da su stari Iliri predci Hrvata, čime je utjecao i na imaginarij i ideologiju Hrvatskoga narodnog preporoda (usp. Kombol i Novak 1992: 412).

U to doba raste popularnost narodnoga stvaralaštva ili stvaralaštva „na narodnu” koje se sakuplja i postaje mjerom dobroga pisanja. Usmeno stvaralaštvo i recepcija slušanjem dominira do kraja 19. stoljeća, pa je znakovito da su pjesme iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* (1756.) **Andrije Kačića Miošića** (1704. – 1760.) postale toliko popularne da su ih kazivači govorili naizust. Pjevajući o albanskome knezu Skender-begu i drugim feudalcima i vitezovima, Kačić je svoje junačke deseterce obogatio prepoznatljivim usmenoknjiževnim oblicima. Istodobno, u duhu prosvjetiteljske misli, ponudio je poetsku viziju povijesti Južnih Slavena. O popularnosti njegova *Razgovora ugodnog* svjedoči i činjenica da je talijanski putopisac Alberto Fortis (1741. – 1803.), osim poznate pjesme *Hasanaginica*, na talijanski preveo i dio te Kačićeve pjesmarice (ibid: 382–384).

U Slavoniji ovoga doba djeluju **Antun Kanižlić** (1699. – 1777.), autor posthumno objavljenih *Svete Rožalije* i teološkoga traktata *Kamen pravi smutnje velike*, kao i izraziti prosvjetitelj, svjetovnjak **Matija Antun Relković** (1732. – 1798.). U *Satiru iliti divjem čoviku* (1762.) Relković nastoji upozoriti na negativnosti zaostalih običaja i navika te potaknuti ekonomski i društveni razvoj Slavonije. Kao i Kačić Miošić, i Relković piše u duhu narodne pjesme, uglavnom deseteračkim stihom, čime ubrzo postaje popularan u širokim pučkim slojevima (ibid: 398–402).

Na sjevernome dijelu Hrvatske djeluje najkompletniji kajkavski pisac starije hrvatske književnosti, komediograf **Tituš Brezovački** (1757. – 1805.). Autor *Matijaša Grabancijaša dijaka*, Brezovački se svojim kazališnim radom nadovezuje na tradiciju prijašnje kajkavske dramske književnosti, razvijajući njezin jezik i dramsku strukturu do reprezentativnih dometa. Kajkavski jezik i književnost do kraja 18. stoljeća imaju prepoznatljiv identitet. Gajeva pravopisna i jezična reforma (→ *jezik, str. 152*) već na početku morala se suočiti s tada već reprezentativnom „horvatskom” (kajkavskom) tradicijom.

Andrija Kačić Miošić

Stranica *Razgovora ugodnog naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miošića

Matija Antun Relković

Sloboda, subjektivnost i osjećajnost

Romantizam i nacionalni preporod

*Kao vječno more sinje
U kretu si gipkom, lakom,
Podaje se dahu svakom
I mreška se i propinje,
(Kakva moć je vjetra koga) –
Zuji, zveči, zvoni, zvuči,
Šumi, grmi, tutnji, huči –
To je jezik roda moga!*
Petar Preradović: *Jezik roda moga*

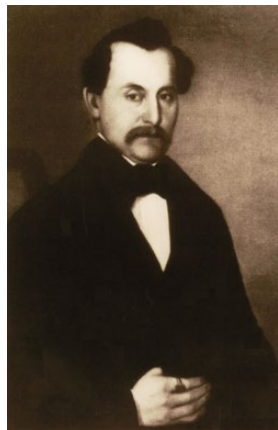
Klasicističko i prosvjetiteljsko povjerenje u racionalizam poljuljano je sve očitijim neskladima između građanske ideologije i njezine političke i socijalne stvarnosti te općim razočaranjem u rezultate Francuske revolucije koja je propagirala jednakost, bratstvo i slobodu. Zbog toga, nasuprot dotadašnjemu isticanju razuma, nova epoha svoj svjetonazor gradi na subjektivizmu i osjećajnosti. Romantizam (fr. *le romantisme*) ili romantika (njem. *die Romantik*) otkriva iracionalno, prošlost, usmeno stvaralaštvo, daleke narode i krajeve. Omiljeni je žanr romantičara lirika koja je podatna za izražavanje divergentne skale pjesničkih osjećaja, stanja i nagnuća. Karakterizira je ritmičnost stiha, fragmentarnost, nemotiviranost zbivanja, romantičarska ironija, hibridnost, odnosno sloboda u povezivanju različitih žanrova. Romantičarska drama tako više ne slijedi klasično aristotelovsko dramsko načelo o tri jedinstva (mjesta, vremena i radnje), razvija se lirsko-epski spjev, popularni su sentimentalni romani. Romantizam poima književnika, prvenstveno pjesnika, kao genija koji nadzemaljskim nadahnućem stvara izvorno umjetničko djelo. Takvo poimanje autora otvara prostor razvoju romantičarske ironije, samoosviještenoga postupka kojim autor upućuje na vlastitu slobodu onkraj žanrovskih i drugih granica konkretnoga djela. Čini to najčešće razmičući fikcionalnu iluziju djela, poigravajući se konvencijama žanrova i postupaka, kako se to vidi u Byronovoj narativnoj poemi *Don Juan* (1819. – 1824.) ili Sterneovu romanu *Tristram Shandy* (1759. – 1767.).

U romantizmu postaje vidljiva unutartekstualna svijest o fikcionalnosti književnoga djela, ali i snazi i utjecaju koje ono ima na stvarni život čitatelja. Ova tema, započeta već u Cervantesovu romanu *Don Quijote*, postaje po-

sebno aktualna pojavom verterizma. Naime, nakon objavljivanja Goethe-ova romana *Patnje mladog Werthera*, čitatelji masovno počinju oponašati glavne likove romana i to do te mjere da ne samo da biraju odjeću po njihovu uzoru, već i smrt, što dovodi do pojave masovnih samoubojstva. Verterizam je označio određenu društvenu modu koja je proizašla iz popularnosti književnoga djela, dok je Don Quijoteovo ponašanje svojevrsan psihološki poremećaj neadekvatne percepcije stvarnosti srodan onome koji je, po uzoru na Flaubertov lik Madame Bovary, nazvan bovarizam. Oba ta lika svoju poremećenu percepciju stvarnosti grade prema nerealnim očekivanjima proizišlima iz obrazaca trivijalne književnosti: u prvome slučaju viteških, a u drugome ljubavnih romana. Posljedice koje iz toga proizlaze na različite se načine odražavaju na sudbinu tih pojedinačnih likova, kao i na narativnu i idejnu strukturu romana koji se, upravo kroz dramu naslovnih likova, mogu čitati i kao autorski odnos prema kodovima „trivijalne književnosti”.

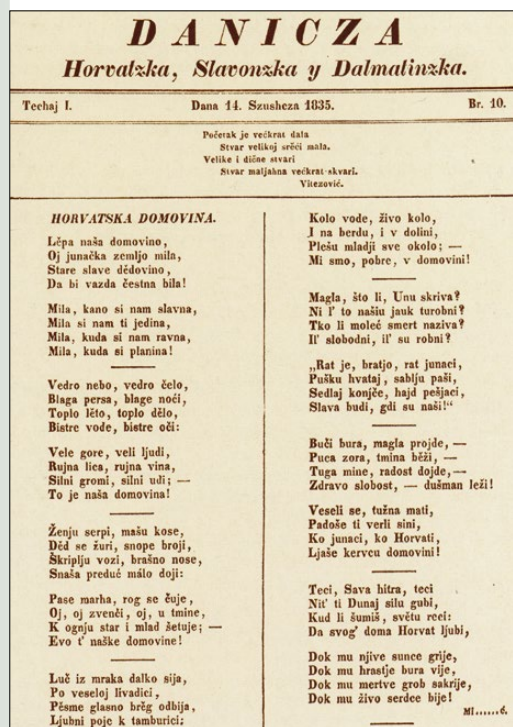
Osjećajnost, projekcija zlatnoga doba nacionalne povijesti, isticanje usmene tradicije i narodnoga jezika upisani su i u ilirizam, hrvatsku inačicu romantizma unutar Hrvatskoga narodnog preporoda i njegova Ilirskoga pokreta (1836. – 1843.). Utemeljen na panslavizmu, taj pokret za cilj postavlja kulturno i političko objedinjenje svih „Ilira”, odnosno Južnih Slavena (→ *jezik*, str. 152). U najširoj viziji **Ljudevita Gaja**, Velika Ilirija poistovjećena je s prostorom koji naseljavaju svi slavenski narodi. Pokret je okupio vodeće intelektualce koji su radili na standardizaciji narodnoga jezika kao općega i književnoga, trudili se oko sakupljanja i objavljivanja književnosti nastale u narodu te prevođenja i pisanja narodnim jezikom. Rad na standardizaciji jezika u tome se razdoblju podudara s profiliranjem književnosti kao institucije, kao i s procesima oblikovanja nacionalne svijesti kroz niz historizacijskih procesa. Novi medij, časopisi, posreduju i novu koncepciju književnosti te pogoduju afirmaciji novih pripovjednih oblika poput novele i romana. Prvi je književni časopis „**Danica**” (1835.) koju je kao tjedni prilog svojih novina pokrenuo Ljudevit Gaj. Osim toga, počinju funkcionirati i domaće, nacionalne tiskare, kao i književna društva poput Ilirske čitaonice koja je prethodila osnivanju **Matice hrvatske** (1842.). U tim prvim desetljećima 19. stoljeća književnost je shvaćena kao domoljubni čin kojim se čuva vlastiti jezik koji je shvaćen, riječima Wilhelma von Humboldta, kao „prava domovina” nekog naroda. U tome smislu najprije se afirmira lirika, i to angažirane budni-

Ljudevit Gaj

Petar Preradović

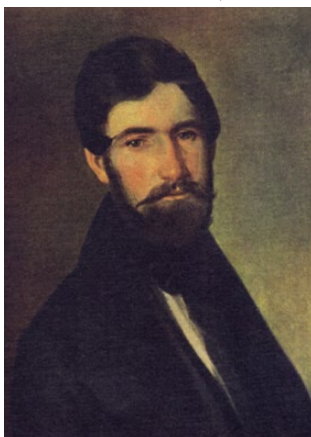

Osmána, objavio spjev *Smrt Smail-age Čengića*, kanonski tekst hrvatskoga romantizma u kojemu je, prema sudu onodobne kritike, uspješno povezo estetske norme starije nacionalne književnosti te motive, jezik i metaforiku usmenoga stvaralaštva.

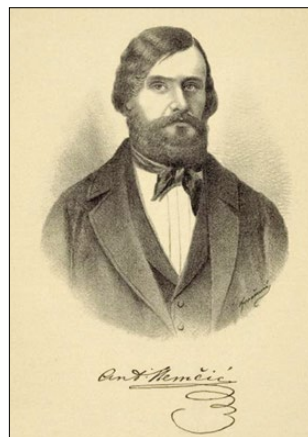
Ilustracija epske pjesme Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića*, rad J. Kljakovića

Stanko Vraz, rad M. Stroya

Antun Nemčić

Po uzoru na njegovo djelo u tome se razdoblju pozitivno vrednuju ona djela koja su napisana istodobno prema „pravilima estetike”, prema normama autorske, najčešće starije hrvatske književnosti i koja su jezično i motivski nastala na „izvoru narodnoga jezika”. Romantizam u najširem smislu postavlja usmeno narodno stvaralaštvo kao uporište nacionalnoga identiteta, kao izvor nepatvorenoga i živoga jezika, inspiracije i narodnoga duha. Zbog toga pojedinci i institucije sakupljaju i objavljuju usmene predaje, poeziju, priče, legende, bajke itd. Najpoznatiji slavenski folklorist toga doba svakako je Aleksandar Afanasjev (1826. – 1871.) koji je u osam knjiga objavio niz slavenskih predaja, vjerovanja i tradicija koja će početkom 20. st. proučavati i u svojim se pričama njima koristiti Ivana Brlić-Mažuranić. Stari su Slaveni vjerovali da postoje kućni duhovi (Domovoj), šumski duhovi (Leši) i vodeni duhovi ili vile (Rusalka), vještice, čarobnjaci, vukodlaci i vampiri. Rašireno je i vjerovanje u Babu Jagu (Jezi Baba), staricu koja je pola čovjek pola stablo, nosi bradu, jede ljude i živi u kući na kokošjim nogama. Neki su od slavenskih bogova Triglav, Svantevid, Morana, Jarilo, Svarožić (Svarog), Perun, Veles, Majka Zemlja, Dažbog ili Dabog. Svjetsku slavu postigle su bajke i priče koje su na njemačkome govornom području sakupljala i 1812. – 1815. objavila braća Jacob i Wilhelm Grimm. Među njima su *Crvenkapica*, *Pepeljuga*, *Trnoružica*, *Palčić* i druge bajke uz koje i danas odrastaju naraštaji djece diljem svijeta i koje su na različite načine, intertekstualnim i citatnim vezama, filmskim, kazališnim i glazbenim adaptacijama, postale dio najširega kulturološkog naslijeđa.

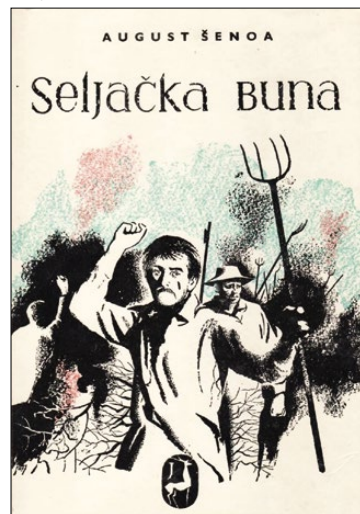
Dijagnoza društvene stvarnosti Realizam

Povijesti se nijesam iznevjerio. Nije mi toga trebalo. Sve su osobe u toj knjizi – pa i zadnji sluga – historične, svi užasni prizori, sva zlodjela krvnika su istinita, nipošto u kronikama upisana, već po svjedocima pred sudom dokazana.

August Šenoa: *Seljačka buna*

Naziv za književno razdoblje, stilsku epohu ili poetiku realizma potječe iz latinskoga jezika (lat. *res* – stvar, *realis* – stvaran, predmetan). U književnopovijesnome smislu prepoznatljiv je po izboru socijalno relevantnih tema, specifičnih književnih postupaka i dominaciji proznih žanrova. Tzv. sveznajući pripovjedač u trećem licu (on-forma) fingira objektivnost i dis-

August Šenoa

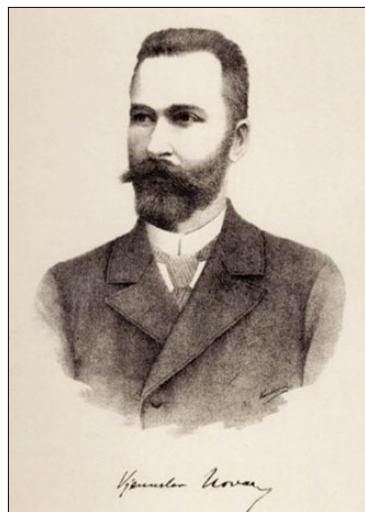
Spomenik Šenoj, rad
M. UjevićNaslovnica *Seljačke bune*
Augusta Šenoe

tanciranost od ispričanoga. Radnja je organizirana oko društvene i psihološke karakterizacije lika koji je i nosivi element djela. Velike romane realizma pamtim po glavnim likovima poput Balzacova Eugènea de Rastignaca, Flaubertove Emme Bovary, Tolstojeve Ane Karenjine, Kovačičeva Ivice Kičmanovića i njegove Laure. Konstruirani prema načelu tipičnosti, ti su likovi istodobno individualizirani, ali i nositelji svojstava određenih društvenih skupina. Pisci realizma, birajući tipične situacije i likove, upozoravaju na specifične društvene probleme polazeći od pretpostavke da je njihovo stvaranje, ali i rješavanje dostupno ljudskoj volji i razumu. Dominantna književna vrsta u tome razdoblju postaje roman, a među najpopularnijima su u hrvatskoj književnosti romani s temama iz povijesti koje afirmira **August Šenoa** (1838. – 1881.). Svojim svestranim književnim, uredničkim, kulturnim i političkim djelovanjem obilježio je vrijeme prerealizma/protorealizma koje se zbog toga naziva i **Šenoino doba** (usp. Nemec 1995: 79–131). Polovicom stoljeća, naime, dolazi do smjene generacija, pojave novih časopisa i autora koji sve češće pišu proze: najprije novele, a zatim i romane. Popularnost tragedije kao prije dominantnoga dramskog žanra sada opada u korist komedije. Nakon dramatičara **Dimitrije Demetra** ravnateljem *Hrvatskoga narodnog kazališta* 1868. postaje **August Šenoa** koji na repertoar uvrštava slavensku i francusku dramu, preferira realističke komade i uvodi stalnu operu pod vodstvom **Ivana pl. Zajca** (→ *glazba*, str. 273). Šenoa djeluje kao književnik, kritičar, urednik u ono vrijeme najutjecajnijega književnog časopisa „**Vienca**” te kao gradski senator. Smatra ga se utemeljiteljem i pro-

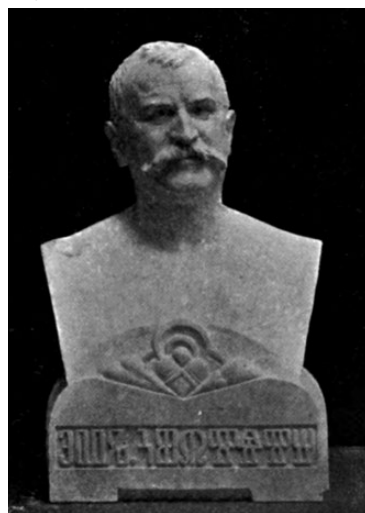
micateljem modernoga romana te tvorcem urbanoga jezičnog standarda. Objavio je važne povijesne romane: *Zlatarovo zlato* (1871.), *Čuvaj se senjske ruke* (1875.), *Seljačka buna* (1877.), *Diogenes* (1878.) i *Kletva* (1880. – 1981.) koju je nakon autorove smrti dovršio **Josip Eugen Tomić**. U njima nasljeđuje model povijesnoga romana koji je pisao Walter Scott, a koji je prepoznatljiv po ovjeravanju književnoga djela autentičnim dokumentima i povijesnim izvorima kako bi se time naglasila njihova vjerodostojnost. Osim toga, Šenoa je napisao niz romana i pripovijedaka u kojima tematizira socijalne i političke odnose svog vremena: *Prosjak Luka* (1879.), *Barun Ivica* (1874.), *Vladimir* (1879.), *Prijan Lovro* (1873.), *Ilijina oporuka* (1876.) i *Branka* (1881.). U njima najavljuje realističke postupke i teme koje će razraditi nova generacija pisaca među kojima su **Ante Kovačić**, **Vjenceslav Novak** (nazvan hrvatski Balzac), **Ksaver Šandor Gjalski** i **Josip Kozarac**. Realizam je u književnosti povezan s profiliranjem prirodnih znanosti i jačanjem pozitivističke filozofije, a u hrvatskoj književnosti dominira nakon osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća. **Eugen Kumičić** romanom *Olga i Lina* (1881.) izaziva oprečne stavove u kritici i javnosti, na koje reagira svojevrsnim naturalističkim manifestom *O romanu* (1883.) u kojem zagovara **naturalizam** po uzoru na poetiku francuskoga pisca Émilea Zolu. Time je potaknuo „polemiku o naturalizmu”, raspravu o romanu i tipu realizma pogodnome za recentnu nacionalnu literaturu (usp. Nemec 1995: 151). To je posljedično utjecalo i na afirmaciju književne kritike koja se s novom generacijom, prije svega s **Jakšom Čedomilom**, modernizira i oslanja na europske kritičare H. Tainea, Bjelinskoga, G. Brandesa i druge. Središnje mjesto promišljanja, objavljivanja i vrednovanja književnosti i u to vrijeme ostaju književni časopisi među kojima je do kraja stoljeća dominantan „Vienac”. U njemu su objavljena sva važnija djela hrvatskih realista, najčešće proze sa socijalnim temama i snažnim regionalnim koloritom: Josip Kozarac je vezan uz Slavoniju, Eugen Kumičić uz Istru, Ante Kovačić i K. Š. Gjalski uz Hrvatsko zagorje, Vjenceslav Novak uz Senj i urbani pejzaž Zagreba.

Iako je poezija slabije zastupljen žanr, u tome razdoblju djeluje jedan od najvećih hrvatskih pjesnika, **Silvije**

Vjenceslav Novak

Eugen Kumičić, rad I. Rendića

Strahimir Kranjčević (1865. – 1908.). Njegova poezija zadržava implicitno profetsko usmjerenje pjesnika koji pojedinačne socijalne teme spaja s religioznim, kozmičkim i univerzalnim zakonima, što se vidi u pjesmama *Radniku*, *Mojsije*, *Anđeo bola*, *Zadnji Adam*, *Eli! Eli! lamâ azâvtani?!*, *Resurrectio* itd. koje redom otkrivaju „pjesnika klasične snage i moderne izražajnosti” (usp. Živančević i Frangeš 1974: 454–469, 485).

Josip Juraj Strossmayer

Poznato je da su već od 16. stoljeća osnivanje akademije i znanstvena društva najuglednijih i najučenijih ljudi okupljenih oko pojedinih znanstvenih i stručnih područja, pa je npr. u 18. st. djelovala Akademija ispraznih u Zadru (usp. Kombol i Novak 1992: 325). One su svojevrsna prethodnica osnivanju kasnijih društava koja će se u 19. stoljeću profilirati pod snažnim utjecajem historizacije, rada na nacionalnome identitetu i oblikovanju niza novih disciplina. Nakon „učenih društava”, kola i čitaonica, organiziraju se i pokreću krovne kulturne i znanstvene institucije poput **Matice ilirske** (1842.) i **Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti** (1866.) (ibid: 301 – 308) (→ *jezik*, str. 141). Njihovo osnivanje i djelovanje rezultat je nastojanja niza kulturnih i politič-

kih aktera, književnika i organizatora koji su kao jednu od glavnih zadaća nacionalnoga preporoda postavili rad na jeziku, povijesti i identitetu naroda. Historizacija je posljedično rezultirala formiranjem pojedinih znanstvenih područja i disciplina koje su okvir svoga djelovanja našle u Akademiji koju je podupirao teolog, biskup i mecena **Josip Juraj Strossmayer** (1815. – 1905.), jedan od najvažnijih i najutjecajnijih aktera onoga vremena. On je potpomagao i rad pojedinih književnika te osnivanje modernoga **Sveučilišta u Zagrebu** koje je otvoreno 19. listopada 1874. s četiri fakulteta: Pravnim, Bogoslovnim, Mudroslovnim (današnjim Filozofskim) i Medicinskim.

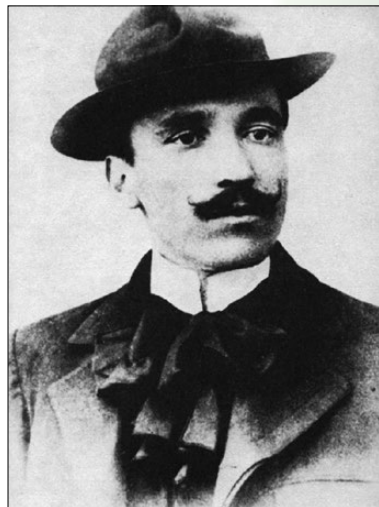
Umjetnost je radi umjetnosti! Simbolizam i moderna

*Naš ukus samo rijedak dojam bira
I mrzi sve što sličī frazi i pozi.
Tek izabranom srcu zbori lira
I nije pjesma koju viču mnogi.
Naš stih je život koji dušu svira.
Što može reći proza, dajmo prozi,
A strofa treba magijom da dira
I budi u nama ono gdje su bozi...*

Antun Gustav Matoš: *Mladoj Hrvatskoj*

Različitih naziva u različitim kulturnim sredinama: moderna, dekadencija, simbolizam, impresionizam, neoromantizam – ta književna epoha odbacuje svako determiniranje književnosti nacionalnom ili socijalnom funkcijom. Književnost se promatra kao autonomno područje čiji je razlikovni kriterij upravo estetski, otkuda dolazi i naziv larpurlartizam (fr. *l'art pour l'art* – umjetnost radi umjetnosti). Umjetnički senzibilitet nove paradigme počiva na uvjerenju kako čovjek nije u prvome redu socijalno uvjetovano racionalno biće, već da ljudskim životom vlada tajnovit i ne do kraja spoznatljiv svijet nesvjesnih i podsvjesnih uvjerenja, osjećaja i poriva. Hrvatski modernisti zbog toga prethodnicu svojim uvjerenjima i rukopisu vide u fantastici **Ksavera Šandora Gjalskoga** i psihološkim novelama **Janka Leškovara**. Kad je **Antun Gustav Matoš** (1873. – 1914.) objavio groteskno-simbolističku pripovijest *Moć savjesti* (1892.), očitim postaje rasap realističke poetike i otvaranje novoj modernističkoj paradigmi. Matoš postaje dominantna književna i kritička figura svoga vremena, ne samo jasno izrečenim shvaćanjima književnosti i umjetnosti, već i bogatim novelističkim, lirskim, kritičkim, putopisnim i feljtonističkim opusom. U lirici odan formi soneta, u prozi kraćim pripovjednim formama, u kritici britka duha i izričaja, Matoš uspješno sintetizira povijesno i kulturno naslijeđe s novim, artistskim i kozmopolitskim uvjerenjima (usp. Šicel 1974: 164–184). Okupio je generaciju mladih pristaša, *disciplusa*, poput **Tina Ujevića**, **Ljube Wiesnera**, **Ive Andri-**

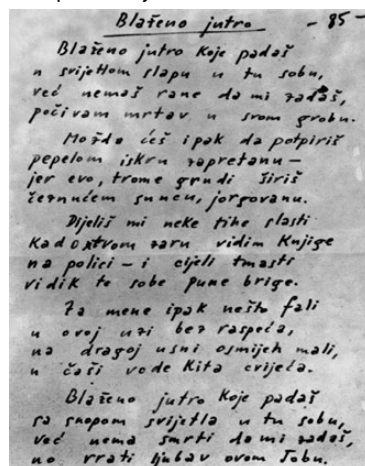
Antun Gustav Matoš

Tin Ujević

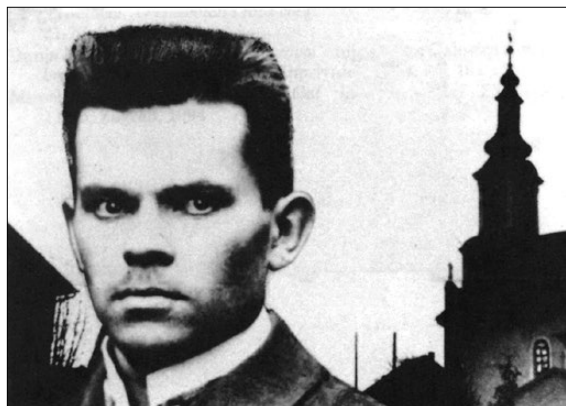

Rukopis Tina Ujevića

ća i drugih autora koji su 1914. nastupili sa zajedničkom zbirkom pjesama *Hrvatska mlada lirika*. Početkom stoljeća svoju jedinu, ali uspješnu i utjecajnu zbirku *Pjesme* (1907.) objavljuje **Vladimir Vidrić** (1875. – 1909.), vizualno orijentiran secesijski pjesnik profinjena izričaja. Afirmira se i dijalektalna poezija koju, otkrivajući naglašenu ritmičku euforičku strukturu dijalekata, pišu **Dragutin Domjanić**, **Fran Galović** i **Vladimir Nazor**, autor opsežno- i raznolikoga opusa u kojemu spretno povezuje tradicionalne, često mi-

Fran Galović

Vladimir Vidrić

tološke likove i motive sa suvremenim temama i prosedeima. Kao pjesnik, pod pseudonimom **Xeres de la Maraja**, javio se i kasniji renomirani dramski pisac i prozaik **Milan Begović** koji će postati poznat po svojim novelama, romanima *Dunja u kovčegu* (1921.) i *Giga Barićeva* (1931. u periodici, 1940. objavljen kao knjiga) čiji je epilog drama *Bez trećega*, prvi put izvedena 1931. godine (usp. Nemec 1998: 222–230).

Započevši svoj književni rad prozom i lirikom, među dramatičarima toga razdoblja uz **Josipa Kosora** nezaobilazan je **Ivo Vojnović** (1857. – 1929.), autor *Ekvinocija*, *Dubrovačke trilogije*, *Maškarata ispod kuplja* i dr. U njegovim su tekstovima isprepletene intimne, erotske čežnje i stavovi s refleksijom političkih, emotivnih i društvenih procesa koje je generirala propast Dubrovačke Republike. U njegovoj viziji sloboda je istoznačna ljepoti koja preobražava, opravdava i iskupljuje. Predaje, legende, tradicija i nacionalni mitovi u prvoj polovici 20. stoljeća postaju vidljivijima u često neoromantičarskim i regionalno obilježenim prozama **Antuna Gustava Matoša**, **Vladimira Nazora** i **Dinka Šimunovića**, spomenutoj dijalektalnoj poeziji, u proznom opusu **Ive Andrića** i u *Baladama Petrice Kerempuha* **Miroslava Krleže**. U stvarnosti Drugoga svjetskog rata **Vladimir Nazor** ponovno će posegnuti za strategijama tradicionalnih usmenih književnih oblika, samo tada u novome kontekstu i izričaju.

Plakat kazališne predstave *Balade Petrice Kerempuha* Miroslava Krleže

Poetika osporavanja, otpora i prevrednovanja Avangarda i ostali pravci prve polovice 20. st.

Sve je brzina, momenat i nagon (...). Moja je ćud – opozicija; logika – nedisciplina; filozofija – prevrat. (...) Pijem da se opijem i ljubim da se naljubim. Ukratko: volim sve ono što moj otac osuđuje. On je ozbiljan, trijezan, moralan. Za njega počinje život sa ženidbom, za mene svršava. Njega zanosi blagost, ljubav, dobrota: evanđelje; mene strast, nasilje, zločin: stari zavjet. Njemu je ideal Hrist koji otkupljuje; meni đavo koji zavađa. Za njega je prostitutka nešto ogavno, za mene nešto raskošno. On će reći: Familija je reakcija na bordel; ja: bordel je opozicija familiji. Ukratko: ja sam opozicionalac, a on je reakcioner.

Janko Polić Kamov: *Sloboda*

Avangardni književni pokreti, kao dio modernizma, okrenuti larpur-lartističkom prevrednovanju umjetnosti, nastaju kao opreka i negacija tradicionalnih estetskih, društvenih i etičkih normi (→ *umjetnost*, str. 267). Od avangardnih pokreta u hrvatskoj je književnosti najizrazitiji ekspresionizam, i to ponajviše u stihovima **Antuna Branka Šimića**, stihovima, prozi i drama-

Roman *Isušena kaljuža* J. P. Kamova

Antun Branko Šimić

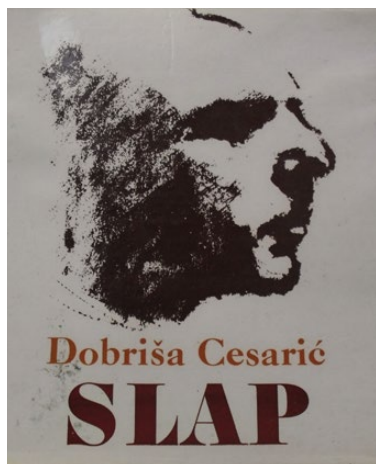
Kip Marije Jurić Zagorke,
rad S. Gračana

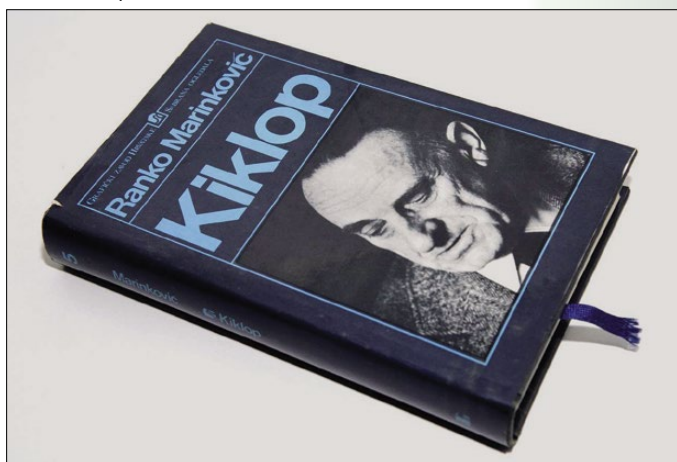
ma Miroslava Krleže i Ulderika Donadinija, kao i u dijelu pjesničkoga opusa Tina Ujevića. Ekspresionizam se afirmirao u slikarstvu, književnosti, glazbi i kazalištu. Na njegovu pojavu utjecali su slikari Vincent van Gogh, Edvard Munch i Paul Gauguin, te u najvećoj mjeri filozofija Friedricha Nietzschea. Pisci ekspresionizma naglašavaju individualizam, jezičnu ekspresivnost, simboliku, važnost boja, ali i uvođenje jezičnih promjena koje su karakteristične za gotovo sve avangardne pravce, posebno futurizam, nadrealizam i dadaizam. Najizrazitiji hrvatski avangardist svakako je pjesnik, prozaik i dramatičar **Janko Polić Kamov** (1886. – 1910.), autor koji je već svojim prvim zbirkama pjesama *Psovka* i *Ištipana hartija* (1907.) izazivao šok i sablazan. Konvencionalnomu spoju istine, ljepote i dobrote koji se da iščitati i u impresionističkoj poeziji moderne Kamov suprotstavlja slobodni, dekadentni erotizam. Njegova je poezija pljuska uzusima građanskoga društva, ona u kaosu i ljutnji, ali i naglašenoj erotičnosti dovodi u pitanje dominantne nacionalne i vjerske motive, ustaljeni moral i društvenu svakodnevicu. Romanom *Isušena kaljuža*, pisanim 1906. – 1909., dramama (samostanske drame, *Čovječanstvo*, *Mamino srce*), kao i novelama koje naziva larkdijama, Kamov se profilira kao avangardni pobunjeni pjesnik čija je relevantnost prepoznata tek posthumno: roman mu je, primjerice, objavljen tek 1957. godine, a relevantni kritički tekstovi o njemu nastali su nekoliko desetljeća nakon toga (usp. Nemec 1998: 60–65). Početkom stoljeća uspon doživljava i popularni roman čija je danas najprepoznatljivija autorica **Marija Jurić Zagorka** koja je objavila tridestetak romana, prodavanih uglavnom u nizovima, tada popularnim „sveščićima” (ibid: 66–69, 74–79). Reprezentativan status u to vrijeme dobiva i hrvatska dječja književnost, i to zahvaljujući glasovitoj **Ivani Brlić Mažuranić** (1874. – 1938.), autorici koja se proslavila ne samo romanom *Čudnovate zgode šegrta Hlapića* (1913.) već i autorskim bajkama iz zbirke *Priče iz davnine* (1916.) (usp. Crnković i Težak 2002: 250–278).

U prvoj polovici 20. stoljeća, nakon završetka moderne, djeluju tri generacije pisaca: prvoj pripadaju **Antun Branko Šimić**, **Miroslav Krleža**, **Tin Ujević**, **August Cesarec**, **Slavko**

Naslovnica zbirke pjesama
Slap Dobriše Cesarića

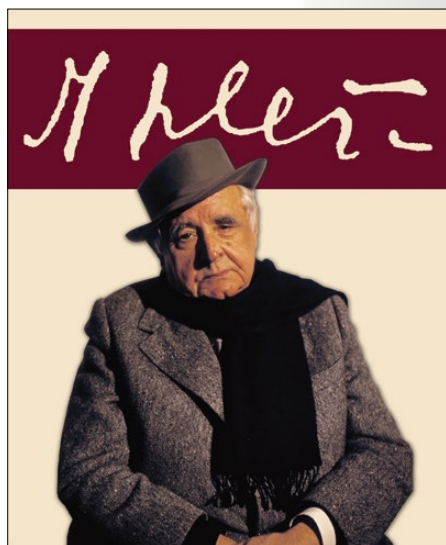
Roman *Kiklop* Ranka Marinkovića

Kolar i Gustav Krklec, nešto su mlađi Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović, Ivan Goran Kovačić, Vjekoslav Kaleb, Petar Šegedin, Vladan Desnica, Ranko Marinković i Marijan Matković, dok je treća, svojevrsna međugeneracija koja je u pravome smislu riječi nastupila tek nakon Drugoga svjetskog rata Jure Kaštelan, Vesna Parun, Jure Franičević Pločar, Mirko Božić i drugi.

Jedan je od najplodnijih i najsvestranijih pisaca toga razdoblja Miroslav Krleža (1883. – 1981.), autor koji u različitim razdobljima piše pod utjecajem artističke faze hrvatske moderne (drame *Legenda*, *Maskerata*, *U predvečerje*, *Adam i Eva*, *Saloma*), ekspresionizma (*Hrvatska rapsodija*, *Kraljevo*, *Kristofor Kolumbo*), naturalizma i političkoga kazališta (*Galicija*, *Golgota*, *Vučjak*) te analitičkoga realizma (*U agoniji*, *Gospoda Glembajevi*, *Leda*, *U logoru*). Niz pjesničkih zbirki (*Pan*, *Tri simfonije*, *Pjesme I, II, III*, *Lirika* i druge) preispisuje različitim poetikama i jezičnim medijima koje, analogno proznomu opusu, otkrivaju socijalno osjetljivu, antiratno usmjerenu autorsku perspektivu. Krunom njegova pjesničkog izričaja smatraju se *Balade Petrice Kerempuha* (1936.), pjesnička zbirka objavljena na kajkavskome narječju kojom dominira glas i vizura hrvatskoga plebejskoga „proroka” Petrice Kerempuha, utjelovljenja socijalno i nacionalno potlačena hrvatskog puka. U završnoj pjesmi, *Planetorijum*, komentiraju se nacionalni mitovi, povijesne ličnosti i događaji.

Miroslav Krleža

Krležini novelistički ciklusi tematski su vezani uz katastrofu Prvoga svjetskog rata (*Hrvatski bog Mars*) i uz profile malograđanskih krugova (*Hodorlahomor Veliki*, *U agoniji* i druge). U tim temama nalazi okvir za razmatranje moralnoga, psihološkoga, društvenoga i ekonomskoga profila malograđanštine, društvene skupine i pojedinaca kojima je posvećen pozamašan prozno-dramski ciklus *Glembajevi*, od kojih je najpoznatija ekranizirana drama *Gospoda Glembajevi*. Romani *Povratak Filipa Latinovicza* (1932.), *Na rubu pameti* (1938.), *Banket u Blitvi* (1938.; 1939.; 1964.), *Zastave* (1962. i dalje) po divergentnim temama pandan su Krležinu najispisanimu žanru – esejistici. Intelktualistički usmjeren, kroz raznorodne žanrove on tematizira dominantne ideje i etičke dileme, dovodi u pitanje ideološke stereotipe, problematizira položaj umjetnika i intelektualca u društvu. Njegov je stil prepoznatljiv, između ostaloga, po načinu na koji integrira esej u druge književne žanrove, pri čemu se iskazuje kao erudit, socijalno osjetljiv i društveno angažiran književnik. Nakon Matoša, Krleža je možda najglasniji i najpolemičniji književnik u hrvatskoj književnosti 20. st., o čemu govore i njegove polemičko-esejističke knjige *Moj obračun s njima* i *Dijalektički antibarbarus*. Prevođen na velik broj svjetskih jezika, Miroslav Krleža snažno je obilježio kulturni i politički život bivše Jugoslavije ne samo svojim književnim tekstovima već i leksikografskim radom, istupima i polemikama kojima je pratio i usmjeravao kulturni i politički život svoga vremena. Važan je njegov ulog u dugogodišnjemu tzv. **sukobu na književnoj ljevici** kroz koji se potvrdio kao autor koji podržava socijalističku misao, ali se i bezrezervno zalaže za autonomiju umjetnosti (usp. Nemec 1988: 235–255).

Njegovim književnim antipodom često se smatra **Ivo Andrić** (1892. – 1975.) čiji je bogati prozni opus povezan s tradicijom narodne predaje, franjevačkih kronika i povijesnoga romana. Svoje proze kontekstualno i te-

Ivo Andrić ispred mosta na Drini

matski povezuje prostorom Bosne, zemlje čiju prošlost, sadašnjost i identitet vidi, između ostaloga, i kroz metaforu mosta koja se može tumačiti i kao univerzalna antropološka kategorija (usp. Nemec 1998: 198). Započeo je pjesmama u prozi (*Ex Ponto*, 1918. i *Nemiri*, 1921.) i pripovijetkama (*Put Alije Đerđeleza*, 1920.), a afirmirao se romanima s povijesnom tematikom (*Na Drini ćuprija*, *Travnička hronika*, 1945. i *Prokleta avlija*, 1954.) u kojima je nestabilna ravnoteža Orijenta i Okcidenta dodatno uznemirena socijalnom, psihološkom i regionalnom karakterizacijom likova.

Neka nova živost

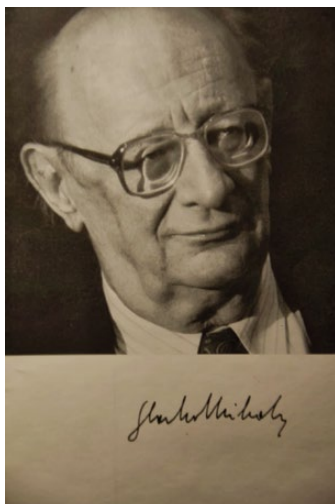
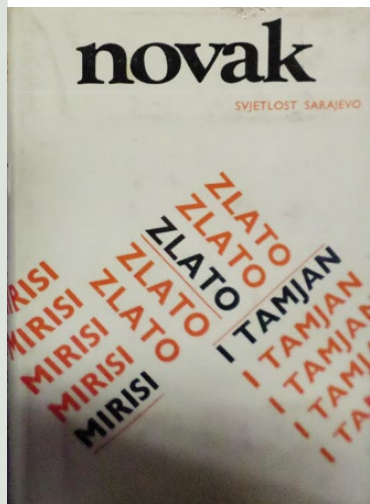
Socijalistički realizam i druga moderna

Meni, kad umrem, neka se postavi na grob crvena petokraka zvijezda razapeta na crni križ. Znamenja moga mučeništva i tlake.

Slobodan Novak: *Mirisi, zlato i tamjan*

Socijalistički realizam, promoviran u državama pod sovjetskom vlašću ili komunističkim uređenjem, bio je jedan od najdugotrajnijih modernističkih smjerova 20. stoljeća. Najpoznatiji je predstavnik socrealističkoga umjetničkog stvaranja ruski književnik Maksim Gorki (1868. – 1936.), autor romana *Mati* (1906.). Književnost socrealizma popularizirala se i u prvo me desetljeću druge Jugoslavije (→ *povijest*, str. 85). Poetički je sjedinjavala elemente realizma i socijalističku ideologiju s ciljem stvaranja politički podobne književnosti koja će odgojno (idejno) utjecati na „narodne mase”, posebice na radništvo. U tu je svrhu korišteno mnoštvo „parola”, „plakata” i „zidnih novina”, ali i ideoloških spisa koji su rezultirali relativno skromnim brojem književnih ostvarenja. Socrealistička književnost prepoznatljiva je ne samo po ideološkim već i po formalnim obilježjima: zapleti su jednostavni, a nosivi likovi tipizirani kao dobri, nositelji borbe za „socijalističku budućnost” ili loši, „nazadni” i narodni neprijatelji, „buržuji” (usp. Nemec 2003: 5–23). Unatoč pritiscima vlasti, sankcijama i progonima pisaca, „partijska literatura” nije imala uspješnijih ostvarenja, a istaknuti književnici, poput **Petra Šegedina** ili Miroslava Krleže, dosljedno ekspliciraju otpor takvu nametnutom dogmatskom pisanju. Šegedinov istup na II. kongresu književnika Jugoslavije 1949. najavljuje književno i kulturno plodne pedesete godine u kojima se formira avangardno orijentirana likovna *Grupa Exat* (1951.), (→ *umjetnost*, str. 267) te počinje izlaziti časopis „**Krugovi**” (1952. – 1958.) koji obnavlja paradigmu modernističke književnosti zapadnoga kruga i domaće književne tradicije. Osim toga, osniva se *Zagrebačko dramsko kazalište* pod vodstvom **Branka Gavella** (1953.), pokreću se *Dubrovačke ljetne igre* (1959.), filmski festival u Puli (1953.) te festivali zabavne glazbe u Zagrebu (1954.) i Opatiji (1958.) (→ *glazba*, str. 289).

Za hrvatsku dječju književnost važna je 1956. godina kad **Grigor Vitez** (1911. – 1966.) objavljuje paradigmatiku zbirku moderne hrvatske dječje poezije *Prepelica*, a **Ivan Kušan** (1933. – 2012.) roman *Uzbuna na Zelenom Vrh* u kojem uvodi niz narativnih inovacija koje je koristio i u svojim kasni-

jim romanima (npr. *Koko i duhovi*, *Zagonetni dječak*, *Koko u Parizu...*) čiji je glavni lik, i danas omiljen, dječak Koko.

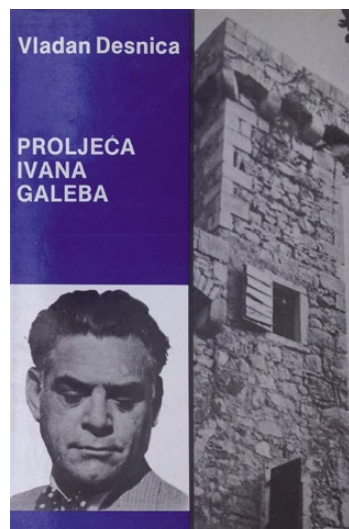
Osim afirmiranih pjesnika **Dobriše Cesarića** (1902. – 1980.) i **Dragutina Tadijanovića** (1905. – 2007.), u tome razdoblju djeluje niz pjesnika povezanih s poetikom časopisa „Krugovi” (1952. – 1958.), među kojima su **Nikola Miličević**, **Slobodan Novak**, **Zvonimir Golob**, **Slavko Mihalić**, **Josip Pupačić**, **Ivan Slamnig** i **Antun Šoljan**. Liričnost, individualizam i pluralizam koji su zastupali krugovaši dobili su novu formu u pjesničkom iskustvu generacije okupljene oko časopisa „**Razlog**” (1961. – 1969.). Njihovo je pjesništvo snažnije orijentirano prema filozofskim, teorijskim i idejnim koncepcijama kakve je već ranije njegovao **Vlado Gotovac**. Tzv. pojmovno pjesništvo, često hermetično i zasićeno metajezikom, pišu **Danijel Dragojević**, **Zvonimir Mrkonjić** i **Igor Zidić**. Samosvojno djeluje **Josip Sever**, pišući na tragu iskustava ruske avangarde i „zaumnoga” jezika koji je metaleksički, oslobođen primarne praktične referencijalnosti. Krajem šezdesetih stvara se nova, „postrazlogovska” generacija pisaca poput **Luka Paljetka**, **Branka Bošnjaka**, **Andrijane Škunce** i **Zvonka Makovića**. Na njih će se vezati generacija tzv. offovaca, pjesnika okupljenih oko časopisa „**Off**” koji zastupaju poetiku semantičkoga konkretizma (**Branko Maleš**, **Branko Čegec** i dr.). Oni će, jednako kao i njihovi poetski suputnici **Milorad Stojević**, **Neda Miranda Blažević** ili **Anka Žagar**, kao i nasljednici, najmlađi pjesnici okupljeni oko časopisa „**Quorum**” (1985.), biti zaokupljeni empiričnošću jezika, njegovim vizualnim i akustičkim djelovanjem.

Uz spomenute renomirane pjesnike, u tome razdoblju djeluju i značajni prozaici i dramatičari. Jedan od najplodnijih dramskih pisaca poslije Drugoga svjetskog rata svaka-ko je **Marijan Matković**, tematski i izričajem blizak Krleži, dok **Radovan Ivšić**, pisac groteske *Kralj Gordogan*, slovi kao najistaknutiji predstavnik nadrealizma u hrvatskoj književnosti. Dramatičar i prozaik **Ranko Marinković**, zajedno s **Vladanom Desnicom** i **Slobodanom Novakom**, nastavlja romanesknu liniju započetu tridesetih godina s Krležinim *Povratkom Filipa Latinovicza*. Njihovi romani – Desničin roman-esej *Proljeća Ivana Galeba* (1957.), Marinkovićev *Kiklop* (1966.) i *Mirisi, zlato i tamjan* (1968.) Slobodana Novaka – smatraju se vrhuncem druge moderne, ali i začetkom postmoderne poetike, ideologije i senzibiliteta (usp. Nemec 2003: 243–256).

Šezdesetih godina popularan je prozni model tzv. *jeans proze* ili *proze u trapericama* koja, inspirirana *Lovcem u žitu* Jeromea D. Salingera, nastaje nasuprot intelektualizmu i građanskom konformizmu. Središnji je lik tih proza buntovni mladić ili društvo gradskih frajera i marginalaca koji se ne uklapaju u društvenu sredinu te svojim ponašanjem osporavaju važeće društvene i kulturne norme. Afirmiraju popularnu kulturu, film, strip i rock glazbu, nestandardiziran jezik, sleng, te nekonvencionalan način odijevanja. Začetci te proze vidljivi su u romanima **Antuna Šoljana** *Izdajice* i *Kratki izlet*, Naslovnica časopisa *Krugovi*

Naslovnica romana *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice

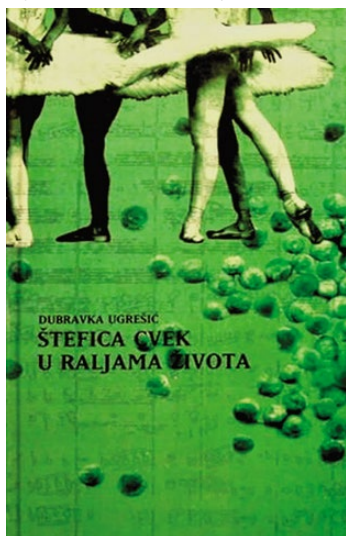
ali je njezino zlatno doba sedamdesetih godina kada nastaju romani **Zvonimira Majdaka** *Kužiš, stari moj* (1970.) i *Stari dečki* (1975.), kao i **Čangi off gottoff** (1970.) **Alojza Majetića** te *Bolja polovica hrabrosti* (1972.) **Ivana Slamniga**.

Novi umjetnički senzibilitet pokazuje i poetika generacije **fantastičara** ili **borhesovaca** koji, pod utjecajem J. L. Borgesa, M. A. Bulgakova i F. Kafke, tematiziraju iluzorno, bizarno i okultno, stvarajući „paralelne svjetove” kao alternativu i komentar vlastita društvenog konteksta. Riječ je o prozama **Pavla Pavličića**, **Gorana Tribusona**, **Stje-**

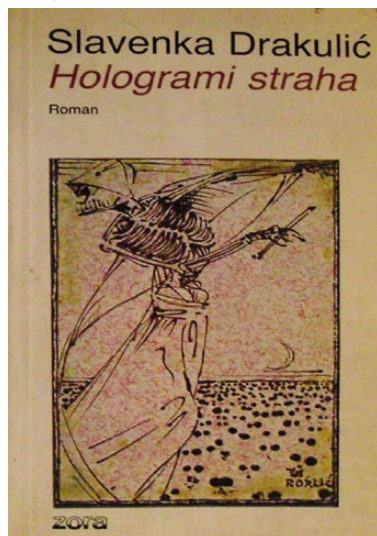
Naslovnica romana Irene Vrkljan
Vrkljan

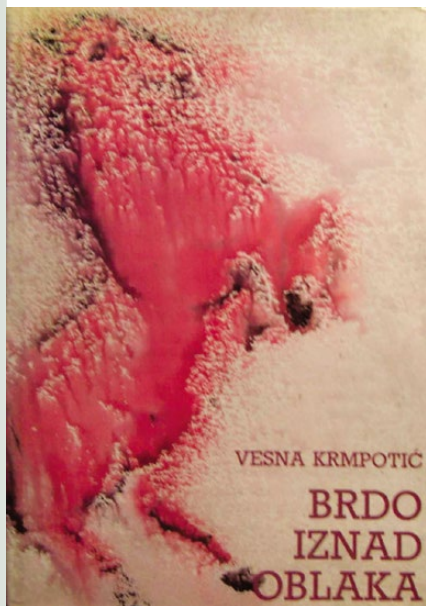
Naslovnica romana Dubravke Ugrešić
Štefica Cvek u raljama života

Naslovnica romana Slavenke Drakulić
Hologrami straha

Naslovnica romana Vesne Krmpotić
Brdo iznad oblaka

pana Čuića, Dubravka Jelačića Bužimskog i Veljka Barbierija. Neki su od njih, poput Pavličića i Tribusona, iz te spisateljske faze izišli u novu fazu, inspiriranu popularnom žanrovskom prozom koja je, kroz oblike kriminalističkoga, erotskoga, bulevarskoga, avanturističkoga i horor romana, u skladu s poetikom postmodernizma postala dio tzv. visoke književnosti. Tribusonov roman *Povijest pornografije* istražuje osobni identitet i generacijsku pripadnost u sferi popularne kulture 1960-ih. U tome se razdoblju afirmira tzv. žensko pismo, prepoznatljivo po osviještenome posredovanju rodnoga senzibiliteta, tumačenju specifično ženskoga iskustva roda, jezika i identiteta, kako se vidi u knjigama Irene Vrkljan *Svila, škare* (1984.) i *Berlinski rukopis* (1988.), Vesne Krmpotić *Brdo iznad oblaka* (1988.), Dubravke Ugrešić *Štefica Cvek u raljama života* (1981.) i Slavenke Drakulić *Smrtni grijesi feminizma* (1984.) i *Hologrami straha* (1987.). Riječ je o tekstovima koji su, osim specifičnom perspektivom roda, determinirani često i žanrom autobiografije ili diskursima svjedočenja (usp. Nemeć 2003: 343–358).

Pastiš, igra i ponavljanje

Postmoderna i suvremeno doba

*Imamo, dakle, materijal. Nemamo autora vještog u vještinama veze-
nja, tkanja, heklanja i gobleniranja, ali imamo pisaču-šivaču mašinu. I
autora sklonog štepanju. Treba nam još jednostavan kroj i jednostavna
izrada. Patchwork! Patchwork prsluk, patchwork košulja, patchwork
suknja. Patchwork je univerzalan, jednostavan, demokratičan način
odijevanja, ne samo odjeća, već i nazor na svijet!*

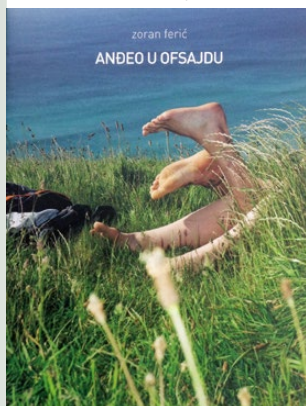
Dubravka Ugrešić: *Štefica Cvek u raljama života*

Pod postmodernom se najčešće se podrazumijeva razdoblje od 1970-ih godina do današnjih dana, iako se zadnjih godina govori i o kraju postmoderne i novome razdoblju koje neki nazivaju digitalnim modernizmom, drugi vremenom autentičnosti, treći razdobljem kraja teorije itd. Postmoderna relativizira uobičajene podjele na kanon i popularnu književnost, počiva na preispisivanju, citatnosti i intertekstualnosti, naglašava svijest o mediju i žanrovima, uvodi multikulturalizam i poliperspektivnost u odnosu na estetske, društvene i političke stavove, jednako kao i u razumijevanje identiteta. Prepoznatljive postmoderne narativne tehnike vidljive su u romanu *Bolja polovica hrabrosti Ivana Slamniga*, u ranijim prozama Dubravke Ugrešić, kao i u *Predstavi Hamleta u selu Mrđuša Donja* (1971.) Ive Brešana, djelu koje je istodobno i ogledni primjerak „teatra u teatru” – žanra koji ističe literarnost djela, njegovu izvedbenu narav i snažnu povezanost s društvenom zbiljom. Analogne književne postupke koriste i suvremeni dramatičari poput Lade Kaštelan, Mire Gavrana, Asje Srnc-Todorović, Slobodana Šnajdera i drugih. Osamdesetih je popularan novopovijesni roman koji, među ostalima, pišu Ivan Aralica, Nedjeljko Fabrio i Feđa Šehović (usp. Nemec 2003: 265–295). Devedesetih je, nakon Domovinskoga rata i proglašenja samostalnosti Republike Hrvatske, vidljiva reafirmacija *stvarnosnog pisma*, ratnih memoara i proze koja nastaje kao odgovor na društvene i ideološke posljedice tranzicije i „divljega kapitalizma”. Pandan je toj vrsti proze tzv. *stvarnosno pjesništvo* koje se profilira nakon i uz medijski i diskurzivno osviješteno pjesništvo i prozu generacije kvorumaša (Miroslav Mićanović, Branko Ćegec, Krešimir Bagić, Goran Rem, Delimir Rešicki). Postmodernistički eksperimenti vidljivi su u dramama Mire Gavrana, Mate Matišića, Borislava Vujčića, Vladimira Stojisavljevića i Lade Kaštelan, dok mlađi dramatičari (Pavo Marinković, Asja

Miljenko Jergović sa studentima *Croaticuma* na *Interliberu*

Naslovnica romana Zorana Ferića *Anđeo u ofsajdu*

Srnc Todorović i Ivana Sajko) pokazuju žanrovsku, rodnu, socijalnu, ali i teorijsku osviještenost i utemeljenost. Nekadašnja subverzivnost i društvena vidljivost ženskoga pisma u devedesetima i nultima biva donekle utišana, a njezinu propulzivnost nadomještaju nove teme u kojima je fokus postavljen na pitanja identiteta, naslijeđa i egzila o kojima pišu Dubravka Ugrešić, Slavenska Drakulić, Irena Vrkljan, Daša Drndić, Julijana Matanović, Miljenko Jergović i drugi. Društveno-političke promjene uvjetovale su da tranzicija postane jedno od glavnih okvira pisanja i razumijevanja književnosti. Tako se nuspajavama tranzicije, privatizacijom, redefinicijom

nacionalnoga, klasnoga i rodnoga identiteta, komercijalizacijom javnoga dobra, korupcijom i drugim srodnim temama bave književnici koji pišu i objavljuju u 2000-ima: Zoran Ferić, Robert Perišić, Stanko Andrić, Borivoj Radaković, Ante Tomić, Jurica Pavičić, Edo Popović, Roman Simić Bodrožić, Simo Mraović, Tatjana Gromača, Krešimir Pintarić i drugi. Gotovo svi oni sudjelovali su u *Festivalu alternativne* (kasnije „A”) *književnosti* (FAK-u), pokrenutom 2000. godine u Osijeku, na kojemu su pisci javno, u mnogim gradovima Hrvatske i regije, čitali svoja djela pred publikom okupljenom u neformalnome, često klupskome okruženju. Iako pojedinačno različitih poetika i senzibiliteta, svojim su tekstovima upozorili na aktualne društvene

ne i ideološke stranputice, a istupima ukazali na mjesto koje masovni mediji imaju u recepciji književnosti. Suvremene digitalne tehnologije nisu samo informacije učinile dostupnijima, već su ih pretvorile u nosivi element poruke, što se odražava i na način stvaranja, distribucije i razumijevanja književnosti. Krajnje dosege tih promjena otkrit će tek vrijeme koje dolazi.

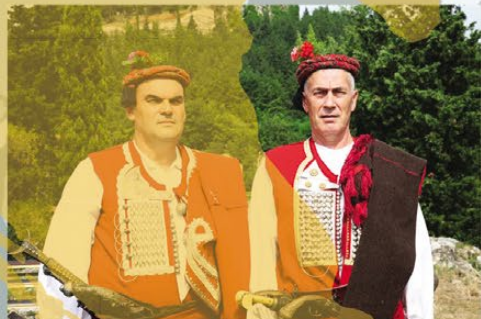
Literatura i izvori

- Beker, M. (ur.) 1981. *Comparative Studies in Croatian Literature*. Zagreb.
- Botica, S. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Crnković, M. i Težak, D. 2002. *Povijest hrvatske dječje književnosti: od početaka do 1955. godine*. Zagreb: Znanje.
- Grubišić, K. i V. 2007. *Croatian Literature in English*. Zagreb: Školska knjiga.
- Frangeš, I. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb–Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske i Cankarjeva založba.
- Milanja, C. 2000. – 2003. *Hrvatsko pjesništvo od 1950. do 2000. (I – III)*. Zagreb: Zagrebgrafo.
- Milanja, C. 2008. *Hrvatsko pjesništvo 1900. – 1950*. Zagreb: Zagrebgrafo.
- Nemec, K. 1994. *Povijest hrvatskog romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.
- Nemec, K. 1998. *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje.
- Nemec, K. 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kombol, M. i Novak, S. P. 1992. *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šicel, M. 1975. *Povijest hrvatske književnosti, 5: Književnost moderne*. Zagreb: Liber i Mladost.
- Živančević, M. i Frangeš, I. 1975. *Povijest hrvatske književnosti, 4: Ilirizam – Realizam*. Zagreb: Liber i Mladost.

Hrvatska književnost zainteresiranim je stranim čitateljima dostupna u mnogim prijevodima, ne samo kanonskih pisaca poput Ivana Mažuranića, Augusta Šenoe, Ivane Brlić-Mažuranić, Ive Andrića, Tina Ujevića, Vesne Parun ili Miroslava Krleža, već i najnovijih naslova autora koji su znatnu recepciju postigli izvan granica regije i jezika kojim pišu. Tako su najnoviji romani Dubravke Ugrešić, Daše Drndić, Slavenke Drakulić ili Miljenka Jergovića, drame Mire Gavrana ili Sibile Petlevski, kao i odabrani pjesnički tekstovi, dostupni u samostalnim izdanjima ili tematicama časopisa na slavenskim i svjetskim jezicima. Časopisi „Most” („The Bridge”) i „Relations” kontinuirano prijevodima i prikazima prate suvremenu produkciju, a izbor prijevoda hrvatskih autora može se naći i na internetskim stranicama američkoga časopisa „Studia Croatica”. Besplatne elektroničke knjige hrvatskih autora dostupne su na internetskoj adresi <http://www.elektronickeknjige.com/dpkm/>, a recentne književne kritike, osvrte i recenzije, kao i dio suvremene produkcije, moguće je čitati na tiskanim i internetskim stranicama časopisa „Vijenac” i „Zarez”, kao i na internetskim stranicama Kulturpunkt.hr, Moderna vremena Info, culturenet.hr i drugima. Zagrebačka slavistička škola, koja svake godine održava ljetni seminar za strane slaviste, na svojim stranicama <http://www.hrvatskiplus.org/> objavljuje slobodno dostupne relevantne članke i studije. Na stranicama Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža” dostupne su natuknice iz područja hrvatske književnosti, kulture i umjetnosti, kao i pripadajuća literatura. Na engleskome jeziku objavljen je veći broj studija, eseja, pregleda i referentnih članaka o hrvatskoj književnosti koji se mogu naći i na različitim bazama podataka. Npr. na internetskim stranicama međunarodnih projekata poput Poetry International iz Rotterdama nalaze se natuknice o tridesetak hrvatskih pjesnika, kao i niz članaka na engleskome jeziku posvećenih hrvatskom pjesništvu. Usp. http://www.poetryinternationalweb.net/pi/site/country/poet_list/17. Stranim čitateljima dostupno je više izdanja pregleda hrvatske književnosti: npr. knjiga Ante Kadića *Croatian literature* (1960.), istoimeni pregled Miroslava Vaupotića (1966.), zbornik studija *Comparative studies in Croatian literature* koje je 1981. uredio Miroslav Beker te novija pregledna knjiga Katie i Vinka Grubišića *Croatian Literature in English* (2007.).

Sažetak

Poglavlje o hrvatskoj književnosti nudi kratak pregled povijesti hrvatske književnosti: najvažnijih autora, poetika i razdoblja i s njima povezanih kretanja u svjetskoj književnosti, regionalnoj kulturi i umjetnosti. Opisuje najranija razdoblja, od početaka pismenosti i prvih književno relevantnih spomenika, prvih autorskih tekstova koji osciliraju između svjetovnoga i nabožnoga, prvih književnih institucija i pokreta koje povezuje s kasnijim, u književnoj povijesti prepoznatljivim razdobljima i stilovima koje pratimo do suvremenih tendencija i ostvarenja. U posebnim cjelinama predstavljene su književnost srednjega vijeka, humanizma i renesanse, baroka i protureformacije, književnost prosvjetiteljstva, romantizam i nacionalni preporod, književnost realizma, modernistički pokreti, avangarda, socijalistički realizam, druga moderna te, na kraju, postmoderna i suvremena književnost s posebnim osvrtom na medijske promjene koje generira digitalno doba. Svaku od cjelina prati odabrani ulomak reprezentativnoga književnog teksta koji je nastao u danome razdoblju i može služiti kao ogledni primjerak razdoblja ili autorskoga ostvarenja. Sadržajno ga, osim navedenih autora i djela, upotpunjuje opis razdoblja kroz dominantne estetske, idejne, kulturne i političke koordinate čije će razumijevanje olakšati usporedno čitanje ostalih poglavlja udžbenika. Povijest hrvatske književnosti, kako se iz ovoga kratkog pregleda vidi, relativno je heterogen, a ipak međusobno i sa svjetskim književnim i kulturnim tokovima povezan niz činjenica, promjena i stremljenja koja su istovremeno reflektirala i proizvodila društvena i politička kretanja, izgrađivala percepciju vlastitoga identiteta, kanona i zajedničkoga jezika.

Jasna Čapo

Hrvatska tradicijska kultura i identitet nekad i danas

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.08>

Raznovrsnost hrvatske tradicijske kulture u vremenu i prostoru

Zemljopisni smještaj Hrvatske u srednjoj i jugoistočnoj Europi utjecao je kako na povijesno-politička zbivanja na njezinu teritoriju, tako i na njezin položaj u odnosu na kulturne krugove koji se na tome prostoru susreću. Na tome susretništu nastali su heterogeni tradicijski kulturni obrasci, u kulturnome smislu određujući Hrvatsku kao panonsku, mediteransku (jadransku) i balkansku zemlju (→ *povijest*, str. 53). Unatoč nacionalnointegracijskim procesima koji započinju u 19. stoljeću preporodnim pokretom, standardizacijom jezika i osnivanjem kulturnih i obrazovnih institucija (→ *jezik*, str. 141), nastavljaju se urbanizacijom i modernizacijom srednjoeuropske i zapadnoeuropske provenijencije od druge polovice 19. stoljeća do kraja 1930-ih, zbog stoljetne političke rascjepkanosti teritorija koje nastanjuju Hrvati te hrvatskoga zemljopisnog položaja na razmeđu nekoliko zemljopisnih regija, političkih sila i kulturnih krugova (→ *geografija*, str. 13), kulturni je regionalizam do danas prisutan u Hrvatskoj i u smislu identitetnih iskaza stanovnika pojedinih regija i u smislu nekih kulturnih obilježja i načina života. Razvidan je u nekim tradicionalnim gospodarskim djelatnostima (npr. uzgoj maslina na jugu zemlje, uzgoj žitarica na sjeveru) i u nekim običajnim praksama i životnome stilu (→ *svakodnevica*, str. 338). Gotovo polustoljetni jugoslavenski komunistički poredak u kojemu se nalazila Hrvatska nakon Drugoga svjetskog rata (→ *povijest*, str. 84) također je donekle pridonio ujednačavanju kulturnih obrazaca, no važnije je da ih je

znatnije i izmijenio, s jedne strane kontrolom i cenzurom osobito vjerskih i nacionalno obojenih praksi, a s druge strane uvođenjem novih, radničkoj državi i komunističkoj ideologiji primjerenijih svjetovnih rituala. Od stjecanja neovisnosti pak svjedočimo retradicionalizaciji nekih aspekata društva i kulture s jedne strane, a s druge strane obnavljanju, reinterpretaciji i stvaranju novih kulturnih praksi i tradicija sa svrhom definiranja identitetnih obilježja pojedinih lokaliteta i regija koje je nastalo kao odgovor na globalizaciju i ujednačavanje kultura kojima je zahvaćena moderna Hrvatska.

Regionalno bogatstvo hrvatskoga kulturnog prostora

Klasična hrvatska etnologija seljaštva, na čelu s Milovanom Gavazzijem, identificirala je tri hrvatske regionalne kulture, a one manje ili više odgovaraju trima zemljopisnim regijama: jadranskoj, panonskoj i središnjoj planinskoj. U etnološkoj terminologiji govorimo o **jadranskoj, panonskoj i dinarskoj inačici hrvatske tradicijske (seljačke) kulture** ili o **mediteranskome, srednjoeuropskome i balkanskome kulturnom krugu** (Gavazzi 1991; Čapo Žmegač et al. 1998). Neki su autori u novije vrijeme izdvojili središnju Hrvatsku kao zasebno kulturno područje na kojemu se susreću panonska, alpska i dinarska kultura (Vitez i Muraj 2001). Riječ je o povijesnim kulturnim obrascima koji se znatnije mijenjaju od sredine 20. stoljeća, a ovdje ćemo ih opisati u obliku u kojemu su postojali početkom toga stoljeća.

Različitost krajobraza rezultirala je specifičnim regionalnim kulturama hrvatskoga seljaštva. Prirodni uvjeti imali su presudan utjecaj na nastanak regionalnih seljačkih kultura, posebice u materijalnoj kulturi, odnosno u onim njezinim dijelovima koji su u izravnoj svezi s pedološkim uvjetima prostora (gospodarstvo i prehrana, seljačka kuća, materijal za izradu odjeće). Primjerice, odjeća koja je prije stotinjak godina očigledno odvajala seljački društveni sloj od ostaloga pučanstva u Hrvatskoj bila je gotovo u potpunosti izrađena u kućnoj radinosti, sve od materijala dobivenih gospodarskom djelatnošću (lan, konoplja, vuna, koža). Prehrana je također bila oslonjena isključivo na proizvode domaćega gospodarstva, a oni su odraz raznolikosti prirodne konfiguracije tla, stoga je i ona obilježena regionalnošću glede vrste korištenih namirnica i dnevnoga ritma blagovanja.

U panonskoj kulturnoj zoni, na sjeveru i u dijelu središnje Hrvatske, odlučujući su uvjeti za nastanak regionalnih kultura nizina i plodno tlo pogodni za uzgoj žitarica, lana, konoplje i bjelogorične šume te umjerena kontinentalna klima i bogatstvo voda. Područje je rasprostiranja dinarske kulture pretežito planinsko, s manje plodnoga tla, s velikim crnogoričnim šumama, planinskim pašnjacima i oštrijom klimom. Za Jadran su tipični sredozemna klima i vegetacija, nedostatak vode i prostranijeg zemljišta za uzgoj žitarica (→ *geografija*, str. 20). Na područjima istovjetnih prirodnih uvjeta nastale su manje ili više ujednačene tradicijske kulture čije granice nisu čvrste i nepropusne. Na rubovima su nastajali pojasevi miješanja tradicijskih kultura: primjerice u dalmatinskome zaleđu, Gorskom kotaru, na Žumberku i Banovini. Osim toga, povijesne političke granice također su obilježile kulturne obrasce i unijele razlike u tradicijskoj kulturi u područjima istovjetnih prirodnih uvjeta (primjerice, u Istri nekadašnja politička granica između Austro-Ugarske i Italije ostavila je trag i u elementima tradicijske kulture). Hrvatska je dakle kulturno heterogena i prošarana snažnim regionalnim identitetima. Nijedna od hrvatskih regionalnih kultura nije dominantna u nacionalnome kulturnom imaginariju pa bi hrvatsku tradicijsku kulturu bilo najbolje pojmiti kao heterogenu i pluralnu. Ona je rezultat prirodnih uvjeta, povijesnih kulturnih susreta, miješanja i prožimanja te utjecaja povijesnih političkih entiteta, što je uostalom obilježje i svih drugih nacionalnih kultura, koliko god nam se one monolitnima i jednoznačnima činile izvana. Pogledajmo sumarno njezina obilježja u prvoj polovici 20. stoljeća.

Panonsku kulturu karakterizirao je u gospodarstvu podjednak udio ratarstva (uzgoj žitarica i njihova obrada teškim drvenim plugom) i stajskoga stočarstva u kojemu je prevladavalo govedarstvo i svinjarstvo. Od krupne stoke dobivali su se gnoj, mliječni proizvodi, koža i meso, a služila je i za tegljenje.

Nije bilo jedinstvenosti u izgledu, građi i načinu gradnje seljačkih kuća: stijene su kuća u istočnim panonskim krajevima bile pretežito od prijesne opeke domaće proizvodnje, a u zapadnima od hrastova drva (čardaci) (→ sl. 1) ili od drvene okosnice ispunjene različitim materijalom (isprepletenom ljeskovinom, tesanim daskama ili prijesnom opekom) te ožbukane (→ sl. 2). Kuće su često imale trijem duž jednoga dijela ili ugrađen ulazni prostor, bile su pokrivene raženom ili pšeničnom slamom i šindrom, a nakon Drugoga svjetskog rata češće crijepom. Pokućstvo je bilo visoko. Na istoku, u bogatome slavonsko-srijemskome kraju obilježje je stanovanja mnoštvo posteljine izrađene od domaćega tkanja i bogato izvezene. Jastuka je bio tolik broj da su ponekad dopirali do stropa!

Sl. 1 Kuća, Blatnica, Pokuplje, 1923.

Sl. 2 Kuća, Bizovac, okolica Osijeka, Slavonija

U odjeći je prevladavala lanena (cjelokupnu preradu lana do tekstilne niti obavljale su žene), odnosno pamučna tkanina (industrijski proizvedena pamučna nit kupuje se od 19. stoljeća) izrađena od platna tkanoga kod kuće na horizontalnome tkalačkom stanu. U Slavoniji se svečane odjevne predmete od svile, platna ili baršuna vezlo i zlatnom žicom, na kožnate i suknene odjevne predmete prišivali su se raznobojni komadići sukna i kože, gajtani i stakalca (→ sl. 3a, 3b i 4). Prostranu platnenu obilno vezenu odjeću nisu krojili, nego bi je oblikovali spajanjem komada tkanine te stezanjem ili slaganjem u nabore (nekrojeno ruho). Mušku su odjeću nadopunjavali suknjeni prsluk s našivenim suknjenim aplikacijama, haljetak ispleten od tamnomodre vune s karakterističnom ukrasnom bordurom (*rekla, špencl*) i dugi zimski ogrtači od čohe ili krzna. Odjeća je sačuvana u mnogim lokalnim izričajima u kojima se mogu uočiti srodnosti s okolnim srednjoeuropskim panonskim prostorom, a u vezu napose motivi baroknoga podrijetla (→ sl. 5).

U prehrani pretežu mesna jela i jela od tijesta (rezanci, kuhane i pečene savijače – *štruklji, bučnica*; slatka tijesta kao *gibanica, bazlamača*), začini od svinjske masti i ljute paprike, suncokretovo i bučino ulje, variva od graha, kupusa, repe, bundeve, kaše od kukuruza (*žganci*), heljde ili ječma itd. Najčešće se konzumirala perad i svinjetina, svježje pripremljena ili (kod kuće) prerađena u suhomesnate proizvode – kobasice, krvavice, *kulen* (nadjeveno debelo crijevo), šunka, slanina, čvarci. Uobičajena su pića voda, vino i rakija.

U **dinarskoj** kulturnoj zoni osnovno je zanimanje stanovnika bilo stočarstvo, napose govedarstvo i ovčarstvo, dopunjeno ratarstvom (uzgoj ječma, zob, raži, krumpira). Tipičan oblik ovčarstva uključivao je sezonsko premještanje: ljeti se dio stanovništva s ovcima iz nizinskih sela dizao na pašnjake u planinu, zimi su se spuštali u toplije nizinske ili primorske predjele. Klasična je planina takva stočarstva bio Velebit, kamo su ljeti dolazili pastiri iz Like, Primorja i sjeverne Dalmacije. Pastirsko je stočarstvo dalo niz temeljnih obilježja toj kulturi: obilje vunene i kožne odjeće, mliječni proizvodi, pokretni lako prenosivi predmeti (primjerice torovi za stoku i pastirske kolibice). Pastirski način života s mnogo slobodnoga vremena rezultirao je razvojem umjetničkih vještina, kao što je rezbarenje u drvu, izrada instrumenata i sviranje.

Kuće, prizemnice ili zbog lokacije na prirodnoj padini polukatne zgrade, bile su drvene, u prvome redu hrastove, strmoga i visokoga krova, produženoga preko oplošja kuće radi zaštite drvenih stijena od oborina, pokrivene šindrom (daščicama). Drveno je pokućstvo bilo nisko i lako pokretno. Slič-

Sl. 3a Kožni ukrasi na prsluku,
okolica Vinkovaca, Slavonija

Sl. 3b Vez na ženskoj marami (zlatovez),
okolica Vinkovaca, Slavonija

Sl. 4 Muškarac u blagdanskome
kožuhu, okolica Vinkovaca, Slavonija

Sl. 5 Djevojka iz Bebrine, okolica
Slavonskog Broda, Slavonija

na se gradnja i kućno uređenje proteže i na susjedna bosanska područja. U tekstu je bila češća uporaba vune i tkanje na uspravnome tkalačkom stanu negoli uporaba lana i konoplje i tkanje na horizontalnome tkalačkom stanu kao u panonskoj kulturi. Odjeća je bila topla, s puno ukrasnoga veziva, suknjenih aplikacija i srebrnoga nakita. U ženskoj se odjeći isticala košulja od lana ili konoplje, vunena pregača s resama, kratki prsluk i bijela (za djevojke) ili modra (za udane žene) suknena haljina za zimu (→ sl. 6). Muškarci i žene nosili su široki tkani ili kožni pojas s metalnim ukrasima (svileni u svečanim prilikama) te opanke kojima je dio nad stopalom bio ispleten od tanke sukane ovčje kože. Karakteristično pokrivalo glave u dinarskoj zoni bila je crvena kapa od finijega kupovnog sukna, i za djevojke i za muškarce.

Glavni izvor prehrambenih namirnica dobivao se iz pašnjačkoga stočarstva: kravlje, ovčje i kozje mlijeko i sirevi (lički sir *škripavac*), ovčetina i kozletina, govedina. Kaše, prosene, ječmene (*prga*) i kukuruzne (*pura*), pripravljene s krumpirom (*krumpirašice*) ili jajima (*cicvare*) bile su uz grah, krumpir i kiseli kupus svakodnevno na jelovniku. Svakodnevna pića bila su voda, rakija, kiselo mlijeko itd.

Osnovni oblici gospodarstva u **jadranskoj** kulturnoj zoni bili su vinogradarstvo, maslinarstvo, voćarstvo i vrtlarstvo te morski ribolov. Masline, smokve, vinova loza i povrće uzgajalo se na malim terasastim parcelama ograđenima

kamenim ogradama (→ sl. 7a). Dobro je bio razvijen uzgoj ovaca i koza koje su davale neke karakteristične proizvode: posuđe izrađeno od životinjskih mješina, instrument *diple* s mijehom, vunu koja se tkala i ponekad valjala gaženjem nogama i sl. Planinsko transhumantno stočarstvo Dalmacije zahtijevalo je posebnu organizaciju i profesionalne pastire koji su ujedinjeni u tzv. *kumpaniju* ponekad putovali do planinskih pašnjaka sa stadima i do 10 000 ovaca.

Osnovni je građevni materijal kamen, koristio se kao građa za sve vrste nastambi. Gradilo se neobrađenim kamenom s vezivanjem (stambene zgrade) ili bez njega, tzv. tehnikom suhozida, kojoj su bili vični obični ljudi, kao i kamenom koji su obradili seoski majstori klesari. Suhozidom su građene ograde obradivih i pašnjačkih površina, *gromače*, te kružno-kupolasta poljska skloništa zvana *bunje*, *kažuni* i sl. (→ sl. 7b). Krovovi blagih nagiba

Sl. 7a Vinograd, okolica Primoštena, Dalmacija

Sl. 7b Poljsko sklonište – *kažun*, Istra

Sl. 8 Žene i muškarac iz Vrbnika, otok Krk, Hrvatsko primorje

(više)katnih priobalnih kuća bili su pokriveni kalanim neobrađenim vapnenačkim pločama dobivenima cijepanjem kamenih blokova, a u novije vrijeme preteže valjkasti crijep (*kupe*). Prizemlje je kuća zauzimalo spremište, takozvana *konoba*. Na otvorenome ognjištu s piramidalno građanim odvodom dima, koje se ponegdje zadržalo sve do sredine 20. stoljeća, nalazio se sredozemni ognjišni pribor (gradele, mijeh za raspirivanje vatre), a tipični inventar bile su i velike zemljane ili kamene žare za vodu, uljenice različita oblika za rasvjetu, *kamenice* klesane od jednoga bloka s kamenim ili drvenim poklopcem za pohranu domaćega maslinova ulja koje su ljudi toliko cijenili da su ga nazivali „blagoslovom božjim”.

Tradicijska muška odjeća počinje nestajati još u 19. stoljeću kad pomorci unose gradski način odijevanja. Tradicijska se ženska odjeća duže zadržala u uporabi, premda je i ona posve izgubljena na nekim dalmatinskim otocima već u drugoj polovici 19. stoljeća te je zamijenjena kupovnom odjećom. Sastojala se od platnene košulje i vunene gornje odjeće izrađene spajanjem uzdužno krojenih komada tkanine, tzv. *klinova*, ili od ravnih komada tkanine s naborima. Udane su žene omatale glavu pravokutnim komadom platna, ponegdje kupovnim rupcem. U nekim krajevima odjeća pokazuje sličnosti s dinarskim područjem. Odjeća jadranskoga pojasa bila je siromašnija vezom i tkanim šarama nego u drugim krajevima (→ sl. 8).

Jadranska je prehrana dio sredozemnoga kulinarskog kruga: pretežu lagana, biljna i riblja jela: *maneštre* (juhe od povrća), variva pripremljena na lešo, tj. kuhana i začinjena maslinovim uljem i češnjakom, i salate od samoniklih trava itd. Od riba, sipa, lignja, hobotnica i školjaka pripremaju se *buzare* i *brudeti*, one se peku na gradelama ili ispod *pek(v)e* (zvonolika keramička posuda za pečenje). Srdele konzervirane soljenjem, zvane *slane ribe*, bile su jedno od najzastupljenijih jela na skromnoj priobalnoj trpezi. Od mesa se najčešće pripremala ovčetina i kozletina (u suhome obliku poznata *kaštradina*), a od svinjetine se sušenjem na zimskim burama pravio *pršut* i *panceta*. Jela od tijesta (*lazanje*, *fuži*), valjušci od krumpirova tijesta (*njoki*) i kaše od kukuruznoga brašna ili krupice (*palenta*) bili su dodatak

prehrani. Najčešće se pilo razvodnjeno vino, *bevanda*, i rakija travarica, orahovica, lozovača itd.

Obilježja prostora i danas utječu na određene kulturne značajke i način života ljudi na području Hrvatske. Uz to, elementi tradicijske regionalne kulture igraju važnu ulogu u samoodređenju zajednica i iscrtavanju njihovih posebnosti u odnosu na druge zajednice u suvremenosti.

Povijesni kulturni slojevi i folklorne tradicije

Dok su gore opisani aspekti materijalne kulture čvršće vezani uz prirodna obilježja prostora, velik je dio sadržaja hrvatske tradicijske kulture baštinjen iz njezine slavenske osnovice te niza sastavnica koje je inkorporirala iz drugih kulturnih sfera: **mediteranske**, s osobitim utjecajem nasljeđa Rimskoga Carstva te kasnije Mletačke Republike koja je vladala većim dijelom priobalja do kraja 18. stoljeća, **starobalkanske**, napose ilirske sfere; **osmanske** (u starijoj literaturi zvane „turskoistočnjačka“) koja biva kraće ili duže vrijeme i politički gospodar nad dijelom hrvatskih teritorija te **srednjoeuropskih alpskih i panonskih** kultura koje se preklapaju s političkom dominacijom Habsburške dinastije (Gavazzi 1991) (→ *povijest*, str. 67). Uz to valja spomenuti presudan utjecaj što ga je na hrvatsku kulturu imala kristijanizacija i od 11. stoljeća pripadnost rimokatolicizmu, što prerasta u identitetno obilježje puka naspram istočnoga (ortodoksnog) kršćanstva i islamske vjeroispovijesti što se s Osman-skim Carstvom proširila susjednim područjima. Hrvatska je tradicijska kultura stoga amalgam nastao na slavenskim temeljima te hibridiziran starorimskim, kršćanskim, reformacijskim, renesansnim i baroknim utjecajima koji su se širili s europskih dvorova i gradova, osmanskim i utjecajima izvaneuropskih kultura koje dolaze putem pomorske tradicije priobalnoga stanovništva i od druge polovice 19. stoljeća snažne emigracije stanovništva, osobito iz priobalja i njegova zaleđa. Amalgamiranju je pridonijela mobilnost stanovništva i planska kolonizacija unutar političkih sustava u kojima su se hrvatske zemlje nalazile. Između ostaloga one su naseljene Nijemcima, Česima, Slovcima, Mađarima, Židovima, Srbima te nomadskim Romima. Stoljećima živeći jedne s drugima, te su skupine dijelile manje ili više sličan način života. Suradnja se odvijala u gospodarskoj domeni uz poštivanje uzajamnih razlika koje su proizlazile iz različite vjeroispovijesti i s njome povezanih običaja, jezika, ponekad različita zanimanja, ekonomske moći i društvenoga položaja.

Zbog svega rečenoga, a posebice uslijed antičke i kršćanske podloge hrvatske, bazično slavenske kulture, njezina smještaja na dodiru nekoliko političkih i kulturnih sfera te mobilnosti stanovništva u širem prostoru, nije neobično da gotovo sve hrvatske tradicije imaju analogije negdje u Europi: od Engleske i Španjolske, preko Francuske, Švicarske i Italije do Austrije, Mađarske i slavenskih zemalja središnje i istočne Europe, što će čitatelji iz tih zemalja zasigurno prepoznati u kratkome opisu odabranih hrvatskih folklornih tradicija.

Pretkršćanska slavenska vjerovanja i rituali inkorporirani su u kršćanstvo i transformirani u folklorne tradicije vezane uz slijed godišnjih doba, agrarnu godinu i katoličku liturgiju. U hrvatskim krajevima najbogatiji je sklop tradicija vezan uz Božić i Novu godinu, pokladno razdoblje te Uskrs.

Sl. 9 Ophod na Duhove: *ljelje* iz Gorjana, Slavonija

Sl. 10 Božićni ukras, Oroslavje, Hrvatsko zagorje, 1972.

Između njih nalazio se još niz datuma uz koje su se vezali različiti ophodi (procesije), uglavnom poznati u sjevernoj Hrvatskoj, u kojima se izriču dobre želje za urodom, obavljaju postupci sa zelenilom, pale krijesovi i slično: o Jurjevu, 1. svibnju (sv. Filip i Jakov), Ivanju (*ladarice* na sjeverozapadu Hrvatske), Tijelovu, Duhovima (*kraljice* ili *ljelje* u Slavoniji i Srijemu) (→ sl. 9).

Božićni su običaji bili čvrsto isprepleteni s novogodišnjima, o čemu svjedoči niz radnji vezanih uz želje za bogatom i dobrom godinom. Glavne prakse toga razdoblja bile su: kićenje zelenilom i drugim ukrasima, unošenje slame i priprema božićnoga stola, paljenje panja *badnjaka*, izricanje čestitki za dobrobit kućanstva te posjet božićnoga čestitara. Panj *badnjak*, često su to bila tri panja ili deblje grane, ceremonijalno se dopremao u kuću uz osobit pozdrav pri ulasku, nakon što se zapalio na ognjištu, posipalo ga se žitom, polijevalo uljem i vinom i izgovaralo obredne formule. Udaralo ga se tako da su frcale iskre, što se tumačilo željom da u kući bude blagostanje. Ostatci *badnjaka* odnosili su se u polja i vrtove s vjerovanjem u njihovu plodonosnu moć; isti je postupak primjenjivan i na grančice blagoslovljene na Cvjetnicu u uskrsnome sklopu običaja. Božićno kićenje zelenilom, grančicama crnogorice, bršljana, božikovine, javora, masline... bilo je općepoznato. U sjeverozapadnim krajevima radilo se o raskošnome ukrasu pričvršćenome iznad stola zvanome *kinjč* ili *cimer* (→ sl. 10). S vremenom taj oblik kićenja istisnulo je božićno drvce koje je do danas ostalo glavni simbol Božića. Na Badnju se večer jela riba ili se postilo, tek nakon povratka s polnoćne mise jelo se meso.

Sl. 11 Poklade: zvončari, okolica Kastva, 1993.

Uz Božić su bili vezani i posebni čestitari, obavezno muškarci, koji svojim dolaskom i čestitanjem žele zdravlje i plodnu godinu te za to bivaju darivani. Čestitanje se u nekim krajevima nastavljalo i poslije Božića. Čestitarski ophodi – *koleda*, *zvezdari*, *tri kralji*, *fijole* poznati su bili u svim hrvatskim krajevima, a zajedničko su europsko nasljeđe.

Pokladni period počinjao je iza Sveta tri kralja te kulminirao nekoliko dana prije početka korizme. *Karneval*, *mesopust*, *fašnik* (od njemačkoga *Fasching*) ujedno je naziv za pokladno razdoblje i naziv za pokladnu lutku. Dva su tipa karnevala: jedan je karakterističan za ruralne stočarske krajeve, prikazuje likove odjevene u ovčje runo s teškim zvonima obješenima o struk te drvenim ili kožnim maskama (npr. *zvončari* iz Kastva kod Rije-

ke (→ sl. 11). Drugi se veže uz urbane prostore i temeljno značenje ima u društvenoj kritici. Kulminira uništavanjem (paljenjem, utapanjem ili kako drugačije) pokladne lutke. Premda je s vremenom nestalo starih magijskih značenja ruralnih karnevala, a njihovi su sudionici postali dionicima urbanih karnevalskih povorki i pozornica (primjerice Rijeka, Samobor, Senj), ruralne pokladne skupine još uvijek izvode svoje rituale daleko od grada i turističkih znatiželjnika.

Običaji vezani uz Uskrs, od kojih su mnogi održani do danas, pokazuju dosta regionalnih specifičnosti. Prateći evanđelje i liturgiju Velikoga tjedna, obuhvaćaju razdoblje od Cvjetnice, nedjelje prije Uskrsa, do Uskrsnoga ponedjeljka. Na Cvjetnicu je do danas održano nošenje grančica na crkveni blagoslov. U prošlosti su bile regionalno specifične – drijenak i vrba u sjevernim krajevima, palma i maslina u priobalju, da bi danas i u urbanim sredinama kontinentalne Hrvatske maslinova grančica prevladala. Specifične su i poznate žalobne procesije bratovština (udruženja muškaraca sa svrhom promicanja vjerskoga života i dobrotvornoga djelovanja) i vjernika s križem u noći između Velikoga četvrtka i petka na srednjodalmatinskim otocima i ponegdje u priobalju, a za sjevernu Hrvatsku procesije na uskrsno jutro u slavu Isusova uskrsnuća. U nekim sjeverozapadnim krajevima na uskrsno se jutro palio krijes, *vuzmenka*, nazvana po kajkavskoj riječi za Uskrs, *Vuzem*. Na Veliki se petak održavao strogi post (ili u novije vrijeme jela se riba), na Veliku subotu bojila su se jaja prirodnim ili akrilnim bojama i ukrašavala starinskim tehnikama (primjerice *batik* tehnikom, tj. nanošenjem ukrasa voskom prije bojenja) (→ sl. 12), na uskrsno jutro s jajima se igralo. Posvuda je bila raširena izrada posebnih uskrsnih peciva i slatkoga kruha (s lokalno specifičnim nazivima *kuglof* u krajevima pod njemačkim utjecajem, *pinca* u krajevima pod talijanskim utjecajem) i nošenje hrane na blagoslov na Veliku subotu ili na Uskrs. Uskrsno blagovanje šunke, jaja, hrena i luka bilo je kulminacija uskrsnoga sklopa običaja, nakon kojega su slijedila posebna uskrsna kola (Čapo Žmegač 1997).

Sl. 12 Ukrašeno jaje, *pisanica*

Iz korpusa običaja koji slijede životni ciklus (porođaj, vjenčanje, smrt) izdvajamo svadbene tradicije (Vitez i Muraj 2001). Hrvatske svadbene tradicije bogate su u dvostrukome smislu. S jedne strane zapisi svjedoče o rastrošnosti i obilju prilikom svadbenih običaja, s druge one pokazuju iznimno veliko

mnoštvo svadbenih tradicija i njihovih regionalnih izraza. Stoga ih ovdje možemo prikazati samo u najkraćem mogućem obliku. Svadbeni su običaji, slični onima drugih slavenskih naroda, bili vrlo elaborirani sve do druge polovice 20. stoljeća. Sastavljeni su od nekoliko faza: odabir partnera (o kojemu, govoreći o razdoblju koje traje do polovice 20. stoljeća, odlučuju obitelji), predsvadbeni sastanci predstavnika obitelji (prošnja koju obavlja otac mladoženje, darivanje djevojke poslije prošnje, zaruke, *ugovor* tj. dogovaranje obveza darivanja i svadbene procedure), sama svadba (s točno uglavljenim tradicijskim protokolom i svatovskim dužnosnicima s posebnim ulogama u svadbi) i poslijesvadbeni običaji. Odvijali su se u kraćem ili duljem razdoblju u rasponu od nekoliko dana do nekoliko tjedana, mjeseci, pa i godina (razdoblje zaruka u priobalju moglo je trajati i nekoliko godina!). Regionalno su bili vrlo različiti i sadržavali su veći ili reducirani broj faza i niz obrednih radnji s ciljem postizanja plodnosti, primjerice simbolično udaranje mladenke, okretanje mladenke u smjeru kretanja sunca, stavljanje muškoga djeteta u mladenkino krilo prilikom dolaska u muževu kuću itd.

U nizu društvenih obilježja života na hrvatskome selu početkom 20. stoljeća valja spomenuti složene obitelji sastavljene od više bračnih parova i njihove djece, proširene u vertikalnoj (otac i majka žive zajedno s jednim ili više oženjenih sinova) ili u horizontalnoj liniji (oženjena braća i njihove obitelji žive zajedno). Takav je oblik obitelji u etnološkoj literaturi nazvan *zadruga*.

Sl. 13 Svirači na guslama, otok Korčula, Dalmacija, 1930.

One nestaju različitim tempom, najkasnije u dinarskim područjima.

Folklorna glazba i ples bili su utkani u svakidašnji život kao sastavni dio običaja tijekom godine i važnih događaja u čovjekovu životu (npr. svadba), javnih svečanosti, zabava mladih ili zajedničkoga rada obitelji, susjeda ili šire zajednice. Obilježja tradicijske folklorne glazbe i plesa regionalno su specifična. Za glazbenu tradiciju dinarskoga područja tipičan je poseban način glasnoga i snažnoga pjevanja, *ojkanje* (→ *glazba*, str. 280). Ka-

rakteriziraju ga melodijski ukrasi i potresanje glasom na slog „oj”, kao uvod, umetak ili pripjev pri izvođenju kratkih pjesama. Dulje pripovjedne pjesme (epske) izvodile su se uz pratnju svirkom na *guslama* – gudačkome glazbalu s jednom strunom rasprostranjenome na cijelom Balkanu (→ sl. 13). Guslari su bili iznimno cijenjeni izvođači. Njihovo uzvišeno svečano pjevanje više recitativnoga značaja odgovara sadržaju junačkih pjesama koje izvode. Dalmatinsko zaleđe, ali i Istra i neki otoci, svirali su u *diple* ili *mišnice*, dvocijevne svirale s udarnim jezičkom kao u klarineta, s mijehom ili bez njega. Za plesni repertoar dinarskoga područja tipično je kolo bez glazbene pratnje, poput *ličkoga*, *vrličkoga* ili *sinjskoga* kola. Izvodi se krupnim koracima i poskocima i uglavnom je popraćeno samo zveketom nakita i topotom koraka. U dalmatinskim urbanim sredinama pjevalo se troglasno i četveroglasno u skupinama od pet do osam muškaraca koji čine tzv. *klapu*, pa otuda i naziv *klapska pjesma* za te napjeve. U selima je plesove nekoć pratila svirka na *liri*, *lijerici*, gudačkome glazbalu s trima žicama proširenome nekoć duž cijeloga Jadrana koje danas postoji još samo na nekim otocima i u široj okolici Dubrovnika. Svirka na lijerici namijenjena je ponajprije glazbenoj pratnji plesa, npr. *linda* ili *poskočice*. Istarska i kvarnerska regija izdvaja se tzv. istarskom ljestvicom i puhačkim glazbalom tipa oboe, u lokalnim govorima zvanim *sopile* ili *roženice*, uz koje se plešu inače *baluna* i *tanca*. Bogatstvo istočne panonske regije ogleda se i u glazbi: nekoć se kolo plesalo uz puhačko glazbalo s mješinom zvano *gajde* koje je poznato kod mnogih europskih i izvan europskih naroda (→ sl. 14). Drugo je tipično glazbalo ne

Sl. 15 Tambure: *bisernica, brač, berda*

samo Slavonije nego i cijele Hrvatske *tambura*. Na područje Balkana unesena je s osmanskim osvajanjima, odakle se migracijama stanovništva našla i u sjevernoj Hrvatskoj, da bi se u 18. i 19. stoljeću formirala u sastave tambura različitih veličina i proširila Hrvatskom kao popularni oblik amaterskoga (građanskoga) muziciranja, ušavši pritom i u sferu folklorne glazbe širega područja središnje Hrvatske, te je u raznim periodima zadobivala status hrvatskoga nacionalnog simbola (→ sl. 15). Plesanje u *kolu* karakteristično je za

cijelo panonsko područje. I dok pjevanje toga područja u istočnome dijelu obilježava dijatonsko dvoglasje, sjeverozapadni dio Hrvatske (Međimurje, Podravina) ima posebnost u jednoglasnim napjevima. Karakteristični su instrumenti *citra*, *cimbal* i violina, potonji češće udruženi u sastave, dok se tamburaški sastavi javljaju tek oko 1930-ih (Čapo Žmegač et al. 1998; Vitez i Muraj 2001).

Mijene i tradicija kao baština transponirana u suvremeni život

Premda je procesnost stalno obilježje kulture, u razdobljima poslije Prvog, a posebice poslije Drugoga svjetskog rata dolazi do znatnih mijena u svim aspektima hrvatske kulture i društva. One su rezultat industrijalizacije, urbanizacije, sukcesije političkih sustava raznoga ideologijskoga predznaka u kojima su se nalazili hrvatski teritoriji te, u novije vrijeme, globalizacije (→ *povijest*, str. 84).

Dovoljno je pogledati izgled nekad arhitektonski prepoznatljivih područja da se uoče razmjeri mijene. S nestankom seoskih graditelja amatera, neprofesionalaca, odnosno seoskih obrtnika, majstora građevinara koji su posezali za neposrednim prirodnim resursima i gradili građevine prilagođene okolišu tradicijskim oblikovanjem volumena te stvarali osebujne stilo-

ve pojedinih područja naglašavajući regionalnu raznolikost, nestale su prostorne i arhitektonske značajke pojedinih regija (Vitez i Muraj 2001). Tako se u priobalju sve rjeđe grade kamene kuće, a izgled se novih građevina uniformira. Unazad dvadeset do trideset godina tzv. apartmanizacijom obale, odnosno nekontroliranom gradnjom velikoga broja apartmanskih kuća (s više stanova namijenjenih iznajmljivanju ili prodaji) i nepoštivanjem urbanističkih planova, dodatno je narušena nekad skladna slika primorskih krajolika (→ *geografija*, str. 23).

Svakidašnja i blagdanska seljačka odjeća kakvu poznajemo s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća bila je pretežito proizvedena kod kuće, uz neke uvezene dodatke, poput svilenoga rupca koji su dalmatinski pomorci donosili svojim ženama s Dalekoga istoka ili nakita u obliku srebrnih britvi s istočnoga Sredozemlja. Svečana je odjeća u estetskome smislu, kao i tradicijsko graditeljstvo, ostvarivala visoke domete (Vitez i Muraj 2001). U prvotnoj funkciji, kao svakidašnje i blagdansko ruho, seljačka je odjeća nestajala različitim tempom od 19. stoljeća nadalje, uslijed promjena u načinu života te nestankom domaće i obrtno proizvodnje. Zamijenjena je europskom gradskom odjećom, no svečana se seljačka odjeća do danas zadržala u posebnim i blagdanskim prigodama.

Jedna je takva prigoda i nacionalno prepoznata *Sinjska alka* (→ sl. 16), iznimno popularno natjecanje konjanika u skidanju obruča koje se svake godine oko blagdana i pod barjakom Velike Gospe (15. kolovoza) održava u mjestu Sinj u Dalmatinskoj zagori u znak pobjede nad Osmanlijama 1715.

Sl. 16 Sinjski alkari

godine. U mnogim priobalnim i otočnim mjestima bili su u prošlosti poznati razni oblici natjecanja koji su izvirali iz zabavnih i natjecateljskih viteških igara kakve su se tijekom srednjega vijeka igrale u raznim dijelovima Europe (sastojale su se od bacanja kamena ili koplja, gađanja mete ili skidanja obruča jahanjem ili trčanjem i sl.). Do danas je u Hrvatskoj opstala bez prekida Sinjska alka, dok je *trka na prstenac* u Istri (u mjestu Barban) nakon prekida u 18. stoljeću obnovljena 1976. godine. Svečana muška odjeća Cetinske krajine pojavljuje se prigodom trčanja Sinjske alke: prsluk od kupovne čohe prekriven s prednje strane nizovima srebrnih lijevanih polukugla (*toke*), srebrnim ili pozlaćenim pločama s poludragim kamenjem i sl.

Sl. 17 Božićne jaslce

Sl. 18 Sveti Nikola i Krampus

lazio se zastrašujući *Krampus* (→ sl. 18) u liku vraga okovana lancima. Kao i u scenografiji bečkih *Krampuskarti* početkom 20. stoljeća, i u hrvatskim je gradskim sredinama imao prijeteci izgled i kažnjavao je zločestu djecu,

Mijene možemo pratiti i na folklornim tradicijama. Već je spomenuto kako je ukrašeno, svijetleće božićno drveće iz viših slojeva europskoga društva utiralo put prema glavnome simbolu Božića u hrvatskim urbanim sredinama od 19. stoljeća, a potom i u ruralnima. Čak kad je u komunizmu Božić bio zanijan kao javni praznik, ideologija sekularne komunističke Nove godine i dalje se služila božićnim drvцем preimenovavši ga u *novogodišnju jelku*, zapisala je Dunja Rihtman-Auguštin (1995). Pod božićnim drvćem u suvremenome obiteljskom domu često se nalaze *jaslice* (→ sl. 17), likovni prikaz Kristova rođenja. U posljednjih dvadeset godina nezaobilazni element urbane ikonografije Božića u Hrvatskoj postao je adventski vijenac, „uvezen” iz Njemačke kao i božićno drveće stotinjak godina prije.

Premda je u božićno doba bilo poznato darivanje, npr. skupina čestitara koji su obilazili domove, ono nije bilo specifično usmjereno na djecu. Starije tradicije poznaju svetu Luciju (13. prosinca) i svetoga Nikolu (6. prosinca) kao darivatelje. U pratnji sv. Nikole nalazio se zastrašujući *Krampus* (→ sl. 18) u liku vraga okovana lancima. Kao i u scenografiji bečkih *Krampuskarti* početkom 20. stoljeća, i u hrvatskim je gradskim sredinama imao prijeteci izgled i kažnjavao je zločestu djecu,

dok je sv. Nikola darivao dobru. Među darivateljima spominje se i *Mali Isus* (njem. *Christkindlein*), proširen s njemačkoga protestantskog sjevera na katolički jug, stigao je s ostalim gradskim tradicijama i u hrvatske krajeve; dok je *Weihnachtsmann*, Božićni Čovjek, darivao djecu hrvatskih iseljenika u Njemačkoj i nakon obiteljskoga povratka u Hrvatsku. Posljednjih pola stoljeća, međutim, otvara vrata novim unosima, iz tako raznorodnih kultura kao što su američka – odakle nam dolazi *Santa Claus* (skraćeni oblik imena Nikolaus u Nizozemskoj i Njemačkoj) i sovjetska – odakle nam u 1960-ima stiže *Djed Mraz*! Sličnih ikonografija i uloga – darivanja djece u božićno-novogodišnje doba – ti su likovi trebali potisnuti katoličku tradiciju svetoga Nikole u doba u kojemu komunistička ideologija nastoji zamijeniti religijske tradicije svjetovnima. Kako god bilo, ona djeca čiji roditelji za vrijeme trajanja jugoslavenske države nisu zazirali od prakticiranja vjere bila su darivana dvostruko ili čak trostruko: od svete Lucije i(li) svetoga Nikole u vjerskome kontekstu te od Djeda Mraza u svjetovnome kontekstu, organiziranome u socijalističkim poduzećima. Zbunjenosti oko lika i imena božićnoga darivatelja u novije je vrijeme, nakon uspostave demokratskoga poretka, pridonio pokušaj da se ime, ali ne i ikonografija Djeda Mraza zamijeni imenom *Djed Božićnjak* (Rihtman-Auguštin 1995). No i tada se tradicijska kultura, u kojoj je u međuvremenu zaživio *Djed Mraz*, pokazala otpornom.

Premda su obrasci tradicijske kulture kakvi su nam poznati na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u doba kad je najveći dio stanovništva živio na selu, doživjeli promjene ili umnogome nestali, neke pronalazimo u suvremenim pojavama sve do danas, a vezani su uz smotre tradicijskoga folklora, a u novije vrijeme u kulturnoj produkciji festivala, sajmovi i sličnih manifestacija. Stoga suvremena hrvatska kultura, urbana i ruralna, unatoč inherentnoj mijeni nije lišena tradicionalnosti (Ceribašić 2009). Tradicionalno je u njoj prisutno u smislu u kojemu danas definiramo tradiciju kao baštinu – kao suvremenu konstrukciju i reinterpretaciju tradicije oslonjenu na prošlost da bi se tumačila i stvarala sadašnjost s identitetnom, turističkom, obrazovnom i zabavnom svrhom.

U prikazima tradicijske kulture na smotrama i festivalima tradicijske kulture, tim specifičnim uprizorenjima tradicijske kulture izvan njezina prvotnog/negdašnjeg konteksta, koji se u Hrvatskoj organiziraju od 1920-ih i 1930-ih, ali i poslije Drugoga svjetskog rata, od 1946. do 1952. te od 1960-ih godina do danas, pojavljuju se tradicijska odjeća, glazba, ples i prikazi običaja. Smotre su, prema Naili Ceribašić (2009), uvelike sudjelovale u profiliranju tradicijom ovjerenih žanrova, stilova i izvođača tradicijske glazbe. U

Sl. 19 Međunarodna smotra folkloru u Zagrebu

Sl. 20 Vinkovačke jeseni

prvoj Jugoslaviji (između dvaju svjetskih ratova) pridonijele su, uz pomoć stručnjaka etnologa, ujednačavanju nacionalne kulture; u drugoj su Jugoslaviji (1945. – 1990.) razvijale novu jugoslavensku i socijalističku kulturu ponad nacionalnih, regionalnih, kulturnih i inih razlika u društvu. Sama pak tradicijska glazba prakticira se u današnje doba u svezi sa smotrama folkloru

unutar glazbenih i plesnih sekcija amaterskih kulturno-umjetničkih društava (pripremanje za nastupe, nastupi) te se upravo smotre smatraju snažnom potporom njezinu očuvanju. Slično se može reći i za tradicijski ples i odijevanje koji prate nastupe na smotrama folkloru ili drugim oblicima priredaba oslonjenih na tradicijske oblike kulture. Ponekad takve priredbe, kao i djelatnost etnologa i folklorista, potiču ne samo održavanje, već i obnavljanje tradicijskoga korpusa. 1960-ih godina pokrenute su do danas aktivne smotre folkloru: *Međunarodna smotra folkloru* u Zagrebu (od 1966.) (→ sl. 19), regionalne smotre *Đakovački vezovi* (od 1967.) i *Vinkovačke jeseni* (od 1966.) (→ sl. 20). Nastupima na tim svečanim događajima nekadašnje tradicije prevrednovane su u baštinu, a njihovi nekadašnji nositelji postaju izvođači ponosni na svoju tradiciju, sada u funkciji baštine i simbola identiteta. Dobar primjer djelovanja i etnologa i smotri spomenuti su duhovski ophodi *ljelja* u Gorjanima kod Đakova u Slavoniji. Kao dio žive tradicije prestaju tijekom 1950-ih godina da bi već sredinom 1960-ih bili obnovljeni. Na poticaj etnologa osniva se lokalno kulturno-umjetničko društvo koje je otada nositelj gorjanske kulture i izvođač *ljelja* na raznim smotrama.

Uz seoska kulturno-umjetnička društva okupljena oko vlastite tradicije, 1950-ih i 1960-ih osnivaju se i gradski folklorni ansamblji. Najpoznatiji takav ansambl jest *Ansambl narodnih plesova i pjesama Hrvatske „Lado”*, osnovan 1949. (→ sl. 21), folklorni ansambl koji je svojim scenским prikazima hrvatske glazbene i plesne tradicije poznat i izvan granica Hrvatske.

Uz smotre, 1960-ih se godina osnivaju festivali koji promiču novo glazbeno stvaralaštvo temeljeno na tradiciji: *Festival dalmatinskih klapa Omiš* (1967.), *Festival kajkavske popevke* (Krapina, 1966.), *Festival tamburaške glazbe Jugoslavije* (Osijek, 1961.), *Melodije Istre i Kvarnera* (1969.), *Međimurske popevke* (Nedelišće, 1971.). Tradicija klapa i klapske pjesme oblikuje se sredinom 19. stoljeća, kada su se profilirali glazbeni identiteti malih mediteranskih gradića na hrvatskoj obali i otocima, posebice u Dalmaciji. Riječ je o stilu tradicijskoga homofonog pjevanja koji je evoluirao od tipično tradicijskoga oblika pjevanja skupine muških pjevača (*klapa*) do stručno postavljenoga, aranžiranoga i organiziranoga oblika pjevanja koje u današnje vrijeme biva

Sl. 21 Ansambl narodnih plesova i pjesama *Lado*

inovativno i može se ubrojiti u popularnu a ne u tradicijsku glazbu. Dok su stariji modeli klapskoga pjevanja isključivo vezani uz Dalmaciju, predstavljajući je simbolički i identitetški, ovaj noviji širi se i u druge hrvatske krajeve (→ *glazba*, str. 281).

Klasko pjevanje i neki drugi oblici tradicijske kulture dobili su dodatnu legitimaciju uvrštavanjem na popis zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara RH, što je stepenica prema predlaganju za upis na Reprezentativan popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva UNESCO-a. Na hrvatskome se popisu zaštićenih nematerijalnih kulturnih dobara nalazi više od 130 pojava tradicijske kulture, od kojih su neke spomenute i ovdje. Na UNESCO-ovim popisima, pak, nalaze se: klasko pjevanje, *nijemo kolo* Dalmatinske zagore, Sinjska alka, *ojkanje*, pokladni ophodi kastavskih *zvončara*, hvarska procesija u Velikome tjednu *Za križen, ljelje*, čipkarstvo (izrada hvarske, paške i lepoglavske čipke), izrada dječjih drvenih igračaka u Hrvatskome zagorju, *bečarac* (→ *glazba*, str. 280) istočne Hrvatske, medičarski obrt, dvoglasje tijesnih intervala u istarskoj ljestvici, festa Sv. Vlaha, zaštitnika Dubrovnika i mediteranska prehrana (v. kasnije).

Prevrednovanje tradicija i nositelja tradicija u novije se vrijeme zbiva i u sprezi s tzv. kulturnim turizmom. Nazvan „industrijom kulturne baštine”, on promovira festivale i sajmove kao novi žanrovski oblik života baštine s prezentacijama starih obrta, igara, prehrambenih navika, interak-

tivnih rekonstrukcija prošlosti: Rimljana, srednjega vijeka, predindustrijskih vještina i obrta ruralne kulture te gradskih obrta kasnoga 19. stoljeća. Neke su od poznatijih manifestacija *Špancirfest* u Varaždinu (→ sl. 22) (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012) i *Markov sajam* u Zagrebu. Oba su posveta tradicijskoj ikonografiji i kostimografiji sajmovanja i trgovanja na glavnim gradskim prostorima čime se gradovi u jedno-me kraćem razdoblju pretvaraju u muzeje na otvorenome i time izdvajaju iz užurbana-noga modernog dnevnog ritma. Drugim sredstvima, pokladnim povorkama i scen-skim zbivanjima, ponekad s međunarodnim sudjelovanjem, gradovi kao Rijeka, Senj i Samobor također se na neko vrijeme,

Sl. 22 *Špancirfest* u Varaždinu

za „vladavine karnevala”, izdvajaju iz svakidašnjega života u zimsko doba, a neki (Senj) i u ljetno doba.

Tijekom vremena i karakteristična tradicijska prehrana u Hrvatskoj postaje sve važnijim i uočljivim čimbenikom lokalnoga i regionalnoga identiteta te se osobito kroz turističku ponudu, koja poseže za izvornim i autentičnim lokalnim resursima i oznakama, reinterpreтира u simbole pojedinih mjesta te užih i širih regija. Lokalni poduzetnici upravo su u gastronomiji pronašli privlačne čimbenike turističkoga razvoja, s time u vezi procvat doživljavaju gastronomske priredbe u organizaciji lokalnih uprava: primjerice *Marunada* na Kvarneru, *Dani tartufa* u Istri i turističko-kulinarska priredba s nekoliko desetljeća dugom tradicijom *Kaj su jeli naši stari* u Vrbovcu kraj Zagreba. Slične manifestacije potiču razvoj obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i proizvodnju namirnica iz prirodnih resursa kraja. Time se obnavlja i ekološka proizvodnja i način razmišljanja, koji su prema Aleksandri Muraj bili osnova tradicijskoga načina života i gospodarenja (Vitez i Muraj 2001). Premda su zahtjevi vremena i interesi industrijskih proizvođača doveli do zapuštanja tradicijskih obrazaca razmišljanja o prirodi, ti recentni procesi, inspirirani tradicijskim nasljeđem i potragom za autentičnošću, revaloriziraju ekološki način razmišljanja.

Nacionalni popis zaštićenih nematerijalnih dobara na kojemu su se našli i neki prehrambeni proizvodi, između ostaloga slavonska kobasica *kulen*, lički sir *škrpavac*, paški sir, zagorski *štrukli* (→ sl. 23), kao i popis UNESCO-a na kojemu su i *paprenjaci* iz Hrvatskoga zagorja (kao proizvod medicinarstva) i mediteranska prehrana u cjelini (prijedlog potpisuje nekoliko zemalja: Cipar, Grčka, Hrvatska, Španjolska, Italija, Maroko i Portugal) pridonose poticanju razvoja gastronomije, prepoznavanju odnosno definiranju određenih lokaliteta i regija njihovom gastronomijom. Na nacionalnoj pak razini

Sl. 23 *Štrukli*

Sl. 24 *Purica s mlincima*

Sl. 25 Čobanac

Sl. 26 Pašticada

nije moguće izdvojiti tipično hrvatsko kulinarstvo ili jelo, no jela regionalne provenijencije, kao što su jedno od najpoznatijih svečanih jela zagrebačke okolice *purica s mlincima* (→ sl. 24) (mlinci su prilog od beskvasnoga tijesta) ili slavonski *čobanac* (→ sl. 25) (gulaš od više vrsta mesa) i *fiš* (riblji paprikaš), odnosno dalmatinska *pašticada* s njokima (→ sl. 26) (pirjana govedina uz dodatak povrća, suhih šljiva, slanine i crnoga vina) nadrastaju lokalne i regionalne prostore postajući dostupna i prepoznatljiva u cijeloj Hrvatskoj. U posljednjih dvadesetak godina iznimno se razvila proizvodnja hladno prešanoga maslinova ulja (poznata istarska, krčka, bračka ulja itd.) te vinarstvo i prateća kultura s pretegom bijelih u kontinentalnome, a crnih vina u primorskome dijelu zemlje. Od etabliranih vina i vinogorja spominjemo ona Baranje, Iloka u Srijemu, Kutjeva u srednjoj Slavoniji, Plešivičkoga prigorja u okolici Zagreba, istarska i dalmatinska vina (pelješka, hvarska).

Ovaj pregled tradicija u suvremenosti završit ćemo spominjanjem jednoga predmeta građanske odjeće, kravate, koji itekako ima veze s nekadašnjim tradicijskim ruhom. U selima zagrebačke okolice te u Slavoniji i u Baranji momci su ispod ovratnika košulje vezali crveni svileni rubac (→ sl. 27). Taj

Sl. 27 Muškarac iz Šestina, Zagrebačko prigorje

Sl. 28 Kravata kao dio povijesne vojne odore

Sl. 29 Suvremena kravata

dio odjeće hrvatskih seljaka preko hrvatskih je vojnika u Tridesetogodišnjem ratu (17. stoljeće) (→ sl. 28) ušao u francusku visoku modu kao detalj koji se nosio „à la croate”, odakle dobiva naziv kravata (→ sl. 29). Tijekom duga procesa nastajanja moderne kravate hrvatski seljački *rubec* ili *poša* doživio je niz transformacija i ušao u građansku modu, čime se s relativno uskoga zemljopisno definiranoga prostora Hrvatske globalno proširio. Zanimljivo je da u hrvatsku građansku modu kravata nije dospjela izravno prihvaćanjem detalja tradicijske muške odjeće, nego posredno iz europske građanske kulture.

Hrvatski identitet(i): otvorenost, uključivost, tolerancija

Temeljem hrvatske etnografije i njezinih opisa regionalnih inačica tradicijske hrvatske kulture u trima zemljopisnim regijama Hrvatska se unutar sebe pokazuje kao kulturno heterogena zemlja s tri inačice tradicijske kulture: mediteranskom, srednjoeuropskom i balkanskom inačicom. Njima valja pridodati četvrti izvor kulturne heterogenosti koji se u novije vrijeme derivira iz donedavno izvanteritorijalnih hrvatskih kultura – onih koje su tijekom desetljeća, pa i stoljeća, postojale *izvan* hrvatskoga državnog teritorija, npr. u Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Kosovu i u hrvatskim dijasporama na svim kontinentima (→ *povijest*, str. 59). Procjenjuje se da Hrvatska sa samo oko 4,2 milijuna stanovnika ima oko 2,5 milijuna iseljenika i njihovih potomaka (izvor: Državni ured za Hrvate izvan RH). Povratkom iseljenika i doseljavanjem njihovih potomaka u drugoj, trećoj ili čak četvrtoj generaciji, ti se donedavno izmješteni ljudi naseljavaju u raznim hrvatskim krajevima, donoseći svoj vlastiti specifični jezik (arhaičan, ispremiješan sa stranim riječima) i hibridne oblike kulture nastale u generacijama održavanome transnacionalnom društvenom prostoru koji ih je povezivao sa zemljom podrijetla. Hrvati koji se vraćaju u Hrvatsku ne samo da pridonose pluralizaciji hrvatske kulture već i stvaranju čvršćih mostova prema društvima i kulturama iz kojih dolaze. To čine i doseljeni bosanski, hercegovački, vojvođanski i kosovski Hrvati.

Kako je već rečeno, nijedna od triju regionalnih tradicijskih hrvatskih kultura ne dominira na nacionalnoj razini. No, kada se analiziraju samopredodžbe o pripadnosti i identitetu, moguće je uočiti razdoblja u kojima su politika i ideologija davale prednost jednome od triju hrvatskih identi-

teta. Analizirajući predodžbe Balkana u hrvatskoj javnosti 1990-ih, Dunja Rihtman-Auguštin (2000) pokazuje kako stereotipu Balkana kao bauka, stereotipu koji je sveprisutan u Hrvatskoj devedesetih godina prošloga stoljeća (→ *povijest*, str. 52), prethodi cijelo stoljeće promjenjivih predočaba o Balkanu kao manje ili više pozitivnome i poželjnome prostoru i pripadnosti. Tako je, primjerice, ideolog Hrvatske seljačke stranke i „otac” hrvatske etnologije Antun Radić smatrao da je *sreća i nesreća svih Hrvata svezana sa srećom i nesrećom naše braće na Balkanu* koji da bi mogao biti „hrvatska Amerika”! Početkom 20. stoljeća, hrvatski pisac Antun Gustav Matoš prizivao ga je kao simbol demokracije i slobode, da bi samo nekoliko desetljeća kasnije Miroslav Krleža imao ambivalentan odnos prema istome (→ *književnost*, str. 185)! Kulminaciji negativnih predočaba o Balkanu i negiranju hrvatskih pripadnosti tome kulturnom krugu svjedočili smo 1990-ih. Te mijene i predodžbe o pripadnosti govore u prilog suvremenih teorijskih polazišta da su pripadnosti i identiteti subjektivne i društveno konstruirane predodžbe koje se oslanjaju na skup ideja o sebi formiranih tijekom povijesti zajednice.

Samopredodžbe mogu biti i posve suprotstavljene, pa će hrvatski seljački pokret dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća, na tragu njemačkoga romantizma, gajiti sliku o Hrvatima kao o dobroćudnim i miroljubivim seljacima, bivšim kmetovima, dok je slika istih kao ratnički nastrojenih hajduka i uskoka vezana uz jedan drugačiji model definiranja europskih „divljaka” na obalama Jadrana koji nam je poznat kao morlakizam.

Po svome smještaju na *razmeđu* (raskrižju) europskoga Zapada i Istoka (→ *geografija*, str. 10; → *povijest*, str. 54), hrvatski je prostor oduvijek bio izložen različitim utjecajima. I premda se taj zemljopisni položaj tijekom povijesti češće pretvarao u područje sukoba, bilo je i povijesnih razdoblja kad je upravo taj položaj vodio građenju *mostova* između Zapada i Istoka, zbog čega je i dolazilo do različitih narativnih predočaba simboličnoga identiteta Hrvatske kao *raskrižja*, *mosta* i *predziđa* (Žanić 2003). Upravo zbog tih različitih shvaćanja možda bi za oznaku položaja Hrvatske valjalo rabiti termine „*stjecište*” ili „*dodir*” koji su neutralniji i ne impliciraju ni razdvojenost ni povezanost, a mogu implicirati i jedno i drugo. U raznim političkim raspravama dionici rasprave priklonit će se ili metafori spajanja ili metafori razdvajanja, ovisno o svojim političkim stajalištima i trenutačnim odnosima moći i relevantnim drugima spram kojih se Hrvatska i Hrvati definiraju: Austrijancima, Mađarima i Mlečanima u daljoj, te Srbima u bližoj prošlosti.

U kulturnome smislu položaj na stjecištu rezultirao je otvorenošću i uključivošću hrvatske kulture i društva. Naime, upravo etnografska građa

pokazuje da su hrvatske regionalne kulture komunicirale sa širim europskim i inim područjima kulture, primale i prenosile utjecaje i pritom se uzajamno obogaćivale. Pa stoga, bez obzira na podrijetlo aspekata hrvatske kulture, sve što građani Hrvatske danas prakticiraju, bez obzira na njihov etnički identitet (jesu li Hrvati ili pripadnici srpske, romske, slovačke, češke, mađarske, njemačke ili neke druge manjine), i ne ukidajući njegove posebnosti, čini hrvatsku kulturu.

Otvorenost i ukljuživost hrvatske kulture i identiteta ne impliciraju samo različite razine i sve inkluzivnije koncentrične krugove identiteta: lokalni, regionalni, etnički, nacionalni, nadnacionalni identitet stanovnika Hrvatske, nego i *paralelizam identiteta* razvidan kod Hrvata izvan Hrvatske. Hrvatski iseljenici, a napose njihovi potomci, bilo da žive u Hrvatskoj, Njemačkoj, Australiji, Kanadi, SAD-u, Argentini, Čileu ili Južnoafričkoj Republici, imaju dvostruke identitete, istodobno i hrvatski i onaj države i(li) nacije u kojoj žive, i time se ponose! Potomci su hrvatskih iseljenika po svojem identitetu i pripadnosti i jedno i drugo, uz to što su i građani svijeta. Te Hrvate kozmopolite mogli bismo nazvati *kroatopoliti*. Njihovi su identiteti otvoreni i inkluzivni. Zbog svojega transnacionalnog iskustva oni ne funkcioniraju po logici „ja sam ili jedno ili drugo”, nego po logici „ja sam i jedno i drugo”, a možda i još nešto treće: pripadnik supkulture mladih, profesionalne ili rodno markirane skupine i sl. Stoga upravo među tim mladim ljudima hrvatskoga podrijetla, odraslima i školovanim u inozemstvu, u zemljama u koje su se iselili njihovi roditelji i predci, a koji učenjem hrvatskoga jezika te životom u Hrvatskoj žele pridonijeti njezinu razvoju, leži potencijal da se proširi ideja o otvorenosti, ukljuživosti i tolerantnosti Hrvata i hrvatskoga identiteta. Ujedno je u njima i potencijal da se Hrvatska oslobodi parohijalnoga kompleksa i straha da će se pluralni hrvatski identiteti rastočiti i nestati u dodiru s drugim kulturama i narodima ili nadnacionalnim tvorevinama kao što je Europska unija.

Literatura i izvori

- Ceribašić, N. 2009. *Festivalizacija hrvatske tradicijske glazbe u 20. stoljeću*. U: *Hrvatska glazba u 20. stoljeću*, ur. Jelena Hekman i Vesna Zednik. Zagreb: Matica hrvatska, 241–266.
- Čapo Žmegač, J. 1997. *Hrvatski uskrсни običaji: korizmeno-uskrсни običaji hrvatskog puka u prvoj polovici XX. stoljeća: svakidašnjica, pučka pobožnost, zajednica*. Zagreb: Golden marketing.
- Čapo Žmegač, J. et al. 1998. *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gavazzi, M. 1991. *Baština hrvatskoga sela*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
- Rihtman-Auguštin, D. 1995. *Knjiga o Božiću: Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. Zagreb: Golden marketing.
- Rihtman-Auguštin, D. 1996. *Christmas in Croatia*. Zagreb: Golden marketing.
- Rihtman-Auguštin, D. 2000. *Hrvatski prijevor: Mediteran–Dunav–Balkan*. U: *Ulice moga grada*. Beograd: XX vek, 237–255.
- Rihtman-Auguštin, D. 2004. *Myth and Politics: Anthropologising Croatian Ethnology*. Aldershot: Ashgate.
- Kelemen, P. i Škrbić Alempijević N. 2012. *Grad kakav bi trebao biti: Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Vitez, Z. i Muraj, A. (ur.) 2001. *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zagreb: Barbat et al.
- Žanić, I. 2003. *Simbolični identitet Hrvatske u trokutu – raskrižje-predziđe-most*. U: *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo: Institut za istoriju, 161–202.

Sažetak

Zemljopisni smještaj Hrvatske u srednjoj i jugoistočnoj Europi odredio je Hrvatsku kao panonsku, mediteransku i balkansku zemlju. Klasična hrvatska etnologija seljaštva identificirala je, sukladno takvu položaju, jadransku, panonsku i dinarsku inačicu hrvatske tradicijske (seljačke) kulture. Riječ je o povijesnim kulturnim obrascima koji se znatnije mijenjaju od sredine 20. stoljeća, a posebice su bili razvidni u materijalnoj kulturi, odnosno u onim njezinim dijelovima koji su u izravnoj svezi s pedološkim uvjetima prostora (gospodarstvo i prehrana, izgled seljačkih kuća, materijal za izradu odjeće i sl.). Velik je dio sadržaja hrvatske tradicijske kulture baštinjen iz njezine slavenske osnovice te niza sastavnica koje je inkorporirala iz drugih kulturnih sfera. Hrvatska je tradicijska kultura stoga amalgam nastao na slavenskim temeljima te hibridiziran starorimskim, kršćanskim, reformacijskim, renesansnim i baroknim utjecajima koji su se širili s europskih dvorova i gradova, osmanskim i utjecajima izvaneuropskih kultura koje dolaze putem pomorske tradicije priobalnoga stanovništva i od druge polovice 19. stoljeća snažne emigracije stanovništva, osobito iz priobalja i njegova zaleđa. Amalgamiranju je pridonijela mobilnost stanovništva i planska kolonizacija unutar političkih sustava u kojima su se hrvatske zemlje nalazile. Kulturni je regionalizam do danas prisutan u Hrvatskoj i u smislu identitetnih iskaza stanovnika pojedinih regija i u smislu nekih kulturnih obilježja i načina života. No gotovo polustoljetni jugoslavenski komunistički poredak u kojemu se nalazila Hrvatska nakon Drugoga svjetskog rata pridonio je ujednačavanju kulturnih obrazaca, a znatnije ih je i izmijenio, s jedne strane kontrolom i cenzurom osobito vjerskih i nacionalno obojenih praksi, a s druge strane uvođenjem novih, radničkoj državi i komunističkoj ideologiji primjerenijih svjetovnih rituala. Od stjecanja neovisnosti pak svjedočimo retradicionalizaciji nekih aspekata društva i kulture s jedne strane, a s druge strane obnavljanju, reinterpretaciji i stvaranju novih kulturnih praksi i tradicija sa svrhom definiranja identitetnih obilježja pojedinih lokaliteta i regija koje je nastalo kao odgovor na globalizaciju i ujednačavanje kultura kojima je zahvaćena moderna Hrvatska.

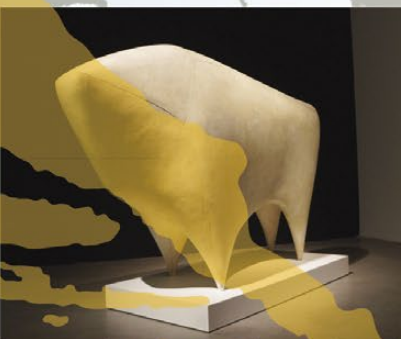

Miljenko Jurković

Umjetnička baština Hrvatske

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.09>

Uvod

Umjetnička baština Hrvatske bogata je i raznovrsna, no fragmentarna, ovisna o povijesnim gibanjima i dugim procesima koji su bitno utjecali na standarde umjetničke produkcije, a još više i na njezinu očuvanost. Tako su pojedina razdoblja bila više destruktivna nego kreativna, poput onoga seobe naroda u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku, kada u sjevernoj Hrvatskoj i razgradnja i rušenje postojećega postaju redovita pojava, ili poput dugoga razdoblja osmanskih provala kada je u skladu sa strategijama ratovanja porušen, s jedne ili druge strane, velik broj spomenika. Takva su razdoblja definitivno obilježila monumentalni pejzaž Hrvatske: u sjevernoj Hrvatskoj dominiraju spomenici gotike i baroka, u Dalmaciji antike, kasne antike, ranoga srednjeg vijeka, renesanse, u Istri antike i kasne antike. No unatoč vjekovnim razaranjima koncentracija spomeničke baštine u Hrvatskoj prilično je velika. Gustoća spomenika na području Hrvatske za razdoblja do romanike jedna je od većih u Europi.

Gibanja u povijesti umjetnosti, kreativnost i narudžbe ovisile su umnogome o strateškome položaju hrvatskih povijesnih prostora. A Hrvatska se nalazi na oduvijek strateški važnome prostoru. Dovoljno je navesti nekoliko činjenica da se u to uvjerimo. U kasnoj antici gotovo sve seobe naroda odvijale su se preko sjevernohrvatskih panonskih prostora, što je bitno utjecalo na migracije i rušenja spomeničke baštine. Godine 395. car Teodozije podijelio je Rimsko Carstvo na Istočno i Zapadno, s granicom koja se pruža tokom rijeke Drine do Bokokotorskoga zaljeva. Time je za sljedeća stoljeća i tisućljeća uspostavljena granica između istoka i zapada Europe, između dva civilizacijska kruga, kasnije i dvije religijske opcije (→ *povijest*, str. 54). To je dakako imalo golem utjecaj na umjetničku baštinu, transfere ideja, oblika i umjetnika.

Dva su aspekta bitno odredila kulturne dosege stanovnika Hrvatske tijekom povijesti. Prvi je u svakome slučaju činjenica da su se Hrvati doselili u prostor Rimskoga Carstva koji je već bio urbaniziran, visokih civilizacijskih dosega, s razvijenom infrastrukturom, i već kršćanski. To je za posljedicu imalo rano pokrštenje Hrvata, preuzimanje latinskoga jezika u službenoj komunikaciji, kao i brzo prilagođavanje urbanom načinu života. Drugi je aspekt jednako važan za umjetnička ostvarenja. Rekosmo već da se Hrvatska nalazi na razmeđu istoka i zapada, ali i sjevera i juga Europe. Tu su se nužno preplitali svi mogući utjecaji, oni mediteranski kao matični i oni srednjoeuropski, od kasnoga srednjeg vijeka nadalje. Položaj Hrvatske između srednjovjekovnih velesila uvjetovao je dotok ideja, oblika i umjetnika i s Istoka i sa Zapada, a u pojedinim razdobljima i arapskih i osmanskih. S druge strane hrvatski su prostori granična odnosno periferijska sredina prilično udaljena od kreativnih centara, što je sve za posljedicu imalo stapanje raznolikih utjecaja u često vrlo originalne kreacije i djelovalo kao svojevrsni *melting pot*.

Naravno, intenziteti nisu bili jednaki tijekom svih povijesnih razdoblja. Tijekom prethistorije *vučedolska se kultura* našla u središtu ključnih događanja zbog snage svoje metalurgije. U doba Rima Dalmacija i Panonija bile su važne provincije Carstva, u kasnoj antici i u prvome zlatnom dobu Bizanta obala je bila ključna. U ranome srednjem vijeku, kao i u 11. stoljeću, Hrvatska je stiješnjena između velesila koje prema njoj pokazuju velik interes iz političkih i vjerskih razloga te znatno investiraju u njezin prostor. Tako su zapravo tijekom starijih povijesnih razdoblja hrvatski prostori u žarištu kulturnih događanja, a umjetnička djela vrhunskih dosega. No već od 12. stoljeća ti isti prostori postupno postaju provincija u kojoj će se tek ponekad događati umjetnički bljeskovi najviše razine. Takvi se mogu pronaći u 13. stoljeću s majstorom Radovanom, sredinom 15. stoljeća kada se u jadranskoj Hrvatskoj stvaraju vrhunska djela rane renesanse koja se u nas pojavljuje odmah nakon prvih talijanskih centara, gotovo pola stoljeća prije nego u ostatku Europe. Mogu se pratiti na opusima velikih umjetnika koji u 16. stoljeću odlaze raditi za naručitelje u Italiji, Ugarskoj i drugdje, a jednako je i u doba baroka, tako da možemo ustvrditi da se još jedna velika hrvatska povijest umjetnosti skriva u najvećim kreativnim centrima Europe.

Uopće, što se valorizacije umjetničke baštine Hrvatske tiče, ova će je svojevrsna kratka antologija hrvatske umjetnosti nastojati osvijetliti, ali i kontekstualizirati. Svijet ju je tijekom povijesti prepoznavao zapošljavajući hrvatske majstore, a danas se djelomično valorizira i uvrštavanjem pojedinih hrvatskih spomenika, poput Eufrazijeve bazilike u Poreču, povijesnih jezgri Dubrovnika, Splita i Trogira te šibenske katedrale, na liste svjetske baštine UNESCO-a.

Hrvatski prostori prije Rimljana

Početke umjetničke djelatnosti na tlu Hrvatske nalazimo od razdoblja neolitika (mlađe kameno doba), obilježenoga sjedilačkim životom uobičajenim od 5. tisućljeća pr. Kr., iako se i u ranijim tragovima ljudske prisutnosti na hrvatskim prostorima u doba paleolitika (starije kameno doba) raspoznaju rudimentarni kulturni običaji, kao kod neandertalaca iz Krapine (lat. *homo Krapiniensis*) ili lovaca iz Vindije i Veternice kod Zagreba.

Sl. 1 Posuda u obliku golubice iz Vučedola, Zagreb, Arheološki muzej

Sl. 2 Keramička posuda iz Vučedola, Zagreb, Arheološki muzej

Ti se prvi umjetnički iskazi prepoznaju ponajviše u kulturnim predmetima poput ženskih figurica kao simbola kulta plodnosti. Nalazimo ih u raznim neolitskim kulturama, poput one iz Smilčića kod Zadra, koja pripada *danilskoj kulturi*, ili one iz Sarvaša, koja pripada *starčevačkoj kulturi*, ili pak onima iz Vučedola, djelima *vučedolske kulture*. Keramičke posude, one grublje za svakodnevnu uporabu i one finije, često kultne i obredne namjene, pokazuju raznolikost dekoracija karakterističnih za svaku od kultura koje nalazimo na hrvatskim prostorima, a izvedene su ugrebavanjem, urezivanjem, rovašenjem i inkrustacijama. Obredne posude, poput *ritona iz Smilčića* (4. tisućljeće pr. Kr.), pokazuju zavidnu zanatsku vještinu. Najznačajnija je eneolitska kultura Vučedolska (3500. – 2300. pr. Kr.) koja je doživjela ogroman prosperitet zahvaljujući metalurgiji. Umjetnički dometi raspoznaju se na znamenitoj *Vučedolskoj golubici* (2000. pr. Kr.), keramičkoj posudi u obliku ptice (→ sl. 1). *Vučedolski kalendar* (2600. pr. Kr.), posuda na kojoj su simbolički prikazane ritmičke mijene godišnjih doba sa simbolima sunca i zvijezda Orion, vjerojatno je najstariji poznati astronomski kalendar (→ sl. 2).

U metalnome dobu na hrvatskim prostorima žive ilirska plemena: Histri (Istra), Liburni, Japodi, Delmati (Dalmacija) i Iliri, a u 4. st. pr. Kr. nakratko prodiru Kelti. Prostore jadranske Hrvatske tada obilježavaju utvrđena naselja – gradine, poput Monkodonje pokraj Rovinja ili Nezakcija pokraj Pule. Uz proizvodnju prvo brončanoga, a onda i željeznoga oružja i nakita i dalje se djelomice radi u glini, poput **ženskoga idola iz Dalja** kod Osijeka (1500. pr. Kr.). Mnogi umjetnički predmeti podsjećaju na veze s arhajskom umjetnošću Grčke, poput **brončanoga konja iz Dalja** (6. – 5. st. pr. Kr.). Japodi su razvili zanimljive brončane kape s resama, a posjedovali su i izvanrednu vještinu u oblikovanju ljudskoga lika, kako svjedoči **glava od jantara iz Kompolja** kraj Otočca (500. pr. Kr.). Jantar je onamo dospijevao preko razvijenih trgovačkih putova koji su spajali Baltik s Mediteranom svjedočeći o raslojavanju društvenih elita i u jadranskim kulturama. O vezama s grčkim i etruščanskim svijetom svjedoče i kamene skulpture iz 6. i 5. st. pr. Kr. pronađene u Nezakciju.

Antika – Grci i Rimljani na istočnome Jadranu

Dok je u ilirskome zaleđu još trajalo mlađe željezno doba, prvi su, dakle, kontakti s Grčkom arhajskoga doba uspostavljeni. No grčko se naseljavanje događa tek početkom 4. st. pr. Kr. kada Grci iz Sirakuze 389. godine osnivaju *Issu* (Vis). Kolonija *Pharos* (Stari Grad na Hvaru) osnovana je 385. godine, a u idućim stoljećima i kolonije *Korkyra Melaina* (Korčula), *Tragurion* (Trogir), *Epetion* (Stobreč) i emporij *Salonae*. Time na ovim prostorima započinje pisana povijest, a s njom i antička urbana civilizacija. Issa i Pharos podižu se prema grčkoj urbanoj matrici: pravilan geometrijski raster ulica prilagođen konfiguraciji terena, agora, lučki sklopovi, trgovine, javne zgrade, hramovi i teatri. Oba su grada kovala i vlastit novac, a pod njihovim su utjecajem s kovanjem novca u 2. st. pr. Kr. započeli i ilirski vladari u zaleđu.

Umjetnička djelatnost svedena je na manje kvalitetne predmete umjetničkoga obrta, dok su se luksuzniji primjerci uvozili, a nalazimo ih uglavnom kao grobne priloge pripadnika društvene elite. Tako se fino oslikane keramičke posude uvoze iz Grčke, iz korintskih i atičkih radionica, kao i iz južne Italije, poput **posude za vodu (hidrije) iz Isse** (4. st. pr. Kr.), oslikane u tradiciji grčkoga crvenofiguralnog slikarstva. Grobnim prilozima pripadaju i tanagra figurice od terakote koje prikazuju žene ili mitološke likove, pronađene u nekropolama helenističkoga razdoblja (3. i 2. st. pr. Kr.).

Sl. 3 Reljef s likom Kairosa, Trogir, muzej samostana benediktinki sv. Nikole

Sl. 4 Apoksiomen, brončani kip atleta

Reprezentativna grčka skulptura relativno je slabo sačuvana, no uvezeni primjerci pokazuju visoke zahtjeve pripadnika lokalnih elita. Mramorni reljef **Kairosa**, boga sretnoga trenutka, iz Tragurija (3. – 2. st. pr. Kr.) vrhunski je izveden reljef, rađen prema Lizipovu Kairosu (→ sl. 3). Brončana **glava božice Artemide iz Isse** (4. st. pr. Kr.), uz visoku razinu izrade, u skladnome oblikovanju detalja ljudskoga lika pokazuje otvorenost praksitelovskim utjecajima, a ujedno je i jedna od rijetkih originalnih grčkih bronci. Brončana statua **Apoksiomena** (mladića koji se struže nakon natjecanja) jedno je od najboljih ostvarenja grčke skulpture (→ sl. 4). Pronađena u podmorju Maloga Lošinja kao dio potonuloga brodskog tereta, vjerojatno je putovala do vile nekoga uglednika. Kip se pripisuje Lizipovu krugu, no još nije razriješena dvojba nije li možda riječ o njegovu originalu ili o mogućoj rimskoj kopiji.

Grčke istočnojadranske kolonije samostalnost gube u vrijeme Pompejeva sukoba s Cezarom 48. godine pr. Kr.

Nakon dugih i krvavih ratova sa starosjediocima, konačno su u doba Augusta, nakon Drugoga panonskog ustanka (6. – 9. g.) svi prostori današnje Hrvatske potpali pod rimsku vlast: Istra je postala X. italskom pokrajinom, a sjeverni dio Hrvatske priključen je provinciji Panoniji. Vojnom silom Rim je učvrstio čitav prostor, zaštitio ga vojnim logorima, izgradio cestovnu mrežu, proveo centurijaciju terena koja je omogućila podjelu zemlje kolonistima i veteranima, proveo romanizaciju. Postojeća naselja pretvorena su u rimske gradove i osnovana su nova, a tridesetak je gradova Istre, Liburnije i Dalmacije dobilo rimsko građansko pravo.

Gradovi su opasani zidinama i kulama, opremljeni popločenim ulicama, kanalizacijom, forumima, hramovima, teatrima i amfiteatrima te termama. Uglavnom su imali pravilan raster ulica s forumom i kapitolijem s hramovima na sjecištu glavnih ulica *cardo* i *decumanus*, dok su prostore između ulica zauzimale *insulae*, stambeni blokovi zatvoreni prema ulici i rastvoreni oko središnjih dvorišta s trijemovima i atrijem. Takav je oblik gradova sačuvan u Poreču (*Parentium*) i Zadru (*Iader*), no neki su gradovi poput Pule (*Pola*) i Trogira (*Tragurium*) sačuvali predrimsku organizaciju prostora.

Središte provincije Dalmacije nalazilo se u Saloni, a važni su gradovi *Pola*, *Aenona*, *Scardona*, *Jader*, *Narona* i *Epidaurum*. Manje ih je istraženo

u unutrašnjosti Dalmacije (*Aequum, Asseria, Burnum*) i Panoniji (*Siscia, Mursa, Cibalae*). Dok su građani živjeli u stambenim blokovima, dotle su u pejzažu nicali veliki ladanjski i upravno-gospodarski kompleksi – vile, među kojima i oni najreprezentativniji, poput kompleksa u uvali Verige na Velome Brijunu.

Sl. 5 Pula, hram Rome i Augusta

Sl. 6 Pula, amfiteatar

Najviše je spomenika toga doba sačuvano u Puli (*Pola*): dvojna gradska vrata (***Herkulova*** i ***Dvojna***), ***slavoluk Sergijevaca*** (1. st.), ***Augustov hram*** (1. st.) na forumu (→ sl. 5), dva kazališta te amfiteatar (80. g.) (→ sl. 6) koji su dali podići carevi iz dinastije Flavijevaca i koji je jedan od najočuvanijih u rimskome svijetu i ukupno šesti po veličini. Amfiteatar je djelomično očuvan i u Saloni, gradu s 40 000 stanovnika, gdje su otkopani i ostatci gradskih zidina s kulama i vratima (*Porta Caesarea*), hramovi, teatar, akvedukt i terme.

Rimska skulptura, uglavnom kultnoga i političkoga karaktera, uvozila se iz produkcijskih centara u sve dijelove Carstva. Carske statue u funkciji carskoga kulta nalazimo u većem broju u Naroni (Vid kraj Metkovića) i Aenoni (Nin). One su iz 1. stoljeća, a među njima se kvalitetom ističe glava Oktavijana Augusta (30. – 20. pr. Kr.) iz Osora. Glava mlade žene, ***Salonitanka*** (1. – 2. st.) iz Salone, identificirana kao supruga cara Karakale, lijep je primjer fine modelacije i naturalizma stila. Statue bogova također su česta tema uvezenih skulptura: ***Minerva*** (2. st.) iz Varaždinskih Toplica (*Aquae Iasae*) ili ***Dijana*** iz Sinja (3. st.) iz Male Azije, glava ***Herkula*** (2. st.) iz Čitluka (*Aequum*) kopija je Skopasova kipa iz grčke Atike, skladno proporcionirana ***Venera s Amorom*** (1. st.) koja se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu ponajbolji su primjeri.

Sl. 7 Sarkofag dobrog pastira, Split, Arheološki muzej

Velik je broj nadgrobnih spomenika, stela i sarkofaga s portretima pokojnika. Od 2. st. uvoze se rimski i antički sarkofazi poput sarkofaga s erotima u berbi grožđa (3. st.). Vrhunskoj produkciji pripadaju **sarkofag s prikazom lova na kaledonskoga vepra**, **sarkofag s prikazom Meleagrove lova**, **sarkofag Hipolita i Fedre**, a oni kasniji, kao što su **sarkofazi Dobrog pastira** iz Salone (4. st.) (→ sl. 7) i **sarkofag prijelaza preko Crvenoga mora**, navješćuju novu, kršćansku eru.

Kasna antika – procvat kršćanske umjetnosti

Krajem 3. st. Rimsko Carstvo obilježava duboka gospodarska, socijalna i duhovna kriza, a nekoliko je događaja odredilo i daljnja kretanja u umjetničkom stvaranju: car Dioklecijan uvodi novi sustav vlasti, tetrarhiju, car Konstantin 313. godine proglašava kršćanstvo slobodnom religijom, car Teodozije krajem 4. st. proglašava kršćanstvo državnom religijom, a 395. godine dijeli Carstvo na Istočno i Zapadno. „Barbarski” su narodi na granicama Carstva, prodiru i unose nesigurnost.

Sl. 8 Dioklecijanova palača u Splitu, idealna rekonstrukcija prema E. Hébrardu

Krajem 3. st. Dioklecijan gradi pokraj Salone palaču u kojoj boravi od 305. godine nakon što se povukao s carskoga prijestolja (→ sl. 8). **Dioklecijanova palača** po obliku je kombinacija rimskoga vojnog logora – *castruma* i rezidencijalne vile. Unutar zidina palače ulice *cardo* i *decumanus* pravilno dijele prostor na južne carske apartmane, središnji kulturni dio s peristilom, tri hrama i carevim mauzolejom te na gospodarske i vojne zgrade. Car je bio pokopan u mauzoleju koji je kasnije, kada se iz palače razvio grad Split, pretvoren u katedralu.

Glavni grad provincije Dalmacije, Salona, prihvatio je kršćanstvo vrlo rano. Oko grobova mučenika iz 4. st. koji su stradali za Dioklecijanovu

proгона (*Domnius* – Dujam, *Anastasius* – Staš, kasnije zaštitnici Splita) na grobljima Kapljuč, Manastirine i Marusinac građene su bazilike. Biskupski kompleks Salone uz rub grada činile su dvojne bazilike (lat. *basilicae geminae*) podignute jedna uz drugu, a takve su postojale i u drugim središtima poput Pule, Nezakcija, Poreča i Osora. I u ostalim biskupskim centrima urbani fokusi nisu više bili forumi već katedralni sklopovi, često građeni na rubovima gradova, rijetko na samome forumu kao u Zadru, gdje je uz katedralu očuvan i izvorni oblik krstionice.

Sl. 9 Poreč, Eufrazijeva bazilika, interijer

Sl. 10 Poreč, biskupska palača, dvorana na katu

Najveću raskoš postigle su crkvene građevine u doba istočnorimskoga cara Justinijana u drugoj trećini 6. st. Najljepši je primjer gotovo u potpunosti sačuvana u izvornome obliku *Eufrazijeva bazilika* u Poreču. Njezinu opremu – mramorne oplata, stupove i kapitele biskup Eufrazije dao je dopremiti iz radionica na Mramornome moru, a ponajbolji majstori izradili su štukature, mramorne oplata s raznobojnim kamenom i sedefom, skulpture, mozaičke prikaze u apsidi i mozaičke podove. Mozaici u apsidi Eufrazijane jedni su od najbolje sačuvanih mozaika kasne antike uopće (→ sl. 9). Prikazuju u središtu apsida Bogorodicu na prijestolju s malim Kristom, okruženu anđelima i svecima, a pokraj njih je i biskup Eufrazije s modelom crkve u rukama. Kompleksu pripada i krstionica, atrij, trolisna memorija i nešto ranija druga crkva. No daleko najveću važnost ima u potpunosti sačuvana biskupska palača s velikom dvoranom za primanje na katu (→ sl. 10) u kojoj su porečki biskupi boravili u kontinuitetu od Eufrazija u 6. st. do kraja 20. kada je u njoj uređen muzej. To je ujedno i jedina biskupska palača iz kasne antike uopće koja je sačuvana do krova.

Sl. 11 Pula, Sv. Marija Formosa,
bočna kapela

Još jedna izvanserijska građevina pokazuje domete prvoga zlatnog doba Bizanta. To je crkva sv. Marije Formose u Puli, velika bazilika s dvije križne kapele, od kojih je jedna sačuvana, raskošno opremljena štukaturama i mozaicima (→ sl. 11).

Prvo zlatno doba Bizanta završit će vrlo brzo nakon smrti cara Justinijana 568. godine kada Langobardi ulaze u Italiju, kao što i Slaveni ulaze u Dalmaciju početkom 7. st.

Predromanika – Hrvatska između dviju velesila

Kulturnu povijest hrvatskih prostora u ranome srednjem vijeku umnogome je odredio njihov geostrateški značaj. Prelazak granice Rimskoga Carstva na Dunavu značio je za sve novopridošle etnikume ulazak u prostor civiliziranih rimskih pokrajina Panonije i Dalmacije. U provinciji Dalmaciji rimska je infrastruktura ostala gotovo netaknuta, no prostor Panonije osjetio je posljedice migracija koje su se u valovima događale od 4. do 10. stoljeća.

Nakon pada Sirmija 582. godine Avarima i Slavenima bio je otvoren put prema Jadranskomu moru, prema bogatoj rimskoj provinciji Dalmaciji. Novi stanovnici zatekli su već posustajući, premda još posve srede kasnoantički urbanizirani pejzaž. Gradovi Panonije bili su na ranjivijem položaju još u doba seobe naroda, a potom se inkorporiraju u avarsku državu – kaganat. Antički gradovi na obali, *villae* na otocima i zaleđu, *castra* (utvrde) iz 6. st., a napose čitava Istra, bili su pošteđeni jakih razaranja početkom 7. stoljeća. Salona, glavni grad provincije, napadana i rušena, ostala je bez ključnih segmenata uprave koja se preselila u obližnju Dioklecijanovu palaču rađajući novi, srednjovjekovni grad Split.

Obalni su gradovi bili zadnji funkcionirajući ostatak bizantskih posjeda na Jadranu. Tijekom 7. i većega dijela 8. st. i oni su dijelili sudbinu opće krize, potencirane prekidom trgovinskih veza s unutrašnjošću i zamiranjem cestovnoga prometa te nestankom kršćanskoga zaleđa. Umjetnička djelatnost svodi se tada na popravljjanje starih crkava, a katkad su se i antičke zgrade prenamjenjivale za crkvene potrebe, za što u Splitu ima najviše primjera – prenamjena Dioklecijanova mauzoleja u katedralu, Jupiterova hrama u krstionicu te hodnika nad sjevernim ulazom u palaču u crkvu sv. Martina.

Pojava Franaka, nove europske velesile, na jadranskome prostoru krajem 8. st. uvela je prostore bivših provincija Panonije i Dalmacije na zapadnoeuropsku političku scenu. Nakon osvajanja Istre 788. godine, potom i rušenja avarskoga kaganata 796. godine, u čemu su im pomogli i Hrvati, franačka se vojska pojavljuje pred bizantskim gradovima priobalja. Franački sukobi s Bizantom, koji su završili 812. godine Aachenskim mirom, imali su dalekosežne posljedice na čitav prostor, kako u političkome, tako i na likovnome planu. Dok je Istra izravno uklopljena u franački imperij, u provinciji Dalmaciji pod franačkim utjecajem došlo je do stvaranja hrvatske kneževine (*Ducatus Chroatae*). Priobalni gradovi Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor ostali su pod bizantskom upravom (→ *povijest*, str. 66). Južnije od hrvatske kneževine formirane su manje kneževine koje sredinom 10. st. bizantski car Konstantin Porfirogenet naziva Sklavinijama: Pagania, Zahumlje, Travunja i Duklja.

Te povijesne okolnosti jasno ukazuju na to koliko je složen i dug bio proces akulturacije novopridošloga etnika. No one govore mnogo više o različitostima pojedinih prostornih cjelina, različitostima utjecaja i različitome udjelu kasnoantičke mediteranske baštine u umjetničkim ostvarenjima. Karolinški su utjecaji bili najjasniji u Istri i hrvatskoj kneževini, a oni bizantski u obalnim gradovima Dalmacije i južnim sklavinijama. Ipak, u likovnim je umjetnostima kasnoantička baština odigrala ključnu ulogu. Ona je kroz spomenike 6. st. postojala na cijelome teritoriju. Isto je tako kasnoantička i klasična rimska baština bila ključnim segmentom karolinške ideje obnove (lat. *renovatio*) u centrima Carstva. Zato umjetnost u okviru Carstva stilski obilježavamo pojmom karolinška umjetnost, a ona na njegovoj periferiji, pa tako i na hrvatskim prostorima, pokazuje jedinstvenu stilsku pripadnost umjetnosti predromanike.

Istarski je monumentalni pejzaž obilježen karolinškim utjecajima. Karolinzi su svoju vlast učvrstili izgradnjom utvrđenih naselja (Dvigrad, Bale, Guran) i uspostavom sjedišta u kojemu stoluje knez i biskup u Novigradu. Novigradska katedrala sačuvala je kriptu (→ sl. 12) koja je kopija one u Akvileji. Uopće, u Istri se grade crkve kakve susrećemo u sjevernoj Italiji, poput dvoranskih crkava s tri apside (Dvigrad) ili centralne križne crkve s

Sl. 12 Novigrad, katedrala, kripa

Sl. 13 Sv. Toma kod Rovinja

tri apside poredane na poprečnome kraku (Sv. Toma kod Rovinja (→ sl. 13), Sv. Klement u Puli). Kasnoantičke tradicije ogledaju se pak u trobrodnim bazilikama s tri izvana poligonalne a iznutra polukružne apside, poput Sv. Marije Velike kraj Bala.

Rijetki tragovi fresko slikarstva, poput fresaka u Sv. Sofiji u Dvigradu ili onih na otočiću Sveti Andrija pred Rovinjem iz 9. st., ukazuju na karolinške odraze mekom obradom i kolorizmom.

A kolorističke efekte nekadašnjih podnih mozaika preuzela je skulptura. Rijetki su, dakako, monumentalni primjeri poput **biskupske katedre u Poreču** (→ sl. 14)

ili pak **sarkofaga iz Bala** (→ sl. 15). Uglavnom se radi o liturgijskome namještaju kojim su opremane crkve. Neki su predmeti importi iz susjednoga Cividalea, poput **ciborija biskupa Mauricija** u Novigradu (→ sl. 16), a najzaokruženiji

Sl. 14 Poreč, biskupska katedra, Muzej biskupije

Sl. 15 Bale, župna crkva, sarkofag

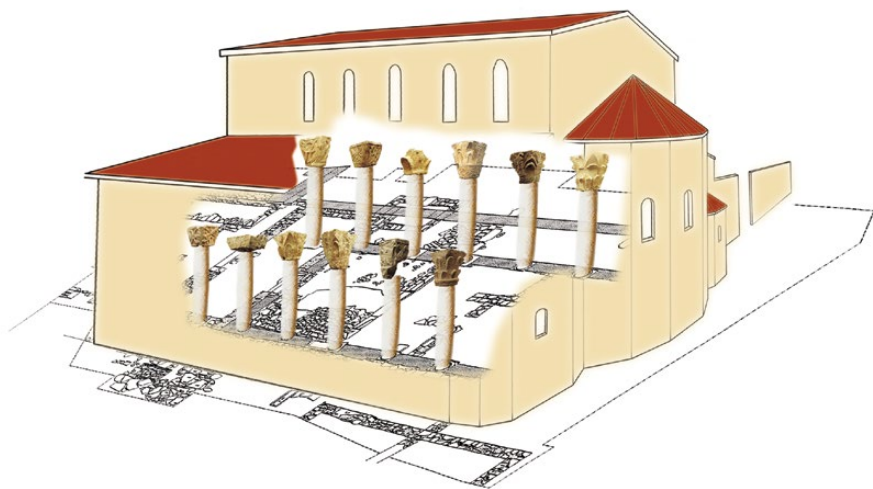

Sl. 16 Novigrad, ciborij biskupa Mauricija, novigradski lapidarij

opus ima **Majstor kapitela iz Bala** koji radi, osim u Balama, u Guranu, na Sv. Tomi kod Rovinja, u Novigradu, Sv. Sofiji u Dvigradu. Dobio je ime po najreprezentativnijem djelu, **kapitelima iz Vele Gospe kod Bala** (→ sl. 17). U stilscome pogledu njegova je skulptura vrlo ekspresivna, s velikim plohamu prazne pozadine, vrlo mekoga, zaobljenog klesanja. Sličnu ekspresivnost dosežu reljefi iz crkve u Valbandonu kod Pule. Na jednome od pluteja prikazane su ptice koje flankiraju križ, a plutej je komponiran po modelu zlatnoga reza.

Umjetnička djelatnost u gradovima bizantske Dalmacije i na prostoru južne Dalmacije počiva na kasnoantičkim izvorštima, uz kratkotrajni upliv Karolinga na samome početku 9. st. Svakako je najimpresivnija crkva sv. Trojstva

(sv. Donata) u Zadru koju je na razmeđi 8. i 9. st. dao izgraditi biskup Donat (→ sl. 18). Ona svojim dimenzijama, posebno promjerom, nadjačava sve slične građevine ranoga srednjeg vijeka na jadranskome prostoru. Jedinstvena i najmonumentalnija u hrvatskim prostorima, crkva sv. Trojstva usporediva je s dvorskim kapelama svojega doba, poput one najpoznatije Karla Velikoga u Aachenu.

Sl. 18 Zadar, Sv. Donat

Biskup je opremio katedralu i novim liturgijskim namještajem. Neki dijelovi, poput propovjedao-nice, ukazuju na bliske veze s Cividaleom. Većinu skulptura kleše radionica koja djeluje u drugoj polovici 8. st., a čije karakteristike možda najbolje oslikava sarkofag s kraja 8. st. kroz strah od praznine (lat. *horror vacui*) potpunim ispunjenjem kadra plitkoreljevnim motivima iz kršćanske simbolike (križ, palmete, stablo života, arkada, rozeta, kalež, golubice, pauni itd.) vegetabilnoga i zoomorfnoga karaktera, uz gubljenje figurativnosti te dvodimenzionalnim tretiranjem plohe.

Sl. 19 Split, sarkofag nadbiskupa Ivana, krstionica katedrale

U Splitu, drugome po važnosti gradu bizantske Dalmacije, djeluje klesarska radionica koja oprema katedralu novim marmornim namještajem iste dekoracije kao i **sarkofag nadbiskupa Ivana** koji je u teškim vremenima obnovio crkvenu organizaciju (→ sl. 19). Repertoar je vrlo karakterističan, s prepoznatljivim ukriženim ljiljanima u kasetama.

Stotinjak malenih crkava u dalmatinskim gradovima i na otocima pripada najraznovrsnijim tipovima, često pod bizantskim utjecajem, po-

Sl. 20 Sv. Mihajlo nad Stonom

put južnodalmatinskoga kupolnog tipa koji sažima longitudinalni ustroj jednobrodnih crkvice s centralnim naglaskom kupole u središnjem traveju (Sv. Mihajlo nad Stonom, → sl. 20). Drugi oblici svjedoče o jakoj kasnoantičkoj tradiciji, poput crkava šesterolisnoga oblika i njegovih varijanti (Sv. Krševan u Zadru, Sv. Marija Stomorica i Sv. Trojica u Splitu, → sl. 21, Sv. Marija u Trogiru). Skulptura se svodi na opremanje crkava oltarnim ogradama, a često i ciborijima nad oltarom ili krstionicom (Rab, Novalja, Zadar, Trogir i Kotor).

Sl. 21 Split, Sv. Trojica

Na periferiji karolinškoga svijeta, na granici s Bizantom, u zaleđu obale formira se početkom 9. st. kneževina pod nazivom *Ducatus Chroathiae*. Posredstvom Franaka, a iz Akvileje, u ranome 9. st. dolazi i do pokršćavanja Hrvata. Pokršćena je bila samo društvena elita, vladar i njegovi dostojanstvenici. Rijetki sačuvani predmeti zlatarstva svjedoče o snažnoj karolinškoj prisutnosti. U prvome redu to su predmeti liturgijskoga karaktera, poput pozlaćene rovašene kadionice iz Stare Vrljke (→ sl. 22) i dva ninska relikvijara, jednoga u obliku škrinjice, drugoga u obliku torbice, koje su vjerojatno donijeli misionari (→ sl. 23). Oni su uglavnom germanskoga podrijetla. Ostavili su i pisanih tragova, poput đakona i potom prezbitera Gumpertusa koji je u Bijaćima kraj Trogira dao preurediti crkvu sv. Marte.

Unatoč dominantnome karolinškom utjecaju Hrvati su bili baštinici i bizantske kulture. Hrvatske su plemkinje nosile bizantski nakit, poput onoga pronađenog u Trilju. Luksuzni predmeti poput staklenih čaša i boca te nakit pokazuju i ukorijenjenost mediteranske kulture.

U prvoj polovici 9. st., u misionarskome dobu, crkve imaju oblike bliske onima koje susrećemo na sjevernotalijanskome prostoru. To su trobrodne bazilike na stubovima s pravokutnim svetištem (Sv. Marta u Bijaćima) ili s apsidama utopljenima u začelni zid (Sv. Marija na Crkvini u Biskupiji). Ta je crkva bila mauzolej hrvatskih vladara, o čemu svjedoče ukopi, dijelom u sarkofazima, dijelom u zidanim grobnicama, dostojanstvenika s punom opremom, poglavito s mačevima i pozlaćenim ostrugama (→ sl. 24). Zapadno zdanje ispred crkve (njem. *westwerk*) svjedoči o usvajanju kultnoga ceremonijala vezanoga uz karolinški dvor, a dokazuje da se i u Hrvatskoj u „najvišem sloju” arhitekture (zadužbine kneževa i dostojanstvenika, mauzoleji vladara) organizacija duhovnoga života već u prvoj polovici 9. st. uređivala prema karolinškomu uzoru.

Crkve su opremane liturgijskim namještajem koji su izrađivali različiti majstori kojima ne znamo imena. Stoga su njihovi opusi definirani opisno. **Trogirska klesarska radionica**, koja je raspoznata u Trogiru, trogirskome Malom Polju, Kljacima kod Drniša, šesterolisnoj crkvi u Brnazama kod Sinja, lokalitetu sv. Lovre u Morinju kod Šibenika i Pađenima kod Knina, proizvodila je relativno prosječnu skulpturu, a kompozicijske sheme greda oltarnih ograda povezuju njezinu djelatnost sa sjevernim Jadranom. U

Sl. 22 Cetina kraj Vrlike, kadionica

Sl. 23 Nin, relikvijar sv. Azela, Riznica župne crkve u Ninu

Sl. 24 Biskupija kod Knina, Crkvina, crkva sv. Marije, ostruge i dijelovi garniture za zakopčavanje iz groba u sarkofagu u središnjem dijelu mauzoleja, Split, MHAS

Sl. 25 Koljani, oltarna ograda, rekonstrukcija, Split, MHAS

rolinšku ideju *renovatio* (i Karlo Veliki pokopan je u antičkome sarkofagu). Karakterizira ga korištenje gustoga geometrijskog prepleta i specifična plastička obrada ptica debelih nogu.

Uzlet umjetničke djelatnosti očigledan je u drugoj polovici 9. st. u doba kneževa Trpimira (846. – 864.) i Branimira (879. – 892.). Osnovana je i Ninska biskupija kao prvo središte Crkve u Hrvata (→ *povijest, str. 61*). Njezin je biskup upravljao čitavim područjem hrvatske države. Ninski je biskup bio podložan akvilejskomu patrijarhu, a sam je Nin bio pod jakim utjecajem Zapada.

Svakako valja naglasiti da je najviši društveni sloj njegovao visoku kulturu i pismenost. Konačno, velik broj natpisa vladara i dostojanstvenika na oltarnim ogradama zavjetnih i privatnih crkava govori o posve prihvaćenu latinitetu (→ *jezik, str. 146*). Dvor kneza Trpimira i njegov odnos spram obalnih bizantskih gradova sredinom 9. st. opisuje monah Gottschalk, crkveni disident koji je bio prokazan zbog svoje teorije o predestinaciji.

Sl. 26 Sv. Spas na vrelu Cetine

prvoj polovici stoljeća djelovao je i **Majstor Koljanskoga pluteja** čija je djelatnost raspoznata u Crkvini u Biskupiji, crkvi u Koljanima (→ sl. 25) koja ima zvonik na pročelju i ranokršćanskoj crkvi u Galovcu kod Zadra koja se tada preuređuje. Taj je majstor isklesao u Galovcu i Crkvini dva sarkofaga iz antičkih arhitrava, koristeći i njihovu prvotnu dekoraciju, što je tipično za ka-

A kad u kontekstu općih europskih prilika 879. godine na vlast u Hrvatskoj dolazi knez Branimir, vrijeme je doista optimalno. Već oslabljena moć ranije podijeljenoga Franačkog Carstva omogućila mu je samostalno vođenje politike.

Obnovu starih i izgradnju novih crkava potiču sami vladari (Trpimir, Branimir, Muncimir (→ *povijest, str. 61*) ili pak župani (Gastika, Priština, Godečaj), čija su imena ostala zabilježena na natpisima na oltarnim ogradama. Stare ranokršćanske crkve dobi-

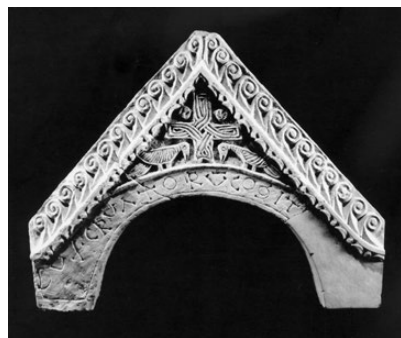
vaju nov liturgijski namještaj. Među novoizgrađenima prevladavaju dva arhitektonska modela: šesterolisti (Kašić, Pridraga) i presvođene crkve s oblim kontraforima i *westwerkom* (Lopuška glavica u Biskupiji, Sv. Spas na vrelu Cetine (→ sl. 26), katedrala u Biogradu, Sv. Cecilija u Biskupiji).

Sve su te crkve datirane natpisima donatora na oltarnim ogradama, a klesarske su nam radionice poznate bolje nego u drugim dijelovima Hrvatske. **Klesarska radionica iz doba Trpimira** definirana je prema natpisu na oltarnoj ogradi iz Rižinica u kojemu se spominje knez (*PRO DUCE TREPIMERO*) (→ sl. 27). U doba Branimira djelovale su dvije zasada poznate radionice, a čak šest natpisa na dijelovima crkvenoga namještaja spominje kneza Branimira. Prva je dobila ime **Dvorska klesarska radionica** jer se na gornjim dijelovima oltarnih ograda spominje i sam vladar (Šopot kod Benkovca, gdje je prvi put zapisano ime Hrvata – *DUX CRUATORUM* (→ sl. 28), Ždrapanj kod Bribira) i župani (Gastika – Sv. Spas na vrelu Cetine, Priština – Ždrapanj), a većina je koncentrirana oko Knina. Druga je pak radionica

Sl. 27 Rižinice, dio zabata oltarne ograde s imenom kneza Trpimira, Split, Arheološki muzej

Sl. 28 Šopot kod Benkovca, zabat oltarne ograde na kojem se navode Hrvati, Split, MHAS

Sl. 29 Muć, greda oltarne ograde s imenom kneza Branimira, god. 888., Zagreb, Arheološki muzej

nazvana **Benediktinska klesarska radionica**. Na tri se ograde spominje knez Branimir (Nin, Otres, Muć), a natpis iz Muća nosi i godinu 888. (→ sl. 29). Radionica je opremala i starija zdanja (Muć) i novoizgrađene crkve od kojih je Sv. Cecilija na Stupovima u Biskupiji najbolje poznata. To je trobrodna, troapsidalna bazilika s *westwerkom* na zapadnoj strani, čime se u monumentalnim razmjerima uključuje u grupu crkava s kontraforima kojoj se onda može pridružiti i možda nešto ranija biogradska katedrala.

Taj relativno velik broj crkava i njihova liturgijskog namještaja iz druge polovice 9. st. daju podići i opremiti sam vladar ili visoki dostojanstvenici prema preporuci i poticaju pape. Na tim vladarskim zadužbinama, u „najvišem sloju” arhitekture, potvrđuje se prihvaćanje karolinškoga kulturnog ceremonijala i funkcija. Osobitosti te arhitekture u oblikovanju i osobito presvođivanju te oblika kontraforima doista su hrvatski doprinos europskoj predromanici.

Stoljeće oko tisućite i Hrvatsko Kraljevstvo

Zahvaljujući položaju, strateški važnomu za oba velika europska carstva – Bizantsko i Karolinško – Kneževina Hrvatska u 9. st. znala je iskoristiti sve prednosti jednoga još od antike urbaniziranoga područja, prihvativši sve ci-

vilizacijske dosege i crpeći iz oba svijeta, istočnoga i zapadnoga, te ostajući duboko ukorijenjena u mediteranske tradicije prostora.

A prijelaz iz kneževine u kraljevstvo, između 9. i 10. st., gotovo simbolički obilježava možda najljepša oltarna ograda na Jadranu iz Uzdolja kod Knina, datirana natpisom u 895. godinu i s imenom kneza Muncimira, koji se za razliku od svojih prethodnika titulira kao *princeps* (→ sl. 30).

U Hrvatskome Kraljevstvu u 10. st., a i početkom 11. st., održavaju se u monumentalnim likovnim vrstama usvojeni oblici. Rijetki su datirani spomenici „stoljeća oko 1000.” poput Sv. Stjepana na Otoku u Solinu, mauzoleja hrvatskih kraljeva u kojemu je pronađen i **sarkofag kraljice Jelene** (976.). Nastavlja se i s praksom postavljanja donacijskih natpisa s imenima vladara, kao u slučaju ploče ambona s Kapitula kod Knina na kojima se spominje kralj Držislav. Epitafi na sarkofagu kraljice Jelene (→ sl. 31) ili pak splitskoga nadbiskupa Ivana svjedoče o „literarnim” dometima koji

Sl. 30 Uzdolje kod Knina, gornji dio oltarne ograde s imenom kneza Muncimira, 895., MHAS

Sl. 31 Solin, sarkofag kraljice Jelene, MHAS

će u 11. st. doista doživjeti kvalitativni pomak. U tome arhivu u kamenu natpisi iskazuju i snažnu vezu crkve i države koje jednako intenzivno bijahu promotori likovnoga razvoja. Razdoblju pripada i *Bašćanska ploča* (→ *jezik*, str. 147; → *književnost*, str. 165), jedan od najranijih spomenika hrvatske pisane riječi na glagoljici, nastala oko 1100. godine.

Već u prvoj polovici 11. st. realiziraju se prva djela novoga stila koji zovemo rana romani. U vrlo povoljnim uvjetima ekonomskoga prosperiteta, kao i širenja Hrvatskoga Kraljevstva na obalne gradove, nositelji novoga stila bili su benediktinci, potaknuti velikim crkvenim reformama, kao i mnogim vladarskim donacijama. Od pedesetak novih samostana koji se grade u 11. st. ponajbolje je sačuvana crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu (→ sl. 32).

Novosti su koje bilježimo povratak klasičnomu bazilikalnom obliku crkve, poznatomu iz najranijih kršćanskih vremena, i ponovna uporaba kapitela koji su imitacija ranokršćanskih modela. Benediktinci su se brinuli i o crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu u kojoj se krunio kralj Zvonimir. Na jednoj od ploča oltarne ograde prikazan je hrvatski kralj na prijestolju (→ sl. 33). Uopće, u 11. st., nakon više stoljeća dominacije geometrijskih prepleta, uvođi se ljudski lik i naracija. Jedan su od najljepših europskih primjera *ploče oltarne ograde crkve sv. Nedjeljice u Zadru* s prizorima iz Kristova života (→ sl. 34) koje je A. Malraux odavno uvrstio u svoj svjetski imaginarni muzej.

Sl. 32 Sv. Petar u Supetarskoj Dragi na Rabu

Sl. 33 Solin, plutej s prikazom kralja, Split, krstionica katedrale

Sl. 34 Plutej iz crkve sv. Nedjeljice, Zadar, Arheološki muzej

Sl. 35 Zadar, Sv. Lovro, portal,
Arheološki muzej Zadar

Novi se položaj Crkve u društvu 11. st. iskazivao na više načina. Trijumfalna Crkva, ponesena rezultatima velikih reformi, sve je jasnije isticala svoju moć. Zato se umnožavaju zvonici kao obilježja u prostoru, poput onoga nad crkvom Gospe od Zvonika u Splitu. Pred crkvama se otvaraju trgovi, a skulptura se iznosi na fasade. Jedan je od najranijih europskih portala 11. st., **portal Sv. Lovre u Zadru**, a prikazuje Krista u slavi na nadvratniku (→ sl. 35).

I u slabo sačuvanim ostatcima fresko slikarstva ogledaju se moćni naručitelji. U crkvi sv. Mihovila na Limu reformirani benediktinci daju oslikati crkvu u otoskoj tradiciji s primjesama bizantinizama. Jednako je i s freskama u najvećoj crkvi 11. st. u Hrvatskoj – Sv. Martinu u Svetome Lovreču u Istri. Na jugu Hrvatske jače se osjećaju bizantski utjecaji, kao na freskama u Sv. Mihajlu u Stonu ili Sv. Ivanu na Šipanu.

Romanika

Uspostava Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva 1102. godine (→ *povijest, str. 61*) ima za posljedicu udaljavanje centara moći od hrvatskih prostora, a mnogi su obalni i otočki gradovi povremeno pod vlašću Venecije, uz posljednje pokušaje Bizanta da privuče u svoju sferu utjecaja pojedine dijelove Dalmacije. Stoga će se u umjetničkoj djelatnosti 12. i 13. st. prepoznavati utjecaji Venecije, Ugarske, Bizanta, kao i Lombardije i Apulije.

No naša saznanja o tome razdoblju dosta su oskudna jer ovise o sačuvanim spomenicima. Mnogi su, poput zagrebačke katedrale, nestali u razaranja za tatarske provale 1242. godine, pogotovo oni u sjevernoj Hrvatskoj. Mnogi su pak uništeni u kasnijim ratovima s Osmanlijama, a mnogi su nestali pod kasnijim gotičkim i baroknim građevinama. Stoga treba zamisliti jednu nevjerojatnu graditeljsku aktivnost u 12. st., poglavito u dalmatinskim gradskim komunama, gotovo sve gradove pod skelama tijekom dužeg razdoblja, s podizanjem novih ili popravljanjem starih zidina, kao i gradnjom gradskih vijećnica, lođa i patricijskih kuća. Takvih je kuća sačuvano ponajviše u Trogiru i Splitu, a svakako je najljepša kuća za stanovanje kanonika u Poreču iz 1251. godine. U sjevernoj Hrvatskoj, uglavnom od 13. st., nastaju gradovi koji dobivaju kraljevske povlastice, poput Varaždina ili Gradeca. No njihova arhitektu-

ra toga vremena nije sačuvana. **Kula Lotrščak** na Gornjem gradu u Zagrebu rijedak je ostatak fortifikacija (→ sl. 36). Utvrđenih feudalnih burgova ima tek nešto više, poput Velikoga Kalnika ili Medvedgrada, u Dalmaciji Bribira, Klisa, Vrane i Knina. Gotovo sve katedrale, koje su postojale još od kasne antike, preuređene su u potpunosti u 12. st., poput dubrovačke koja je nestala u potresu 1667. godine.

Zadar je razvio najjaču graditeljsku aktivnost još od početka 12. st. Nakon trijumfnoga ulaska u Zadar novi je hrvatsko-ugarski kralj Koloman dao 1105. godine izgraditi **zvonik benediktinki sv. Marije**, što je i prvi spomenik zrele romanike na tlu Hrvatske, a križno-rebrasti svodovi zvonika najraniji pouzdano datirani u Europi (→ sl. 37). Kapitularna dvorana uz zvonik i nadgrobni spomenik opatice samostana Većenege (1111.), na kojoj su vjerojatno radili majstori iz Francuske koji su došli u pratnji kralja, upotpunjuju cjelinu vrhunske kvalitete.

Sl. 36 Zagreb, kula Lotrščak

Sl. 37 Zadar, zvonik samostana benediktinki sv. Marije

Sl. 38 Zadar, katedrala, fasada

Unutrašnjost zadarske katedrale, s ritmičkom izmjenom stupova i pilona te s galerijama na katu, pokazuje veze sa sjevernom Italijom, jednako kao i njezina fasada s nizovima arkadica i plitkih galerija poput crkava u talijanskoj Toscani (Pisa, Lucca) (→ sl. 38). Ujedno je i jedina romanička crkva na istočnome Jadranu s prostranom trobrodnom kriptom (1285.). Sličnu, no još bogatiju artikulaciju fasada ima crkva sv. Krševana u Zadru (1175.) s tordiranim polustupovima, galerijom na apsidi, konzolama s prikazima glava i bića iz srednjovjekovnoga bestijarija (→ sl. 39).

Sl. 39 Zadar, Sv. Krševan

Sl. 40 Rab, zvonik katedrale

Ta zadarska arhitektura ima svoje odjeke na prostoru sjevernoga Jadrana i Kvarnera. Katedrala u Rabu dobila je u 12. st. novu fasadu ritmiziranu arkadama i kolorističkim efektom gradnje izmjeničnim nizovima bijeloga i ružičastoga kamena. Njezin je zvonik, koji se postupno sve više rastvara prema vrhu, najveći od tri rapska romanička zvonika koji gradu daju poseban pečat (→ sl. 40). Benediktinska crkva sv. Ivana, pregrađena u ranome 12. st., jedina u Hrvatskoj ima ophod (deambulatorij) oko glavnoga oltara crkve.

I na Krku se u 12. st. preuređuje stara katedrala koja je krajem stoljeća ispred fasade dobila poprečno postavljenu dvokatnu biskupsku kapelu sv. Kvirina, najskladniju romaničku crkvu u Hrvatskoj, s moćnim križno-rebrastim svodovima (→ sl. 41). U središnjoj i južnoj Dalmaciji monumentalne su romaničke crkve nastale nešto kasnije, uglavnom u 13. st. Na trogirskoj ka-

Sl. 41 Krk, Sv. Kvirin

tedrali vanjske fasade ritmiziraju niske galerije nad bočnim brodovima, a dekoraciju visećim lukovima i pilastrima imitira nedaleka benediktinska crkva sv. Ivana. Benediktinska crkva sv. Marije na Mljetu (1198.) nosi kupolu. I romanički zvonici poput splitskoga dugo se grade pa nose obilježja više stilova.

Kiparska djela romanike i dalje su vezana uz arhitekturu, poglavito portale. Najraskošniji je svakako *portal majstora Radovana* u Trogiru (1240.) s ciklusom grijeha i otkupljenja, kipovima Adama i Eve, nizom mjeseci, mitološkim i lovačkim prizorima (→ sl. 42). Na zvoniku splitske katedrale zanimljive reljefe

izvodi majstor **Otto** u 13. st., a reljef *Navještenja* nepoznatoga majstora ističe se kvalitetom. Najuspjelija su djela crkvenoga namještaja *ciborij majstora Mavra* u Trogiru i propovjedaonice u Splitu i Trogiru (13. st.), kao i *sarkofag sv. Maura* u Poreču koji je 1247. izradio Niccolò d'Ancona.

Skulptura u drvetu slabo je sačuvana. No *vratnice splitske katedrale* (1214.) majstora **Andrije Buvine** s 28 reljefa s prizorima iz Kristova života raritet su u europskoj umjetničkoj baštini (→ sl. 43). Korska su sjedala iz druge polovice 13. st. remekdjelo drvorezbarstva – reljefi s motivima pletera, vitica, figuralnim i žanr prizorima. Njima valja pridodati niz drvenih raspela poput onih iz Suska i Galižane ili ono oslikano iz Sv. Frane u Zadru.

Primjeri romaničkoga slikarstva u najvećem su broju prisutni u Istri, poput onih u crkvi sv. Jerolima u Humu s kraja 12. st. Neki odaju bizantske utjecaje, poput fresaka majstora **Ognobenusa** iz Trevisa u Svetvinčentu (13. st.). U Dalmaciji su u zvoniku Sv. Marije u Zadru s početka 12. st. očuvane freske sa stilskim osobinama Zapada. Pod utjecajem benediktinskoga slikarstva srednje i južne Italije (Monte Gargano i Monte Cassino) nastale su freske u Zadru, u katedrali i u Sv. Krševanu. Vrsno mozaičko umijeće pokazuje ciborij Eufrazijeve bazilike u Poreču (1277.) (→ sl. 44).

Iz romaničkoga doba sačuvano je i više djela zlatarstva, poput *škrinje sv. Kristofora iz Raba* (12. st.) s reljefima od pozlaćenoga iskucanog srebrnog lima, koja pokazuje i onodobne bizantske utjecaje.

Od 13. st. susrećemo i prve slikane oltare (poliptisi), poput onoga iz trogirске katedrale ili iz Sv. Šimuna u Zadru, kakvi će postati uobičajeni u dolazećemu, gotičkom stilu.

Sl. 42 Trogir, katedrala, portal majstora Radovana, 1240.

Sl. 44 Poreč, katedrala, ciborij

Sl. 43 Split, katedrala, drvene vratnice, Andrija Buvina, detalj

Gotika

Doba gotike, koja se na hrvatskim prostorima pojavljuje od 13. st. kasne-
ći gotovo stoljeće za prvim ostvarenjima toga stila u sjevernoj Francuskoj,
obilježeno je povijesnim događanjima koji su Hrvatsku potisnuli na margine
zapadnoeuropskoga kulturnog kruga. Hrvatski prostori, koji već duže vri-
jeme ne pripadaju istim političkim cjelinama (→ *povijest*, str. 66), još se više
mrve. Venecija, već duže ustoličena u obalnome pojasu, potpuno će ovladati
Dalmacijom nakon što joj je Ladislav Napuljski prodaje 1409. godine. Ugar-
sko-Hrvatsko Kraljevstvo preuzet će tijekom 14. st. dinastija Anžuvina.
Umjetnički su ostvaraji rezultat različitih utjecajnih sfera, srednjoeuropske
u sjevernoj Hrvatskoj, venecijanske u obalnome prostoru, talijanske na jugu,

Sl. 45 Zagreb, kapela sv. Stjepana, interijer

Sl. 46 Zagreb, crkva sv. Marka, južni portal

dok se u Istri i Kvarneru miješaju. Jednako se dugo odr-
žavaju romanički oblici s dodatnim bizantskim impulsi-
ma, pogotovo u proizvodnji ikona, što zovemo stilskim
pojmom *adriobizantizam*.

Ratne realnosti osmanskoga napredovanja prema
zapadu pokazuju burgovi, poput frankopanskoga So-
kolca kod Brinja s prekrasnom dvorskom kapelom. Bo-
gatstvo gradskih komuna na Jadranu iskazuje se grad-
njom vijećnica, lođa i kneževih palača poput one u Pagu
(1450.) na kojoj je radio i **Juraj Dalmatinac**. Većina tih
građevina pripada kasnoj, cvjetnoj gotici, a u Dalmaciji i
prvim prodorima renesanse. Bogatstvo patricija, trgova-
ca i poduzetnika u priobalnim gradovima ističu njihove
palače od Poreča do Dubrovnika. Jedna od najreprezen-
tativnijih je Papalićeva palača u Splitu (sredina 15. st.).

Prvi je cjeloviti gotički spomenik **kapela sv. Stjepana**
u Zagrebu (→ sl. 45) (oko 1245.) koju slijedi izgradnja
nove katedrale nakon tatarskoga pustošenja (svetište
biskupa Timoteja 1263. – 1287.). Na susjednome brdu
Gradecu u 14. st. gradi se **crkva sv. Marka** na kojoj su
djelovali majstori iz kruga čeških Parlera. **Ivan Parler**
izradio je južni portal crkve (→ sl. 46). Tako su u sjever-
nu Hrvatsku ušli srednjoeuropski oblici kasne gotike.

Osim ranogotičke cistercitske opatije u Topuskome
(1300.) većina sjevernih crkava pripada kasnoj gotici.

Najčešće su jednobrodne crkve s uskim, poligonalnim nadsvođenim svetištem. U tome stilu građene su mnoge župne i redovničke crkve (pavlinski samostan u Lepoglavi, 15. st.). Crkve su rijetko presvođene u cijelosti, a svodovi su u tome slučaju križni, mrežasti ili zvjezdasti (kapela Frankopan u Krku). Mnogo je češće u upotrebi drveni strop.

U Istri se u dijelu pod habsburškom vlašću uočavaju srednjoeuropski i podalpski utjecaji u izgradnji mrežastih i zvjezdastih svodova, kao u župnoj crkvi u Pazinu (1441.). Najljepša je crkva sv. Jurja u Oprtlju s mrežastim svodovima u svetištu i lađi. Ima i primjera miješanja sjevernjačkih i južnjačkih utjecaja (Sv. Marija kod Čepića iz 1492., rad **Matije iz Pule** i **Petra iz Ljubljane**).

U jadranskoj Hrvatskoj gotiku su ponajviše širili franjevci i dominikanci gradeći jednostavne dvoranske propovjedničke crkve, asketski opremljene, poput Sv. Franje u Puli (→ sl. 47). U 15. st. u dalmatinskim gradovima nastaju djela raznih škola: katedrala u Korčuli gradi se od 1441. po nacrtu **Jakova Correra** iz Tranija. To je trobrodna bazilika s kombinacijom križnoga svoda u bočnim brodovima i ravnoga stropa u glavnome. Nastupom kićene mletačko-dalmatinske gotike ista je crkva dovršena u tome stilu od **braće Andrijić**, a **Matej Gojković** podiže gotičku fazu zvonika trogirske katedrale (1420.). Posljednji arhitekt mletačke gotike, a ujedno i prvi majstor renesansnoga stila, jest arhitekt katedrale u Šibeniku **Juraj Matejev Dalmatinac** koji je bio školovan u Veneciji. Gradio ju je tehnikom montažnih blokova. Ostvario je u **krstionici šibenske katedrale** (1444.) prekrasnu čipkastu dekoraciju u kamenu u duhu cvjetne gotike (→ sl. 48), ali je u skulpturi krsnoga zdenca pokazao majstorsko ovladavanje ranorenesansnim oblicima (→ sl. 49). Juraj je dobivao narudžbe i u Anconi, gdje radi **Lođu trgovaca** (1451. – 1458.), portal franjevačke crkve i portal crkve sv. Augustina.

Sl. 47 Pula, Sv. Franjo

Sl. 48 Šibenik, krstionica, detalj

Sl. 49 Juraj Dalmatinac, krsni zdenac u krstionici Šibenske katedrale

U razdoblju gotike poznajemo sve više umjetnika po imenu, poglavito u skulpturi.

U Dubrovniku **Mihoje Brajkov** iz Bara izrađuje fantastični bestijarij ukrasa klaustra franjevačkoga samostana još u duhu okašnjele romanike. Na Pagu (pročelje crkve Uznesenja Marijina u Starome Pagu, 1392.), u Zadru (nadgrobni spomenik nadbiskupa Nikole Matafara, 1386., portal crkve sv. Mihovila, oko 1389.) i u Senju (grobnica biskupa Ivana, 1392.) radi kipar **Pavao iz Sulmone**, iz južne Italije.

U 15. stoljeću pojavljuje se čitav niz kipara, no dobar ih dio već radi u renesansnim oblicima. Veliki je gotički kipar **Bonino da Milano**, koji prvo radi u Korčuli, a potom 1427. godine gradi **kapelu sv. Dujma** u splitskoj katedrali u oblicima lombardske gotike. Nešto kasnije ondje Juraj Dalmatinac ostvaruje svoje remek-djelo, **kapelu sv. Staša** (1448.) s već jasnim pokazateljima renesanse u duhu velikoga Donatella, kao i **oltar blaženoga Arnira** u crkvi sv. Eufemije (1444.). Jedan od rijetkih primjera gotičke javne plastike toga vremena jest kip **Orlanda**, simbola viteštva, u Dubrovniku (1418.), rad **Antuna Dubrovčanina** ili, po nekima, Bonina da Milano. Braća **Juraj** i **Petar Petrović** rade **portal crkve Male braće** u Dubrovniku 1498. u oblicima venecijanske cvjetne gotike.

Kao kontrapunkt profinjenoj kasnogotičkoj skulpturi, u ruralnome se ambijentu u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji grobovi često obilježavaju stećcima.

Skulptura u drvetu, dakako, slabije je sačuvana. Među najljepšim su primjerima rezbareni poliptih iz franjevačke crkve u Puli s kraja 15. st., napravljen u stilu cvjetne gotike, pripisan majstoru **Andrei da Murano**. Na raspelima Krist postaje patnički, umirući, prikazan vrlo naturalistički, kao na raspelu iz splitske katedrale (14. st.) ili na raspelima Jurja Petrovića (15. st.) u Šibeniku (1455.), Splitu, Badiji, Omišu i drugdje. U gradovima na obali očuvalo se i nekoliko bogato rezbarenih drvenih korskih sjedala. Onu najljepšu u zadarскоj katedrali izveo je 1418. godine **Matteo Moronzon**, a u crkvi sv. Franje **Giovanni di Borgo San Sepolcro** (1394.).

Sl. 50 Zadar, crkva sv. Šime, škrinja sv. Šimuna

Među brojnim zlatarskim radovima gotike najreprezentativnija je **škrinja sv. Šimuna** u Zadru, drveni sarkofag obložen pozlaćenim srebrnim pločama (→ sl. 50). Na reljefima je prikazana naručiteljica kraljica Elizabeta Kotromanić, žena Ludovika I. Anžuvince koji je prikazan s pratnjom. Izradio ju je **Francesco da Milano** (1377. – 1380.).

Zidno slikarstvo najočuvanije je u sjevernoj Hrvatskoj i Istri. U tim krajevima djeluju srednjoeuropski putujući slikari, a jasan je utjecaj i talijanskoga slikarstva. Krajem 13. st. oslikana je sakristija zagrebačke katedrale. U 14. st. kapela sv. Stjepana u Zagrebu oslikana je u stilu škole iz Riminija, a crkva sv. Martina u Martinšćini u 15. st. u duhu internacionalne gotike. U Istri je **Vincent iz Kastva** 1474. oslikao Sv. Mariju na Škrilinah (Beram) sjajnim prikazom *Plesa mrtvaca* na zapadnome zidu (→ sl. 51). Na tome su prostoru

Sl. 51 Beram, Sv. Marija na Škrilinah, freske, detalj

Sl. 52 Paolo Veneziano, Krk, poliptih sv. Lucije

djelovali i stranci poput **Alberta iz Konstanza** koji je radio u Pazu i Plominu, ili **Klerigina iz Kopra** koji je oslikao Sv. Mariju kod Oprtlja u 14. st. Zidno slikarstvo u Dalmaciji slabo poznajemo, a izdvajaju se freske **Dujma Vuškovića** i **Ivana Pavlovoga** u kapeli sv. Dujge u Splitu.

U jadranskim gradovima sačuvane su mnoge oltarne slike (poliptisi) na dasci, poput ***Bogorodice s djetetom*** iz Splita (oko 1320.) ili ***Bogorodice*** iz samostana benediktinki u Zadru. Iz slikarskoga kruga **Paola Veneziana** (oko 1300. – 1362.), najvećega slikara jadranskoga bazena 14. st., koji kombinira Giottovo nasljeđe s bizantinizmom prorađenim u Veneciji, potječu ***pala Bembo*** u Vodnjanu, raspelo u dominikanskoj crkvi u Dubrovniku i poliptisi u Krku (→ sl. 52), Zadru, Rabu i Trogiru. Najveći je domaći slikar **Blaž Jurjev Trogiranin** (oko 1390. – 1450.), rodonačelnik dalmatinske slikarske škole, školovan u Veneciji. Radio je u duhu venecijanske kasne gotike u Trogiru, Dubrovniku, Korčuli (***Oplakivanje Krista***, 1439.), Splitu (***raspelo iz Sv. Frane***) (→ sl. 53) i Zadru. Među drugima domaćim majstorima ističe se **Lovro Dobričević** (oko 1420. – 1478.) koji navješćuje renesansu (***Bogorodica sa svecima***, Dubrovnik 1465.).

Sl. 53 Blaž J. Trogiranin, Raspelo, Split, Sv. Frane

Renesansa

Već sredinom 15. st., tek nekoliko desetljeća nakon pojave prvih renesansnih djela u Italiji, nalazimo u Dalmaciji prve odjeke novoga stila. Renesansna djela nisu u Hrvatskoj jako brojna, što zbog iscrpljujućih ratova s Osmanlijama, što zbog dugoga održanja gotike, pogotovo u sjevernoj Hrvatskoj, no neka od tih djela spadaju u sam europski vrh toga stilskoga izričaja.

Sve veća potreba za obranom s jedne, a veća laicizacija društva s druge strane potiču izgradnju zidina i građevina javne namjene, u čemu prednjači Dubrovnik, glavni grad male ali snažne Republike. Nakon pada Carigrada, godine 1453. pokrenuta je modernizacija zidina na kojima od 1461. radi fiorentinski arhitekt **Michelozzo Michelozzi**. Njegova kula Minčeta (→ sl. 54), na kojoj kasnije radi i Juraj Dalmatinac, najbolji je primjer novoga načina obrane protiv sve jačega topništva. Braneći se od Osmanlija s jedne i Venecije s druge strane, Dubrovačka Republika utvrđivala je i ostale važne položaje. Najspektakularnija su preuređenja i modernizacije obrambenih zidova i kula koje spajaju Ston i Mali Ston na pelješkoj prevlaci.

Sl. 54 Dubrovnik, Minčeta

Jednako se od Osmanlija brane Mlečani utvrđujući gradove koji su im pripali nakon 1409. – Zadar, Trogir, Split i Šibenik u kojem je tvrđava sv. Nikole na kojoj radi talijanski arhitekt **Giangirolamo Sanmicheli** (1540.). U Zadru djeluju **Michele** i **Giangirolamo Sanmicheli** (*Kopnena vrata*, 1543.). Kašteli se podižu u Istri (Svetvinčenat, Pazin), tvrđave u sjevernoj Hrvatskoj – Varaždin, zagrebački Kaptol (Toma Bakač 1512. – 1520.), Sisak (1544. – 1550.), pogranične utvrde u formiranoj Vojnoj krajini – Nehaj (1558.), Karlovac kao

grad-tvrđava zvjezdastoga oblika (1579.). I plemstvo se utvrđivalo, kao u Ribniku kraj Karlovca (kraj 15. st.), Velikome taboru (16. st.) i Iloku (15. – 16. st.).

No renesansa je i doba komunalne arhitekture, u čemu opet prednjači Dubrovnik. Na **Kneževu dvoru** (poslije 1463.) (→ sl. 55) i **Carinarnici – palači Divona** (Paskoje Miličević, 1522.) (→ sl. 56) miješaju se skladno renesansni oblici u prizemlju s cvjetnom gotikom na katu. Izuzetna je pojava na prostoru Republike gradnja ljetnikovaca. Oni svjedoče o visokoj kulturi koja rezultira planiranim zahvatima u prostoru, a najveći broj (ukupno oko

Sl. 55 Dubrovnik, Knežev dvor

Sl. 56 Dubrovnik, Divona

300) gradi se baš tijekom 15. i 16. st. (Petar Sorkočević na Lapadu (→ sl. 57), Vice Skočibuha na Boninovu, Sudurađ na Šipanu). Ladanjske vile (od kojih su neke utvrđene ili osigurane kulama) predstavljaju jedinstvo arhitekture i prirode i, iako su mnogi ljetnikovci bili središta gospodarske djelatnosti, jasno je da su u sve intenzivnijoj izgradnji sudjelovali i literarni i filozofski i estetski poticaji.

Sl. 57 Ljetnikovac Petra Sorkočevića na Lapadu

I drugdje u Dalmaciji grade se u 16. st. vijećnice i lođe renesansnih i već manirističkih oblika (Šibenik, 1542., G. Sanmicheli; Zadar, gradska lođa 1565.; lođa sa satom u Hvaru, oko 1600. godine, **Trifun Bokanić**).

Crkvenu arhitekturu renesanse nalazimo na obalnome prostoru. Gradnju šibenske katedrale preuzeo je 1441. Juraj Dalmatinac radeći u oblicima cvjetne gotike s renesansnim elementima. Nastavlja je 1475. godine **Nikola Firentinac** izrađujući bačvasti svod i križište s kupolom, kao i trolisnu fasadu, što crkvi daje renesansni pečat (→ sl. 58). Takve su trolisne fasade izgrađene na katedralama u

Sl. 58 Šibenik, katedrala sv. Jakova

Osoru (1498.) i Hvaru, na crkvi sv. Spasa u Dubrovniku, Sv. Mariji u Zadru, Sanvinčentu, Pagu.

No najveće djelo Nikole Firentinca svakako je **kapela bl. Ivana Trogirskoga** u trogirskoj katedrali na kojoj radi od 1468. do 1488. godine po narudžbi Koriolana Cipika. Stvorio je remek-djelo arhitekture i skulpture sa svodom koji imitira antički uzor iz splitskoga Jupiterova hrama (→ sl. 59). Na kapeli su u kiparskim radovima sudjelovali i **Andrija Aleši**, koji je k tome radio i krstionicu trogirске katedrale (1460. – 1467.) u kojoj je harmonično spojio kasnogotičke i renesansne elemente, te veliki kipar **Ivan Duknović** (Trogir, oko 1440. – oko 1510.), čije je remek-djelo statua **Sv. Ivana Evanđelista** (→ sl. 60).

Sl. 59 Trogir, kapela bl. Ivana Trogirskog

Sl. 60 Ivan Duknović, Sv. Ivan Evanđelist, Trogir, kapela bl. Ivana Trogirskog

Sl. 61 N. Firentinac, Oplakivanje Krista, Trogir, zbirka u crkvi sv. Ivana Krstitelja

Kako smo već vidjeli, u Hrvatskoj djeluju mnogi strani majstori. U Dubrovniku radi **Petar Martinov** iz Milana (od 1431.). On surađuje s inženjerom **Onofrijem della Cava** iz Napulja koji dovršava dubrovački vodovod s **Velikom česmom**, a nju skulpturama oprema Petar. Njegove su i skulpture na Kneževu dvoru, kao i **Mala česma** (1442.), gdje kombinira internacionalnu gotiku i rarenesansne oblike. Francuz **Beltrand Gallicus** radi reljefe u Dubrovniku na Kneževu dvoru (1520.). Andrija Aleši iz Albanije suradnik je Jurja Dalmatinca, a glavno mu je kiparsko djelo reljef **Krštenja** s trogirске krstionice, pri čijoj je izradi sudjelovao i **Nikola Firentinac**. Nikola Firentinac čitavu drugu polovicu 15. st. provodi u Dalmaciji, najviše u Trogiru. U skulpturi je najekspresivniji reljef **Oplakivanje Krista** (1470.) u Trogiru (→ sl. 61), kao i **Bogorodica** iz Hvara. Brončane skulpture **Zelenaca** s lođe dubrovačkoga sata vjerojatno je

izlio **Michele di Giovanni da Fiesole** 1478. godine. Drvorezbar i kipar iz Venecije **Paolo Campsa** ostavio je više drvenih oltara na sjevernome Jadranu, odnosno u Istri, početkom 16. st.

S druge strane mnogi su hrvatski umjetnici odlazili raditi izvan granica zavičaja. Već je Juraj Dalmatinac radio u Anconi, a kao i on, i Ivan Duknović ostavio je velikoga traga u Dalmaciji nakon što je radio u Rimu (grobnica pape Pavla II., 1471. – 1473.) i na ugarskome dvoru. Osim radova u Trogiru sačuvan je i njegov **kip sv. Vlaha** u Dubrovniku. Umjetnike koji su radili u Italiji zvali su Schiavoni. Najveći je svakako arhitekt **Lucijan Vranjanin**, graditelj vojvodske palače u Urbinu (1466. – 1472.), i kipar **Franjo Vranjanin** (Vrana 1430. – Avignon 1502.) koji djeluje u Italiji i južnoj Francuskoj, a čija poprsja pripadaju vrhuncima renesansnoga kiparstva (→ sl. 62). Među „putujućim” slikarima rane renesanse najveći je **Juraj Čulinović** (1433. – 1504.), školovan kod Squarcionea u Padovi. U 16. st. istaknut je manirist **Andrija Medulić**, no daleko je najpoznatiji od svih sitnoslikar **Juraj Julije Klović** (1498. – 1578.) koji je veći dio života proveo u Rimu kao dvorski umjetnik kardinala Alessandra Farnesea. Njegov **Časoslov Farnese** s brojnim manirističkim minijaturama remek-djelo je sitnoslikarstva (→ sl. 63). Svojom jedinstvenom sitnoslikarskom manirom zaslužuje naziv **Michelangela minijature** koji mu nadijeva Vasari (u *Le vite*), a njegova prihvaćenost u društvu najvećih umjetnika toga vremena potvrđuje se time što je El Greco izradio njegov portret i portretirao ga zajedno s Michelangelom, Rafaelom i Tizianom na slici **Isus tjera trgovce iz hrama**. I dvojica bakropisaca iz 16. st. podrijetlom iz Šibenika djelovala su u inozemstvu: **Martin Rota Kolunić** u Veneciji, Beču i Pragu te **Natale Bonifacio** u Veneciji i Rimu.

U sofisticiranome renesansnom svijetu nisu bili uobičajeni samo transferi umjetnika, već su i brojni naručitelji kupovali djela stranih majstora da bi opremili svoje crkve i samostane. Tako susrećemo oltarne slike obitelji Vivarini u Poreču i na Rabu, Carpaccia u Zadru, Tizianovu radionicu u Dubrovniku, Tintoretta u Korčuli, na Braču i Hvaru. Rijetke su privatne narudžbe, poput portreta splitskoga biskupa Tome Nigera koji je izradio Lorenzo Lotto. Import umjetnina jedan je od razloga što domaće slikarstvo tijekom 16. st. pomalo zamire. Najduže se ono održava u Dubrovniku gdje djeluju **Nikola Božidarević** (1460. – 1517.) i **Miho Hamzić** (1460. – 1518.).

Sl. 62 Franjo Vranjanin, mramorna bista princeze iz 1471.

Sl. 63 Juraj Julije Klović, Časoslov Farnese, Navještenje pastirima

Barok

Trajno ratno stanje potrajalo je tijekom čitavoga 17. st., sve do 1699. godine kada se utvrđuju granice s Osmanskim Carstvom. Stoga ga obilježava uglavnom inženjerska arhitektura, izgradnja bastionskih tvrđava i novi planirani vojni gradovi. Na jugu Venecija dodatno utvrđuje Klis, Split, Šibenik i Zadar, na sjeveru Habsburzi grade bastionske tvrđave Slavonski Brod i

Sl. 64 Osijek, Tvrđa

Sl. 66 Gornja Bistra, dvorac Oršić

Gradišku. Osječka je Tvrđa (18. st.) (→ sl. 64) najvažniji vojno-urbanistički kompleks baroknoga razdoblja unutar kojega se nalazi pravilan trg okružen civilnom, vojnom i sakralnom arhitekturom. Slavonski se gradovi obnavljaju u 18. st. i dobivaju srednjoeuropski pečat, poput Vukovara, Vinkovaca i Požege. Osniva se Bjelovar kao planirani pravilni grad pravokutnoga oblika s parkom u središtu. I palače društvenih i crkvenih elita pokazuju snagu obnove. Brojnije su u 18. st., a među njima se oblikom i dekoracijom ističu palača

Sl. 65 Zagreb, palača Vuković-Oršić-Rauch

Sl. 67 Dubrovnik, Stradun

Patačić i županijska palača u Varaždinu, u Zagrebu palača Vojković-Oršić-Rauch na Gornjem gradu (→ sl. 65) i biskupska palača na Kaptolu, najveća barokna stambena građevina u sjevernoj Hrvatskoj. U Hrvatskome zagorju plemići grade dvorce, poput Klenovnika, Gornje Bedekovčine, Gornje Bistre (→ sl. 66) i Gornje Stubice. U Slavoniji u Vukovaru, Bilju, Valpovu i Iloku dvorce grade uglavnom pripadnici stranoga plemstva, a u Dubrovniku se nastavlja s izgradnjom ljetnikovaca (Sorkočević u Rijeci Dubrovačkoj, Trsteno), a u Istri stancija (Dajla).

I na Jadranu se palače umnožavaju: palača Battiala-Lazarini u Labinu, Zuccato u Poreču, Milesi u Splitu. Dubrovnik je nakon potresa 1667. godine potpuno obnovljen u baroknome duhu. Nove javne građevine slijede talijanski barok (katedrala i crkva sv. Vlaha), a rekonstrukcija Straduna harmoničan je primjer baroknoga gradskog planiranja (→ sl. 67). Rijetke palače 18. st. izlaze iz šturoga koncepta dekoracije, poput palače Sorkočević na Držićevoj poljani.

Sakralnu izgradnju tijekom baroknih stoljeća predvodili su isusovci kao nositelji protureformacije i katoličke obnove. Godine 1620. u Zagrebu grade prvu baroknu crkvu sv. Katarine (→ sl. 68), a kasnije su po tipu slične crkve izgrađene u Varaždinu i Samoboru. Isusovački kolegij i crkva sv. Ignacija u Dubrovniku najsnažniji je barokni kompleks istočnojadranskoga područja, a izgradio ga je **Andrea Pozzo**, poznati rimski arhitekt toga vremena. Projekt dovršava **Pietro Passalacqua** skalinadom iz 1735. godine po uzoru na Scala di Spagna u Rimu, ostvarivši dinamičnu kompoziciju konveksno-konkavnih obrisa kojima povezuje nekad zatvoreni najstariji dio grada s novim središtem (→ sl. 69). U jadranskoj regiji isusovci prvo dolaze u Rijeku, a crkva sv. Vida (1638. – 1659.) prva je i najveća ranobarokna centralna građevina.

Sl. 68 Zagreb, Sv. Katarina

Sl. 69 Dubrovnik, stubište prema isusovačkom kolegiju

Sl. 70 Lepoglava, pročelje crkve sv. Marije

Obnovu, u 18. st. potaknutu odlaskom Osmanlija, pokreću na sjeveru franjevci (Slavonski Brod) i dijelom pavlini (Lepoglava) (→ sl. 70). I pojedine hodočasničke crkve odišu baroknom ljepotom: Trški Vrh kod Krapine ima oko crkve zasvođeni trijem na stupovima (cinktor). U Istri crkve grade uglavnom venecijanski arhitekti, posebice u 18. st. (Vodnjan, Rovinj).

Skulptura baroknih stoljeća uglavnom je vezana za sakralne interijere u kojima brojne skulpture krasi oltare ili za pročelja crkava, poput glavnoga portala zagrebačke katedrale iz 17. st. (uklonjenoga pri obnovi). Kada je u vanjskome prostoru, u sjevernoj je Hrvatskoj barokna skulptura vezana za pilove i poklonce u srednjoeuropskome duhu (Osijek, Požega). Mnogi su onodobni kipari stranci, u Dalmaciji Venecijanci (**M. Gropelli** i **F. Cabianca** u Dubrovniku, **A. Tagliapietra** u Zadru, u rokoko oblicima), srednjoeuropski na sjeveru (**J. Vedl** u Lepoglavi, **I. Komersteiner** u Zagrebu). Jedno od najuspjelijih rješenja crkvenoga interijera ono je u crkvi Majke Božje Snježne u Belcu koje oko 1740. rade majstori iz Graza (→ sl. 71). Najveći je kipar koji djeluje u sjevernoj Hrvatskoj **Francesco Robba** (1698. – 1757.), podrijetlom Venecijanac. On izrađuje mramorne oltare visoke kvalitete, individualiziranih i ekspresivnih figura i razigrane draperije.

Sl. 71 Belec, crkva Majke Božje Snježne, unutrašnjost

U uređenju crkava važnu su ulogu imali i pozlaćeni ili polikromirani plitki štuko reljefi. Najbogatiji su u crkvi sv. Katarine u Zagrebu (**A. Quadrio**, rano 18. st.) i u Sv. Mariji u Zadru (**G. Montevanti**, 1744.). U slikarstvu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj prednjači pavlini red, a njegov samostan u Lepoglavi jedno je od najvećih umjetničkih žarišta toga vremena. Slikar, pavlin **Ivan Ranger** (1700. – 1753.) svojom je iluzionistički slikanom arhitekturom i figurama u pejzažu obi-

lježio mnoge pavlineske, ali i javne prostore (→ sl. 72).

Najveći umjetnik kojeg je Dalmacija dala slikarstvu internacionalnoga baroka svakako je **Federiko Benković** (1677. – 1753.) koji je svojim osebnim slikarskim govorom odigrao važnu ulogu u venecijanskome slikarstvu, ali i utjecao na slikarske tokove srednjoeuropskoga baroka.

Barok je posljednje stilsko razdoblje u kojemu dominira sakralna umjetnost. Brojni su stranci koji djeluju u Hrvatskoj i stvaraju djela izričaja vezanoga za njihovo podrijetlo u svim likovnim vrstama. Na sjeveru se definitivno potvrđuju veze sa srednjom Europom, poglavito podalpskim prostorom, na jugu s Italijom, najviše Venecijom. No sve se više počinju raditi svjetovne skulpture, poput slavoluka **L. Foscola** u Korčuli (1650.) te portretnih bista i grbova. Freske u domovima pripadnika elita, poput onih u ljetnikovcu Sorkočević u Rijeci Dubrovačkoj ili na svodu dvorane dvorca u Donjem Orosavlju i Miljani, te sve veći broj portreta i grafika, navješćuju novo, sekularizirano doba.

Sl. 72 Ivan Ranger, freske u crkvi sv. Jeronima iz 1749.

19. i 20. stoljeće

Umjetnost 19. i 20. stoljeća ne može se stilski odrediti kao ona ranija. Brzo izmjenjivanje stilova, a potom neostilova i pravaca, upućivalo bi na puko nabranje umjetnika koji tada počinju raditi i za tržište. Stoga se na ovome mjestu donose samo najšire crte razvoja i spominju se djela koja su obilježila svoje vrijeme.

Urbanizam 19. st. donosi bitne pomake u odnosu na ranije doba. Gradovi se šire izvan zidina koje gube funkciju, a industrijalizacija i prometna infrastruktura oslikavaju monumentalni pejzaž i nakon dugih stoljeća spajaju sjevernu Hrvatsku s obalom. U arhitekturi se nižu strogi klasicizam prve polovice stoljeća (**B. Felbinger**, 1785. – 1871.), romantizam sredinom stoljeća (dvorac Trakošćan) i potom historicizam u svim svojim varijantama

Sl. 73 Zagreb, Hrvatsko narodno kazalište

Sl. 74 Zagreb, Mirogoj

neostilova u kojemu se grade kazališta u Osijeku, Dubrovniku, Zadru, Šibeniku i Splitu. Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu (→ sl. 73), te ona u Varaždinu i Rijeci grade se po planovima poznatoga bečkog arhitektonskog studija **Fellner i Helmer**. Nijemac **Herman Bollé** (1845. – 1926.) dovršava obnovu zagrebačke katedrale nakon potresa 1880. godine, gradi brojne javne zgrade i crkve, a u vrh europske arhitekture ulaze arkade na zagrebačkome groblju Mirogoj (→ sl. 74).

Sl. 75 Zagreb, Lenucijeva potkova

Na samome kraju stoljeća zagrebački urbanist **Milan Lenuci** rješava uređenje Donjega grada izgradnjom tzv. **Lenucijeve potkove**, niza zelenih površina na zagrebačkim parkovima i trgovima (od Zrinjevca preko Botaničkoga vrta do Mažuranićeva trga) koje se izmjenjuju s važnim javnim građevinama (od Hrvatskoga narodnog kazališta i Nacionalne i sveučilišne knjižnice preko Željezničkoga kolodvora do Umjetničkoga paviljona i zgrade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti) (→ sl. 75).

Secesijska se arhitektura pojavljuje u svim većim gradovima: Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Splitu na prijelazu iz 19. u 20. st. pod utjecajem Beča. **Kuća Kallina** (V. Bastl, 1903.) i nekadašnja **Nacionalna i sveučilišna knjižnica** (R. Lubinski, 1913.) u Zagrebu najljepši su primjeri. **Viktor Kovačić** (1874. – 1924.) obilježio je početak suvremene arhitekture, a s **Palačom burze** u Zagrebu stvorio je jednu od najljepših urbanih vizura grada (→ sl. 76). Funk-

cionalizam u arhitekturi nose arhitekti takozvane zagrebačke škole (D. Ibler, S. Planić, M. Kauzlarić).

Slikarstvo 19. st. relativno je skromno. U prvoj polovici stoljeća djeluju mnogi slikari bidermajera, odnosno klasicizma i nešto kasnije romantizma, često stranci, koji izrađuju portrete i pejzaže. **Vjekoslav Karas** (1821. – 1858.), školovan u Rimu i Firenci, začetnik je hrvatskoga modernog slikarstva. Njegova *Rimljanka s mandolinom* (→ sl. 77) spaja klasicističke i romantičarske komponente. Druga je polovica stoljeća obilježena historijskim slikarstvom koje odražava političke tendencije Hrvatskoga narodnog preporoda. Zlatna dvorana Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj ulici 10 u Zagrebu (1895.), koju su opremili tada mladi umjetnici pod idejnim vodstvom I. Kršnjavoga, vrhunac je toga slikarstva (→ sl. 78.).

Na samome kraju 19. st. osjećaju se nove tendencije u slikarstvu koje dono-

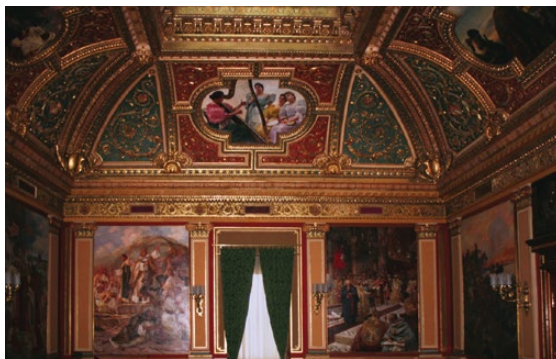
Sl. 77 Vjekoslav Karas,
Rimljanka s mandolinom,
Zagreb, Hrvatski povijesni muzej

Sl. 76 Zagreb, Palača burze

Sl. 78 Zlatna dvorana Odjela za bogoštovlje i nastavu
u Opatičkoj 10, Zagreb, 1895.

se slikari školovani u Münchenu **Celestin Mato Medović**, **Nikola Mašić**, kao i **Menci Clement Crnčić**, zastupnik plenerizma i kolorističkoga slikarstva. Najznačajnija je figura **Vlaho Bukovac** (1855. – 1922.), školovan u Parizu, koji donosi impresionizam. Njegov *Hrvatski narodni preporod*, oslikani zastor HNK-a u Zagrebu, ili *Gundulićev san* (→ sl. 79) pokazuju snagu njegova kolorizma. **Hrvatski salon** 1898. priređen u Umjetničkome paviljonu u Zagrebu donosi nove vjetrove u slikarstvu i promovira secesiju. Najvažniji je predstavnik secesijskoga simbolizma **Bela Čikoš Sesija** (1864. – 1931.) čije je djelo jake stilizacije i snažnoga kolorizma.

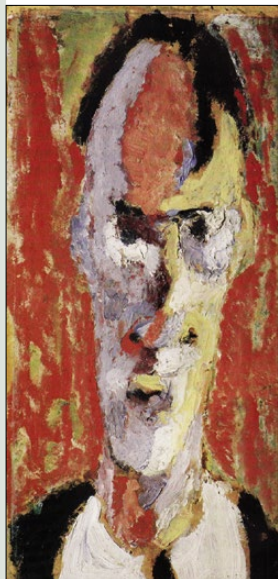
Sl. 79 V. Bukovac, *Gundulićev san*, Zagreb, Moderna galerija

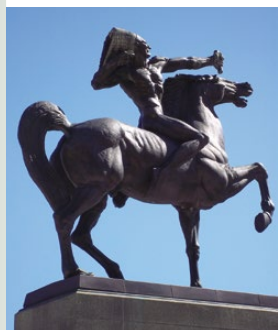
Sl. 80 Josip Račić, *Majka i dijete*, Zagreb, Moderna galerija

Sl. 81 Marino Tartaglia, *Autoportret*, Zagreb, MSU

Sl. 82 I. Meštrović, *Indijanac*

Mnogi umjetnici školovali su se u različitim gradovima Europe i tako prenosili suvremene težnje kroz vlastite potpise. Poznat i utjecajan bio je minhenski slikarski krug (Miroslav Kraljević, Josip Račić (→ sl. 80), Vladimir Becić, Oskar Herman) koji je razvio tonsko slikarstvo. Nakon Prvoga svjetskog rata pojavljuju se ekspresionisti (Vilko Gecan, Marijan Trepše, Milivoj Uzelac, Vladimir Varlaj), a autoportret Marina Tartaglie (1917.) (→ sl. 81) približava se fovizmu. Socijalno su angažirani umjetnici u pokretu „Zemlja” (1929. – 1935.) Krsto Hegedušić, Marijan Detoni, Oton Postružnik i dr.

Posebnost hrvatskoga slikarstva razvijena u tome razdoblju svakako je hrvatska umjetnost naive (Ivan Generalić, Mirko Virius).

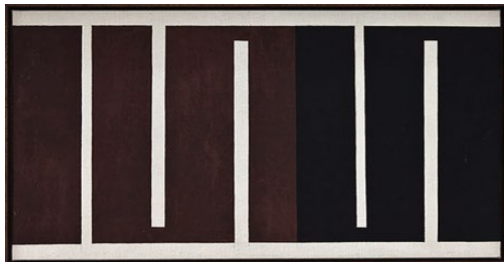
Kiparstvo se budi tek u drugoj polovici 19. st. s nekoliko javnih skulptura Antona Dominika Fernkorna od kojih je najpoznatija konjanički kip bana Jelačića (1866.). Na razmeđu stoljeća djeluje Ivan Rendić (1849. – 1932.), školovan u Italiji, koji je u dugoj karijeri izradio velik broj skulptura, među kojima spomenike pjesnicima Petru Preradoviću i Andriji Kačiću-Miošiću u Zagrebu. Začetnik je modernoga kiparstva Robert Frangeš-Mihanović (1872. – 1940.), školovan u Parizu kod Rodina, izuzetan animalist. Rudolf Valdec (1872. – 1929.) u svojim portretima pokazuje novu ekspresiju simbolizma i secesije.

Ivan Meštrović (1883. – 1962.) najistaknutiji je kipar moderne hrvatske skulpture, a njegova su djela spoj različitih utjecaja te su istodobno monumentalna i poetična. Radio je u kamenu, bronci i drvu. Obrađivao je raznolike teme, od religijskih, preko portre-

ta do simboličkih tema. Divio se Rodinu koji ga je, prema nekim izvorima, smatrao svojim nasljednikom (→ *povijest*, str. 76). Od 1947. godine živio je u Sjedinjenim Američkim Državama. Jedna od njegovih najpoznatijih skulptura, konjanički likovi **Indijanci** (1927.) nalazi se u Chicagu (→ sl. 82). Njegov učenik **Antun Augustinčić** (1900. – 1979.) jedan je od najvažnijih predstavnika tzv. psihološkoga portreta u hrvatskome kiparstvu 20. stoljeća, a njegov konjanički spomenik **Miru** nalazi se ispred zgrade Ujedinjenih naroda u New Yorku. Korčulanin **Frano Kršinić** (1897. – 1982.) svojim je lirskim izražajem u kamenu također bitna figura hrvatske skulpture 20. stoljeća.

U hrvatskoj umjetnosti nakon Drugoga svjetskog rata pojavljuju se djela socrealizma koji se vrlo brzo napušta u korist apstrakcije i kolorističke figuracije. Pluralizam pedesetih započinje grupom **EXAT 51** (1951. – 1956.) u kojoj se skupina slikara i arhitekata (**Ivan Picelj**, **Aleksandar Srnec**, **Vjenceslav Richter**, **Božidar Rašica** i dr.) okreće svjetskim i europskim umjetničkim strujanjima. Deset godina kasnije Zagreb postaje i središtem međunarodnoga pokreta **Nove tendencije** i ugošćuje europske umjetnike konstruktivizma i geometrijske apstrakcije. Tu se pojavljuju i novi umjetnici poput **Julija Knifera** (1924. – 2004.) (→ sl. 83), koji je svojim zanimljivim reduciranjem kompozicije do ritma meandra zaslužio priznanje u svijetu i mjesto u stalnim postavima svjetskih muzeja. Bio je i član

Sl. 83 Julije Knifer, *Meandar*, Zagreb, MSU

Sl. 84 Ivan Kožarić, *Matoš*

grupe „**Gorgona**”, radikalne verzije informela i početaka konceptualne umjetnosti u Hrvatskoj. Član te grupe bio je i kipar **Ivan Kožarić**. Njegova su najpoznatija djela postavljena u vanjskome prostoru **Spomenik A. G. Matošu** (→ sl. 84.) i **Prizemljeno sunce** u Zagrebu.

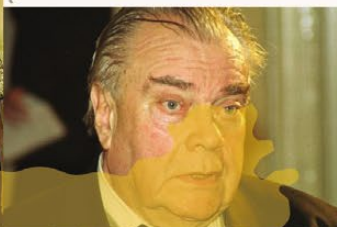
Tih godina formiraju se mnogi umjetnici: slikar **Edo Murtić** (1921. – 2005.) započinje s akcijskim slikarstvom, a **Oton Gliha** se redukcijom približava apstrakciji (ciklus **Gromače**). **Vojin Bakić** i **Dušan Džamonja** razvijaju svoje vlastite jezike kojima afirmiraju apstrakciju. Valorizacija suvremenih kretanja u umjetnosti traži vremenski odmak pa stoga na ovome mjestu ni nema govora o onim generacijama umjetnika koje nam danas uljepšavaju život.

Literatura i izvori

- Budak, N. (ur.) 2007. *Croatica. Hrvatski udio u svjetskoj baštini*, I – II. Zagreb: Profil international.
- Cambi, N. 2002. *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Delonga, V., Jakšić, N. i Jurković, M. 2001. *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Dimitrijević, S., Težak-Gregl, T. i Majnarić-Pandžić, N. 1998. *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naprijed.
- Gamulin, G. 1995. *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1995. *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu XIX. u XX. stoljeće*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1987. – 88. *Hrvatsko slikarstvo XX. stoljeća*, sv. 1, i sv. 2. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gamulin, G. 1999. *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, A., Matejčić, R. i Prijatelj, K. 1982. *Barok u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povijesne znanosti i Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- Jurković, M. i Erlande-Brandenburg, A. (ur.) 2004. *Hrvatska renesansa*, katalog izložbe. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Ivančević, R. 1993. *Art Treasures of Croatia*. Zagreb: ITP Motovun.
- Pelc, M. 2007. *Renesansa. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti i Školska knjiga.
- Pelc, M. 2012. *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Sažetak

Umjetnička baština Hrvatske bogata je i raznovrsna, a produkcija i očuvanost ovisna o strateškome položaju hrvatskih povijesnih prostora. Dva su aspekta bitno odredila njezine kulturne dosege. Prvi je činjenica da su se Hrvati doselili u prostor Rimskoga Carstva koji je već bio urbaniziran, visokih civilizacijskih dosega, s razvijenom infrastrukturom, i već kršćanski. To je za posljedicu imalo rano pokrštenje Hrvata, preuzimanje latinskoga jezika u službenoj komunikaciji, kao i brzo prilagođavanje urbanomu načinu života. Drugi je aspekt jednako važan za umjetnička ostvarenja. Hrvatska se nalazi na razmeđu istoka i zapada, ali i sjevera i juga Europe. Tu su se nužno preplitali svi mogući utjecaji, oni mediteranski kao matični i oni srednjoeuropski od kasnoga srednjeg vijeka nadalje. Tijekom prethistorije, vučedolska se kultura našla u središtu ključnih događanja zbog snage svoje metalurgije. U doba Rima Dalmacija i Panonija bile su bitne provincije Carstva, a u kasnoj antici obala je bila ključna u prvome zlatnom dobu Bizanta. U ranome srednjem vijeku, kao i u 11. stoljeću, Hrvatska je stiješnjena između velesila koje imaju velik interes iz političkih i vjerskih razloga te znatno investiraju u taj prostor. Tako su zapravo tijekom starijih povijesnih razdoblja hrvatski prostori u žarištu kulturnih događanja, a umjetnička su djela vrhunskih dosega. No već od 12. st. ti isti prostori postupno postaju provincija u kojoj će se tek ponekad događati umjetnički bljeskovi najviše razine. Takvi se mogu pronaći u 13. st. s majstorom Radovanom, i sredinom 15. st., kada se u jadranskoj Hrvatskoj stvaraju vrhunska djela rane renesanse koja se u nas pojavljuje odmah nakon prvih talijanskih centara, gotovo pola stoljeća prije nego u ostatku Europe. U tekstu se daje pregled najvažnijih umjetničkih djela tijekom povijesti, unutar standardnih stilskih razdoblja od prethistorije do suvremenih kretanja. A što se valorizacije umjetničke baštine Hrvatske tiče, ova je svojevrsna kratka antologija hrvatske umjetnosti nastoji osvijetliti, ali i kontekstualizirati.

Irena Paulus

Glazba u Hrvatskoj

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.10>

U Hrvatskoj postoje najrazličitiji glazbeni žanrovi – od umjetničke do zabavne glazbe i svih njezinih varijanata (*džez, rock, pop* itd.). Istodobno, postoji i tradicijska glazba koja je nastala u seoskim sredinama te je utjecala na razvoj nekih popularnih urbanih glazbenih pravaca poput *turbofolka* i *etna*. Premda se u tekstu glazbeni žanrovi promatraju odvojeno, postoje snažni međusobni utjecaji: primjerice, brojni su skladatelji umjetničke glazbe na ovaj ili onaj način uklapali džez u svoje skladbe, tradicijska glazba ostavila je trag gotovo u svim, i umjetničkim i popularnim glazbenim vrstama, a u novije vrijeme u Hrvatskoj je zaživio žanr koji povezuje umjetničku i popularnu glazbu – *crossover*. Korijeni *crossovera*, kao uostalom i svih drugih glazbenih žanrova, leže u umjetničkoj glazbi. Iz umjetničke su glazbe potekli najpoznatiji hrvatski predstavnici *crossovera* poput pijanista Maksima Mrvice (1975.) te poput Luke Šulića (1987.) i Stjepana Hausera (1986.) iz violončelističkoga dua *2CELLOS*. Stoga pregled glazbi u Hrvatskoj započinjemo predstavljanjem umjetničke glazbe.

Umjetnička glazba

Umjetnička glazba u Hrvatskoj postoji već deset stoljeća. No geografski položaj i povijesne prilike uvjetovali su da se o razvoju hrvatske glazbe prije 16. stoljeća ne zna mnogo. Nešto je malo sačuvanih notnih i drugih zapisa na području crkvene glazbe (kodeksi, gradualni, sakramentari), a o svjetovnoj se tek nagađa da se odvijala na plemićkim dvorovima. Kako je u šesnaestome

stoljeću velik dio Hrvatske okupiran, tako se kulturni život razvijao jedino u slobodnim krajevima – u Dubrovniku i u drugim gradovima uz jadransku obalu. Istaknuti renesansni skladatelji bili su **Julije Skjavetić** (druga polovica 16. st., godine rođenja i smrti nisu poznate) u Šibeniku i naturalizirani Francuz **Lambert Courtoys** (oko 1520. – oko 1583.) u Dubrovniku. Tako će ostati tijekom cijeloga sedamnaestog i osamnaestog stoljeća. Najvažnija su skladateljska imena iz toga razdoblja su **Ivan Lukačić** (oko 1580. – oko 1648.) i **Luka Sorkočević** (1734. – 1789.). Umjetnička glazba u unutrašnjosti ojačat će tek u devetnaestome stoljeću.

Bista Luke Sorkočevića

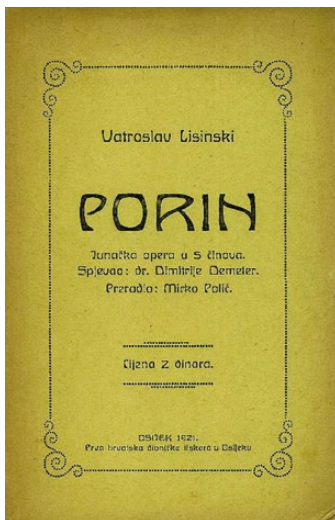

Devetnaesto je stoljeće, kao posvuda u svijetu, donijelo buđenje nacionalne svijesti. Ilirski preporod, koji je začeo književnik Ljudevit Gaj (→ *povijest* str. 72; → *jezik*, str. 152; → *književnost*, str. 173), odrazio se i na glazbu. Težnja za stvaranjem nacionalno obilježenih djela rezultirala je skladanjem prve hrvatske opere „Ljubav i zloba” (1846.) koju je napisao **Vatroslav Lisinski** (1819. – 1854.). Znatna pomak u razvoju umjetničke glazbe dogodit će se nešto kasnije zahvaljujući **Ivanu pl. Zajcu** (1832. – 1914.).

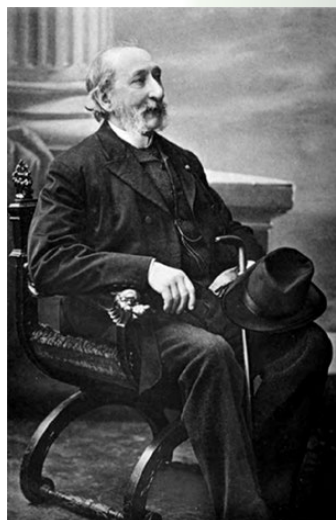
Vatroslav Lisinski

Naslovnica opere *Porin*

Ivan pl. Zajc

U prvoj polovici dvadesetoga stoljeća djeluju skladatelji koji su svoju glazbu intenzivno temeljili na folkloru, primjerice **Antun Dobronić** (1878. - 1955.), **Ivan Matetić Ronjgov** (1880. - 1960.) i **Fran Lhotka** (1883. - 1962). Drugi, pak, poput orguljaša **Franje Dugana** (1874. - 1948.) i **Franje Lučića**

Naslovnica skladbe Dore Pejačević

(1889. - 1972.) svoj rad vežu uz crkvu te uglavnom stvaraju duhovna djela.

U izgradnji hrvatske glazbene moderne krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća sudjelovali su **Krsto Odak** (1888. - 1965.), **Josip Hatze** (1879. - 1959.), **Dora Pejačević** (1885. - 1923.) i **Blagoje Bersa** (1873. - 1934.).

Tradicijska glazba utjecala je i na skladatelje neonacionalnoga smjera poput **Krešimira Baranovića** (1894. - 1975.) i **Josipa Štolcера-Slavenskog** (1898. - 1955.). No najpoznatiji je predstavnik neonacionalnoga smjera Splitsanin **Jakov Gotovac** (1895. - 1982.) koji je autor najizvođenije hrvatske opere „Ero s onoga svijeta” (1935.).

Gotovčevi suvremenici, također Splitsani, bili su **Ivo Tijardović** (1895. - 1976.) i **Ivo Parać** (1890. - 1954.).

U djelima sljedeće generacije elementi tipični za glazbu dvadesetoga stoljeća i dalje se kombiniraju sa – sada izrazito stiliziranim – elementima folklor. Mnogi od skladatelja poklonici su neopravaca, posebice neobaroka

i neoklasicizma. Neki, s druge strane, utiru put hrvatskoj glazbenoj avangardi.

Boris Papandopulo

Toj generaciji pripadaju: **Boris Papandopulo** (1906. - 1991.), **Ivan Brkanović** (1906. - 1987.), **Milo Cipra** (1906. - 1985.), **Bruno Bjelinski** (1909. - 1992.), **Ivo Lhotka-Kalinski** (1913. - 1987.), **Natko Devčić** (1914. - 1997.), **Ivo Kirigin** (1914. - 1964.), **Stjepan Šulek** (1914. - 1986.) i **Emil Cossetto** (1918. - 2006.).

Branimir Sakač (1918. - 1979.) predstavlja jednoga od prvih avangardista u Hrvatskoj. Taj put nastavit će **Milko Kelemen** (1924.) i **Ivo Malec** (1925.) koji su karijeru izgradili u inozemstvu.

Ivo Josipović

U drugoj polovici dvadesetoga stoljeća svoja najvažnija djela stvaraju **Stanko Horvat** (1930. - 2006.), **Ruben Radica** (1931.) i **Anđelko Klobučar** (1931. - 2016.), kao i **Željko Brkanović** (1937.), **Josip Magdić** (1937.), **Dubravko Detoni** (1937.), **Igor Kuljerić** (1938. - 2006.) te **Silvio Foretić** (1940.). Nešto su mlađi **Marko Ruždjak** (1946. - 2012.), **Davorin Kempf** (1947.), **Zoran**

Juranić (1947.), Frano Parać (1948.), Ivo Josipović (1957.) i Berislav Šipuš (1958.) (Andreis 1982).

Danas aktualna generacija donosi nekoliko izuzetno aktivnih skladatelja. To su **Sanja Drakulić** (1963.), **Olja Jelaska** (1967.) i **Sanda Majurec** (1971.). Njima generacijski pripadaju **Dalibor Bukvić** (1968.) i **Frano Đurović** (1971.). A sasvim su mladi skladateljski talenti **Danijel Legin** (1984.) i **Tomislav Oliver** (1987.) čija se djela već izvode u velikim koncertnim dvoranama i na poznatim festivalima.

Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog

Koncertna dvorana HGZ-a

Premda dolaze iz različitih hrvatskih gradova, većina skladatelja veže svoju djelatnost uz glavni grad Hrvatske Zagreb.

Najveća je koncertna dvorana u Zagrebu koncertna dvorana **Vatroslav Lisinski**. Zgrada sadrži dvije koncertne dvorane – veliku, koja može prihvatiti oko 1850 gledatelja, i malu, s tristotinjak mjesta; sadrži i četiri salona za sastanke te veliko, funkcionalno predvorje. U tako se opremljenome *Lisinskom*, osim koncerata, održavaju i konferencije, festivali, glazbena natjecanja, izložbe, filmske projekcije i slično. Izgradnja koncertne dvorane *Vatroslav Lisinski* trajala je više od deset godina, a zgrada je otvorena koncertima održanima 29. i 30. prosinca 1973. Od tada otvorenje zgrade *Lisinskog* svake se godine obilježava 29. prosinca nizom koncerata i drugih zbivanja.

Druga važna dvorana nešto je manjih proporcija, ali dulje tradicije. To je koncertna dvorana **Hrvatskoga glazbenog zavoda (HGZ-a)** koji je 1827. osnovan kao *Društvo ljubitelja glazbe (Musikverein)*. HGZ je u devetnaestome stoljeću, ali i danas, inicijator mnogih oblika glazbenoga života: bavi se organizacijom koncerata i izdavanjem skladbi hrvatskih autora, kao i skupljanjem građe za glazbenu knjižnicu i arhiv. Koncertna dvorana HGZ-a nastala je 1876. godine kada se gradila zgrada HGZ-a. Nekada je ta dvorana služila za razne kulturne i društvene priredbe – od izložaba do književnih

večeri i plesnih priredaba. Danas se u njoj održavaju koncerti umjetničke glazbe, ali i promocije, znanstveni skupovi i glazbena natjecanja.

Za izvedbu scenskih i glazbeno-scenskih priredaba – točnije, za operu, balet i dramu – specijalizirano je **Hrvatsko narodno kazalište (HNK)**. Zgrada HNK-a u Zagrebu izgrađena je 1895. godine, a predstavlja arhitektonsko remek-djelo čiji su autori austrijski arhitekt Ferdinand Fellner i njemački arhitekt Hermann Helmer (→ *umjetnost*, str. 264). Raskošno uređena dvorana zagrebačkog HNK-a može primiti oko 750 posjetitelja.

U Hrvatskoj svako veće kulturno središte ima svoju zgradu HNK-a. Osim zagrebačkoga, posebno su važni HNK u Splitu, HNK u Osijeku i HNK u Rijeci.

U Zagrebu postoji i kazalište **Komedija** u kojemu se izvode scenska i glazbeno-scenska djela „lakšega” karaktera: komedije, mjuzikli i operete.

Umjetničku glazbu u Hrvatskoj moguće je učiti u više od stotinu glazbenih škola, od kojih je najstarija ona u Zagrebu, osnovana pri *Musikvereinu*

Zagrebačka filharmonija

još 1829. godine. Ta je glazbena škola 1916. godine postala Konzervatorij, da bi 1921. prerasla u Muzičku akademiju.

U Hrvatskoj djeluje cijeli niz velikih i malih glazbenih ansambala. Samo u Zagrebu djeluju četiri simfonijska orkestra – **Zagrebačka filharmonija**, **Simfonijski orkestar Hrvatske radiotelevizije**, **Orkestar Hrvatskog narodnog kazališta** i **Orkestar kazališta Komedija**.

Neki su orkestri specijalizirani za izvođenje glazbe pojedinih glazbenih razdoblja. Primjerice, ansambl **Ministrel** izvodi glazbu srednjega vijeka i renesanse, **Hrvatski barokni ansambl** baroknu glazbu, dok je ansambl **Cantus**

specijaliziran za izvedbu glazbenih djela 20. stoljeća te novonastalih djela suvremenih skladatelja.

U Zagrebu djeluje i simfonijski puhački orkestar. Osnovan je početkom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća pri Oružanim snagama Republike Hrvatske, a danas djeluje pod nazivom ***Simfonijski puhački orkestar Oružanih snaga Republike Hrvatske***.

Osim ***Simfonijskoga orkestra HRT-a*** u sklopu Hrvatske radiotelevizije djeluju i drugi ansambli: ***Tamburaški orkestar HRT-a, Zbor HRT-a i Jazz orkestar HRT-a***.

Zagrebački solisti

Veliki je broj manjih ansambala i komornih sastava, među kojima su ***Zagrebački solisti, Zagrebački kvartet, Gudački kvartet Rucner, Zagrebački gitaristički trio, Zagrebački kvartet saksofona*** i mnogi drugi.

U Zagrebu djeluje cijeli niz profesionalnih i neprofesionalnih zborova. Profesionalni zborovi vezani su uz institucije kao što su ***Hrvatska radiotelevizija, Hrvatsko narodno kazalište*** i kazalište ***Komedija***, a među neprofesionalnima najpoznatiji je ***Akademski zbor Ivan Goran Kovačić***.

Lovro von Matačić

Vokalne i instrumentalne ansamble vode dirigenti od kojih su mnogi stekli međunarodnu reputaciju. Među najveće svjetske dirigente svrstao se hrvatski dirigent **Lovro von Matačić** (1899. – 1985.). Nakon njegove smrti osnovan je ***Fond Lovro i Lilly Matačić*** koji i danas stipendira i potiče na rad mlade dirigente. Fond organizira ***Međunarodno natjecanje mladih dirigenta Lovro von Matačić*** koje se svake četvrte godine odvija u Zagrebu.

Među poznatim hrvatskim dirigentima ističu se: **Milan Horvat** (1919. – 2014.), **Berislav Klobučar** (1924. – 2014.), **Krešimir Šipuš** (1930. – 2014.), **Pavle Dešpalj** (1934.), **Nikša Bareza** (1936.), **Vladimir Kranjčević** (1936.), **Mladen**

Tarbuk (1962.), Vjekoslav Šutej (1951. – 2009.), Berislav Šipuš (1958.), Jasenka Ostojić (1969.), Ivan Repušić (1978.), Luka Vukšić (1976.) i mnogi drugi.

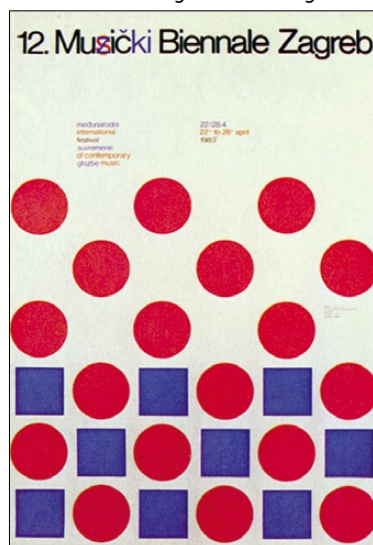
Izvrstan je dirigent bio i svjetski poznati talijanski violončelist **Antonio Janigro** (1918. – 1989.) koji se neposredno pred Drugi svjetski rat sve do 1967. igrom prilika zadržao u Jugoslaviji te bitno utjecao na razvoj glazbenoga života u Zagrebu. On je osnovao komorni orkestar **Zagrebački solisti** koji je pod njegovim ravnanjem stekao međunarodni ugled.

U Hrvatskoj postoje brojni glazbeni festivali od kojih su neki specijalizirani, a neki povezuju različite glazbene žanrove, a ponekad čak i različite umjetničke grane.

Međunarodni festival suvremene glazbe, **Muzički biennale Zagreb** (MBZ), osnovan je 1961. godine. *Biennale* se u proljeće svake druge godine odvija u Zagrebu kao jedan od najvažnijih festivala suvremene klasične glazbe u Europi. Organizator je festivala **Hrvatsko društvo skladatelja**, a njegov je osnivač i doživotni predsjednik skladatelj Milko Kelemen.

Uz *Muzički biennale Zagreb* posebno se ističu **Dubrovačke ljetne igre**. *Dubrovačke ljetne igre* nisu isključivo glazbeni festival, nego obuhvaćaju glazbene, dramske i plesne predstave, a odvijaju se svake godine tijekom srpnja i kolovoza u znamenitome hrvatskom gradu Dubrovniku.

Plakat 12. Muzičkoga biennala Zagreb

Dubrovačke ljetne igre

Varaždinske barokne večeri

Samoborska glazbena jesen

Varaždinske barokne večeri specijalizirane su za izvedbe barokne glazbe. Odvijaju se svake godine od kraja rujna do početka listopada u crkvama, dvorcima, palačama i koncertnim dvoranama grada Varaždina i okolnih gradova, a izvođači nisu samo domaći, nego i renomirani strani umjetnici.

Samoborska glazbena jesen ima već gotovo četrdeset godina staru tradiciju. Taj je festival pokrenula grupica entuzijasta koji su željeli pokrenuti glazbeni život Samobora. Onda, kao i danas, Festival je stavljao naglasak na promociju hrvatske glazbe te je često naručivao djela hrvatskih skladatelja.

Zagrebački međunarodni festival komorne glazbe mnogo je mlađi. Taj festival postoji od 2005. godine, a okuplja vrhunske domaće i strane glazbenike. Odvija se svake godine u listopadu.

Velik broj festivala u Zagrebu organizira **Koncertna direkcija Zagreb**, ustanova usmjerena na organizaciju koncerata uglavnom klasične, ali i druge glazbe te na organiziranje natjecanja i glazbenih izložaba. Bavi se i izdavačkom djelatnošću.

U organizaciji **Koncertne direkcije** u Zagrebu se odvijaju festivali kao što su **Večeri na Griču**, **Orgulje Heferer**, **Festival hrvatske glazbe u Beču** i **Cello Festival Antonio Janigro**. **Koncertna direkcija** organizira i natjecanja poput **Međunarodnoga violončelističkog natjecanja Antonio Janigro**, **EPTA – Međunarodnoga pijanističkog natjecanja Svetislav Stančić** te **Međunarodnoga saksofonističkog natjecanja Josip Nohta**.

U Zagrebu se svake četvrte godine odvija i **Međunarodno violinističko natjecanje Vaclav Huml**, osnovano u čast češkomu violinistu koji je djelovao u Zagrebu, Vaclavu Humlu.

U Zagrebu djeluje i **Hrvatsko muzikološko društvo** s gotovo 300 članova koje se brine za znanstveno istraživanje hrvatske glazbe i najveći je izdavač muzikološke literature u Hrvatskoj.

Tradicijska glazba u Hrvatskoj

Tradicijska (narodna) glazba u Hrvatskoj utjecala je na razvoj hrvatske umjetničke glazbe od devetnaestoga stoljeća do danas, a utjecala je i na nastanak mnogih pjesama i instrumentala s područja džeza i popularne glazbe. Odlikuje se velikom raznolikošću.

Mnoge su folklorne melodije vrlo stare. Najstarije je tzv. *ojkanje* (→ *etnologija*, str. 213) koje je tipično za južnu Dalmaciju, a predstavlja ostatak predslavenskoga načina pjevanja koje su Hrvati usvojili kada su se naselili na Balkanu. *Ojkanje* je kratak vokalni oblik s osebujnim melodijskim ukrasima na slog „oj”, uz izrazito potresanje glasom. *Ojkanju*, kojime se pjevaju pjesme *ojkalice*, srodne su višeglasne *gange*, tipične za Imotsku krajinu, zapadnu Hercegovinu te Duvanjski i Livanjski kraj. *Gangu* karakterizira snažno pjevanje. Vodeći glas govori riječi, dok ostali prate, *gangaju*, uglavnom ispjevavanjem samoglasnika „e” i „o”.

Slavonski tamburaši izvode *bećarac*

Dalmatinska *klapa*

U Slavoniju je iz Mađarske i Vojvodine doprlo pjevanje *bećarca*. *Bećarac* je višeglasan, ali na način da jedan pjevač otpjeva melodiju, a okupljeni je za njim ponavljaju uz melodijske varijacije. Trajanje izvedbe ovisi o energiji i kreativnosti glavnoga pjevača koji mora posjedovati snažan glas i širok repertoar starih, ali i novih kitica, kao i sposobnost njihova kombiniranja. Melodija je u bećarcu za svaku kiticu ista, a kitice se nižu jedna za drugom, bez prekida. *Bećarac* nerijetko prate žičani instrumenti iz porodice *tambura*.

Posebno su lijepe narodne pjesme iz Međimurja, pa se danas upravo te pjesme rado slušaju, izvode i obrađuju. Međimurske su pjesme solističke i

zboreske, a najčešće se pjevaju bez instrumentalne pratnje. Uz različite sadržaje vezane uz običaje, ratove, rad u tuđini ili pak samo Međimurje, najljepše su ipak ljubavne pjesme.

Za jug Hrvatske (Dalmaciju i otoke) tipično je *klapsko* pjevanje. Radi se o višeglasnome pjevanju u *klapi* koju čini od 5 do 8 muških pjevača (→ *etnologija*, str. 213). Oni pjevaju bez instrumentalne pratnje. Klape su danas iznimno popularne, pa se u novije vrijeme zbog komercijalizacije uvodi instrumentalna pratnja; pjevaju se pjesme koje nisu na čakavštini ili štokavštini, a pojavljuju se čak i ženske klape.

U tradiciji pjevanja uz instrumentalnu pratnju vjerojatno je najstarije pjevanje uz *gusle*. *Gusle* su žičano glazbalo s jednom ili dvije žice po kojima se povlači gudalom. Guslar je, svirajući, pjevao *epske* pjesme koje karakterizira neprestano ponavljanje istoga melodijskog obrasca jednostavne ritmičke strukture. Glazbena je struktura pjesme također jednostavna kako bi se sva pozornost slušatelja usmjerila na tekst. Sadržaj epskih pjesama obično je idealizirana povijest, a obuhvaća sva razdoblja, od najstarijih vremena do najnovijega doba. Guslara je danas vrlo malo, no tipični su za dinarsko područje, i to najviše za dalmatinsko i primorsko zaleđe (→ *etnologija*, str. 212).

Guslarica iz Udbine

Uz *epske* pjesme pjevaju se i *lirske* pjesme (*djevojačke*, *poskočice*, *ljubavne*, *balade* i *romance*), a tu su i *radne* pjesme, *vojničke* pjesme, *napitnice*, *satiričke* i *šaljive* pjesme.

Narodne pjesme u Hrvatskoj često su vezane uz narodne običaje i obrede. To su ciklusi oko kalendarskih blagdana, godišnjih doba te različitih obiteljskih i drugih običaja. Na primjer *božićne*, *proljetne*, *jurjevske*, *uskrсне*, *ivanjske* i *duhovske* pjesme, zatim velik broj *svatovskih* pjesama, pa i *tužbalica* i *naricaljki*.

Obredne pjesme obično pjevaju djevojke, i to na određene kalendarske dane koji se povezuju s određenim obredom ili običajem. Pjeva se najčešće pri obilasku kuća. Na primjer, u Slavoniji uoči Spasova ide se od kuće do kuće i pjevaju se *mitološke* i *legendarne*, *križarske* pjesme. U Slavoniji, Srijemu, Podravini, pa i u Istri pjevaju se *dodolske* pjesme kojima se priziva kiša. Isto tako, prvi i drugi dan Duhova, u Slavoniji i Baranji selom idu *kraljice* ili *ljelje* koje pjevaju *kraljičke* pjesme (→ *etnologija*, str. 208).

Oko božićnih blagdana gotovo se u svim krajevima Hrvatske pjevaju *božićna koleda*. Tada idu mladići (a ne djevojke) od kuće do kuće pjevajući i čestitajući domaćinima božićne blagdane i Novu godinu (→ *etnologija*, str. 210). U mnogim mjestima Dalmacije običaj se zove *kolendanje*, a čestitari se zovu *kolendari*.

Uz obred paljenja krijesova pjevaju se *krijesne* pjesme koje nakon obreda pjevaju djevojke dok obilaze kuće. Slične su *ladarske* pjesme koje se pjevaju o Jurjevu. Naziv su dobile prema poviku „Lado!” koji im čini pripjev („lado” je stara slavenska riječ, a znači „dobar, drag, mio”). Pjevačice tih pjesama zovu se *ladarice*.

Ladarice

Lindo

Običaj *krijesnih* i *ladarskih* pjesama koje se pjevaju uz krijesove samo se djelomično sačuvao u sjeverozapadnim krajevima Hrvatske. Međutim, usklik „Lado!” i danas živi u imenu profesionalnoga nacionalnog ansambla **Lado** koji se bavi izvođenjem hrvatske narodne glazbe s ciljem očuvanja narodne baštine. Ansambl čine zbor, orkestar i plesni sastav, a pjevačice su poznate pod imenom **Ladarice** (Andreis et al. 1963: 264–265).

Narodni instrumenti u Hrvatskoj obično se koriste za pratnju glasu ili za sviranje glazbe koja služi kao pratnja različitim plesovima. Instrumenti su žičani i puhački, dok je udaraljki vrlo malo. Jedno su od najstarijih žičanih hrvatskih glazbala *gusle* koje se upotrebljavaju za pratnju *epskih* pjesama koje pjeva guslar.

Lijerica ili *lirica* malo je žičano glazbalo kruškolikoga oblika, nekada rašireno duž jadranske obale. Danas se zadržalo u Dubrovačkome primorju, Župi dubrovačkoj, Konavlima, na poluotoku Pelješcu, otoku Mljetu i na otoku Lastovu te u istočnoj Hercegovini. Instrument se svira gudalom kojim se prevlači preko tri žice. Najpoznatiji svirač *lijerice* bio je **Nikola Lale Lindo** (1843. – 1907.) iz Župe dubrovačke, a prema njemu se naziva najpoznatiji dubrovački ples, poskočica – *lindo*.

U novije vrijeme izuzetno su popularne *tambure* koje su, zajedno s *harmonikom*, istisnule neke stare instrumente poput *gusli* i *gajdi*.

Tambure su trzalački instrumenti, najrašireniji u Slavoniji i Vojvodini, a ima ih više vrsta. *Bisernica* (ili *prim*) kruškolikoga je oblika, a drži se kao gitara ili lutnja (za razliku od *lijerice* i *gusli* koji se drže uz nogu poput violončela). *Bisernica* je najmanja tambura; ima pet žica, s time da su dvije ugođene na isti, najviši ton (e2). *Brač* (ili *basprim*) gitarastoga je oblika i nešto je veći od *bisernice*. Također ima pet žica. *Bugarija* (ili *kontra*) je po obliku slična *braču*, samo je malo veća. Za razliku od *bisernice* i *brača*, *bugarija* u tamburaškome orkestru svira dionicu u obliku akorda koji padaju na nenaglašeni dio takta (kontru). *Čelo* je po obliku slično kontri, ali je malo veće. U tamburaškome orkestru ima sličnu funkciju kao violončelo u simfonijskome orkestru. Ima četiri žice, isto kao i *bas* ili *berda* koji je najveći i najdublji instrument u tamburaškome orkestru. Vrlo je sličan kontrbasu, ali se za razliku od njega ne svira gudalom, nego prstima, trzanjem.

Puhački su instrumenti u Hrvatskoj brojni i raznovrsni. Upotreba nekih od njih danas je vrlo rijetka (primjerice *gajde*), a neka se više uopće ne koriste (*dude* te instrumenti nalik na blokflautu: *gunga*, *sluškinja*, *strančica*, *trstenica* i druge).

Diplice su vrlo staro, jednostavno glazbalo koje se zadržalo samo u Slavoniji i Baranji. Obično se izrađuju od trstike, a najčešće imaju pet rupica. Zbog specifične građe sviranjem *diplice* može se postići efekt dvoglasja.

Diplica je preteča *gajdi*, *duda*, *šurli*, raznih vrsta *mihova* i drugih instrumenata s mješinom ili mijehom.

Gajde su vrlo staro glazbalo koje se sastoji od mješine sačinjene od stavljene kozje kože te gajdunice, naška, roga, dulca i trubnja koji su izrađeni od drveta. Unutar gajdi, u gajdunici (svirali), nalaze se dva piska, što je tipično za sva starohrvatska glazbala s mješinom (osim *duda*). *Gajde* su nekada bile iznimno popularne u Baranji, Slavoniji te u istočnim dijelovima Posavine i Podravine. Danas su rijetke.

Dude su izuzetno staro glazbalo nalik *gajdama* (instrument s mješinom), a od *gajdi* se razlikuju po broju pisaka u svirali: dok *gajde* imaju dva, *dude* imaju tri ili četiri piska. Svirale su se u Bilogori, Moslavini, Posavini, Turopolju, Međimurju i Hrvatskome zagorju. Danas su potpuno nestale, a potisnula su ih nova i atraktivnija glazbala poput violine, *tambure* i harmonike.

Tamburica

Od puhačkih instrumenata nalik blokflauti najinteresantnije su *roženice* i *sopile*. Zapravo se radi o dva vrlo slična glazbala čiji se nazivi često upotrebljavaju kao istoznačnice. No *roženice* s područja Istre (koje isto tako zovu i *sopile*, *sopile*) razlikuju se od *sopila* s otoka Krka (koje se također zovu i *roženice*) po vanjskim detaljima, tehnici sviranja, ali i po zvuku. Zvuk *sopila* s Krka malo je čvršći i robusniji od zvuka *roženica* iz Istre koji je za nijansu nježniji. To su instrumenti nalik oboi, a predstavljaju ostatak staroga europskog „šalmaja”. I *roženice* i *sopile* sviraju se u paru, pa je zbog veličine instrumenata uobičajeno govoriti o *veloj* i *maloj sopili*. Svirka je, dakle, dvoglasna. *Sopci* najčešće sviraju uz ples (*tanac*) nedjeljom ili blagdanom, u svatovima i u crkvi (tada se *sopile* posebno ugađaju na jednoglasno sviranje). Uz svirku *roženica* često se pjeva.

Mnogi narodni običaji, a s njima i narodna glazbala i narodne pjesme, zbog snažne urbanizacije i zamiranja sela sve više nestaju. No živim ih nastoji održati **Međunarodna smotra folklor**a, osnovana 1966. godine, koja se svakoga ljeta održava u Zagrebu (→ *etnologija*, str. 219). To je manifestacija usmjerena na očuvanje kulturnih i nacionalnih različitosti unutar baština raznih naroda. Dugogodišnji je organizator *Međunarodne smotre folklor*a *Koncertna direkcija Zagreb*.

Popularne inačice tradicijske glazbe

Tradicijska je glazba u prvome redu vezana uz ruralne sredine kojih je u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća još bilo dosta. No već je bilo jasno da urbanizacija traži svoj danak i da su se neki elementi folklor (i to ne samo oni vezani uz glazbu) postupno počeli gubiti. S druge strane narodna se glazba polako ali sigurno počela povezivati s popularnom glazbom, stvarajući neobičnu kombinaciju narodnoga i urbanoga. Popularne su inačice narodne glazbe: *novokomponirana glazba*, *turbofolk* i *etno glazba*.

Takozvana **novokomponirana glazba** (poznatija pod srpskim nazivom *novokomponovana muzika*), sa središtem u bivšim jugoslavenskim republikama Bosni i Hercegovini te Srbiji, komercijalizirala je narodnu glazbu. Temeljila se na banalnim ljubavnim pjesmama i sugestivnoj lirici, a narodnu je glazbu povezivala s *rockom* i *danceom*. Izvođači se nisu dičili samo vokalnim sposobnostima, nego su pozornost privlačili i drugim atributima, posebice izrazitom seksualnošću.

Novokomponirana glazba bila je na vrhuncu tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, a tijekom devedesetih pretočila se u novi, sličan žanr, *turbofolk*. *Turbofolk* je nastao u Srbiji, a proširio se na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu gdje je postao iznimno popularan. U Hrvatsku je *turbofolk* ušao najprije na područja nezahvaćena Domovinskim ratom, a zatim se proširio i postao glazbom koja se u određenim društvenim slojevima rado sluša.

Također sredinom devedesetih u Hrvatskoj se počela razvijati *etno glazba*. Pjevači *etna* reagirali su na sve rašireniju pojavu *glazbi svijeta* (engl. *world music*) te su svoju inspiraciju potražili u folklornoj glazbi, onakvoj kakva postoji u narodu i kakva se stoljećima širila usmenom predajom. Bit je *etna* spoj osobnoga pristupa doživljaju glazbene baštine sa suvremenim smjerovima kao što su *rock*, *pop*, *džez*, *techno* i drugi. Za razliku od *turbofolka*, čiji je pristup hedonistički te publiku traži u masama, *etno* često teži obradama izvornih citata nastojeći što više zadržati njihovu autentičnost te njima dotaknuti intelektualne slojeve urbanoga društva.

Hrvatski *etno* obilježile su pjevačice poput Dunje Knebl (1946.), Tamare Obrovac (1962.) i Lidije Bajuk (1965.) od kojih svaka na svoj način interpretira hrvatske narodne pjesme. Dok Obrovac, često praćena ansamblom **Transhistr**ia, istarske pjesme povezuje s džezom, Bajuk i Knebl vlastitim interpretacijama i obradama izvode tradicionalne pjesme iz Međimurja, a ponekad i skladaju u stilu međimurskoga folklor.

Teta Liza (pravim imenom Elizabeta Toplek, 1924.) izvorna je pjevačica međimurskih narodnih napjeva koja živi u Donjoj Dubravi u Međimurju i koja je danas, zahvaljujući medijima, doživjela veliku popularnost.

Etnom se bave i **Mojmir Novaković** (1970.), osnivač grupa **Legen i Kries**, te multiinstrumentalist **Miroslav Evačić** (1973.) koji spaja narodnu glazbu Podravine (posebice ples mađarskoga podrijetla, čardaš) s *bluesom*. Također su zanimljive interpretacije različitih sastava kao što su **Afion**, **Cinkuši**, **Rhythm Tribe**, **Putokazi** i drugi.

Tamara Obrovac

Lidija Bajuk

Džez je u dvadesetim godinama dvadesetoga stoljeća bio sasvim nov glazbeni izraz. Na područje Hrvatske dospio je zahvaljujući američkim vojnicima koji su poslije Prvoga svjetskog rata ostali u Europi. Džez je zaintrigirao domaće glazbenike koji su tada mahom svirali plesnu glazbu: *charlstone*, *tanga*, *valse*, *foxtrote* i *black-bottome*. Kako je džez najprije postao sastavnim dijelom plesnoga repertoara, tako ga je u početku bilo teško razlučiti od popularnih plesova. No malo po malo domaći su sastavi sve jasnije svirali *dixieland* i *swing*.

Džez glazba slušala se preko radija ili uživo jer su glazbenici aktivno svirali u *Music Hallu* (današnjem *Zagrebačkome kazalištu mladih*), na terasi hotela *Esplanade*, u *Hrvatskome glazbenom zavodu* (u čijoj su se dvorani redovito održavali „plesnjaci”), kinu *Luxor* i u *Zagrebačkome zboru*. Osim u Zagrebu, džez se sviralo i u drugim gradovima – Splitu, Crikvenici, Dubrovniku – i to na zabavama sportskih društava, u ljetovalištima „jadranske straže” i kampovima srednjoškolaca te na terasama hotela. Džez se svirao i na brodovima koji su plovili Jadranom.

Početkom četrdesetih džez je u Zagrebu cvao. Utemeljen je prvi džez klub *Devils*, gdje su se održavale slušaonice i manji koncerti, a pokrenuta su i dva časopisa – „*Ritam*” i „*Svijet jazza*”. Na žalost, oba su izlazila samo tijekom 1941. godine. U Zagrebu je djelovalo čak sedam džez orkestara.

Početkom Drugoga svjetskog rata sve se promijenilo (→ *povijest*, str. 80). Džez je kao „crnačka glazba” postao nepodoban. Zabranjeno je emitiranje džeza na radiju, a nastupi su se održavali potajice. Glazbenici su se snalazili kako su znali i umjeli: skladbama su davali neobične naslove ili su im dodavali elemente folklorne glazbe, a džez koncerte održavali su pod okriljem politički podobnih priredaba. A kako se američka glazba nije smatrala podobnom, tako se na tim priredbama nisu svirali poznati američki standardi, nego originalne kompozicije koje su, prisiljeni situacijom, počeli skladati neki domaći izvođači džeza.

Unatoč zabrani, džez u Hrvatskoj nije nestao. Tijekom rata održavali su ga živim vojni orkestri poput **Velikog jazz orkestra 32. divizije i Jazz orkestra II. armije**. Trebalo je vremena da se stvari nakon rata normaliziraju, ali već u drugoj polovici četrdesetih, nakon što vojni orkestri prestaju djelovati, pojavljuju se novi orkestri (**Dixieland oktet Zlatka Černjula, Orkestar F. D. Svoboda, Orkestar Borisa Sorokina i Stjepana Plaveca, Orkestar braće Körbler, Orkestar Mihajla Schwarza, Admira Krešimira Oblaka i Adalberta Markovića** te mnogi drugi). Osim orkestara sve je više istaknutih glaz-

benika koji džez smatraju svojim primarnim interesom. Među njima su: gitarist, pedagog, književnik i skladatelj **Aleksandar Bubanović** (1923. – 2009.), kontrabasist, skladatelj i dirigent **Miljenko Prohaska** (1925. – 2014.), trubač **Stanko Selak** (1928. – 2015.), pjevač, gitarist i kontrabasist **Stjepan Đimi Stanić** (1929.), aranžer, pijanist i glazbeni producent **Krešimir Oblak** (1929. – 2014.), saksofonist, flautist, skladatelj i aranžer **Ozren Depolo** (1930. – 2005.), skladatelj i dirigent **Tomica Simović** (1931.– 2014.), trubač, dirigent, skladatelj i glazbeni pedagog **Marijan Domić** (1934. – 2011.), skladatelj, dirigent, aranžer i pijanist **Stjepan Mihaljinec** (1935. – 2014.), skladatelj i pjevač **Drago Diklić** (1937.) te mnogi drugi.

Miljenko Prohaska

Među svim tim imenima najvažnije je ime **Boška Petrovića** (1935. – 2011.), vibrafonista, skladatelja, producenta, promotora, edukatora i disko-grafa koji je život posvetio džezu. Godine 1959. Petrović je osnovao međunarodno priznati **Zagrebački jazz kvartet**. Sastav je svirao po cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, a putovali su i po Europi stječući zavidnu međunarodnu reputaciju. Džez koji su svirali često se nazivalo „balkanski džez”, jer su se Petrović i ostali članovi ansambla rado oslanjali na tradicionalnu hrvatsku glazbu. Kombinacija folklor a i džeza donosila je vrijedne rezultate, među kojima je pravi biser album ***Zvira voda*** ostvaren u suradnji Boška Petrovića sa mezzosopranisticom **Ružom Pospiš-Baldani** (1942.) te džez pijanistom i skladateljem **Nevenom Frangešom** (1951.). Boško Petrović tim je i drugim sličnim albumima, kao i skladbama od kojih su najpoznatije ***Green Lobster Dream*** i ***With Pain I Was Born***, utirao put novomu pravcu, poznatijemu kao etno džez, koji će se u svijetu afirmirati tek početkom devedesetih.

Godine 1968. Zagrebačkom jazz kvartetu pridružio se američki džez trubač Art Farmer pa je kvartet prerastao u **Zagrebački jazz kvintet**. U međuvremenu je Petrović osnovao i druge džez sastave, poput **B. P. Convention**, **BP Convention Big Band**, **Non-Convertible All Stars**, **BP Club All Stars** i **Boško Petrović trio**.

Zagrebački džez kvartet

Prvoga travnja 1988. otvorio je „BP Club”, u sklopu kojega je djelovala i izdavačka kuća **Jazzette Records**. **BP Club** bio je okupljalište ljubitelja džeza – i slušatelja i izvođača – a u njemu su nastupili brojni istaknuti domaći i strani glazbenici. Klub je radio do iznenadne smrti Boška Petrovića 10. siječnja 2011.

Danas u Hrvatskoj djeluju brojni džez izvođači. Ili su okupljeni u orkestre (poput **Jazz orkestra HRT-a**) i komorne sastave (**Boilers, Boilers All**

Džez sastav Borne Šercara

Matija Dedić

Stars, Elvis Stanić Group, Matija Dedić Trio, Labyrinth) ili djeluju kao pojedinci (na primjer, saksofonist **Igor Geržina**). Među njima su neki i skladatelji, primjerice gitarist **Mario Igrec** (1959.), gitarist i harmonikaš **Elvis Stanić** (1963.), trubač **Davor Križić** (1966.), bubnjar **Borna Šercar** (1972.), pijanist **Matija Dedić** (1973.) i gitarist **Ante Gelo** (1974.). Kroz njihovu djelatnost i dalje živi ideja o proširivanju granica džeza koji jedni povezuju s hrvatskom folklornom glazbom, poput **Igora Savina** (1946.), **Mire**

Kadoića (1962.), Tamare Obrovac, sastava **Black Coffee** iz Splita, **Varaždin Jazz Banda**, **Borna Šercar's Jazziana Croatia** i drugih), dok ga drugi isprepleću s klasičnom glazbom (na primjer **Matija Dedić Trio** poznat je po džez obradama skladbi hrvatske skladateljice Dore Pejačević).

Džez glazba može se danas čuti na najrazličitijim festivalima džeza koji se osnivaju diljem Hrvatske u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku, Zadru, Virovitici, Rijeci, Opatiji, Lovranu, Vodicama, Malome Lošinju, Grožnjanu, Balama, Sisku i drugdje. Samo u Zagrebu redovito se održavaju **Proljetna revija jazza**, **Međunarodni dani jazza**, **Zagreb jazz festival**, **Jazzarella**, **Jazz Fair** i drugi festivali, a džez koncerti sastavni su dio glazbenih manifestacija širih programskih koncepcija kao što su **Dubrovačke ljetne igre** i **Muzički biennale Zagreb**.

Šlageri i šansone

Zabavna glazba u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća temeljila se na dvjema glazbenim vrstama: šlageru i šansoni. Šlageri su nastali pod utjecajem opereta iz dvadesetih i tridesetih godina; njihov naziv *šlager* (njem. *Schlager* – udar) označavao je jednostavnu, pitku melodiju uz instrumentalnu pratnju koja je poput udara na prepad osvajala svoje slušatelje. U početku su se izvodili u kabaretima i na revijama, a utjecaj njemačkih operetnih arija u njima bio je vrlo jak. U bivšoj Jugoslaviji dosegнули su vrhunac tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Njihovi najpopularniji izvođači bili su: **Ivo Robić** (1923. – 2000.), **Gabi Novak** (1936.), **Ivica Šerfezi** (1935. – 2004.), **Tereza Kesovija** (1938.), **Ljupka Dimitrovska** (1946. – 2016.) i drugi. Skladali su ih **Nikica Kalogjera** (1930. – 2006.), **Alfi Kabiljo** (1935.), **Arsen Dedić** (1938. – 2015.), **Đorđe Novković** (1943. – 2007.) i drugi. Svi su se oni – i izvođači i skladatelji – okupljali oko diskografske kuće **Jugoton**, a imali su i snažnu potporu domaće televizije i raznih festivala, među kojima je jedan od utjecajnijih bio **Zagrebfest** koji se održava i danas.

Za razliku od šlagera, hrvatske su se šansone razvile pod utjecajem talijanske i francuske šansone. Premda su se pojavile nešto kasnije, šanso-

Ivo Robić

Arsen Dedić

Zvonko Špišić

ne su u zabavnu glazbu unijele profinjeni tretman čija bit nije ležala samo u važnosti teksta i specifičnome spoju lirike i melodije, nego i u interpretaciji. Upravo je interpretacija spajala publiku i glazbenika – skladatelja i izvođača, koji je često bio jedna te ista osoba, kantautor (autor koji pjeva svoje pjesme). Bile su to pjesme koje su u početku izdavači odbijali, festivali uporno marginalizirali (poput pjesme *Moderato cantabile* Arsena Dedića iz 1970. godine, koja danas slovi kao prototip zagrebačke šansone). No unatoč tomu skupi-

Oliver Dragojević

Tereza Kesovija

na autora, od kojih je većina također pisala i izvodila šlagere – predvođeni Arsenom Dedićem, Alfijem Kabiljom, Hrvojem Hegedušićem (1935.), Zvonkom Špišićem (1937.), Dragom Diklićem, Kemalom Montenom (1948. – 2015.) i drugima – stvorila je vrstu urbane glazbe koja je oduševljavala publiku tijekom šezdesetih, sedamdesetih, a dijelom i osamdesetih godina prošloga stoljeća. Oni su predstavljali takozvanu *Zagrebačku školu šansone*, jedinstvenu za zagrebačku urbanu sredinu.

Paralelno sa zagrebačkom šansonom razvila se i dalmatinska šansona s tipičnim mediteranskim „štihom”. Te su pjesme stvarali i pjevali Ibrica Jusić (1944.), Oliver Dragojević (1947.), Tereza Kesovija, Meri Cetinić (1953.) i drugi.

Rock, pop i drugi pravci

Poglavlje o hrvatskome *rocku* možda je najbolje započeti imenom **Karlo Metikoš** (1940. – 1991.). Metikoš je naglo uspio u svijetu *rock'n'rolla* u vrijeme kada taj žanr u Zagrebu i drugim gradovima tadašnje Jugoslavije gotovo nije postojao. Proslavio se u Parizu, gdje je uzeo umjetničko ime **Matt Collins** i gdje se probio kao privremena zamjena za *frontmana* grupe *Les Chaussettes Noires*. Najpoznatija mu je pjesma iz toga razdoblja ***En écoutant la pluie* (Ritam kiše)**. Kada se vratio u domovinu, nastupao je s *rock* sastavima **Crveni koralji**, **Bijele strijele** i **Delfini**. Tada je započeo intenzivno surađivati s **Ivicom Krajačem** (1938.), pjevačem, skladateljem, tekstopiscem, redateljem i scenaristom.

U Zagrebu je u to vrijeme počela nastupati i mlada pjevačica intrigantna glasa **Josipa Lisac** (1950.). Idući protiv svih struja, plijeneći pozornost kako jedinstvenim interpretacijama najrazličitijih glazbenih žanrova, tako i ekstravagantnim izgledom, Josipa Lisac strelovito se pretvorila u ikonu popularne glazbe.

Prvi zajednički album Josipe Lisac i Karla Metikoša, ***Dnevnik jedne ljubavi***, izdan je 1973. godine. Nakon njega nastalo je još trinaest albuma na kojima je Josipa Lisac pjevala autorske pjesme Karla Metikoša. I danas žive hitovi kao što su ***Magla***, ***Danas sam luda*** i mnogi drugi u jedinstvenoj interpretaciji Josipe Lisac.

U međuvremenu je *rock* postao temeljni izraz *novoga vala*, glazbenoga pravca koji se u Jugoslaviji formirao krajem sedamdesetih i trajao tijekom osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća. Najutjecajniji, a i najpopularniji bio je bosanski sastav **Bijelo dugme**. U Hrvatskoj, novovalovski *punk rock*

Karlo Metikoš

Josipa Lisac

Parni valjak

Hladno pivo

Novi fosili

Prljavo kazalište

zahvatio je sastave koji su djelovali krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Bili su to: **Azra** (1977. – 1989.), **Film** (1978. – 1986.) i **Haustor** (1979. – 1990.).

Među bendovima koji su djelovali u vrijeme novog vala i uspjeli preživjeti ratne turbulencije jesu: **Prljavo kazalište** (1977. do danas), **Parni valjak** (1975. – 2005., obnovljen 2009., a djeluje i danas) te nešto mlađe **Hladno pivo** (1988. do danas). Hladno pivo je počelo s *punk rockom* tražeći uzor u domaćim i stranim novovalovskim strujama, ali se s vremenom odlučilo na publici prijemčiviji *rock*. Prljavo kazalište i Parni valjak razvili su *pop rock* stil kojime su, između ostaloga, pjevali baladne pjesme često direktno vezane uz ratna zbivanja (na primjer **Zadnja ruža hrvatska**, izdana na šestom albumu Prljavog kazališta, **Zaustavite**

zemlju 1988.). Parni valjak je, dapače, odbijao koristiti elemente *folka* i *turbofolka* (koji su bili zaštitni znak Bijelog dugmeta na početku karijere), nego je publici predstavio rock temeljen na urbanoj kulturi (**Jesen u meni**, **Ugasi me**, **Uhvati ritam**).

Parni valjak se nije bavio politikom koja je početkom devedesetih postala temeljnom okosnicom gotovo svakoga glazbenog djelovanja (→ *povijest*, str. 92; → *politika*, str. 104). „Apolitični” su ostali i *pop* sastavi **Novi fosili** (1969. – 2001., obnovljeni 2005. djeluju do danas) i **Srebrna krila** (1978. – 2000., obnovljeni 2012.), ali oni, za razliku od Parnoga valjka, tijekom ratnih godina nisu izdali ni jedan album.

Tijekom Domovinskoga rata (→ *povijest*, str. 92; → *politika*, str. 104) glazba je bila sredstvo za ohrabrivanje i podizanje morala vojnika, ali i civila koji su pokušavali preživjeti. Služila je, s druge strane, i za provokaciju neprijatelja, pa i za upućivanje poruka za financijsku, moralnu, vojnu pomoć Europskoj uniji te Hrvatima koji su živjeli u inozemstvu (tzv. dijaspora). Mnogi su glazbenici bili ponosni što su, zahvaljujući održanim humanitarnim koncertima za Hrvate u Australiji, Kanadi, Njemačkoj i Sjedinjenim Državama uspjeli skupiti prilično velike donacije za Hrvatsku.

Rat je povezoao predstavnike najrazličitijih glazbenih žanrova, pa se dogodilo da zajedno nastupaju *folk* glazbenici, operni pjevači i reper. Ratni glazbeni repertoar sačinjavale su dvije vrste pjesama: „službene” i „alternativne”. „Službene” su snimke stvarane u registriranim (najčešće državnim) kompanijama. Mogle su se kupiti u dućanima. Kvaliteta glazbe i njezine izvedbe bila je na očekivanoj razini, verbalni izraz i vizualni motivi bili su pročišćeni, a tehnička kvaliteta profesionalna. „Alternativne” snimke bile su nepoznatoga podrijetla (bez oznake producenata, autora i izvođača na omotima kaseta), mogle su se dobiti od uličnih prodavača, kvaliteta glazbe i izvedbe bila je ispod standarda, u nekoliko slučajeva tekst i vizualni motivi bili su lascivni i politički problematični, a tehnička je kvaliteta snimke bila izvan svih standarda (Pettan 1998: 19).

Konkretni je primjer za prvu skupinu pjesama ***Stop the War in Croatia*** (1991.) Tomislava Ivčića (1953. – 1993.), izvođača koji je bio dio hrvatske popularne scene dugo prije početka rata. Primjer je za drugu skupinu ***Bojna Čavoglave*** (1991.) Marka Perkovića Thompsona (1966.) koji prije rata nije ni pomišljao da se bavi glazbom. Nadimak Thompson dobio je prema oružju kojime su se on i njegovi suborci služili za obranu rodnoga sela Čavoglava. Za razliku od pjesme *Bojna Čavoglave*, pjesma *Stop the War in Croatia* stvorena je u Zagrebu na samome početku rata i postala je najprodavanijom pjesmom ratnoga perioda. Ugodna melodija pjevana je na engleskome jeziku, a pjesmom se nastojalo navesti europske države da obrate pozornost na ratnu situaciju u kojoj se Hrvatska zatekla još prije nego je pjesma javno prezentirana. Glazbeni spot snimili su profesionalci s Televizije Zagreb (današnja Hrvatska radiotelevizija), koja ga je također financirala. Spot je kombinirao dokumentarne prizore prirodnih ljepota Hrvatske te patnji i uništavanja koje je prouzročio rat.

Sasvim suprotno, *Bojna Čavoglave* je rock pjesma u asimetričnoj sedmerodobnoj mjeri, tipičnoj za balkanski folklor. Tekst je na hrvatskome jeziku i ohrabruje hrvatske vojnike, a pri tome prijetećim porukama obasipa neprijatelje. Glazbeni spot snimili su zaposlenici lokalne televizije u Splitu u vrijeme kada je pjesma već imala veliku popularnost. Spot prikazuje hrvatske vojnike kako pjevaju i potiču na vojnu akciju. Njihov prirodni izgled bitno se razlikovao od službenih prizora moderne, sofisticirane i uniformirane vojske. Pjesme

Marko Perković Thompson

i spot počeli su se redovito „vrtjeti” na državnim medijima tek nakon brojnih zahtjeva hrvatskih vojnika na prvim linijama bojišnice (ibid: 24).

I jedan i drugi, službeni i neslužbeni pristup, bio je važan jer su tek kombinacija diplomacije i vojnoga djelovanja doveli do završetka rata u Hrvatskoj.

Zlatan Stipišić Gibonni

Tijekom i nakon rata, međutim, sve su se više profilirali izvođači *pop* glazbe iz grada Splita. Među njima je vodeći **Zlatan Stipišić Gibonni** (1968.), koji je karijeru započeo u *heavy metal* bendovima **Osmi putnik** i **Divlje jagode**, no proslavio se pjevajući *pop* balade s elementima dalmatinskoga folklora, kao i one međunarodnoga prizvuka. Njegova je karijera bila na vrhuncu kada je napisao pjesmu **Cesarica** (2001.) za iznimno popularnoga splitskog pjevača Olivera Dragojevića. To je potvrdio još iste godine izdavanjem sjajnoga albuma **Mirakul**.

Istodobno su se pojavili i drugi uspješni splitski pjevači koji su, poput Gibonija, u svoju glazbu unosili elemente dalmatinske glazbe, kao i tipičan splitski dijalekt, na primjer **Neno Belan** (1960.), **Goran Karan** (1964.), **Giuli-**

Dino Dvornik

Psihomodo pop

ano (1973.) i **Dino Dvornik** (1964. – 2008.). Dino Dvornik izvodio je i stvarao na rubu različitih glazbenih žanrova poput *rocka*, *popa* i *techna*, a smatra ga se najvažnijim predstavnikom hrvatskoga *funka*. Bilo je, naravno, i pjevača čija djelatnost nije bila vezana uz Split, a koji su uspješni i danas, poput **Borisa Novkovića** (1967.), **Damira Urbana** (1968.) i **Massima Savića** (1962.).

Sredinom devedesetih bilo je očito da mladoj publici treba svježa glazba, pa su u unutrašnjosti Hrvatske počeli nastajati sastavi koji su preuzeli neke

svjetske trendove. Najpopularniji je bio **Cubismo**, specijaliziran za izvođenje *latino* glazbe poput *latino džeza* i *salse* (najpopularniji je višestruko nagrađivani album **Motivo Cubano**, 2000.). Slijedili su ih **Bambi Molesters** specijalizirani za *surf* instrumentale, sastavi poput **Mayales** i **The Bastardz**, oba specijalizirana za *funk rock* te *pop rock* sastav **Pips Chips & Videoclips**.

Krajem devedesetih i početkom 21. stoljeća nastaju novi buntovni sastavi koji često progovaraju o socijalnim i političkim problemima, o društvenoj krizi i krizi pojedinca koji se utapa u potrošačkome društvu i živi poluživot u virtualnim društvenim grupama. Ti su sastavi postali prvi predstavnici čistoga ili „miješanoga” *hip hopa* koji je u Hrvatsku stigao s priličnim zakašnjenjem. Kada je **Srđan Ćuk** (1977.) iz dua **Tram 11** počeo djelovati samostalno pod imenom **General Woo**, i kada je izdao provokativni album **Verbalni delikt** (2011.), proglašen je „*hip hop* buntovnikom” i „glasnogovornikom generacije”. Isto su tako buntovni članovi grupe **TBF (The Beat Fleet)** iz Splita, kao i reperi zagrebačkoga sastava **ST!illness**. Pjevačica **Mirela Priselac Remi** (1979.) iz sastava **Elemental** također je aktivno uključena u kritiku suvremenoga života, ali i dalje piše ljubavne pjesme, kao uostalom i TBF-ovci koji u svojim pjesmama uspijevaju povezati socijalnu kritiku i ljubavnu tematiku (Čelan i Harča 2013).

Elemental

Neki *rock* sastavi formirani još u osamdesetima, poput *pop punk* benda **Psihomodo Pop**, *hard rock* benda **Majke** i alternativnoga i uvijek provokativnoga sastava **Let 3** preživjeli su sve turbulencije koje su donijeli rat i društveno-političke promjene te su i danas vrlo popularni i vrlo aktivni.

Literatura i izvori

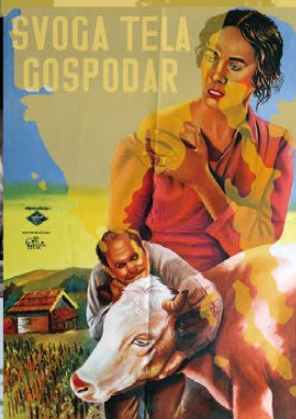
- Andreis, J. et al. 1963. *Muzički folklor u Jugoslaviji*. U: *Muzička enciklopedija*, sv. 2 (K–Ž), 257–274. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Andreis, J. 1982. *Music in Croatia*. Zagreb: Institute of Musicology – Academy of Music.
- Čelan, N. i Harča, I. 2013. *Glazbom protiv politike*. *Rolling Stone* 2, 74–80.
- Hrvoj, D., *Povijest hrvatskog jazz*. Jazz u Hrvatskoj – skica za povijest, http://www.jazz.hr/glazbenici/index_hr__4s4ji3h3k3oh4s5ji3g__.htm (13. 02. 2014.)
- Pettan, S. 1998. *Music, Politics and War in Croatia in the 1990s*. An Introduction. In: *Music, Politics and War*, S. Pettan (ed.), Zagreb: X-Press, 9–27.
- Večković, S. *Tradicijska glazbala* <http://www.hrvatskifolklor.net/php/tradicijska-glazbala.php> (26. 02. 2014.)
- Povijest tambure* <http://www.hrvatskifolklor.net/php/instrumenti.php> (26. 02. 2014.)

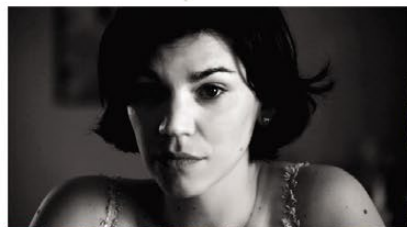
Sažetak

Umjetnička glazba u Hrvatskoj stara je deset stoljeća. Prva skladateljska imena zabilježena su u šesnaestome stoljeću, a glazba se, zbog povijesnih i geografskih prilika, najprije razvija uz priobalno područje i na otocima. U devetnaestome stoljeću, u vrijeme Ilirskoga preporoda, veći zamah dobiva u unutrašnjosti (gradovi Zagreb i Varaždin). Tada nastaje prva hrvatska nacionalna opera, *Ljubav i zloba*, čiji je autor Vatroslav Lisinski. Umjetnička glazba danas je vrlo raznovrsna, a odvija se zahvaljujući različitim institucijama, od kojih neke imaju gotovo stoljetnu tradiciju (*Hrvatski glazbeni zavod*). Samo u Zagrebu djeluje veliki broj ansambala. Tijekom cijele godine u Hrvatskoj organiziraju se različiti, često međunarodno priznati festivali i natjecanja.

Temelj umjetničkoj glazbi, ali i drugim žanrovima (naročito *turbofolku*, *etnu* i *etno džezu*) izvorna je narodna glazba koja također pokazuje veliku raznolikost. No specifični načini pjevanja (npr. *epsko* pjevanje uz pratnju instrumenta *gusle*) kao i sviranje nekih instrumenata, zajedno s narodnim običajima i obredima, uslijed urbanizacije sve više nestaju.

U gradovima se najprije njeguje plesna glazba (*valceri*, *foxtroti*, *tanga* itd.), a zatim i džez koji se pojavio u dvadesetim godinama prošloga stoljeća. Pokretač je hrvatskoga *džeza* i najvažniji džezist Boško Petrović. U pedesetim i šezdesetim godinama pojavili su se najprije *šlageri*, a zatim *šansone* (najpoznatiji je predstavnik i jednoga i drugoga žanra Arsen Dedić). Naposljetku, u šezdesetima se pojavio i *rock* koji je bio vrlo snažan u vrijeme Novoga vala, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Tijekom Domovinskoga rata mnogi su *rock* i *pop* sastavi, ali i pojedinci, nastojali dati svoj doprinos pišući pjesme u kojima se molilo za mir, ali i poticalo na borbu. U međuvremenu je *rock* doživio brojne varijante (*pop rock*, *funk rock*, *hard rock* itd.), a pojavili su se, premda sa zakašnjenjem, *techno*, *hip hop* i drugi slični glazbeni pravci.

Tomislav Šakić

Hrvatski film između nacionalizirane i nacionalne kinematografije

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.11>

Dugi početak (1896. – 1941.)

Kao rođendan filmskoga medija uzima se datum prvih javnih projekcija uz naplatu prikazivanja koje su, svojim patentiranim izumom *cinématographe*, 28. prosinca 1895. u pariškome Grand Caféu održala braća Auguste i Louis Lumière. Film se, kao senzacija koja je prvi put na ekranu prikazala živi pokret i stvarni svijet, širio brzo, pa su prve projekcije u Zagrebu održane već 8. listopada 1896. aparaturom bečkoga kinopoduzetnika Samuela Hoffmana. Idući dan zagrebački *Obzor* upućeno je izvijestio o „Edisonovu idealu” (kako su izum najavile novine, iako je bila riječ o kinematografu Lumièreovih), tome – kako će ga iste novine nazvati nekoliko dana poslije – „modernome čudovištu”:

Žive fotografije. U dvorani „Kola” izložen je od jučer aparat, prozvan „Kinematograf” koji na sučelice namještenu ploču baca razne fotografske slike, na kojima se sve giblje: ljudi, životinje, kola, željeznica, biciklisti itd., pa je sve to tako savršeno, da misliš, da gledaš pravi život na ulicama i željeznicama. Sustav kinematografa jest, da se od prizora, koji se misli reproducirati, nečuvenom brzinom snimi na valjak nebrojeno snimaka (u jednoj minuti više hiljada) i tako se taj valjak smjesti u aparat, iz kojega se cijelo gibanje, kako je snimljeno u naravi, odrazuje pomoću električnoga svjetla na ploči, smješteno naproti objektivu. Stvar je veoma interesantna i mi ju preporučujemo pažnji našega općinstva. (Škrabalo 1998: 23)

Međutim, pitanje je ostavljaju li tada živuće slike dubljega kulturnog traga.

Godine 1900. održana je prva javna priredba *Umjetno znanstvenoga kazališta Urania*, utemeljena na inicijativu predstojnika vladina *Odjela*

za bogoštovlje i nastavu Izidora Kršnjavoga, a čiji je zadatak bio rad na javnom obrazovanju upravo pomoću modernih optičkih pomagala. Odlukom *Odjela za bogoštovlje i nastavu* đacima je odobren posjet kazalištu u okviru nastavnih aktivnosti. Urania je, uz diaprojekcije pomoću tzv. *ski-optikona*, u prosincu 1900. godine javnosti prikazala prvi kinematografski aparat u Hrvatskoj (Majcen 1997). Premda je *Urania* obustavila djelovanje već 1903., upravo u njoj možemo vidjeti znamen budućnosti – filmska proizvodnja u Hrvatskoj neće nikad moći postojati samostalno, kao komercijalna djelatnost, nego uvijek kao javna ili kulturna potreba, uz državnu potporu. Iz slične potrebe za obrazovnim djelovanjem između dvaju svjetskih ratova proizići će filmska djelatnost *Škole narodnoga zdravlja*, a kasnije će potreba biti prije svega propagandna.

Hrvatska nije mogla slijediti europski ritam razvoja kinematografije, čemu su razlozi višestruki: polukolonijalne prilike u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, slabo razvijena industrija i tržište te zaokupljenost tradicionalnim umjetnostima kao nositeljima obrazovanja, kulture, ali i neprestano ugroženoga nacionalnog identiteta (Peterlić 2012: 10), što će se nastaviti do 1940-ih kada država upravo film prepoznaje kao najmasovnije sredstvo za obavljanje tih zadaća.

U tome najranijem razdoblju filmske povijesti, do sloma Austro-Ugarske 1918. i nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. (→ *povijest, str. 78*), hrvatske zemlje bile su otpočetka uključene u itinerare putujućih kinoprikazivača (talijanskih, austrijskih), a prve stalne kinodvorane otvaraju se kad i u svijetu, u periodu od 1905. do 1910.: u Zagrebu i Puli 1906., 1907. u Splitu, Zadru i Rijeci, 1908. u Dubrovniku. Godine 1907. već djeluje prva distributerska tvrtka u Zagrebu, a 1913. pojavio se prvi specijalizirani filmski list (usp. Škrabalo 1998). No, ukoliko se kao pokazatelj postojanja standardne kinematografije uzima filmska proizvodnja, jedan od triju segmenata kinematografskoga sustava (uz distribuciju i prikazivanje), kontinuirana, profesionalna kinematografija u Hrvatskoj postoji tek od sredine 20. stoljeća, kada Hrvatska tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata razvija organiziranu, profesionalno ustrojenu i do danas proizvodno kontinuiranu kinematografiju (usp. Škrabalo 1998.; Rafaelić 2013.), i to „zahvaljujući” dvama totalitarnim režimima.

Prve snimke s područja Hrvatske nastale su već 1898. kada je po naružbi bečkoga dvora snimatelj *Société Lumière*, Alexandre Promio, za carev jubilej snimio sedam *actualités* o manevrima austro-ugarske mornarice u Ši-

beniku i Puli. Britanski filmski pionir Frank S. Mottershaw uključio je pak u svoj dugometražni dokumentarno-činjenični film *Krunisanje kralja Petra I. Karađorđevića i putovanje kroz Srbiju, Novi Pazar, Crnu Goru i Dalmaciju* (1904.) snimke Šibenika i vrlo kratak kadar Zadra. Prvi domaći pioniri filma javljaju se znatno kasnije, ostvarujući primitivne činjenične filmske zapise u doba kada u razvijenim kinematografijama već nastaje rani narativni film: lokalne aktualnosti snima u Splitu 1910. Josip Karaman (*Sokolski slet, Sprovod gradonačelnika, Procesija sv. Duje*), a u Puli 1913. Rudolf Marinković (*Proslava careva rođendana, Tijelovska crkvena procesija, Sahrana žrtava nesreće prigodom probe novoga topa*). Najvažniji je pionir filma Josip Halla, prvi profesionalni snimatelj u Hrvatskoj. Tijekom Prvoga balkanskog rata 1912. godine bio je filmski dopisnik francuske tvrtke Éclair, pa su njegove snimke uvrštene u Éclairove žurnale.

Upravo je Josip Halla, u to rano doba kada su redatelji još anonimci, ključno ime u izgubljenome korpusu od desetak nesačuvanih hrvatskih igranih filmova proizvedenih 1917. – 1920. Naime, u Austro-Ugarskoj tijekom Prvoga svjetskog rata, kao i u većini drugih zemalja, bila je obustavljena distribucija filmova iz zaraćenih zemalja (a Francuska, Engleska i Hollywood vodeće su filmske industrije toga doba), što je pogodovalo naglomu razvoju lokalnih kinematografija. Kako je u banskoj Hrvatskoj bilo svega tridesetak kinodvorana, realne podloge za tržišnu proizvodnju igranih filmova ni tada, kao ni sada, nije bilo, pa je prije bila riječ o entuzijastičnu pokušaju nekolicine profesionalaca. Naime, *Prvo hrvatsko filmsko poduzeće Croatia* utemeljili su kazališni ljudi vezani uz središnju nacionalnu kazališnu kuću (današnji HNK), Hamilkar Bošković, glavni tajnik *Kraljevskoga zemaljskog narodnog kazališta*, i Julije Bergmann, koji je tu funkciju obnašao 1915. i 1916. Redatelji, autori tekstova i glumci koji su ostvarili te prve igrane filmove bili su redom glumci narodnoga kazališta, a snimatelj je skoro svih bio Josip Halla, dok su ih „uprizorili” nepotpisani glumci ili autori predložaka. Prema napisima u tadašnjem tisku i sačuvanim reklamama može se zaključiti da je bila riječ o filmskim verzijama pučkoga i popularnoga teatra za mase, lakrdijama, farsama, salonskim igrama s frivolnim, urbanim temama, o čemu svjedoče i naslovi poput *Vragoljanka* (Alfred Grünhut, 1918.), *Dvije sirote* (A. Grünhut, 1918.), *Dama u crnoj krinki* (Robert Staerk, 1918.), *Mokra pustolovina* (R. Staerk, 1918.); produciran je i detektivski film *Tko?* (R. Staerk, 1918.). Prvi je film u *Croatijinoj* proizvodnji bio *Brcko u Zagrebu* (Arsen Maas, 1917.), čiji je scenarist bio Arnošt Grund, popularni glumac u operetama, lakrdijama i komedijama. Retroaktivno najzanimljivije produkcije *Croatije* dva su filma

Grička vještica, Hinko Nučić, 1920.

nastala prema scenarijima Marije Jurić Zagorke: *Matija Gubec*, povijesni spektakl nastao prema romanu *Seljačka buna* Augusta Šenoe (Aca Binički, 1917.), i *Grička vještica* (Hinko Nučić, 1920.), prema Zagorkinoj vlastitoj dramskoj verziji, proizvedena već u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, čiju je produkciju dovršila nova tvrtka, prikladno imenovana *Jugoslavija, tvornica filmova d.d.* *Jugoslavija d.d.* je 1919. – 1920. godine proizvela 11 izdanja kinožurnala *Tjednik*, devet dokumentarnih reportaža i još pet igranih filmova kojima je nastavila stilskim i žanrovskim tragom *Croatije* i s istim suradnicima: *Jeftina košta* (Arnošt Grund, 1919.), *Brišem i sudim* (A. Grund, 1919.), *U lavljem kavezu* (A. Grund, 1919.) i *Kovač raspela* (Heinz Hanus, 1919.). Snimatelj svih bio je austrijski kamerman Ludwig Schaschek. Godine 1922. organizirala je i Školu za kinematografsku glumu čiji polaznici ostvaruju film *Strast za pustolovinom* (Aleksandar A. Vereščagin, 1922.) uz snimatelja Josipa Hallu i tehničkoga redatelja Anatolija Bazarova.

Filmska djelatnost ostala je sve do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. (→ *povijest*, str. 80) u potpunosti prepuštena otvorenomu tržištu, odnosno američkim distributerskim kompanijama koje podružnice za Jugoslaviju otvaraju mahom u Zagrebu, a nezainteresiranost države za film govori prije svega najviše o njezinu monarhističko-kapitalističkom profilu i nedostatku

Dvorovi u samoći, Tito Strozzi, 1925.

vlastite državne ideologije, budući da u to vrijeme većina zemalja, na čelu s komunističkim Sovjetskim Savezom, fašističkom Italijom i nacionalsocijalističkom Njemačkom, shvaćaju da je film najmoćniji ideološki aparat države. Pokušaji produkcije igranih kinofilmova sveli su se na još jedan pokušaj, *Dvorove u samoći* (1925.), koje je napisao, režirao i u njima glavnu ulogu odglumio ugledni kazališni glumac i pisac **Tito Strozzi**, koji je bio uključen u pothvate *Croatije i Jugoslavije d.d.* Kraljevina Jugoslavija bila je na dnu europskoga prosjeka po u broju kinodvorana, samo s Albanijom iza sebe (Kosanović 2011: 31), dok je distribucija bila pod žestokim pritiskom državnih poreza i cenzure koja se provodila i kroz nadzor titlovanja zvučnih filmova na „državni” („srpskohrvatskoslovenački”) jezik (→ *jezik*, str. 155). Treba dakako pamtit i da je distribucija u toku sa svjetskim trendovima, pa je usprkos stanju kinodvorana publika u međuraću pogledati sve važnije naslove svjetskih kinematografija (Kosanović 2011: 44 donosi djelomičan popis). Kraljevina Jugoslavija pokušala je 1931. *Zakonom o uređenju prometa filmova* uvesti obavezu kvotu domaćega filma, a utemeljena je i *Državna filmska centrala* koja se trebala baviti poticanjem kinematografije. Međutim, otpor i pritisak holivudskih uvoznika i distributera bio je toliko snažan (1932. prekinuli su poslovanje u Jugoslaviji) da su izmjenama *Financijskoga zakona* 1933. i 1934. pojedini članci zakona o filmu ukinuti, pa je kinematografija i dalje ostala – „kinematografija bez filmova” (Škrabalo 1998: 111).

Ipak, daleko od (nepostojećega) cjelovečernjeg igranog filma kao matice kinematografske proizvodnje djelovali su ipak džepovi profesionalizirane i kontinuirane filmske proizvodnje. Kao i kasnije, ključ je opet bio u namjeni – tj. u namjenskim filmovima. *Higijenski zavod u Zagrebu*, čiji je utemeljitelj **Andrija Štampar**, član i stručnjak Svjetske zdravstvene organizacije, i sam bio kinoamater (snimao je svoje službene putove u Kinu i Sovjetski Savez te obiteljske filmove), utemeljio je – u okviru Štamparovih ideja o preventivnome zdravstvenom djelovanju putem osvještavanja javnosti o higijeni i zdravstvu – *Školu narodnog zdravlja*, a pri njoj *Fotofilm-ski laboratorij* čija je svrha bila da koristi fotografski i filmski materijal u okviru javnih predavanja i propagiranja zdravstvenih mjera. Od 1927. do 1960. godine *Fotofilm-ski laboratorij* proizveo je golem, najvećim dijelom sačuvan korpus od 165 kratkometražnih, srednjometražnih i dugometražnih filmova raznih namjena – mahom obrazovnih (i to dokumentarnih, animiranih i čak igranih), dokumentarnih, zdravstvenih, nastavnih, etnografskih... Prvi voditelj laboratorija bio je **Milan Marjanović**, a snimatelj **Stanisław Noworyta** (poljski doseljenik). Više od stotinu filmova 1930. – 1960. snimio je ruski doseljenik **Aleksandar Gerasimov**, dok su istaknuti suradnici bili i snimatelji **Bazarov** te **Sergije Tagatz**, također ruski imigranti. Redatelji u filmovima *Škole narodnog zdravlja* nisu bili potpisivani, nego su snimatelji djelovali kao tehnički realizatori, dok su autori koncepcije i teksta mahom bili zdravstveni stručnjaci poput liječnika **Drage Chloupeka**, danas prepoznatoga kao redatelja važnoga etnografskog filma *Jedan dan u turopoljskoj zadruzi* (1933.), koji je režirao 38 naslova, zatim pedagoga **Karla Brösslera** i dječjega pisca i lutkarskoga redatelja **Mladena Širole**. *Škola narodnog zdravlja* važna je i po pionirskoj animaciji: osim crtanoga filma, neki su filmovi primijenili siluetnu animaciju (sjene glumaca na bijelome platnu; scenografija nacrtana na staklu ispred kamere). Osim mnoštva filmova o prirodnim krajolicima Kraljevine Jugoslavije, većina filmova namjenski je obrazovala o opasnostima alkoholizma, nemorala, malarije, tuberkuloze, sifilisa, tifusa, difterije, boginja, a širom Jugoslavije prikazivani su putujućim kinematografima i uz popratna stručna predavanja i tečajeve. S obrazovnom namjenom Škola je producirala i dva igrana filma u režiji i po scenariju slavonskoga književnika **Joze Ivakića**: *Birtija* (1929.) i *Grješnice (Macina i Anikina sudbina)* (1930.) – prvi je tematizirao alkoholizam na slavonskome selu, a drugi nemoral i abortus. Oba filma doživjela su, kao cjelovečernji igrani filmovi, uspješnu kinodistribuciju u redovitim repertoarnim kinima (Kosanović 2011: 74–75).

Drugi su profesionalni, rubni segment kinematografije bili filmovi s reklamnom namjenom, a treći privatni, obiteljski filmovi, odnosno kinoamaterizam (npr. **Maksimilijan Paspas**, **Oktavijan Miletić**). Među zagrebačkim reklamnim filmskim poduzećima isticali su se *Svetloton*, koji je tridesetih proizveo 62 zvučna kratka reklamna filma (Kosanović 2011: 77), *Pan-film*, *Zavod za izrađivanje filmova* *Rybak-film*, *Elektroimago*, zatim *Zora film – Zavod za socijalno-edukativni film*, a od 1931. u Zagrebu je djelovala i tvrtka *MAAR tonfilmska reklama* koja je do 1937. proizvela čak 292 zvučne reklame.

Između rata javlja se i prvo ozbiljno pisanje o filmu, mahom iz pera uglednih književnika **Gustava Krkleca**, **Ljubomira Marakovića**, **Pere Ljubića**, **Milutina Cihlara Nehajeva**, **Ivana Gorana Kovačića**, **Ive Hergešića** i **Ranka Marinkovića** (→ *književnost*, str. 185), makar se film – taj znak moderniteta – i ne pojavljivao u hrvatskoj književnosti sve do nakon Drugoga svjetskog rata, kada će ga svi važniji književnici, zbog državnoga uzdizanja filma na pijedestal „najvažnije od svih umjetnosti”, napokon primijetiti i pisati filmske scenarije. U periodu prije rata s filmom koketiraju jedino **Milan Begović**, čiji je roman *Giga Barićeva i njezinih sedam prosaca* (1930.) više puta najavljivan za ekranizaciju, kao i drama *Hasanaginica* **Milana Ogrizovića** koja je najavljivana čak četiri puta do Drugoga svjetskog rata, dok se važniji pisci na čelu s Krležom klone filma kao „niske”, masovne umjetnosti primjerene lakrdijama (usp. Peterlić 2012). Upravo će se Ranko Marinković osloniti o filmske postupke da osigura modernitet svojemu najvećem djelu, romanu *Kiklop* (1965.) (→ *književnost*, str. 185), koji se otvara začudnim postupkom upravo zahvaljujući simultanističkim opisima Maarovih reklama prikazivanih 1930-ih na velikome platnu na krovu Maarove zgrade na zagrebačkome Trgu bana Jelačića (ali i u kinima diljem Jugoslavije, s prodornim glasom glumca Steve Vujatovića, kako se prisjeća i Kosanović 2011: 79). Prema prvim stranicama *Kiklopa* dalo bi se zaključiti da je diskurs uvodnih stranica romana zapravo djelomice i opis danas izgubljenih Maarovih reklama.

Kraljevina Jugoslavija, a pogotovo hrvatska obala, u to vrijeme bila je privlačna kao lokacija za snimanje srednjoeuropskih i njemačkih filmova, pa je u periodu 1918. – 1941. snimljeno barem 50 igranih dugometražnih filmova, od čega 31 njemački, devet čehoslovačkih i osam austrijskih – a čak 42 u Dalmaciji (Kosanović 2011: 144). Nama su danas najzanimljiviji naslovi: adaptacija drame **Iva Vojnovića** *Gospođa sa suncokretom* (1920.), austrijski film u režiji mađarskoga redatelja **Mihályja Kertésza**, kasnije redatelja slavne *Casablance* pod amerikaniziranim imenom **Michael Curtiz**; zatim *Gospodari mora* (1922.) i *Potonuli svijet* (1922.) mađarskoga redatelja **Sándora Korde**,

budućega velikog britanskog producenta Alexandra Korde; *Financije velikog vojvode* (1923.) slavnoga njemačkog redatelja Friedricha Wilhelma Murnaua; te *Amerikanska jahta u splitskoj luci* (1939.), čehoslovačka adaptacija komedije hrvatskoga pisca Milana Begovića u kojoj je nastupio hrvatski glumac Zvonimir Rogoz koji je 1930-ih stekao europsku glumačku slavu.

Najvažniji međuratni hrvatski redatelj Oktavijan Miletić snimio je sredinom 1930-ih više neprofесиjskih filmova (*Ah, bješe samo san*, 1932.; *Strah*, 1933.; *Poslovi konzula Dorgena*, 1933.; *Faust*, 1934.; *Zagreb u svjetlu velegrada*, 1934.; *Nocturno*, 1935.) u kojima je parodirao filmske trendove pokazavši visoku vizualnu kulturu i režijski stil, kao i poznavanje snimateljskoga zanata, što je sve upućivalo na to da bi Miletić u nekoj drugoj sredini ostvario mnogo više. No njegovi su filmovi privukli i međunarodnu pozornost pa se on uspješno profesionalizirao (kratki ozvučeni igrani film *Šešir*, 1937.), pred Drugi svjetski rat počeo režirati i snimati dokumentarne filmove i reportaže za tvrtke *Zora film*, *MAAR reklamnu nakladu*, *Pan film*, beogradsku *Zadruhu za privredni film* i dr. (*Plitvička jezera*, *Borovo*, *Od Zagreba do Raba*, *Od australske ovce do jugoslavenškog štofa*, *Motorni voz*, *Gradnja novog željezničkog mosta u Zagrebu*, *Zašto betonski put* itd.). Početkom Drugoga svjetskog rata Miletić snima namjensko-reportažne i kultur-filmove za njemačku tvrtku *Tobis film* (*Bildhauerkunst in Kroatien*, *Kroatisches Bauernleben*, *Agram die Hauptstadt Kroatiens*; Rafaelić 2012: 175–184), a u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj redatelj je prvoga hrvatskog zvučnog cjelovečernjeg igranog filma *Lisinski*, dok u poratnoj Jugoslaviji kao snimatelj ostvaruje prve važne igrane filmove. Po njemu se danas zove nacionalna filmska nagrada u Republici Hrvatskoj, „Oktavijan” Hrvatskoga društva filmskih kritičara.

Ugovor s đavlom

U trenutku kada Hrvatska dobiva profesionalno organiziranu kinematografiju, svjetski film nalazio se već na pola svoje povijesti: iza njega su se nalazili rani film, film atrakcija, cijeli nijemi film sa svojim zrelim klasičnim stilom i modernističkim avangardama, rana etapa zvučnoga filma i zreli klasični zvučni film. Dapače, krajem 1940-ih i u prvoj polovici 1950-ih u tijeku je već rana akumulacija modernizma. Istih godina kada u Hrvatskoj nastaju prvi dugometražni igrani filmovi i uhodava se kontinuirana produkcija dokumentarnih filmova i žurnala, u Hollywoodu nastaje

Gradanin Kane (Orson Welles, 1941.) i cijela struja *film noira*, u Europi prvi filmovi Ingmara Bergmana i talijanski neorealizam, a do glasa dolaze i moderne svjetske kinematografije: Kurosawa i Ozu iz Japana, Ray u Indiji. Hrvatski cjelovečernji igrani film u isto doba grca u početničkim pokušajima da savlada temeljna pravila filmske naracije, u *Lisinskom* (Oktavijan Miletić, 1944.), *Slavici* (Vjekoslav Afrić, 1947.), *Živjeće ovaj narod* (Nikola Popović, 1947.), *Zastavi* (Branko Marjanović, 1949.), *Plavom 9* (Krešo Golik, 1950.), *Bakonji fra-Brni* (Fedor Hanžeković, 1951.) i *Ciguliju Miguliju* (Branko Marjanović, 1952.).

Kao nulta godina kinematografije obično se, iz ideoloških pobuda, uzimala 1945. (npr. Kosanović 2011: 5), no danas historiografski neutralno možemo reći da je ustaška, odnosno nacionalsocijalistička Nezavisna Država Hrvatska (NDH) 1941. – 1945., nastala kao kvislinška državna tvorevina uz potporu nacističke Njemačke i fašističke Italije (→ *povijest*, str. 81), imala vertikalno ustrojenu, propagandnu kinematografiju. Ta je kinematografija, premda u ratnim okolnostima, funkcionirala kao profesionalna i tehnički opremljena državna kinematografija (usp. Rafaelić 2013), i to pomoću filmaša formiranih u međuratnome razdoblju. Osim toga može se i ustvrditi da je ta kinematografija na području Hrvatske kontinuirano prešla u poratnu, komunističku kinematografiju. Kinematografija u NDH-u formalno je ustrojena već 23. travnja 1941. – dakle ni četrnaest dana nakon što je tu osovinsku državu uz potporu Hitlera i Mussolinija proglasila terorističko-revolucionarna organizacija *Ustaša* (→ *povijest*, str. 81) – utemeljenjem *Ravnateljstva za film pri Državnom tajništvu za narodno prosvjeđivanje* (ibid., 20) koje na sebe preuzima sve poslove oko distribucije i prikazivanja (nacionalizacijom kina koja su bila većinom u židovskome i srpskome vlasništvu, kao i svih ureda i opreme američkih distributera nakon što je NDH objavila rat Sjedinjenim Američkim Državama), ali i pokretanja filmske proizvodnje. Film je odmah stavljen pod izravan nadzor cenzure, a apostrofiran je i u *Zakonskoj odredbi o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* 4. travnja 1941. (ibid., 24). To sve govori o prevelikoj važnosti filma kao propagandnoga sredstva za ustašku vlast. Prvi žurnali i dokumentarni zapisi ustaške kinematografije ostvareni su predratnom opremom (ibid., 30–31), a nakon ulaska NDH u osovinsku *Međunarodnu filmsku komoru* stekli su se uvjeti za nabavu suvremenih kamera, opreme i filmskoga negativa po povoljnim cijenama, izobrazbu filmskih radnika u inozemstvu o trošku *Komore* te se olakšala distribucija filmova iz zemalja Osovine. Uvjeti ovakvoga sporazuma bili su, kako ističe Daniel Rafaelić u *Kinematografiji u NDH* (2013: 45), ja-

Lisinski, Oktavijan Miletić, 1944.

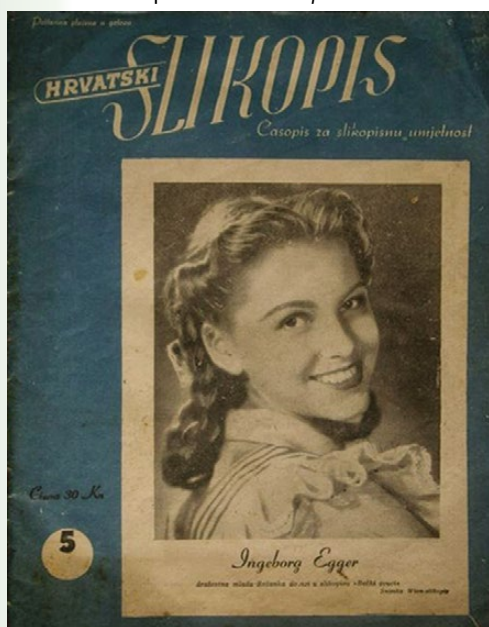

Slavica, Vjekoslav Afrić, 1947.

sni: jače kinematografije, odnosno Njemačka i Italija, tehnički su omogućile rad slabijih osovinskih kinematografija (hrvatske, belgijske, bugarske, češke, danske, finske, mađarske, nizozemske, norveške, rumunjske, slovačke, španjolske, švedske, švicarske i turske), a slabije su zauzvrat ovisile ne samo o ekonomiji, nego i o ideologiji jačih (tj. nacističkome i fašističkome modelu kinematografije kao propagande). Sve su te kinematografije sudjelovale i na fašističkome venecijanskom festivalu, pa tako i Hrvatska 1942. dokumentarnim filmom **Branka Marjanovića** *Straža na Drini*. Godine 1942. ustaška

Naslovnica časopisa *Hrvatski slikopis*

se kinematografija konačno i tehnički i zakonodavno usustavila: siječnja 1942. utemeljen je naime *Državni slikopisni zavod „Hrvatski slikopis“* (Croatia film) u Zagrebu, koji posluje pod nadzorom *Državnoga izvještajnog i promičbenog ureda* pri *Glavnome ravnateljstvu za promičbu* kod Predsjedništva Vlade. Radilo se dakle o direktnoj kontroli nad filmom putem državnoga ureda i državnoga filmskog studija. *Državni slikopisni zavod* proizveo je u tri godine postojanja 175 brojeva žurnala *Hrvatska u rieči i slici* (od 28. kolovoza 1941. do 5. svibnja 1945.), više dokumentarnih i kulturnih filmova (najvažniji su *Straža na Drini* Branka Marjanovića 1942. i

Barok u Hrvatskoj Oktavijana Miletića 1942.), i mnoštvo propagandnih dokumentarnih filmova, a igrani dugometražni film uspjeli su ostvariti samo jedan, *Lisinski*, u režiji Oktavijana Miletića (1944.).

Ironijom povijesti, zaposlenici *Državnoga slikopisnog zavoda* sve su vrijeme bili u kontaktu s partizanskim pokretom otpora, pa su nesmetano nastavili raditi za novu, komunističku kinematografiju. Tako isti filmaši potpisuju najvažnije i ustaške i poratne komunističke filmove: **Milan Katić**, autor knjige snimanja *Lisinskoga*, nakon 1945. vodeći je redatelj Komunističkoj partiji važnih dokumentarnih filmova (npr. *Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji*), a postoje indicije da je on, kao tajni član pokreta otpora, bio posrednik koji je u svibnju 1945. omogućio miran prijelaz *Državnoga slikopisnog zavoda* (i opreme i osoblja) u novu komunističku kinematografiju, i to uz sudjelovanje glavnoga redaktora i montažera ustaških žurnala Branka Mar-

janovića (usp. Rafaelić 2013: 297), koji će do početka 1950-ih ostati pouzdan kadar za režiju igranih filmova i partijskih dokumentaraca. *Filmska direkcija za Hrvatsku*, kao hrvatska podružnica *Filmskoga preduzeća Demokratske Federativne Jugoslavije*, nastala je već 9. svibnja 1945. spajanjem prostorija, opreme i osoblja *Državnoga slikopisnog zavoda* i zagrebačke podružnice nje-mačke državne filmske kompanije *UFA-e*, a kontinuitet je tekao doslovce bez prekida iz zadnjega ustaškog žurnala, koji je izišao 5. svibnja 1945., u prvi komunistički žurnal (*Filmske novosti 1*, tj. dokumentarni film *Oslobođenje Zagreba*) dovršen 21. svibnja 1945. u režiji **Branka Marjanovića** (Škrabalo 1998: 130, 132, 136). S lakoćom se može vidjeti da postoji estetski, stilski i vizualni kontinuitet između ustaških i komunističkih dokumentarnih filmova i žurnala, pa čak i igranih filmova (npr. vizualni, snimateljski kontinuitet između *Lisinskoga* i *Živjeće ovaj narod*; uostalom, potonjem je snimatelj bio redatelj prvoga, Oktavijan Miletić). Čak je i retorika filmova, premda ideološki suprotna, strukturno ista.

Upravo se u propagandnoj snazi filmova nalazi uzrok nastanka hrvatske kinematografije, i to kao državne kinematografije. Zanimari li se ovaj čas uvjerenje da je film prije svega umjetnost te se, u slijedu toga, osvijesti činjenica da je film, proizvodno gledano, kulturna industrija koja utječe na formiranje spoznaja, stavova i osjećaja publike, odnosno kulturni i medijski proizvod koji nastaje iz kolektivnoga pokušaja i uz određenu cijenu proizvodnje, jasno je da je proizvodnja filma u Hrvatskoj oduvijek bila ne *komercijalna*, već karakteristično *mala kinematografija* čije proizvodne troškove domaća distribucija i prikazivanje ne mogu namiriti. Hrvatska kinematografija dakle silom je prilika subvencionirana kinematografija, a kako kinematografiju subvencionira zajednica, u tome se smislu naspram komercijalnoj kinematografiji (a može se tvrditi da je to u najvećoj mjeri samo holivudska) postavio koncept tzv. *nacionalne kinematografije*. Zašto bi neka sredina subvencionirala, tj. plaćala izradu filmova, odnosno zašto je danas poticanje kinematografije dio kulturnih politika skoro svake europske zemlje? Očito stoga što se vjeruje da to pridonosi reprezentaciji ili generiranju nacionalnoga identiteta, ili, jednostavno, radi ideološke propagande vlasti. U tome povijesnom trenutku, sredinom 20. stoljeća, kinematografija u Hrvatskoj mogla se ostvariti jedino kao *nacionalizirana*, državna kinematografija, ustrojena kao propagandno sredstvo, tj. ideološki aparat države, prvo nacionalsocijalističke (ustaške), a onda poratne komunističke. Kinematografija u Hrvatskoj nastala je, doslovce, kao ugovor s đavlom – đavlom ideologije.

Hrvatski film u jugoslavenskoj kinematografiji

Prilikom govora o povijesti hrvatskoga filma u Jugoslaviji treba se kloniti kolonizacije prošlosti, odnosno učitavanja koncepata kao što je nacionalna kinematografija u prošlo vrijeme. Pretpostavka da postoji entitet zvan *nacionalnom kinematografijom* nije naime sama po sebi razumljiva, već se oslanja na pretpostavku da prije svega postoji *nacionalna kultura*, a u korijenu svega i *zamišljena zajednica* koja se naziva nacijom, pri čemu se ti pojmovi učitavaju u prošlost, u selektivno odabranu tradiciju. U tome smislu treba ustvrditi da je nacionalna kinematografija onaj korpus filmskih djela i skup filmskih praksi koji svojim djelovanjem očituje iskustva, vrijednosti i način života jedne sredine, dakle kulturu shvaćenu kao „poseban način života” (Williams 2006: 36). Očitovanja proživljenoga iskustva neke sredine mogu se dakako uočavati u filmovima retroaktivno, a oni onda tumačiti kao filmovi neke nacionalne kulture, odnosno artefakti koji svoju sredinu predstavljaju i mimo čisto estetske vrijednosti, kao kulturni tekstovi ili znaci vremena. Ti su filmovi u tom slučaju dio *zabilježene, dokumentarne kulture* (Williams 2006: 42), korpus ljudskih tvorevina, odnosno intelektualnih i umjetničkih praksi koje bilježe i pamte ljudsko iskustvo. Između življene kulture i zabilježene kulture posreduje selektivna tradicija, odnosno *kultura selektivne tradicije* (ibid.), što u filmu znači da su određeni filmovi retroaktivno „prepoznati” kao dio neke kulture, selektivno odabrani tako da odgovaraju suvremenim tumačenjima nekoć življene, tradicionalne kulture. Riječ je dakako o procesu kanonizacije, institucionalizacijske prakse stvaranja nacionalnoga (filmskog) kanona.

Povijest hrvatskoga filma u jugoslavenskoj kinematografiji 1945. – 1991. izazov je za koncept nacionalne kinematografije budući da je polustoljetno razdoblje svoje standardizacije hrvatski film proveo kao dio jugoslavenske kinematografije. Ukoliko se i podrazumijevalo da su postojale zasebne *republičke kinematografije*, one su bile dio zajedničke, makar i decentralizirane jugoslavenske kinematografije, određene jednim te istim krugom potrošnje kulture, zajedničkim i jedinstvenim uvjetima proizvodnje i recepcije filmova. Ako se i prihvate teze da se republičke kinematografije počinju razvijati već krajem 1940-ih bez obzira na inicijalno centraliziranu organizaciju kinematografije pod saveznom, partijskom kontrolom, da bi se zatim proizvodno-organizacijski jasno razvijale (dakako, i u međusobnim proizvodnim i recepcijskim prožimanjima) kako se jugoslavenski socijalistički društveni sistem – a s njime i kinematografija – postupno sve više decentralizirao, sa

sigurnošću se može govoriti o svojevrsnome postojanju poetički zasebnih republičkih kinematografija u okviru jugoslavenskoga filma tek od 1960-ih, a definitivno od 1972. (usp. Goulding 2004: 64 i dalje). Međutim, to ne mijenja činjenicu da su, barem unutar štokavskoga jezičnog područja (→ *jezik, str. 158*), kolali glumci, redatelji, filmovi, tj. da je bila riječ o jednome zajedničkom tržištu – a uostalom i o jednome zajedničkom ideološkom polju – u kojemu se odvijala i insitucionalna i neinstitutcionalna filmska praksa. Bila je to zajednička življena filmska kultura, a filmski korpus preostao od nje danas možemo pojmiti samo kao zabilježenu kulturu iz koje se selektivno bira zasebna kulturna tradicija i to po, kako bi ustvrdio Jovanović (2012), „etnonacionalnome imperativu”. U tome smislu hrvatski filmski kanon retroaktivno bira one filmove koji potvrđuju njegov zaseban nacionalni identitet, odnosno konstituiraju ga retrospektivno kao nacionalnu kinematografiju. Stoga institucionalna kulturna kanonizacija obuhvaća mahom filmove koji ne podrivaju ideju uniformne nacionalne kulture, kakvom se danas percipira, pa se time iz obzora isključuju filmovi međurepubličke produkcije (npr. zazorni su filmovi koje su redatelji iz Hrvatske režirali u drugim jugoslavenskim republikama, kao klasični film *Tri Ane Branka Bauera* iz 1959., i filmovi koje su redatelji iz drugih republika režirali u Hrvatskoj). Takvi filmovi danas borave izgubljeni u ničijoj zemlji između novih nacionalnih država i njihovih kinematografija, a sasvim se zaboravlja interkulturalnost Jugoslavije – npr. Krsto Papić, Dušan Vukotić i Veljko Bulajić u zagrebačku su filmsku sredinu pristigli iz Crne Gore (kao i Fadil Hadžić iz istočne Hercegovine, s tromeđe Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske), i svi su nekim svojim djelima ostali vezani uz rodni kraj, a samo je Papić svoje filmove tematsko-motivski odredio kao izrazite predstavnike hrvatske nacionalne kinematografije, dok je Bulajić baš nasuprot bio temama i produkcijom izrazito svejugoslavenski redatelj. Hadžić je pak varirao od uže hrvatskih, liberalizacijskih tema (*Lov na jelene, Novinar*), koji stoga visoko figuriraju u nacionalnome filmskom korpusu hrvatske kinematografije, do bosansko-hercegovačkih partizanskih produkcija isključenih iz hrvatskoga filmskog korpusa. Vukotić je pak bio glavni akter *Zagrebačke škole crtanog filma* koja je – premda danas u Hrvatskoj smatrana za najvažniji domaći doprinos svjetskoj filmskoj estetici – ideološki, svojim naracijama i temama, zapravo stajala kao znak za jugoslavenski treći put između istočnoga i zapadnoga bloka (→ *povijest, str. 86*) (usp. ideološkokritičku interpretaciju u Ajanović 2007), a njezini su naistaknutiji autori, izuzev Vlade Kristla, mahom bili reprezentanti državne ideologije (Dušan Vukotić, Vatroslav Mimica, Nedeljko Dragić, Borivoj Dvorniković).

vić). Kanonizaciji se inače odupiru ostvarenja redatelja koji u nacionalnoj optici nose partijsku stigmatu (filmovi **Vatroslava Mimice**, **Lordana Zafranovića** ili **Veljka Bulajića**) i oni tek 2010-ih bivaju ponovno pripušteni – što u kritici, što u javnom diskursu – u suvremeni kanon hrvatskoga filma (npr. **Branko Bauer** i **Vatroslav Mimica** dobili su zasebna poglavlja u knjizi *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma* (Gilić 2010), a Mimica i državna priznanja). Neproblematično se u kanon uklapaju samo oni redatelji koji su svoje djelovanje ograničili na hrvatsku, zagrebačku sredinu, pogotovo ako su usto u javnome imidžu dobili auru makar i unutarnjega disidenta (**Krešo Golik**, **Zvonimir Berković**, **Ante Babaja**, **Krsto Papić**, **Zoran Tadić**). Važno je primijetiti da su u nacionalni školski kurikulum uporno bili uvrštavani **Babajina Breza** ili **Golikov Tko pjeva zlo ne misli**, dok su neka estetski najvažnija hrvatska filmska djela, npr. **Bauerov Ne okreći se sine** i **Mimičin Ponedjeljak ili utorak** ili **Kaja, ubit ću te!**, uporno ostajali postrani. Moglo bi se ustvrditi i da je *H-8...* **Nikole Tanhofera** težak zalogaj, premda je možda posrijedi najbolji hrvatski film klasičnoga stila – teško prihvatljiv u nacionalnome kurikulumu stoga što pokazuje amalgam štokavskih govora i kulturnih sredina Jugoslavije preko grupe putnika koja putuje autobusom na liniji Zagreb–Beograd, nekadašnjim simboličkim Autoputom bratstva i jedinstva.

S obzirom na zajednički kinematografski okvir tradicionalna periodizacija hrvatskoga filma po proizvodnim modelima (Škrabalo 1998) vrijedi zapravo za sve republičke kinematografije:

- *administrativna ili državna, centralizirana kinematografija* (1945. – 1950.)
- *samoupravna kinematografija* (1951. – 1955.)
- *producentska kinematografija* (1956. – 1961.)
- *autorska kinematografija* (1962. – 1971. i dalje).

Mijena tih proizvodnih modela, evidentno, nastajala je u slijedu sve veće decentralizacije i liberalizacije jugoslavenskoga socijalističkog sistema (→ *povijest*, str. 86), a napose ekonomske promjene (stalne reforme u samoupravnoj ekonomiji, lagan ali siguran put Jugoslavije u ograničenu tržišnu ekonomiju). Tako je do prve decentralizacije jugoslavenske kinematografije došlo već 1946. kada je *Državno preduzeće Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, koje je bilo pod direktnim nadzorom *Komiteta za kinematografiju Vlade FNRJ*, rasformirano, a po novoustrojenim federalnim republikama Federativne Narodne Republike Jugoslavije utemeljene centralne republičke filmske kompanije – u Zagrebu tako *Jadran film*, a 1947. osnovana je *Komisija za kinematografiju Vlade Narodne Republike Hrvatske* (Škrabalo 1998: 139, 145–146).

Razdoblje 1950. – 1952. ostaje ipak i estetsko-poetički i organizacijski razdoblje unificirane, državne kinematografije, kao i period u kojem su najrazvidniji stilski utjecaji socijalističkoga realizma kao sovjetske partijske umjetničke dogme, usprkos razlazu FNR Jugoslavije i SSSR-a 1948. Period državne kinematografije u NR Hrvatskoj obilježili su brojni partijski, propagandni i obrazovni žurnali i dokumentarni filmovi (npr. *Proslava 1. maja 1946.*, *Snaga i mladost – ZREN*, *Iz tame u svjetlost*, *Dan fiskulturnika Hrvatske* i *Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji* Milana Katića, *Rijeka u obnovi* Branka Marjanovića, *Na novom putu* Kreše Golika), no pojavljuju se i prva velika filmska djela, poput dokumentarnoga filma *Branka Belana Tunolovci* (1948.). I Belanovi ostali dokumentarni filmovi (*Elektrifikacija*, *Vriština i klasje*, *Ribari Jadrana*) ističu se, mimo socrealističke estetike, visokim vizualnim vrijednostima i klasičnim dokumentarnim režijskim stilom. Produkcijski uvjeti i estetika državne kinematografije ponajviše su došli do izražaja u nekolicini ostvarenih igranih filmova: *Živjeće ovaj narod* (1947.) u režiji srpskoga kazališnog redatelja Nikole Popovića i prema predlošku bosanskoga pisca Branka Ćopića, čija radnja prati partizanski pokret u Bosni i kojega se danas prije svega gleda kao svjedočanstvo vremena i poratnoga unitarizma, i *Zastava* (1949.) redatelja Branka Marjanovića i scenarista književnika Jože Horvata, primjerci su mitomanskih državnih produkcija partizanskih spektakala, a oba funkcioniraju prije kao ideološki nego umjetnički tekstovi (*Zastava* je važna jer lokalizira partizanski pokret na Hrvatsku i tumači ga lokalno). Njima je prethodio raniji partizanski film *Slavica* hrvatskoga kazališnog glumca Vjekoslava Afrića, prva srpska produkcija i time prvi poratni srpski, jugoslavenski, ali i hrvatski film, s obzirom na to da je radnja filma, kao i filmska ekipa, iznimno lokalizirana (Split i makarsko primorje). Taj film, nastao bez prevelike državne kontrole, svjedočanstvo je entuzijazma partizanske kinematografije, ali i ideologije, s obzirom na to da je posrijedi svojevrсна autohtona varijacija na verističke teme kroz filter primitivno shvaćenoga socijalističkog realizma. Nakon ta tri filma hrvatska filmska sredina neće se dulje vrijeme upuštati u partizanske teme, ali svi sljedeći igrani filmovi bit će rigidni pokušaji socijalističkoga realizma: sportska komedija *Plavi 9* (Krešo Golik, 1950.), *Bakonja fra-Brne* (Fedor Hanžeković, 1951.), a već *Ciguli Miguli* (Branko Marjanović, 1952., neprikazan) koristi se socrealističkim kalupima

Ciguli Miguli,
Branko Marjanović, 1952.

za razgradnju same sovjetske dogme, no partijska vlast nije bila spremna za ironiziranje sovjetskih modela, prepoznajući i dalje samu sebe u njima.

Državna ili administrativna kinematografija odmijenjena je tzv. samoupravnim modelom 1951. (s obzirom na reformu jugoslavenske ekonomije u model samoupravljanja), ali se istodobno provodi i decentralizacija na republičke vlasti (→ *povijest*, str. 89) – od te godine o scenarijima više ne odlučuje centralni *Komitet za kinematografiju* u Beogradu, pa ni *Komisija za kinematografiju NR Hrvatske*; produkcija također prelazi pod republičke proračune. U tzv. producerskom pak periodu studiji se, zbog modela samofinanciranja (filmskim poduzećima profit od zarade filmova iz fonda za kinematografiju raspoređuje se po udjelu u ukupnoj gledanosti u kinima), izrazito okreću tržištu i populizmu. Svime time smanjuje se izravna partijska kontrola nad produkcijom, a ideološka samoregulacija provodi se putem umjetničkih vijeća i vijeća radnika (mnogi članovi raznih vijeća, dakako, članovi su partije), javnom filmskom kritikom i autocenzurom (usp. Škrabalo 1998: 144–146 i 186–187). Estetski gledano, oba proizvodna modela ne uzrokuju veće estetske razlike pa je, općenito uzevši, razdoblje od 1941. do sredine 1960-ih razdoblje *klasičnoga narativnog stila* kao estetske dominante (Gilić 2010). To je prije svega razdoblje standardizacije kinematografije kao proizvodnoga sistema (širenja kinodvorana, utemeljenja škola, akademije, festivala, kinoklubova, izdavanja stručne literature i časopisa, gradnja studija, specijalizacije kompanija, ali i učenja kroz samu proizvodnu praksu), kao i razdoblje kanonizacije klasičnoga stila u narativni film, dočim se dokumentarni film 1950-ih već kreće u pravcu modernizma, prije svega u registru tzv. poetskoga dokumen-

H-8..., Nikola Tanhofer, 1958.

Koncert, Branko Belan, 1954.

Ne okreći se sine, Branko Bauer, 1956.

tarca, da bi sredinom 1960-ih već donio prve primjere modernističkoga filma-eseja (*Tijelo* ili *Kabina Ante Babaje*), a kasnije i antropološke i etnografske primjere *cinéma vérité*a (dokumentarci Krsta Papića ili Rudolfa Sremca).

Već sredinom 1950-ih, poimence do *Koncerta* (Branko Belan, 1954.), *Ne okreći se sine* (Branko Bauer, 1956.) i *H-8...* (Nikola Tanhofer, 1958.), hrvatski igrani film nalazio se na europskoj kvalitativnoj razini. Dapače, sva se ta tri

filma iz današnje optike vide kao prethodnica modernizma koji će koju godinu kasnije poput vala – doslovce *novoga vala* – pogoditi europske kinematografije: sva su tri dio trenda koji se u socijalističkim kinematografijama istočne Europe nazivao *filmom zatopljenja*. U sva je tri filma, naime, kolektivna ideologija kao motivacija likova napuštena i pripovijeda se iz izrazito individualnih i privatnih perspektiva. U tome je smislu znakovito i da *Koncert* i *H-8...* očituju narativne obrasce koji će se kasnije prepoznavati kao modernistički – oba imaju uokvirenu priču i pod dojmom su narativnoga modela *Građanina Kanea*, no zapravo su bez glavnoga lika i fokalizacije (u *Koncertu* je naracija vezana više-manje uz klavir, a u *H-8...* mijenjaju se narativne perspektive unutar autobusa kao mjesta radnje). U tome je smislu važno da sva tri filma nastaju pod stilskim utjecajem *filma noira* (trileri) i čak talijanskoga neorealizma (*H-8...*), koja su oba narativne forme kasnoga, dezintegriranoga klasičnog stila ili pak ranoga modernizma, pa se tako, u paradoksalnoj situaciji, najbolji hrvatski igrani filmovi 1950-ih istodobno nude i kao ogledni primjeri klasičnoga narativnog stila kojima hrvatski film napokon sustiže svjetski, ali i kao za europske filmske pedesete karakteristični ranomodernistički filmovi. Stoga se i elementi koji su se vidjeli kao nedostaci u implementaciji klasične naracije zapravo retroaktivno mogu očitati kao rani elementi modernističke naracije. To je moguće prepoznati i u drugim filmovima iz toga perioda: u sa stajališta socrealističke dogmatike promašenom filmu *Kameni horizonti* (Šime Šimatović, 1953.) koji folklorizacijom postaje primjer folklornoga realizma, a kronikalnom strukturom putovanja glavne junakinje i hrvatskoga neorealizma (čime se zapravo u samom filmu lomi kalup socrealizma), u *Djevojci i hrastu* Kreše Golika (1955.), koji socijalnu uvjetovanost likova nadilazi ornamentaliziranim folklornim stilom i *U oluji* (Vatroslav Mimica, 1952.), koji to pak čini melodramatizacijom izlaganja. Tako se skoro svaki hrvatski

Filmski plakati iz 1950-ih

igrani film 1950-ih nameće kao samostalni pokušaj nadilaženja ideoloških zahtjeva postavljenih pred film, najčešće kroz neki oblik realizma odmaknut od socijalističkoga realizma ili kroz žanrovske forme (triler tako omogućuje individualnu karakterizaciju likova naspram kolektivističkoj). Neki od najkarakterističnijih filmova klasičnoga stila nastali su u tome kontekstu, i to duboko u 1950-ima: socijalno-realistički *Svoga tela gospodar* (Fedor Hanžeković, 1957.) i neorealistički *Vlak bez voznog reda* (Veljko Bulajić, 1959.). No hrvatski film već je tada gazio dalje: Branko Bauer je melodramatizacijom ironijski subvertirao socrealizam u *Samo ljudi* (1957.), a u *Tri Ane* (1959.) već je ušao u područje tzv. neorealizma duše, zrcaleći društvene uvjete u setovima prigradskih slamova i u indisponiranim, otuđenim pojedincima, čime se nalazio na putu u modernizam. Tako je već započelo raslojavanje unificiranoga klasičnog stila, karakterističnoga ne samo za jugoslavenske filmove u svim republikama 1950-ih (pa je tako jedan od najboljih hrvatskih klasičnonarativnih filmova, za Oscara nominirani *Deveti krug*, 1960. za Jadran film u Zagrebu režirao slovenski redatelj France Štiglic), nego uopće za svjetski film.

To će raslojavanje u procvatu autorskih poetika i stilova u okviru heterogenoga i stilski pluralnoga europskog filmskog modernizma dovesti i do raslojavanja jugoslavenske kinematografije. Od 1960-ih naime (a autorski se model produkcije u Jugoslaviju definitivno uveo novim zakonom o filmu 1967., kojim se – sukladno *politique des auteurs* – financijska sredstva dodjeljuju scenarijima putem javnoga natječaja) filmska praksa postaje pravim poprištem borbe: estetske, stilske, kulturne, ideološke. Izgubivši vertikalni nadzor nad filmskom praksom, koju je ipak omogućavao svaki prethodni proizvodni okvir, prvi je put morala proraditi naknadna cenzura, ali i ona mahom kroz oblike javne polemike i partijske pritiske, a vrlo rijetko direktnim sudskim zabranama. Ipak, uočljivo je da se od 1960-ih broj filmova o kojima se javno raspravlja rapidno povećao, a dotad jedva da ih je bilo (budući da su razna vijeća u filmskim studijima djelovala kao predcenzura). Istodobno su se pojavili specifični autorski, ali i lokalni stilovi, po kojima su se počele razlikovati, makar uvjetno, republičke/nacionalne kinematografije – *crni talas* u Srbiji, svojevrtni diskretni (umjereni) modernizam u Hrvatskoj, „ekspresionistička” *crna serija*

Deveti krug, France Štiglic, 1960.

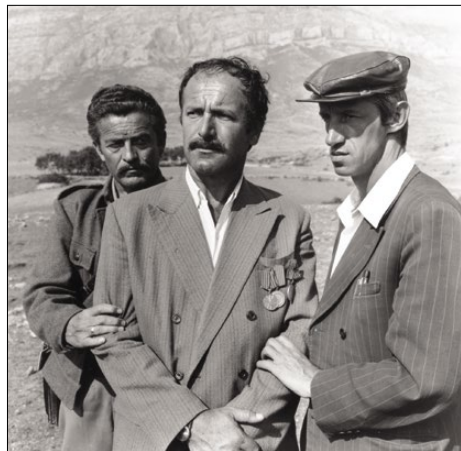

Prometej s otoka Viševice, Vatroslav Mimica, 1964.

u Sloveniji. No i opet, s obzirom na globalne sistematizacije modernističkih stilova, može se reći da je to raslojavanje potvrđivalo jugoslavensku kinematografiju kao cjelovit estetski sistem: naturalistički i postneorealistički stil bio je karakterističniji za srpski film (*crni talas*, Pavlović), poetizirani, umjereni poetski modernizam i subjektivizacija naracije za hrvatski film (*hičkakovci* – **Krsto Papić**, **Ante Peterlić**, **Branko Ivanda**, **Petar Krelja**, **Vatroslav Mimica**), radikalne forme novovalnoga stila za srpski film (Makavejev)... No stilska se heterogenost modernizma očitovala i unutar lokalnih filmskih sredina i pojedinih autorskih opusa, pa je tako **Antun Vrdoljak** išao od poetskoga modernizma koji je zapravo naturalističkoga stila i blizak *crnom talasu* (*Kad čuješ zvona*, 1969.; *U gori raste zelen bor*, 1971.) prema klasičnomu stilu (*Glembajevi*, 1988.), **Mimica** od prustovskih tehnika prisjećanja (*Prometej s otoka Viševice*, 1964.) preko radikalne struje svijesti (*Ponedjeljak ili utorak*, 1966.) i visokoga, antinarativnoga eksperimentalnog modernizma (*Kaja, ubit ću te!*, 1967.) prema poetskom naturalizmu (*Događaj*, 1969.), a zatim do kasnomodernističkoga političkog filma (*Seljačka buna 1573.*, 1975.; *Posljednji podvig diverzanta Oblaka*, 1979.), a **Krsto Papić** od novovalnoga stila zagrebačke kritičarsko-filmske grupacije *hičkakovaca* (*Iluzija*, 1967.) preko naturalizma (*Lisice*, 1969.; *Predstava Hamleta u Mrduši Donjoj*, 1973.) prema političkomu kasnom modernizmu (*Izbavitelj*, 1976.), da bi okončao u klasičnome narativnom stilu nacionalnih traumatskih priča (*Život sa stricem*, 1988.; *Priča iz Hrvatske*, 1991.). I drugi su hrvatski redatelji autorskoga razdoblja varirali stilove: **Tomislav Radić** napravio je dva visokomodernistička, politička filma

Lisice, Krsto Papić, 1969.

Živa istina, Tomislav Radić, 1972.

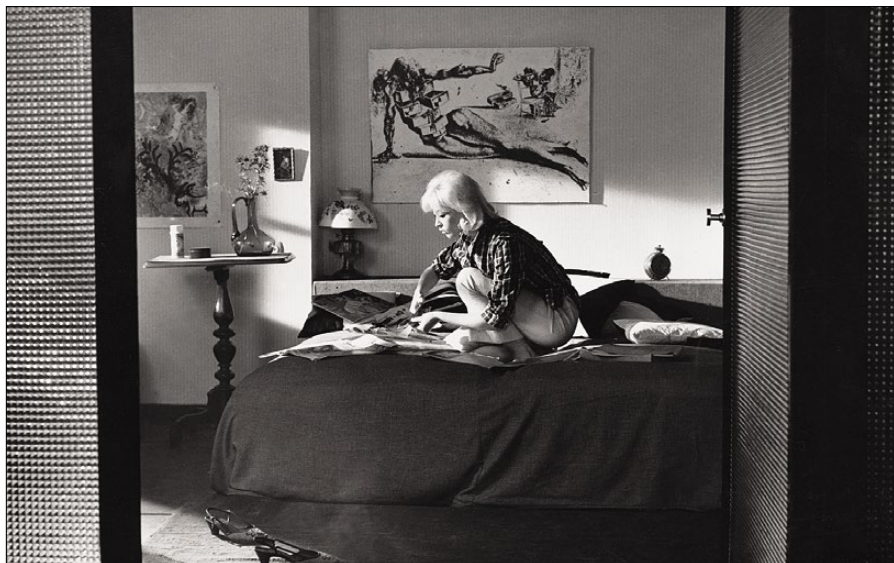

Tko pjeva zlo ne misli, Krešo Golik, 1970.

(*Živa istina*, 1972.; *Timon*, 1973.), a zatim se, nakon duge stanke, nakon 1991. vratio s klasičnonarativnim filmovima; Krešo Golik ostao je dosljedan klasičnomu prosedeu kao autorskom odabiru (*Imam 2 mame i 2 tate*, 1968.; *Tko pjeva zlo ne misli*, 1970.), ali je imao barem jedan radikalnije modernistički film (*Živjeti od ljubavi*, 1973.), kao i jedan naturalistički (*Razmeđa*, 1973.); Fadil Hadžić varirao je od klasičnih trilera (*Abeceda straha*, 1961.), preko par-

Rondo, Zvonimir Berković, 1966.

tizanskih spektakala (*Desant na Drvar*, 1963.; *Konjuh planinom*, 1966.), preko novovalnih filmova bliskih zagrebačkim hičkokovcima (*Tri sata za ljubav*, 1968.; *Divlji anđeli*, 1969.) i modernističkih kritičkih filmova (*Protest*, 1967.; *Lov na jelene*, 1972.) do modernističkih eksperimentalnih naracija (*Idu dani*, 1970.) i kanonskih primjeraka kritičkoga postproljećarskog (→ *povijest*, str. 89) političkog kasnog modernizma 1970-ih (*Novinar*, 1979.); Zvonimir Berković krenuo je od klasičnoga autorskog umjetničkog filma (*Rondo*, 1966.) preko narativno jačih modernističkih zahvata (*Putovanje na mjesto nesreće*, 1971.) do esteticističkih autorskih art-filmova karakterističnih za europski film nakon modernizma (*Ljubavna pisma s predumišljajem*, 1985.; *Kontesa Dora*, 1993.); Ante Babaja krenuo je od visokomodernističke, ali naturalističko-

Breza, Ante Babaja, 1967.

folklorne *Breze* (1967.) preko prigušenoga egzistencijalističkog modernizma (*Mirisi, zlato i tamjan*, 1971.; *Izgubljeni zavičaj*, 1980.) do visokomodernističkoga, egzistencijalističkog art-filma vrlo kasnoga modernizma (*Kamenita vrata*, 1992.). Sav taj pluralitet odvija se i na globalnijoj razini, pa se može govoriti o grupacijama (u hrvatskome filmu najznačajniji su *hičkokovci* u Zagrebu: *Iluzija* Krsta Papića, 1967.; *Gravitacija ili fantastična mladost činovnika Borisa Horvata* Branka Ivande, 1968.; *Slučajni život Ante Peterlića*, 1969.; dokumentarci Krsta Papića, Zorana Tadića i Petra Krelje), ali i stilskim strujama i filmskim korpusima (*crveni talas* kao sistemski odgovor u produkciji partizanskih spektakala po modelu *Bitke na Neretvi* Veljka Bulajića, 1969.), a

Bitka na Neretvi, Veljko Bulajić, 1969.

svjedoči da jugoslavenska kinematografija, kao i hrvatski film s njom, prolazi sve faze karakteristične za europski modernizam, od protomodernističkih i promodernističkih elemenata u drugoj polovici 1950-ih, preko novovalnoga, romantičkog modernizma, do učvršćenoga modernizma druge polovice 60-ih do visokoga modernizma i političkoga modernizma nakon 1968. pa do kraja 1970-ih, te da unutar sebe kao cjelovitoga i pluralnoga kinematografskog estetskog sistema sadrži sve stilove karakteristične za europski modernistički film (naturalističke, minimalističke, kazališne i ornamentalne, tj. folklorne stilove), makar se ti stilovi raslojili po proizvodnim centrima tj. republičkim kinematografijama i njihovim lokalnim (ili nacionalnim) stilovima.

Govoreći o učvršćenju modernizma u hrvatskome filmu i njegovu potonjem putu u tzv. postmodernizam (npr. hrvatski žanrovski film 1980-ih nije nego očitovanje postmodernističkoga povratka žanru i fabuli, premda ga treba tumačiti i kao logičan zaključak poetike zagrebačke grupacije *hič-kokovaca*), treba primijetiti da svaki hrvatski igrani film proizveden 1970-ih pripada nekomu obliku političkoga filma: nije politički film samo struja tzv. feljtonsko-kritičkoga socijalnog filma 1970-ih, nastala u sjeni gušenja hrvatskoga proljeća (→ *povijest*, str. 89) (*Kuća*, **Bogdan Žižić**, 1975.; *Novinar* itd.), nego je to i partizanski film *crvenoga vala*, i naizgled nepripadni filmovi poput Papićeva *Izbavitelja*, Radićeva *Timona* i Mimićine *Seljačke bune 1573*. Svi se ti filmovi lako tumače kao eklatantno politički, kao i filmovi tzv. praške škole, najvažnije stilske grupacije nakon jugoslavenskoga novog filma 1960-ih (riječ je o neformalnome nazivu jugoslavenskih redatelja koji su se školovali u Pragu), koja u svojim filmovima tematizira upravo teme političkoga razočaranja u postrevolucionarnome društvu – dakle teme koje su otvorili Belanov *Koncert* i Papićeve *Lisice*, i koje su bile goruće u novome filmu i srpskom *crnom talasu* (filmovi poput *Zasede Živojina Pavlovića*), a koje neki filmovi kao da ponavljaju, npr. film *Samo jednom se ljubi* (1981.) hrvatskoga pripadnika te grupacije **Rajka Grlića**. Filmovi praške grupe stil-

Samo jednom se ljubi, Rajko Grlić, 1981.

ski su pripadni kasnomu, političkomu modernizmu koji s vremenom prelazi u postmodernizam (melodramske strukture, populistička naracija), a uz Grlića (*U raljama života*, 1984.; *Za sreću je potrebno troje*, 1986.), drugi je hrvatski pripadnik grupe **Lordan Zafranović**, kojemu središnji dio opusa čini mediteranska trilogija, stilski karakteristično kasnomodernistička, bliska utjecajima talijanskoga političkog modernizma,

poimence Piera Paola Pasolinija i Bernarda Bertoluccija (*Okupacija u 26 slika*, 1978.; *Pad Italije*, 1981.; *Večernja zvona*, 1986.). Tematski i stilski talijanskim je utjecajima bio izložen i drugi Mediteranac, **Veljko Bulajić**, u političkim filmovima karakterističnima za europske sedamdesete, napose u *Čovjeku koga treba ubiti* (1979.), a i njegovi sljedeći filmovi, svojevrsni revizionistički filmovi kasnoga crvenog vala 1980-ih (*Visoki napon*, 1981.; *Veliki transport*, 1983.; *Obećana zemlja*, 1986.) obračun su s naslijeđem revolucije i nasljednici europskoga političkog filma.

Okupacija u 26 slika, Lordan Zafranović, 1978.

U tome smislu može se tvrditi da se ne samo Bulajić nego hrvatski film i jugoslavenska kinematografija u cjelini nisu uspjeli izmaknuti polju političkoga. To nije neobično s obzirom da je film u Hrvatskoj i Jugoslaviji započeo kao ideološki projekt države i jedan od središnjih poligona za ideološku borbu. Poprištem borbe za značenje filmska je praksa i ostala sve do raspada Jugoslavije, pokušavši to ostati i kasnije, u postjugoslavenskim samostalnim državama 1990-ih, no u novome medijskom kontekstu to nikad nije uspjela ostati u onoj mjeri u kojoj je to bila do 1989. godine. Film, odnosno filmska kultura, zauvijek je izgubila, prvo s pojavom televizije kao glavnoga medijskog sredstva, a usto, treba biti otvoren, i ideološkoga aparata države, a sasvim sigurno s pojavom interneta, ikakvu veću ulogu u generiranju nacionalnoga identiteta zajednice, preselivši se u polje simboličkoga kulturnog kapitala. No to se zbilo tek u posljednja dva desetljeća, pa se i tu nalazi jedan od paradoksa samostalne hrvatske kinematografije kao moguće nacionalne kinematografije: naime upravo kada je ona formalno trebala nastati, film kao medij gubi značenje ne samo generiranja i potvrde, nego i reprezentacije nacionalne zajednice. I danas, može se sa sigurnošću ustvrditi, javnu sferu nacionalne zajednice u Hrvatskoj konstruira upravo javni, tj. medijski diskurs (prije svega televizija, novine, radio i internet), ali suvremeni film (kao i kazalište) jedva da u tome sudjeluje.

Hrvatski film – nacionalni film?

Kada je 1991. jugoslavenski kinematografski kontekst s raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (→ *povijest, str. 90*) prestao postojati, očekivalo bi se da je svaka republička kinematografija imala priliku postati i formalno nacionalnom kinematografijom. Međutim, upravo u tome periodu europske kinematografije, uslijed procesa ujedinjenja Europe, postale su barem načelno *postnacionalne kinematografije*, ili u svakom slučaju nadnacionalne. Koprodukcijski model u kojemu film nastaje financijama i sudjelovanjem filmske ekipe i autora iz više zemalja radikalno je doveo u pitanje koncept nacionalne kinematografije, pogotovo stoga što takav oblik produkcije povlači za sobom i interkulture teme filmova. Nakon desetljeća ili čak dvaju desetljeća obezglavljenosti, hrvatska kinematografija našla se i sama 2010-ih u tim integracijskim procesima, pri čemu su je koprodukcije, logikom stvari, odvele nazad u južnoslavenski kontekst – takve filmove, koji imaju u vidokrugu širu, bivšejugoslavensku recepciju pa stoga nužno rade sa zajedničkim življenim iskustvom, može se uvjetno nazvati postjugoslavenskim filmovima (usp. Pavičić 2011).

Već 1980-ih, u zadnjem desetljeću SFR Jugoslavije, mogao se, usprkos filmovima praške grupe i kasnim ostvarenjima revizionističkoga *crvenoga talasa*, uočiti trend nastanka filmova koji su se mogli smatrati reprezentantima nacionalne kinematografije. U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj bila su to upravo tri najzapaženija filma, sva tri prikazana 1988.: *Sokol ga nije volio* Branka Schmidta, *Glembajevi* Antuna Vrdoljaka i *Život sa stricem* Krsta

Glembajevi, Antun Vrdoljak, 1988.

Papića, koji su se okrenuli traumama nacionalne prošlosti ili nacionalnomu književnom kanonu (tomu trendu pripadaju i Vrdoljakov raniji film *Kiklop* (1982.) te Schmidtov sljedeći film *Đuka Begović*, 1991.). U kanon 1980-ih, ali i u kanon uopće, ušli su i filmovi **Zorana Tadića**, koji svi redom funkcioniraju kao svojevrsne alegorije etičkoga rasapa kasnosocijalističkoga društva (*Ritam zločina*, 1981.; *Treći ključ*, 1983.; *San o ruži*, 1986.; *Osuđeni*, 1987.; *Čovjek koji je volio sprovode*, 1989.; *Orao*, 1990.), čime se oni nameću kao svojevrsna hrvatska varijacija filmova etičke zabrinutosti, karakterističnih za poljsku socijalističku kinematografiju 1970-ih, ali i kao nastavak hrvatskih socijalnokritičkih filmova 1970-ih (*Kuća*, *Novinar*) koji također tematiziraju hipokriziju i društveno kameleonstvo radi preživljavanja u socijalističkome sistemu, premda ne u alegorijskome ključu ili pod žanrovskom krinkom. Time se najisticanija stilaska formacija 1980-ih, tzv. hrvatski žanrovski film, u Tadićevim filmovima tumači kao autorski odabir – ne, kao u holivudskom filmu, kao produkcijska nužda – odnosno kao intencionalna autorska alegorijska struktura koja kroz žanrovske forme govori o društvenome kontekstu (usp. Čegir 2012). Slično se mogu tumačiti i ostali filmovi žanrovske struje 1980-ih: *Zločin u školi* hičkokovca **Branka Ivande** (1982.), kao i filmovi **Živorada Tomića** (*Kraljeva završnica*, 1987.; *Diploma za smrt*, 1989.) koji nisu alegorijski, ali su, kao izravnije žanrovski trileri, prikazi malformacija sistema. Od žanrovskih filmova **Dejana Šorka** (vestern-komedija *Mala pljačka vlaka*, 1984.; ljubavna melodrama *Oficir s ružom*, 1987.; komički

film strave *Krvopijci*, 1989.), *Vrijeme ratnika* (1991.) najviše se otvara alegorijskomu čitanju kao priča o nacionalnome sukobu (usp. Čegir 2012.). U okviru žanrovskoga filma 1980-ih nastaje i opus drugoga velikog hičkovca Petra Krelje, koji nakon dva postnovovalna filma (*Godišnja doba*, 1979.; *Vlakom prema jugu*, 1981.), režira film ceste *Stela* (1990.).

Upravo su hičkovci i „žanrovci” bili temeljem filma u samostalnoj Hrvatskoj 1990-ih: Tadić je režirao *Sedmu ženu*, preradu *Trećega čovjeka* Carola Reeda (1997.), Papić *Priču iz Hrvatske* (1991.) i *Kad mrtvi zapjevaju* (1998.), Krelja *Ispod crte* (2003.), a Šorak *Garciju* (1999.), no nijedan od tih igranih filmova nije imao većeg odjeka, kao ni filmovi dvojice ponajboljih filmskih reprezentanata tuđmanovske Hrvatske 1990-ih, Branka Schmidta (*Vukovar se vraća kući*, 1994.; *Božić u Beču*, 1997.) i Zrinka Ogrese. Ograsta se nastavio s jedne strane na tadićevski oblik filma etičke zabrinutosti, s tim da se izrijeком oslanja o poljske uzore (motivi iz proze Mareka Hłaska u *Ispranima*, 1995., i *Tu*, 2003.), a s druge na papićevsku tematizaciju nacionalnih traumatskih stanja (*Krhotine – kronika jednog nestajanja*, 1991.; *Crvena prašina*, 1999.), dok će kasnije nacionalnim traumama i društvenoj kritici pristupiti prvo preko dramaturške forme „kratkih rezova” (*Tu*), a zatim preko psiholoških građanskih filmova intimnijega zahvata u privatne prostore (*Iza stakla*, 2008.; *Projekcije*, 2013.; *S one strane*, 2016.). Sve traume loših filmova nacionalne kinematografije 1990-ih očitovale su se u karakte-

Metastaze, Branko Schmidt, 2009.

rističnim filmovima toga perioda (npr. u filmu **Davora Žmegača** *Zlatne godine*, 1993., bliskom Ogrustinu papićevskom modelu, kao i u *Sedmoj kronici Bruna Gamulina*, 1996.), i bila je potrebna nova generacija redatelja da nadvlada probleme koje nije mogla nadvladati generacija formirana u zadnjoj, „dekadentnoj dekadi” (Gilić 2010: 121) jugoslavenske kinematografije. S tom generacijom, u liberaliziranome kontekstu 2000-ih i 2010-ih, revitalizirale su se i karijere **Zrinka Ogreste** i **Branka Schmidta** (*Metastaze*, 2009.; *Ljudožder vegetarijanac*, 2012.), ali i **Tomislava Radića** (*Što je Iva snimila 21. listopada 2003.*, 2005.; *Tri priče o nespavanju*, 2008.; *Kotlovina*, 2011.), dok nove filmove stvaraju **Dejan Šorak** (*Dva igrača s klupe*, 2005.) i **Rajko Grlić** (*Neka ostane među nama*, 2010., *Ustav Republike Hrvatske*, 2016.).

Premda su sredinom 1990-ih tu novu generaciju medijski napisi pokušali proglasiti novim, „mladim hrvatskim filmom” (Škrabalo 1998: 489–491), njihovi prvi filmovi nisu bili ni približno važni kao njihova ostvarenja nastala 2000-ih i 2010-ih. Kod publike je najuspješniji **Vinko Brešan**, čiji filmski opus pokazuje putanju od populističkih obrada nacionalnih i društveno gorućih tema u ironijskome tonu (*Kako je počeo rat na mom otoku*, 1996.; *Maršal*, 1999.) preko ozbiljnoga tragičkog pristupa (*Svjedoci*, 2003.) nazad prema tragikomici (*Svećenikova djeca*, 2013.), oslanjajući se, dosljedno hibridnomu tragično-komičkom tonu koji često prerasta u grotesku, a ostaje društvenom kritikom, o tragikomički dramaturški model svoga oca, drama-

Kako je počeo rat na mom otoku, Vinko Brešan, 1996.

tičara Ive Brešana (→ *književnost*, str. 191), koji je takav oblik scenarija namro Krstu Papiću, prvo u filmskoj adaptaciji svoje drame *Predstava Hamleta u selu Mrduša Donja* (1973.), a poslije preko Papićeva scenarista, dramskoga pisca Mate Matišića koji je kao koscenarist ili autor predložka stajao iza više djela Vinka Brešana (*Nije kraj*, 2008.), Dalibora Matanića (*Fine mrtve djevojke*, 2002.) i Arsena Antona Ostojića (*Ničiji sin*, 2008.). Nakon niza televizijskih filmova, na filmu je u tom periodu debitirala i **Snježana Tribuson** (komedijama *Tri muškarca Melite Žganjer*, 1998. i *Ne dao Bog većeg zla*, 2002.), kao prva (!) filmska redateljica u povijesti hrvatske kinematografije koja je ušla u prostor cjelovečernjega igranog filma, no nakon toga ponovno je istisnuta u televizijsku produkciju. Jedna od pripadnica tzv. mladoga hrvatskog filma 1990-ih, istaknuta dokumentaristica **Vlatka Vorkapić**, igranim je cjelovečernjim filmom, romantičnom komedijom *Sonja i bik*, debitirala tek 2012. Godinu dana prije igranim je ratnim filmom *Korak po korak* debitirala i istaknuta ratna dokumentaristica **Biljana Čakić Veselić**, autorica dokumentarnoga filma *Dečko kojem se žurilo* (2001.), a koincidencijom i treća je redateljica u igranom cjelovečernjem filmu debitirala desetak godina nakon zapaženoga dugometražnog dokumentarnog filma (*Što sa sobom preko dana*, 2006.) –

Filmski plakati iz 2010-ih

Ivona Juka (*Ti mene nosiš*, 2015.). Ostali pripadnici *ratne generacije* također su se produkcijski ili autorski zagubili: **Ivan Salaj** ostao je zapamćen po dokumentarcu *Hotel Sunja* (1992.) i televizijskom generacijskom filmu *Vidimo se* (1995.), dok je **Zvonimir Jurić**, autor dokumentarca *Nebo pod Osijekom* (1996.), nakon debitantskoga filma i sudjelovanja u omnibusu, ostvario vjerojatno najbolji film o ratu u Hrvatskoj 1990-ih *Crnci* (2009.) (u korežiji s **Goranom Devićem**, također zapaženim dokumentaristom) te, poslije, film *Kosac* (2014.). Uz *Crnce* najhvaljeniji je ratni film toga perioda bosanskohercegovačko-hrvatska koprodukcija *Živi i mrtvi* (**Kristijan Milić**, 2007.) koja se bavi ratom u Bosni i Hercegovini, kao što će to poslije činiti više hrvatskih koprodukcija s BiH (*Halimin put*, **Arsen Anton Ostojić**, 2012.; *Obrana i zaštita*, **Bobo Jelčić**, 2013.). Milić će poslije, 2014., režirati i ratni film *Broj 55*.

Uz Vinka Brešana, i ostala trojica najistaknutijih pripadnika generacije 1990-ih tek 2000-ih ostvaruju zrela ostvarenja: **Lukas Nola** na samome pri-

Redatelj Vinko Brešan s glumcima iz filma *Svećenikova djeca*, 2013.

jelazu milenija ostvaruje svoja dva najbolja djela, art-filmove *Nebo, sateliti* (1999.) i *Sami* (2000.), na koje se nastavlja filmovima *Pravo čudo* (2007.) i *Šuti* (2013.). **Dalibor Matanić** nastavlja se na zapažene *Fine mrtve djevojke* (2002.) nizom filmova: biografijom gluhonijeme slikarice Slave Raškaj *Sto minuta Slave* (2004.) te društvenokritičkim filmovima *Kino Lika* (2009.), *Majka asfalta* (2010.), *Ćaća* (2011.) i međunarodno najzapaženijim filmom *Zvizdan* (2015.). **Hrvoje Hribar** sudjelovao je u procvatu hrvatskoga filma 2000-ih popularnom tragikomedijom *Što je muškarac bez brkova?* (2005.). Upravo djela te trojice redatelja svojim su društvenokritičkim temama, fabulativnim motivima (ratne posljedice, društvena tranzicija, neoliberalni kapitalizam itd.), karakterizacijom likova (hrvatski sjever i jug, urbano i rural-

no i sl.) te populističkim interesom za široku gledanost ponajbolji primjeri suvremene hrvatske kinematografije kao nacionalne kinematografije. Slične narativne obrasce slijedi i međunarodno najzapaženiji redatelj toga perioda **Ognjen Sviličić**, autor filmova *Oprosti za kung fu* (2004.), *Armin* (2007.) i *Takva su pravila* (2014.), dok tranzicijsko društvo komentira i poetički apartan debitantski film **Ivana Gorana Viteza** *Šuma summarum* (2010.). Samostalnih su autorskih poetika i filmovi nastali u okrilju nezavisne produkcije: *Ajde, dan... prođi...* (Mati-

**HrVatski
audiovizualni
centar**
Croatian Audiovisual Centre

ja Kluković, 2006.), *Pismo čači* (Damir Čučić, 2012.) i *Vis-à-vis* (Nevio Marasović, 2013.), a taj

će oblik produkcije buknuće s digitalizacijom sredinom 2010-ih. Istodobno, 2010-ih se nastavlja tradicija održavanja interesa domaće publike za domaći film proizvodnjom populističkih (tragi)komedija (npr., uz spominjane, *Narodni heroj Ljiljan Vidić*, I. G. Vitez, 2015.; *ZG80*, Igor Šeregi, 2016.).

U posljednjem se desetljeću hrvatski film prvi put produkcijski konsolidirao, a od sredine 2010-ih počela je rasti i njegova vidljivost na festivalskom filmskom zemljovidu svijeta. Tu je konsolidaciju hrvatski film doživio ne samo zahvaljujući funkcioniranju novoga kinematografskog sistema pod vodstvom *Hrvatskoga audiovizualnog centra* (HAVC-a), koji je napokon utemeljen no-

vim *Zakonom o audiovizualnim djelatnostima* (2007.), čime su se dvadesetak godina nakon raspada SFR Jugoslavije stekli uvjeti da hrvatska kinematografija funkcionira kao nacionalna filmska industrija, nego i snažnim oslanjanjem igranoga filma o suvremenu hrvatsku prozu i dramu – dramski predlošci i scenariji Mate Matišića, Saše Anočića (komedija *Kauboji*, Tomislav Mršić, 2013.), romani Ante Tomića, Miljenka Jergovića (*Buick Riviera*, Goran Rušinović, 2009.) i Alena Bovića, novele Damira Karakaša, scenariji Tomislava Zajeca, Roberta Perišića, Lade Kaštelan itd. S druge strane, najnoviji hrvatski film otvara se, uz potporu HAVC-a, i filmu za djecu i adaptacijama poznatih dječjih romana hrvatske književnosti (→ *književnost*, str. 188) (*Koko i duhovi*, Daniel Kušan, 2011.; *Zagonetni dječak*, Dražen Žarković, 2013.; *Šegrt Hlapić*, Silvije Petranović, 2013.; *Ljubav ili smrt*, D. Kušan, 2014.; *Uzbuna na Zelenom Vrh*, Čejen Černić, 2017., *Anka*, Dejan Aćimović, 2017.), kao što je financijski i tehnički više nego ikad u svojoj povijesti pripravan za prihvata većega broja debitana i autsajdera, kao i spolnu ravnopravnost: Tribuson (koja se reaktivirala u kinematografiji 2016. božićnom komedijom *Sve najbolje*), Vorkapić, Čakić i Juki pridružile su se nove redateljice mlađih generacija, Vanja Sviličić (*Zagreb Cappuccino*, 2014.), Černić filmom u serijalu o Koku, Katarina Zrinka Matijević (*Trampolin*, 2016.) i Hana Jušić (*Ne gledaj mi u pijat*, 2016.). Istodobno, osigurani su i profesionalni uvjeti rada i u ostalim rodovima i vrstama (dokumentarni film, kratki igrani film, eksperimentalni film, animirani film).

Premda hrvatska kinematografija i dalje nema dostatnu međunarodnu prepoznatljivost u široj filmskoj javnosti, ona ipak funkcionira kao uhodana, standardna „mala” europska kinematografija, osuđena s jedne strane na filmove lokalne, nacionalne tematike ili na – po logici stvari – europske koprodukcije, koje se mahom ostvaruju kao koprodukcije s Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Slovenijom, zemljama zajedničke kulturne i povijesne pozadine na čije gledatelje hrvatski film može računati. Hrvatska je pritom baštinila koncept autorske kinematografije, a autor-redatelj nije dužan govoriti u ime zajednice, nego to čini samo ukoliko je to njegov ili njezin autorski odabir, kako je pokazao i hrvatski film od Papića do danas. U tome smislu hrvatska kinematografija kao uhodani proizvodno-prikazivački sistem (pogotovo od digitalizacije nezavisnih kina pod vodstvom HAVC-a 2013. godine i organizacije nezavisne kinoprikazivačke mreže) ima preduvjete da i dalje nastavi biti kompozit raznolikih filmskih praksi, sad mnogo demokratičniji i otvoreniji filmašima izvan grupacija, odnosno da i dalje bude i autorska, i nacionalna, i mediteranska, i balkanska, i postjugoslavenska, i srednjoeuropska, i europska, i festivalska, i žanrovska, i populistička, i umjetnička, i svjetska kinematografija.

Literatura i izvori

- Ajanović, M. 2007. *Ideološka panorama Zagrebačke škole crtanoga filma*. *Hrvatski filmski ljetopis*, 52, 22–36.
- Čegir, T. 2012. *Filmski prostori: hrvatske rekonstrukcije američkog žanrovskog filma*. Zagreb: Hrvatsko društvo filmskih kritičara.
- Gilić, N. 2010. *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*. Zagreb: Leykam international.
- Goulding, D. 2004. *Jugoslavensko filmsko iskustvo 1945. – 2001. – oslobođeni film*. Zagreb: V.B.Z.
- Jovanović, N. 2012. *Bosnian Cinema in the Socialist Yugoslavia and the Anti-Yugoslav Backlash*, *KinoKultura*. Special Issue 14: Bosnian Cinema (August 2012). Eds Nataša Milas, Cynthia Simmons & Trevor L. Jockims. <http://www.kinokultura.com/specials/14/jovanovic.shtml> (14. 02. 2014.)
- Kosanović, D. 2011. *Kinematografija i film u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941*. Beograd: Filmski centar Srbije.
- Majcen, V. 1997. *Kad je Vjenceslav Novak išao u kino*. *Hrvatski filmski ljetopis*, 10, 95–100.
- Pavičić, J. 2011. *Postjugoslavenski film: stil i ideologija*. Zagreb: Hrvatski filmski savez.
- Pavičić, J. 2017. *Klasici hrvatskog filma jugoslavenskog razdoblja*. Zagreb: Hrvatski filmski savez.
- Peterlić, A. 2012. *Iz povijesti hrvatske filmologije i filma*. Zagreb: Leykam international.
- Rafaelić, D. 2013. *Kinematografija u NDH*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Škrabalo, I. 1998. *101 godina filma u Hrvatskoj 1896. – 1997.: pregled povijesti hrvatske kinematografije*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Williams, R. 2006. *Analiza kulture*. U: *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. Ur. D. Duda, 63–107. Zagreb: Disput.

Sažetak

U tekstu se donosi pregled povijesti kinematografije u Hrvatskoj od prvih filmskih projekcija u Zagrebu 1896. do 2010-ih, kada hrvatska kinematografija konačno djeluje kao tzv. nacionalna kinematografija integrirana u europske filmske koprodukcijske tokove. S obzirom na nemogućnost komercijalnoga održanja hrvatske kinematografije kao tzv. male kinematografije, prije svega s obzirom na nedostatno veliko tržište, u članku se ističe da hrvatska kinematografija otpočeka, kao pasivni recipijent prije svega američkoga i zapadnoga filma, razvija dva od tri segmenta kinematografskoga sustava, distribuciju i prikazivalaštvo, ali ne i filmsku proizvodnju. Kontinuirana, profesionalna filmska proizvodnja u Hrvatskoj započela je tek s totalitarnim režimima, nacionalsocijalističkima u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.) i režimom u poratnoj komunističkoj Jugoslaviji (nakon 1945.), koji su koristili film prije svega kao ideološki aparat države. U tekstu se razmatraju stilske tendencije, produkcijske mijene i navode najistaknutiji filmski redatelji i filmovi u periodu prave povijesti, nakon 1941.: klasičnoga narativnog stila 1950-ih, modernističkoga, autorskoga filma 1960-ih, političkoga modernizma 1970-ih, postmodernističkih i žanrovskih tendencija 1980-ih i 1990-ih. Ističe se da od 1960-ih kinematografija u Hrvatskoj funkcionira kao karakteristična europska autorska kinematografija koja prvo djeluje u nadnacionalnome kontekstu jugoslavenske kinematografije, a danas – kao tipična nacionalna kinematografija – u kontekstu europske kinematografije.

Jasna Novak Milić

Hrvatska svakodnevica

<https://doi.org/10.17234/9789533793351.12>

Govorimo li o tome kako žive stanovnici neke zemlje, sasvim ćemo se sigurno dotaknuti toga što se smatra tipičnim, uobičajenim i čestim. Drugim riječima, govorimo li o svakodnevnoj kulturi, koja uključuje sve što se odnosi na svakodnevni život ljudi, neizbježno ćemo se, u manjoj ili većoj mjeri, dotaknuti stereotipa. Stoga je važno odmah na početku ovoga poglavlja naglasiti da su stanovnici Hrvatske i njihove svakodnevne navike međusobno vrlo različiti (Babić i Jelaska 2013: 172) i nemoguće ih je obuhvatiti sve (→ *etnologija*, str. 198), no činjenica je da su određene osobine Hrvata kao naroda prepoznatljive i među strancima i među Hrvatima. O njima će biti najviše riječi u ovome poglavlju – što je među stanovnicima Hrvatske često i uvriježeno, što se smatra prosječnim i što je očekivano, o tome kako Hrvati vide sebe i kako ih vide drugi.

Obitelj i djeca

Na prvi pogled prosječnu hrvatsku obitelj čine majka, otac i dvoje djece. Međutim, u Hrvatskoj je razmjerno velik broj samaca, tako da je statistički prosječna hrvatska obitelj tročlana. Slično kao i u mnogim zapadnim zemljama, stanovnici se Hrvatske sve kasnije odlučuju za brak – djevojke u prosjeku u dobi od 30 godina, a mladići s 32 godine. I dok je donedavno stopa razvoda bila niža od stope vjenčanja, 2013. godine zabilježen je podjednak broj vjenčanja i razvoda. Stručnjaci smatraju da je tomu pridonijela ekonomska kriza. Brojke također govore da je u Hrvatskoj trenutačno broj djece mlađe

od 14 godina manji od broja osoba starijih od 65 godina. Stoga hrvatsko stanovništvo pripada starijim stanovništvima u Europi.

Općenito govoreći, u Hrvatskoj prevladava tradicionalan pogled na obitelj. U prilog tome govori i referendum o obitelji proveden u prosincu 2013. godine. Tipična obitelj podrazumijeva bračni par i dvoje djece. Premda su Hrvati većinom katolici, iako ne svi i iako ne svi aktivni vjernici, razmjerno malen broj obitelji ima troje i više djece. Iz nekih istraživanja proizlazi da u Hrvatskoj donekle vladaju predrasude o obiteljima s većim brojem djece (neuki, siromašni, Romi i sl.), no novija su istraživanja pokazala da upravo mlade, moderne obitelji sve češće imaju po troje, a katkada i više djece. Riječ je o visokoobrazovanim zaposlenim roditeljima dobrih primanja kod kojih broj djece (najčešće) nije povezan s time jesu li vjernici ili nisu.

Što se tiče odgoja djece, ugrubo bi se moglo reći da postoje dvije vrste roditelja: tradicionalni, kojima je glavni cilj odgojiti poslušno dijete, i drugi, moderni, koji djecu vide kao ravnopravne sudionike obiteljskoga života. Iako je zakonom određeno da je fizičko kažnjavanje djece kazneno djelo, davanje djetetu „po guzi” još je uvijek prisutno u hrvatskome društvu dio kojega vjeruje da je „batina iz raja izašla”. U dječjim vrtićima i školama, s druge strane, bilo kakvo fizičko kažnjavanje djece, uz to što je zakonski kažnjivo, sasvim je neprikladno.

Nekada je, a u nekim se dijelovima Hrvatske još primjećuju tragovi toga, bilo važno da se u obitelji rodi muško dijete. Muško je dijete značilo nasljednika. Katkada se i danas u šali može čuti izreka „nije dite, nego sin”, koja naglašava važnost muškoga djeteta. No većini je roditelja danas svedjedno hoće li dobiti sina ili kćer pa su razlike u odgoju između dječaka i djevojčica sve manje. Isključivo muške ili ženske škole vrlo su rijetke (npr. Ženska opća gimnazija Družbe sestara milosrdnica u Zagrebu). I djevojčice i dječaci već su od vrtića uključeni u mnoge

Tradicionalna obitelj

Suvremena obitelj

Dječak plesač s vršnjakinjama balerinama

aktivnosti (sport, glazbeni programi, programi za rano učenje jezika i sl.), a to se nastavlja i tijekom osnovne i srednje škole. Kao i drugdje, djevojčice ipak radije biraju ritmiku ili balet, a dječaci nogomet, no u velikome broju aktivnosti sudjeluju podjednako.

Iako se teži ravnopravnosti među spolovima, žene su ipak u prosjeku slabije plaćene nego muškarci i znatno češće od muškaraca odustaju od karijere da bi se posvetile odgoju djece. Također se može govoriti o tradicional-

noj podjeli poslova pa se u Hrvatskoj iznimno rijetko može susresti vozačica gradskoga autobusa ili kamiona i muški odgajatelj u dječjem vrtiću. S druge strane, zadnji je popis stanovništva pokazao da je broj visokoobrazovanih žena premašio broj visokoobrazovanih muškaraca, a očekuje se da će se razlika u budućnosti sve više povećavati. Rezultat je toga i sve veći broj žena na rukovodećim, menadžerskim položajima, iako je ukupno njihov broj znatno manji u odnosu na broj muškaraca na istim položajima.

U usporedbi s mnogim zemljama hrvatski je sustav roditeljnoga i roditeljskoga dopusta dobro organiziran. Nakon porođaja žene imaju pravo na šest mjeseci plaćenoga roditeljnog dopusta tijekom kojega primaju naknadu u visini svoje plaće (to je na snazi već nekoliko godina). Drugih šest mjeseci naziva se roditeljski dopust kada majka može, ali i ne mora ostati kod kuće s djetetom. Roditeljski dopust može u cijelosti ili djelomično prepustiti djetetovu ocu. Za to vrijeme majka ili otac primaju određenu naknadu koja ovisi o visini plaće, ali je maksimalan iznos ograničen. Ako otac ostane na roditeljskom dopustu najmanje dva mjeseca, obitelj tada dobiva dva „nagradna” mjeseca roditeljskoga dopusta (ukupno osam). Većina majki ostaje uz svoju novorođenu djecu do prvoga rođendana, kada se vraćaju na posao. Roditelji blizanaca, trećega djeteta, djeteta s teškoćama u razvoju ili ozbiljnim zdravstvenim poteškoćama imaju dodatne olakšice. Većina gradova i općina u Hrvatskoj roditeljima po rođenju djeteta isplaćuje jednokratnu naknadu. Ti se iznosi razlikuju u ovisnosti o broju djece i o gradu, tj. općini. U nekim je manjim mjestima ili na otocima ta jednokratna naknada vrlo visoka i iznosi nekoliko desetaka tisuća kuna. Cilj je nekih gradova i općina tako motivirati roditelje na veći broj djece i spriječiti odumiranje stanovništva u naselju. Roditeljima troje i više djece neki gradovi isplaćuju naknadu čak do djetetove sedme godine života (npr. Zagreb). Roditelji slabijega imovinskoga stanja ili

djece s posebnim potrebama ostvaruju pravo na tzv. dječji doplatak – određeni mjesečni iznos novca koji im pomaže u uzdržavanju djeteta.

Nerijetko se u Hrvatskoj roditelji brinu za svoju djecu i kad su ona već odrasli ljudi. Određeni broj mladih ljudi živi s roditeljima do udaje, tj. ženidbe, a katkada i duže. Njihov je broj čak i porastao zbog ekonomske krize i velike stope nezaposlenosti, posebno među mladim ljudima. Nije stoga neobično da pod istim krovom žive dvije ili čak tri generacije. Također je razmjerno česta pojava da roditelji nastoje osigurati svojoj djeci stan ili kuću. Zbog ekonomskih prilika toga je danas možda manje nego u prošlosti, ali je to svakako dio hrvatske obiteljske tradicije.

Navike i običaji

Nije uvijek lako znati koja pravila vrijede pri pozdravljanju i obraćanju drugim osobama. Opće je pravilo da se svim nepoznatim ljudima, tj. ljudima koje prvi put vidimo, svima s kojima smo poslovno povezani, svima nadređenima i svima starijima od sebe obraćamo formalnim načinom koristeći se ličnom zamjenicom **Vi** i množinom glagolskih oblika u muškome rodu. Izuzetak su djeca i tinejdžeri te članovi uže obitelji kojima se obraćamo neformalnim načinom rabeći zamjenicu **ti** i jedninu glagolskih oblika. Tako se ne može pogriješiti jer je bolje više nego manje, tj. bolje je uporabiti formalniji oblik od neformalnoga. Međutim, sve je češća pojava da se konobar u kafiću ili prodavačica obrati mušteriji s **ti**, pogotovo ako je riječ o mlađoj osobi ili osobi koja tako izgleda. Većina to ipak ne smatra poželjnim (Novak Milić 2005). Neke su hrvatske regije sklonije neformalnomu obraćanju nego druge. U Splitu će se tako znatno češće čuti **ti** nego, na primjer, u Zagrebu. Pravila lijepoga ponašanja nalažu da prijelaz na neformalni način obraćanja prva predlaže starija osoba, odnosno osoba koja je na višem položaju. Obratimo li se nekoj osobi pogrešnim načinom, može se dogoditi da nam ona to zamjeri i zapamti nas kao nepristojnu osobu. To će se dogoditi čak i ako je osoba koja se obratila na pogrešan način stranac koji ne govori dobro hrvatski jer neki stanovnici Hrvatske, u nedostatku iskustva sa strancima, nemaju previše razumijevanja za takve pogreške.

U formalnome se obraćanju ženama obraćamo s **gospođo**, sve rjeđe s **gospođice** (za neudanu ženu), a muškarcima s **gospodine**. Uz to se u nekim situacijama domeće prezime osobe, npr. **gospođo Horvat**, **gospodine Horvat**. Običaj

je da se djeca u Hrvatskoj obraćaju starijim osobama s kojima su u bliskome odnosu nazivima **teta** za žensku osobu, a **striček**, **striko**, **barba**, **dundo**, **čika** ili slično za mušku. Uz to se može dodati ime osobe (npr. **teta Ana**, **barba Stipe**).

Uobičajeni su i u svim dijelovima Hrvatske prikladni pozdravi pri susretu **dobro jutro**, **dobar dan** i **dobra večer**, a na odlasku **doviđenja** i **laku noć**. Neki su neformalni pozdravi na dolasku i odlasku **bok** ili **bog**, **ćao**, **zdravo**, a samo na odlasku **adio**. Oni su karakteristični za pojedine dijelove Hrvatske: **bok** se, na primjer, najviše govori u Zagrebu, **bog** u sjevernoj Hrvatskoj, **ćao** u Istri, a **adio** u Dalmaciji.

Ljudi u Hrvatskoj obično pozdravljaju svoje susjede, pozdravljaju kad uđu u mali dućan, ali nije uobičajeno (iako se primjećuju neke promjene) da se pozdravlja, na primjer, vozač gradskoga autobusa. U malim mjestima, posebno ondje gdje živi malo ljudi, na selu i u planinama pozdravljaju se gotovo svi.

Društvo na kavi

Hrvati se smatraju druželjivim narodom. Vole se družiti s rođacima, prijateljima, znancima i kolegama. Za druženje ili čak proslavu nije teško naći povod: rođendan, imendan, rođenje djeteta, diploma, novi posao. Želja za neformalnim, spontanom druženjem obično se krije i u pitanju „Idemo na kavu?“. Pritom je sasvim svejedno što će tko „na kavi“ naručiti i piti. Poziv na kavu zapravo je poziv na druženje, tj. razgovor. Poželjno je da to

bude u nekom ugodnom kafiću, ili još bolje, na nekoj terasi kafića ako to vrijeme dopušta. „Kava“ može trajati između pola sata i sat, možda i dva, i može se dogoditi u bilo koje doba dana ili noći. Zbog svega rečenoga „Ne pijem kavu“ nije dobar odgovor na taj poziv jer može značiti odbijanje druženja.

Blagdani i praznici

Uz rođendane, imendane i godišnjice, rođenja, krštenja, vjenčanja i druge za pojedince važne događaje, slavi se i cijeli niz blagdana i praznika na razini države. Praznik označava državnu svetkovinu, blagdan vjersku (blagdani su u popisu označeni kosim slovima). Ovo su praznici i blagdani kada se u Republici Hrvatskoj ne radi:

Nova godina – 1. siječnja
Bogojavljanje ili Sveta tri kralja – 6. siječnja
Uskrs – nedjelja u ožujku ili travnju
Uskrsni ponedjeljak – dan nakon Uskrsa
Praznik rada – 1. svibnja
Tijelovo – deveti četvrtak nakon Uskrsa
Dan antifašističke borbe – 22. lipnja
Dan državnosti – 25. lipnja
Dan pobjede i domovinske zahvalnosti
 i **Dan hrvatskih branitelja** – 5. kolovoza
Velika Gospa – 15. kolovoza
Dan neovisnosti – 8. listopada
Svi sveti – 1. studenoga
Božić – 25. prosinca
Sv. Stjepan – 26. prosinca.

Građani Republike Hrvatske pravoslavne vjere imaju pravo ne raditi 7. siječnja (Božić), građani islamske vjeroispovijedi u dane Ramazanskoga bajrama i Kurban bajrama te građani židovske vjeroispovijedi u dane Roš Hašane i Jom Kipura.

Kraj prosinca i početak siječnja obilježeni su nizom blagdana i jednim praznikom. Pripreme za **Božić** počinju četiri nedjelje prije Božića, dakle na prvu nedjelju **došašća** (adventa). Iako je to noviji običaj u Hrvata, tada se na adventskim vijencima pali prva svijeća (→ *etnologija*, str. 209). U sjevernijim dijelovima Hrvatske **sveti Nikola** 6. prosinca donosi darove svoj dobroj djeci koja su očistila svoje čizmice i stavila ih na prozor. Krampus im, za svaki slučaj, ostavlja (zlatne) šibe.

U južnijim dijelovima Hrvatske darove nosi sveta Lucija (13. prosinca) (→ *etnologija*, str. 217), tako da djeca bračnoga para iz različitih krajeva Hrvatske znaju dobivati darove i od svetoga Nikole i od svete Lucije.

Desetak dana prije Božića, pa i prije, mnoge domaćice počinju s pečenjem kolača. Nije neuobičajeno da na blagdanskom stolu bude po 10 i više

Božić u obitelji

različitih vrsta „sitnih” ili „suhih” kolača ili da se u svakoj kući pripremaju točno određene slastice za svaki pojedini blagdan. Tradicionalno se na Badnjak, dan prije Božića, u hrvatskim kućama kiti božićno drvce (naziva se još i božićna jelka ili bor), a toga se dana jede riblji ručak i(li) večera, često bakalar. Vjernici odlaze na misu polnoćku, a na Božić se na svečanome ručku okuplja obitelj u užem ili širem sastavu. Često se jede purica s mlincima, ili pečenje, ili janje, ili sarma, ili nešto drugo, ovisno o dijelu Hrvatske. Darove donose Mali Isus ili Isusek, Djed Mraz ili Djed Božićnjak (→ *etnologija*, str. 216). Dan nakon Božića slavi se sveti Stjepan – na jugu poznat kao Stipendan, na sjeveru kao Štefanje. To je dan odmora od božićnoga slavlja (i pojedene hrane!). Slijede Stara godina ili Silvestrovo (31. prosinca) i Nova godina (1. siječnja). Na Staru se godinu slavi s prijateljima: u restoranu, kafiću, na gradskome trgu ili kod kuće. Tradicionalno se na Novu godinu jedu sarma i pečeni odojak. U dane blagdana od Svetoga Stjepana do Sveta tri kralja posjećuju se rodbina i prijatelji.

Od petka prije Badnjaka pa do Sveta tri kralja školska su djeca na zimskim praznicima. Prvi puni tjedan siječnja na skijalištima Austrije, Italije, Slovenije i Francuske poznat je kao „hrvatski tjedan” – tada naime skijališta u tim zemljama posjećuje najveći broj skijaša iz Hrvatske. Stoga su dani oko Sveta tri kralja obično obilježeni prometnim gužvama na autocestama – zbog skijaša, ali i zbog Hrvata koji rade u zemljama zapadne i središnje Europe koji se vraćaju kući nakon blagdana provedenih u domovini.

Karneval u Rijeci

Razdoblje od Sveta tri kralja do Čiste srijede ili Pepelnice, odnosno do korizme, vrijeme je poklada (ili karnevala, maskara, mesopusta, fašnika...). To su običaji povezani s poganskim tradicijama tjeranja zime, zlih sila ili demona, a obilježavaju se između kršćanskih blagdana. Tijekom veljače po cijeloj se Hrvatskoj održavaju pokladne povorke i priredbe. Svima je zajedničko to što su sudionici maskirani, iako neki u tradicionalne, drugi u moderne maske. Također im je zajednički lik Karnevala, Pusta ili Fašnika, simbola zlih sila u obliku lutka od slame ili starih krpa, koji na kraju, na Pokladni utorak, bude

kažnjen za nedjela koja utjelovljuje. Najpoznatiji su karnevali u Rijeci, Samoboru, Senju, Imotskome, Konavlima itd., a najpoznatije su tradicionalne *maškare buše* ili *zvončari*, npr. *kastavski zvončari* (→ *etnologija*, str. 210).

U veljači je Valentinovo (14. veljače) ili Dan zaljubljenih. Slavi se u novije doba, a vrsta proslave preuzeta je iz američke kulture. Parovi izlaze na večere, u kino ili u kazalište i međusobno se daruju. Tijekom korizme, razdoblja od četrdeset dana prije Uskrsa, u Katoličkoj se crkvi ne održavaju vjenčanja, što znači da su vjenčanja i svadbene svečanosti u tome razdoblju rijetki. Slijede Uskrs i Uskrsni ponedjeljak kojima prethodi Veliki tjedan, ali i proljetni školski praznici. Uskrs većina Hrvata provodi u krugu obitelji uz obilan uskrsni doručak i ručak (šunka, jaja, mladi luk, rotkvice, hren, francuska salata, sirnica ili pinca itd.). Uskrs, pogotovo ako je u travnju i ako je vrijeme lijepo, označava i početak turističke predsezone na Jadranu pa su hoteli na obali obično popunjeni brojnim stranim gostima, rjeđe domaćima. Za Praznik rada (1. svibnja) mnogi odlaze u svoje kuće na moru ili na izlete u prirodu. Mnogi gradovi organiziraju proslave čiji su zaštitni znak besplatni grah i radnička okupljanja, a katkada i prosvjedi. Svaki grad i mjesto ima svoje tradicionalno mjesto za okupljanje: Zagrepčani se okupljaju u parku Maksimir, Splićani na brdu Marjan itd.

U drugoj polovici lipnja dva su praznika (22. lipnja Dan antifašističke borbe, a 25. lipnja Dan državnosti), a slijede brzo nakon blagdana Tijelova koji je u svibnju ili lipnju. Mnogi građani Hrvatske uspiju „spojiti” dva blagdana i otići na kratki godišnji odmor. U to vrijeme završava i školska godina pa toga obično produženoga vikenda u lipnju počinje velika sezonska migracija Hrvata i turista prema moru. Oni koji u to vrijeme putuju prema jugu, naročito vikendom, trebaju se oboruzati strpljenjem jer su gužve na cestama češće pravilo nego izuzetak. Mnoga djeca koja imaju bake i djedove na moru ili na selu tih dana odlaze k njima na ljetne praznike. Gužve na cestama mogu se očekivati svakoga vikenda sve do Velike Gospe (15. kolovoza).

Oni koji žive na moru i rade u turizmu ili u ugostiteljstvu često si ljeti ne mogu priuštiti godišnji odmor jer tada imaju najviše posla. Drugi imaju vikendice (kuće za odmor) na moru u kojima se odmaraju ili ljetuju kod rodbine i prijatelja. Ili unajmljuju apartmane. U odnosu na strane turiste, Hrvati razmjerno rijetko odsjedaju u hotelima. Najčešće stoga što su im hoteli preskupi. Odnosno, radije provedu više dana na moru u jeftinijem smještaju nego manje u skupome.

Moglo bi se reći da su glavna karakteristika ljeta u Hrvatskoj more i sunce. Plaže su pune kupaca sve do jeseni, kao i kafići i restorani. U muzejima i

galerijama na obali tijekom ljeta češće ćete sresti strance nego Hrvate. Prvo-ga tjedna u rujnu počinju školska godina i jesenski ispitni rok na fakultetima pa se većina hrvatskih turista i izletnika vraća kući svojim obavezama.

Sljedeći je neradni dan Dan neovisnosti 8. listopada. Mnogi Hrvati, na-žalost, neće znati reći što se slavi toga dana (→ *politika*, str. 106), kao ni kada je zapravo Dan državnosti. Razlog je tomu što su se u proteklih dvadesetak godina neki od „novih” praznika, dakle praznika uvedenih od osnivanja Re-publike Hrvatske, mijenjali i po nekoliko puta pa se mnogi još uvijek nisu naviknuli na „nove” datume. Osim toga, u Hrvatskoj postoje dva praznika sličnoga naziva i značenja (Dan neovisnosti 8. listopada i Dan državnosti 25. lipnja) koje mnogi ljudi ne razlikuju.

Blagdan Svih svetih

Blagdan Svih svetih 1. studenoga dan je za odlazak na groblje. Već od ne-djelje prije toga blagdana mnogi odla-ze urediti grobove, u većim gradovima zbog velike gužve zna biti zabranjen prolaz vozilima na glavnim pristupima grobljima. Dan prije i na sam blagdan na grobljima ima jako puno ljudi koji posjećuju grobove dragih pokojnika. Grobovi su uređeni, ukrašeni cvijećem i na svima gore mnogobrojne svijeće i lampioni. Obitelji se okupljaju na obi-

teljskome ručku na kojemu se jede najčešće perad (pečena kokoš, pile, purica s mlincima ili sl.). Od toga dana pa do prosinca, tj. do Božića, nema više ne-radnih dana. Na sjeveru se Hrvatske 11. studenoga slavi Martinje – krštenje vina – kada se organiziraju brojne zabave.

Na kakvu god proslavu da su gosti pozvani i bez obzira gdje se ona odr-žava, običaj je da donesu dar. U obzir dolazi bombonijera ili cvijeće za do-maćicu i boca vina za domaćina. To su prikladni darovi i kad nije riječ o proslavi. Ako obitelj ima djecu, mogu im se darovati slatkiši ili kakva mala igračka. Za rođendan ili imendan dar se nosi slavljeniku, za krštenje se često daruje novac i(li) zlato, a za Božić se svakome članu obitelji daruje mali znak pažnje ili skupni dar za cijelu obitelj.

Na svakoj proslavi u Hrvatskoj možete očekivati ponajprije mnogo hra-ne (i pića, naravno). Uglavnom, posebno u manjim sredinama, domaćini pripremaju sve sami ako je riječ o manjoj proslavi. Veće se proslave obično organiziraju u restoranima ili u odgovarajućim dvoranama.

Hrana i piće – kultura jedenja

Svaku proslavu u Hrvatskoj dakle karakterizira mnogo hrane i pića. Tradicionalno se obitelji na zajedničkome ručku ili večeri okupljaju na sve veće blagdane i u povodu obiteljskih proslava. Nerijetko se pozivaju i prijatelji.

Što se jede kojom prigodom u mnogočemu ovisi o tome o kojem dijelu Hrvatske govorimo (→ *etnologija*, str. 221). Svečani ručak, kao i nedjeljni, u pravilu započinje bistrom juhom nakon koje slijedi glavno jelo. U Dalmaciji je kao predjelo gotovo obavezan pršut. U kontinentalnoj se Hrvatskoj za važnije blagdane tradicionalno jede neko pečenje (perad – pile, kokoš, purica, guska, patka; svinjsko pečenje ili odojak, teletina itd.), u Dalmaciji paštica.

Nerijetko je dio svečanoga ručka neka savijača (od jabuka ili od sira), neka druga tradicionalna slastica (rožata, šnenokle) ili tradicionalna torta (rapska, hvarska itd.). Među tradicionalnim su slasticama također orehnjača i makovnjača, fritule i kroštule, pinca i dr.

Običnih dana, kao i drugdje, obitelji jedu vrlo raznoliko. Općenito je poznato da je hrana kontinentalne Hrvatske „teška”, dakle dosta masna i začinjena (katkad to znači i ljuta, npr. u Slavoniji), a u krajevima uz more mediteranska – laganiya, češće kuhana nego pržena. Često se jedu različite guste juhe, tj. variva i maneštre (od grahorica, mahunarki, povrća), različita jela od kupusa, u priobalju riblja jela i povrće (blitva, artičoke i sl.). Na tjednim su jelovnicima često i jela od tjestenine, sve češće kupovne, a sve rjeđe pravljene kod kuće.

Kad Hrvati pozivaju u goste, ne samo da ne očekuju da gosti išta donose sa sobom od hrane i pića, nego bi se domaćin mogao i uvrijediti zbog toga. Bliski prijatelji i članovi obitelji mogu donijeti kolač ili jelo koje su sami na-

„Teški” slavonski čobanac

„Lagana” dalmatinska lešada

pravili ili plodove iz svojeg vrta. Za zajedničke dogovorene izlete ili proslave, pogotovo kad ih organiziraju mladi, obično se sudionici dogovore tko će što donijeti i zajednički jedu svu donesenu hranu. Ako se u obitelji priprema veća proslava, u pripremi jela i kolača nerijetko pomažu rodbina, prijatelji i susjedi.

Običaj da je gost uistinu gost odražava se i na pozive u restorane. Načelno, kad Hrvati pozivaju na ručak ili večeru u restoranu, naročito ako je to prigodom nekoga važnijega događaja koji se slavi, ne očekuju da gost u tome financijski sudjeluje. Dakle onaj tko poziva, taj i plaća. Dobro je napomenuti, a s obzirom na to da je u mnogim zemljama taj običaj drugačiji, da onaj tko slavi rođendan časti: plaća piće ili kavu, naručuje gablec ili marendu, donosi kolače od kuće, poziva na večeru i sl. To, međutim, ne vrijedi (nužno) ako je riječ, na primjer, o ručku s kolegama ili prijateljima bez posebnoga povoda. Tada najčešće svatko plaća svoj račun, a moguće je da će ga društvo podijeliti na jednake dijelove ili čak da će platiti jedan član društva očekujući pritom da sljedeći put plati netko drugi. Ostaviti napojnicu nije obavezno, ali se napojnica obično ostavlja, osobito u restoranima. Napojnica obično iznosi 5 – 15 % vrijednosti plaćene hrane i pića.

Studentska menza

Pučka kuhinja

Svadbena večera

Blagdanski ručak u obiteljskome domu

Iako je radno vrijeme od 8 do 16 sati ili čak od 9 do 17 znatno utjecalo na navike Hrvata što se tiče obroka koje jedu i vremena kada ih jedu, ručak se i dalje smatra najvažnijim obrokom u danu. Doduše, zbog navedenih se društvenih promjena on sve rjeđe tijekom tjedna jede između 12 i 14 sati, pogotovo u velikim gradovima, a sve češće kasnije poslijepodne. Na jugu Hrvatske i na otocima zaposleni znaju iskoristiti stanku i doći kući na objed ručati sa svojim. Trag tradicionalnoga ručka vidljiv je u nedjeljnome ručku koji često nalikuje blagdanskima i s obzirom na broj osoba, i s obzirom na broj i vrstu jela, ali i s obzirom na vrijeme. Tijekom tjedna hrvatske obitelji u kojima svi odrasli članovi obitelji rade ne razlikuju se mnogo od obitelji u drugim zapadnim zemljama – članovi obitelji nešto pojedu na poslu, najčešće pecivo iz obližnje pekarnice, katkada pravi ručak ako tvrtka ima svoj restoran odnosno kantinu i sl., a zatim ručaju kasnije poslijepodne kad se obitelj okupi kod kuće. Nerijetko tijekom tjedna članovi obitelji jedu kako stignu – pogotovo ako su djeca u školi u smjenama, znači jedan tjedan ujutro, jedan tjedan poslijepodne. Mnoge mame, ako rade, dan prije kuhaju ručak za sljedeći dan ili ustaju rano ujutro da bi skuhale ručak prije odlaska na posao tako da ga djeca mogu podgrijati i pojesti kad dođu iz škole jer neke škole pružaju mogućnost ručka, druge ne. Studenti se mogu povoljno hraniti u studentskim menzama. Hrvatske obitelji nisu zaobišli ni trendovi gotove i brze hrane, iako se u mnogim obiteljima još uvijek redovito kuha, a obitelji izvan grada vrlo često imaju i okućnicu s vrtom pa uzgajaju svoje povrće i voće.

Iako se hrana sve češće kupuje u velikim supermarketima, tržnice su dio hrvatske tradicije i na njima se može pronaći domaćih proizvoda. Tradicionalne domaćice svakodnevno odlaze na tržnicu po namirnice za jelo koje će toga dana kuhati. Domaće namirnice i hrana pripremljena kod kuće jako su na cijenjeni.

Stranci ponekad zamjeraju Hrvatima da se nezdravo hrane – da jedu previše, premasno i previše kaloričnu hranu, barem onima u kontinentalnoj Hrvatskoj, jer se uz obalu i na otocima ljudi hrane vrlo zdravo, mediteranskom prehranom. No i među strancima burek i ćevapčići među popularnom su hranom, iako oni zapravo uopće nisu tradicionalna hrvatska jela, ali su u Hrvatskoj lako dostupni i jeftini. U kontinentalnoj su Hrvatskoj popularni štrukli (štrukle) u najrazličitijim varijantama. Za obalu postoje očekivanja da se jede puno ribe i morskih plodova (brudet, buzara, gradele), što je ondje svakako uobičajenije nego na kopnu, ali se općenito u Hrvatskoj jede razmjerno malo ribe. Dijelom je razlog tomu njezina skupoća. I turisti i domaći ljudi cijene i različite sireve (npr. paški sir), pršut, kulen, kvalitetno masli-

Pekarnica

novo ulje i dobro vino. Uz već spomenute tradicionalne slastice poznate su i mnoge druge, cijenjene i među domaćima i među turistima: dalmatinski paprenjaci i rafioli, samoborske kremšnite, međimurska gibanica, slavonski salenjaci i orahnjača, rapska torta, dubrovačka rožata... U Istri se, uz vino i maslinovo ulje, mogu naći i vrlo kvalitetni tartufi.

Obrazovanje

Obavezno školovanje u Hrvatskoj počinje sa sedam godina kada djeca kreću u prvi razred osnovne škole. Djeca koja prije škole ne idu u vrtić obavezna su jednu godinu prije škole pohađati tzv. malu školu – program koji se odvija nekoliko sati tjedno i koji ih priprema za školu. Osnovna škola traje osam godina i dijeli se na niže i više razrede. U nižim razredima, dakle od 1. do 4. razreda, djeca imaju jednu učiteljicu, ili rjeđe učitelja, za većinu školskih predmeta. U višim razredima različite predmete predaju različiti predmetni nastavnici. Osnovna škola obavezna je za svu djecu. Mnoge hrvatske škole rade u dvije smjene, što znači da je nastava jedan tjedan ujutro, drugi poslijepodne. Škole koje to mogu s obzirom na prostorne uvjete i broj učenika, posljednjih godina prelaze na jednosmjenski rad, tj. sva se nastava odvija samo ujutro tako da učenicima ostaje više slobodnoga vremena za samostalan rad i učenje te slobodne aktivnosti.

Nakon osnovne škole petnaestogodišnjaci se upisuju u srednju školu koja može biti gimnazija (opća, jezična, matematička, prirodoslovna, klasična), primijenjena ili strukovna (trgovačka, ekonomska, ugostiteljska, tehnička itd.). Srednja škola većinom traje četiri godine, osim nekih strukovnih programa koji traju tri godine.

Iako se kaže da je školovanje u Hrvatskoj besplatno, to nije sasvim točno. Za hrvatske se javne škole ne plaća školarina, ali većina učenika i njihovih roditelja sami kupuju knjige, bilježnice i pribor za školu, a plaćaju se i mnoge izvannastavne aktivnosti (izleti, posjeti muzejima, škola u prirodi i sl.). Na kraju srednje škole polaže se državna matura – skup od nekoliko ispita iz najvažnijih školskih predmeta (hrvatski jezik, matematika, strani jezik, izborni predmet) na temelju čijih se rezultata zainteresirani učenici mogu upisati na fakultet. Mnogi fakulteti uz rezultate državne mature traže i polaganje prijamnoga, tj. razredbenoga ispita. Za razliku od osnovnih i srednjih škola za koje se ne plaća školarina (osim ako su privatne), studij se plaća, a školarine su oslobođeni samo jako dobri studenti.

Zgrada Sveučilišta u Zagrebu

Najveća su sveučilišta u Hrvatskoj ona u Zagrebu, Osijeku, Rijeci i Splitu. Zagrebačko sveučilište najstarije je u Hrvatskoj i jedno od najstarijih u Europi (osnovano je 1669. godine). Na jednoj od poznatijih svjetskih tablica na kojoj su rangirana sveučilišta po kvaliteti zauzima oko petstotoga mjesta. Hrvatska su sveučilišta potpisnici Bolonjske deklaracije, što znači da su programi, bodovi (ECTS) koji se stječu i ocjene usporedivi s onima u drugim sveučilištima u Europi.

U Hrvatskoj je broj nepismenih osoba vrlo malen, 2011. godine iznosio je 0,8 %. Prosječan je stanovnik Hrvatske završio tek srednju školu (12 godina školovanja; 54,8 %), oko 27 % stanovništva starijega od 19 godina završilo je samo osnovnu školu ili nije završilo nikakvu školu. Nažalost, broj visokoobrazovanih osoba nije velik – godine 2011. zabilježeno je samo 17,6 % visokoobrazovanih osoba u dobi između 15 i 64 godine, a među njima je nešto više žena (19,6 %).

Rad i radni uvjeti

Radni tjedan većine radnika u Hrvatskoj traje 40 sati – pet dana u tjednu po osam sati. Većina ureda s radom počinje u 8 ili u 9 sati, a mnogi uredi javnih ustanova stranke primaju samo do 15 sati, katkad i kraće. Radnici u tvornicama i prodavači najčešće rade u smjenama i vikendom, kao i liječnici, policija, vatrogasci i druge slične službe. Uvjeti u državnim i u privatnim tvrtkama katkada se jako razlikuju. Statistički podatci pokazuju da su plaće u javnome

sektoru u prosjeku ponešto više nego u privatnome, no to ovisi i o zanimanju i o radnome mjestu. Većina radnika u Hrvatskoj ima pravo na 20 do 30 dana godišnjega odmora te na plaćeno bolovanje. Žene imaju pravo na plaćeni rodiljni dopust i osiguran povratak na posao. Godišnji bonusi nisu uobičajena i očekivana praksa u Hrvatskoj. Isplaćuju ih, i to obično samo menadžerima, samo dobrostojeće tvrtke. Ostali radnici dobivaju tzv. božićnicu, uskršnicu i regres za godišnji odmor, iako su ti dodatci na plaću posljednjih godina sve rjeđi zbog ekonomske krize zbog koje se mnoge radničke povlastice ukidaju.

U Hrvatskoj se najbolje zarađuje u financijskome i u informatičkome sektoru. Najslabije su plaćeni radnici u tvornicama i trgovci. Prosječna plaća 2013. godine iznosila je oko 5500 kn (to je neto iznos za koji bruto iznosi oko 8000 kn), a prosječna mirovina oko 2000 kn. Iako je trenutačna stopa nezaposlenosti vrlo visoka, lakše se od drugih zapošljavaju na primjer informatičari i liječnici specijalisti te sezonski radnici u turizmu, a teže nekvalificirani radnici i uredski službenici.

Uvjeti života i životni standard

Prosječno hrvatsko kućanstvo u 2013. godini raspolagalo je s otprilike 6200 kn, od čega je gotovo trećinu trošilo na hranu (za razliku od ostatka EU-a gdje je prosjek 13 %). Oko 15 % trošilo se za energente (struju, plin i sl.) i na stanovanje. Na obrazovanje se trošilo oko 1 %, na kulturu oko 5 %. Iako pri dnu Europske unije po kupovnoj moći, Hrvatska u Europi zauzima treće mjesto po vlasništvu nekretnina, što znači da većina obitelji stanuje u vlastitome stanu ili kući. Podstanari su najčešće studenti koji studiraju u drugome gradu i mlade obitelji. Stanovi i kuće u vlasništvu često su naslijeđeni ili kupljeni na kredit koji se najčešće otplaćuje 20 ili čak 30 godina. Mnoge obitelji posjeduju vikendicu na moru ili na selu.

Može se učiniti da Hrvati voze dobre automobile s obzirom na svoja primanja, a auto je nekima i statusni simbol pa ga zato jako dobro održavaju. Međutim, prosječan je automobil u Hrvatskoj star oko 10 godina. Kupuju se i rabljena i nova vozila, vrlo često na kredit od 3 do 7 godina.

Prosječna si obitelj u posljednje vrijeme zbog sveopće krize sve teže može priuštiti odlazak na godišnji odmor, iako je to važan dio hrvatske kulture. Većina ipak uspije otići na ljetovanje, češće k prijateljima ili rodbini ili u unajmljeni apartman nego u hotel, a manji broj na zimovanje i druga veća

i skuplja putovanja tijekom godine. Za ljetovanje većina naravno bira jadransku obalu, a za zimovanje skijališta u Austriji, Italiji i Francuskoj.

Dobra je strana Hrvatske relativno niska stopa kriminala pa se unatoč razmjeno nedavnome ratu i oružju koje se nalazilo na ovim prostorima i domaći i turisti uglavnom osjećaju sigurno. S druge strane, broj je automobilskih nesreća razmjerno velik, između ostaloga i zato što je Hrvatska prolazna zemlja za mnoge koji putuju na jugoistok, u Grčku, Tursku itd. Tomu pridonosi sklonost nekih vozača brzoj i agresivnoj vožnji, posebno mladih i neiskusnih, vožnja pod utjecajem alkohola, katkad čak i u pijanom stanju. Broj nesreća povećava se svakoga ljeta s dolaskom turista, i domaćih i stranih, kada je bitan čimbenik, uz navedeno, i umor vozača koji dolaze iz udaljenih zemalja. Proteklih se godina, srećom, primjećuje lagani pad broja nesreća sa smrtnim ishodom.

Slobodno vrijeme, hobiji i putovanja

Teško je općenito govoriti o tome kako Hrvati provode slobodno vrijeme. To naravno ovisi o njihovoj dobi, dijelu Hrvatske u kojem žive, stupnju obrazovanja, osobnim interesima, materijalnim mogućnostima i sl.

Odlazak na kavu svakako ulazi u česte i tipične načine provođenja slobodnoga vremena. On podrazumijeva opušten razgovor i druženje s prijateljima ili kolegama u omiljenome kafiću ili nekoj osunčanoj terasi. Kafića ne nedostaje ni u jednome hrvatskom gradu. Stanovnici Hrvatske rado organiziraju kućne zabave i(li) pozivaju prijatelje na kavu u svoj dom. U novije je vrijeme popularno odlaziti u trgovačke centre u većim gradovima, naročito u zimskim mjesecima kad vremenski uvjeti nisu pogodni za dulji boravak vani.

Iako je Hrvatska zemlja velikih prirodnih ljepota, za Hrvate se ne može u istoj mjeri reći da su ljudi prirode kao što su to npr. Skandinavci. Naravno da ima onih koji koriste svaki slobodan trenutak za odlazak u šetnju, na vožnju biciklom ili na planinarenje, mnogi, posebno mladi, vrijeme radije provode u kafiću ili pred računalom. Osim strastvenih planinara i ljubitelja prirode, najčešći su posjetitelji parkova, šuma i livada roditelji s malom djecom. Vjerojatno svaki grad ima neko svoje omiljeno izletišta u okolini. Zagrepčani vole odlaziti u park Maksi-

Šetači u parku Maksimir u Zagrebu

Šetnja splitskom rivom

Svetište Marija Bistrica

Boćanje (igra na balote)

Navijači

mir, na jezero Jarun ili Bundek, na Sljeme, na Žumberak i slično, Splitsani na Marjan, Mosor ili Kozjak, Riječani u Opatiju ili na Učku, Osječani u Baranju, Varaždinci na Ivanšćicu, Dubrovčani na Lapad, na Srđ, u okolna mjesta poput Cavtata itd. Na otocima i u priobalnim mjestima omiljene su šetnje po rivi. Veliki gradovi općenito, u usporedbi s manjim mjestima, obiluju sportskim i kulturnim događanjima pa nije teško smisliti neku aktivnost za vikend. Tradicionalnim se društvenim sportom smatra planinarenje, koje često prati posjet planinarskim domovima gdje se jede grah s kobasicom ili druga jednostavna jela, a u priobalju je popularno boćanje. Kartanje i šah također su omiljene društvene igre, naročito među umirovljenicima. U nekim je društvima običaj na izletima pjevati narodne i tradicionalne pjesme uz pratnju gitare, tamburice ili harmonike. Vikendom se posjećuju i brojna svetišta.

Mnogi Hrvati imaju obradivu zemlju, vrtove, polja ili vinograde koje su naslijedili od predaka. To se naziva očevinom, djedovinom ili baštinom, a ondje se često provode godišnji odmori i školski praznici. Mnogi rado provode vrijeme obrađujući, održavajući i uređujući ono što su naslijedili. Tako se istovremeno rekreiraju, borave u prirodi, jačaju rodbinske veze, održavaju staru tradiciju i običaje svojih predaka, a nerijetko i pridonose kućnomu budžetu uzgojem vlastitoga voća i povrća.

Hrvati su uglavnom vatreni sportski navijači. Pogotovo ako njihova momčad pobjeđuje. Velik broj muškaraca prati nogometna zbivanja. Praćenje drugih sportova često ovisi o uspjehu sportaša. Tako je 80-ih i 90-ih godina 20. st. vladalo veliko zanimanje za košarku (u vrijeme Dražena Petrovića i srebrne olimpijske

medalje 1992. godine u Barceloni), u novije doba za rukomet (olimpijsko zlato iz Atlante 1996., srebro na svjetskom prvenstvu 1995.). Trenutačno je popularan i hokej na ledu (KHL Medveščak). Među pojedinačnim su sportovima omiljeni tenis (Goran Ivanišević, osvajač Wimbeldona 2001. godine, Iva Majoli, osvajačica Roland Garrosa 1997. godine, Ivan Ljubičić, Marin Čilić...) i skijanje (Janica i Ivica Kostelić, ukupno 10 olimpijskih medalja i brojni drugi naslovi). S velikim se zanimanjem prate i uspjesi hrvatskih atletičara (Blanka Vlašić, dvostruka svjetska prvakinja u skoku u vis, Sandra Perković, olimpijska, svjetska i dvostruka europska prvakinja u bacanju diska), a povremeno i tekvandoaša, plivača, veslača i drugih sportaša.

Neka istraživanja pokazuju da se u usporedbi s drugim europskim narodima u Hrvatskoj relativno malo čita jer više od polovice Hrvata u godinu dana ne pročita ni jednu knjigu. Žene čitaju više od muškaraca. Na prvi pogled to nije tako jer se knjige kupuju i postoji dobro razvijen lanac javnih knjižnica u kojima uvijek ima korisnika. Godišnja izložba i sajam knjiga *Interliber* u Zagrebu te pulski sajam knjiga *Sa(n)jam knjige u Istri* vrlo su posjećena događanja, a u Hrvatskoj se organizira i puno književnih i drugih festivala (→ *etnologija*, str. 221; → *književnost*, str. 192). Kazališta i koncertne dvorane također su dobro posjećeni, iako je moguće da je riječ o razmjerno malobrojnoj, ali redovitoj kazališnoj i koncertnoj publici.

Zahvaljujući svjetskomu rukometnom prvenstvu 2008. godine zbog kojeg je sagrađena golema sportska dvorana Arena Zagreb, u Zagrebu sve češće nastupaju velike svjetske glazbene zvijezde na čije koncerte dolaze i posjetitelji iz okolnih mjesta i država. Osim zagrebačke Arene poznato je koncertno središte i pulska Arena, amfiteatar iz rimskoga doba gdje redovito nastupaju poznate operne, rock i druge zvijezde.

Hrvatska općenito iz državnoga proračuna relativno malo izdvaja za obrazovanje i kulturu, gotovo dvostruko manje nego što je prosjek u zemljama Europske unije. No Hrvati ipak, i usprkos niskome standardu, posjećuju kulturna zbivanja. Događanja poput *Noći kazališta*, *Noći muzeja* ili tjedni nacionalnih kinematografija okupljaju puno publike različitih naraštaja.

Sajam knjiga *Interliber*

Zagrebačka Arena

Prosječan Hrvat obično putuje u susjedne zemlje radi kupovine, u zimovališta te na kraće kulturne izlete. Školarci vole izlete u mediteranske zemlje: Španjolsku, Grčku, Tursku, Italiju. Čak i siromašniji ljudi znaju putovati u inozemstvo uz pomoć sindikata ili župe kada idu na hodočašća, što je među vjernicima vrlo popularan oblik druženja. Mnogi imaju rođake ili čak članove obitelji koji su se iz ekonomskih ili političkih razloga iselili iz Hrvatske ili Bosne i Hercegovine u različite zapadnoeuropske zemlje, Sjedinjene Američke Države, Kanadu i Australiju pa im odlaze u dulje posjete (→ *etnologija*, str. 223). No rijetki Hrvati odlaze na dugotrajne turističke putove u daleke strane zemlje.

Poznata mjesta i zabava

Procesija Za križen na Hvaru

Hrvatska ima 8 nacionalnih parkova i 11 parkova prirode (→ *geografija*, str. 24–26). Uz brojne kulturne znamenitosti (dvorci, antički gradovi i iskopine, muzeji itd.) to su omiljena mjesta izletnika, i domaćih i stranih. Plitvička jezera poznata su u cijelome svijetu. Više je hrvatskih mjesta i spomenika na popisu Svjetske baštine UNESCO-a, npr. Eufrazijeva bazilika u Poreču, Šibenska katedrala, Dioklecijanova palača u Splitu, gradovi Trogir i Dubrovnik (→ *umjetnost*, str. 257), a i neka događanja koja spadaju u nematerijalnu baštinu, na primjer *Sinjska alka*, hvarska procesija *Za križen*, *Festa svetog Vlaha* u Dubrovniku i sl. (→ *etnologija*, str. 220).

Osim prirodnih ljepota Hrvatska tijekom cijele godine nudi obilje događanja, festivala i smotri (→ *etnologija*, str. 220). Među najpoznatijima su *Dubrovačke ljetne igre*, *Varaždinske barokne večeri*, *Splitsko ljeto*, folklorne smotre *Međunarodna smotra folklor* u Zagrebu, *Đakovački vezovi* i *Vinkovačke jeseni*, *Festival djeteta u Šibeniku*, festival animiranog filma *Animafest*, karnevali u Rijeci, Samoboru, Senju, razni viteški turniri itd. (→ *etnologija*, str. 220).

Već je spomenuto da u zagrebačkoj i pulskoj areni često nastupaju mnogi svjetski i hrvatski glazbenici, uključujući i sve poznatije violončeliste 2Cellos i Anu Rucner. Među hrvatskim je *pop* i *rock* glazbenicima teško izdvojiti najpopularnije jer ih je mnogo i nisu svi jednako zanimljivi svakoj publici, što je i razumljivo. Glazbena je scena zaista bogata i za svakoga se može naći ponešto (→ *glazba*, str. 272), a o ukusima se ionako ne raspravlja.

Stereotipi i predrasude o Hrvatima i Hrvata o drugima

Kako Hrvati izgledaju „izvana” umnogome ovisi o tome tko ih promatra. Tako se može čuti da su Hrvati topli, gostoljubivi, uvijek raspoloženi za zabavu i dobar provod, ali i da su suzdržani, hladni, neiskreni, sebični i svadljivi. Jedni ih vide kao preozbiljne, drugi kao nedovoljno ozbiljne. Jedni kao marljive i kulturne, drugi kao lijene i nemarne. To često ovisi o tome je li osoba s Hrvatima u poslovnome ili u prijateljskome kontaktu, je li potencijalni investitor ili turist zaljubljen u hrvatsko sunce i more, poznaje li jezik, običaje i kulturu ili ne, ima li pozitivan ili negativan stav o Hrvatima i Hrvatskoj, koliko je zemlja iz koje dolazi slična ili različita od Hrvatske itd. O općim je karakteristikama naroda i kulture iznimno teško govoriti, a uopćavanja su obično pojednostavnjena i netočna. Ni Hrvati nisu izuzetak. Unatoč tomu, navest ćemo neke od najčešćih stereotipa o Hrvatima, a svatko može sam prosuditi koliko su ti stereotipi istiniti te jesu li pozitivni ili negativni. Stranci najčešće ne karakteriziraju stereotipe kao pozitivne ili negativne, nego naprosto opažaju ono što im je neobično i što ne odgovara njihovim očekivanjima (Novak Milić i Gulešić Machata 2007: 74–75). Prema onome što se najčešće može čuti od stanovnika drugih zemalja Hrvati su gostoljubivi, ljubazni, veseli, nasmijani, iskreni, direktni, religiozni, domoljubni, obrazovani, kulturni, lijepi, elegantni... odnosno neljubazni, preozbiljni, neduhoviti, lijeni, spori, uobraženi, nepristupačni, neznatiželjni, kroatocentrični, inertni, predvidljivi i neambiciozni. Također se može čuti da je Hrvatska lijepa i sigurna, odnosno skupa zemlja s neučinkovitom administracijom.

Među Hrvatima postoje autostereotipi koji se često odnose na stanovnike pojedinih regija. Za Dalmatince se može čuti na primjer da su lijeni i spori, za Slavonce se kaže i da su mirni i da su temperamentni, o otočanima se kaže da su škrti, o Zagorcima da su radišni i štedljivi, ali i da su zavidni i skloni alkoholu. Za Istrane se vjeruje da su najmanje domoljubni od svih. Splitske su navodno prelijepi, visoke žene, među najdotjeranijima u Hrvatskoj. Zagrepčanke su hladne i bahate. I tako bismo mogli nabrajati unedogled. Hrvata ima svih vrsta i oblika, no stereotipan je hrvatski muškarac visok i jak, tamne kose i puti, a stereotipna je Hrvatica visoka, vitka i lijepa te brižljivo dotjerana. Međutim, kad se čovjek okrene oko sebe, odmah će uočiti da postoji jako mnogo iznimaka. Isto se može reći i za karakterne osobine. Stoga je o tome bolje ne raspravljati. Ne kaže se uzalud *sto ljudi, sto čudi*.

Kad sude o drugima, Hrvati imaju i pozitivne i negativne predrasude. Vjeruju da su sve Skandinavke, naročito Šveđanke, lijepe, Nijemci, Austrijanci i Švicarci radišni i točni, Rusi topli i osjećajni, Poljaci veliki vjernici, a Amerikanci bogati, da Talijani lijepo pjevaju, vole svoje mame i djecu, da su Francuzi romantični, zaljubljeni i dobro jedu i piju itd. No kako su često vrlo kritični, i o drugima znaju negativno suditi: Talijani su iz hrvatske perspektive, na primjer, glasni i brbljavi, Nijemci hladni i užtogljeni, baš kao i Englezi, Amerikanci su prijetvorni, slabo znaju geografiju i strane jezike, Škoti su škrti, a Skandinavci i Rusi skloni alkoholu. O dijelu europskih naroda stereotipi nastaju djelomično na temelju iskustva, no o narodima s drugih kontinenata, iz udaljenih zemalja i drugih rasa Hrvati nerijetko sude na temelju svojih (ili tuđih) stavova koji nisu povezani s izravnim iskustvom. Neutemeljeni stereotipi i predrasude imaju katkada za posljedicu početni negativni stav prema strancu, ali i promjenu stava nabolje kad se stranac bolje upozna. U Hrvatskoj se velika većina stranaca osjeća sasvim sigurno i vrlo dobrodošlo. Kad pokušavaju govoriti hrvatskim jezikom, stranci su Hrvatima najčešće simpatični i cijeni se njihov trud na ovladavanju „malim i teškim jezikom”. Međutim, potomci Hrvata odrasli u drugim zemljama ne prolaze jednako dobro – njih se često ispravlja u govoru i osuđuje za neznanje „vlastita” jezika. Nerijetko se optužbe upućuju i na račun roditelja koji svoju djecu nisu naučili hrvatskomu jeziku.

Prosječan Hrvat poznaje bar osnove nekoga drugog jezika. Mnogi pripadnici starije generacije znaju nešto njemačkoga ili talijanskoga jer su se u mladosti školovali na tim jezicima ili zato što žive na dvojezičnim područjima, na područjima koja su tradicionalno povezana s nekim od tih jezika ili zato što su često odlazili u kupnju u Austriju ili u Italiju. Mnogi se služe njemačkim npr. zato što imaju rođake u zemljama njemačkoga govornog područja koje povremeno posjećuju ili zato što se bave turizmom. Mlađe generacije (još) bolje vladaju stranim jezicima, naročito engleskim, koji većina učenika u Hrvatskoj uči već od prvoga razreda osnovne škole (jedan je strani jezik u hrvatskim školama obavezan školski predmet od početka školovanja, drugi i treći mogu se učiti kao izborni predmeti). Znanje što većega broja jezika stvar je prestiža pa se već djeca u dječjim vrtićima uključuju u različite jezične programe. Za Hrvate se kaže da imaju kompleks maloga naroda i da se stoga više trude kad je riječ o stranim jezicima. Osim već spomenutoga talijanskog, u pograničnim se i(li) dvojezičnim područjima govore još srpski, mađarski i slovenski. U Hrvatskoj je svim nacionalnim manjinama Ustavom zajamčeno pravo služiti se svojim jezikom i privatno i javno (→ *jezik*, str. 134; → *politika*, str. 108), a uz navedene manjine u Hrvatskoj postoje i slovačka, češka, romska, albanska, makedonska i druge manjine. Ako nije riječ o dvojezičnome

području, općenito bi se moglo reći da je vjerojatnost da sretnete Hrvata koji dobro vlada nekim stranim jezikom veća u velikome gradu ili u poznatome turističkom središtu nego u malome selu. Međutim, ponovo je riječ o pretpostavci i o stereotipima.

Iako mala zemlja sa svega nešto više od četiri milijuna stanovnika, Hrvatska obiluje prirodnim i kulturnim ljepotama i znamenitostima (→ *geografija*, str. 24–26). Na malome području u samo nekoliko sati može se proći kroz tri klimatske zone i nekoliko različitih krajolika, može se razgovarati na tri narječja i mnogo više dijalekata i mjesnih govora (→ *jezik*, str. 145), mogu se posjetiti antički gradovi i muzeji suvremene umjetnosti, može se kupovati od *kumice* na tržnici ili u velikome trgovačkome centru. Hrvatska je, zahvaljujući svojem geografskom položaju i povijesnim okolnostima, mala zemlja velikih prirodnih, kulturnih i društvenih raznolikosti. Upravo je stoga zapravo nemoguće govoriti o jednoj jedinstvenoj hrvatskoj svakodnevnoj kulturi i o zajedničkim osobinama stanovnika Hrvatske (→ *etnologija*, str. 223). Cilj je ovoga poglavlja bio kroz svakodnevnu kulturu, običaje i navike pokazati da Hrvatska i njezini stanovnici pripadaju krugu europskih zemalja, da s mnogima dijele brojne zajedničke osobine, baš kao što pokazuju i niz specifičnosti koje ih čine baš takvima kakvi jesu, kakvima se sami vide i kakvima ih prepoznaju drugi.

Suvremeni trgovački centar

Tržnica Dolac u Zagrebu

Zagrebački buvljak Hrelić

Literatura i izvori

- Babić N. i Jelaska, Z. 2013. *Okomita međukulturalnost*. U: *Prvi, drugi, ini jezik: hrvatsko-makedonske usporedbe*, ur. L. Cvikić i E. Petroska. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 171–187.
- Benjak, M. i Požgaj Hadži, V. (ur.) 2005. *Bez predrasuda i stereotipa: interkulturalna komunikacijska kompetencija u društvenom i političkom kontekstu*. Rijeka : Izdavački centar Rijeka.
- Novak Milić, J. 2005. *Uporaba osobnih zamjenica ti i Vi u nastavi stranoga jezika*. U: Stolac, D., Ivanetić, N., Pritchard, B. (ur.). *Jeziku u društvenoj interakciji*. Zagreb – Rijeka, 361–375.
- Novak-Milić, J. i Gulešić Machata, M. 2006. *Međukulturna kompetencija u nastavi hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika*. Lahor, Časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik, 1, 1, str. 69–82.
- <http://www.moj-posao.net/Vijest/73335/Cak-70-obitelji-ne-pokriva-troskove/2/>
- <http://liderpress.hr/biznis-i-politika/hrvatska/hrvatska-na-trecem-mjestu-u-europi-po-vlasnistvu-nad-nekretninama/>

Sažetak

Cilj je poglavlja *Hrvatska svakodnevica* pokazati u glavnim crtama kako izgleda svakodnevni život u suvremenoj Hrvatskoj i kakva je hrvatska svakodnevna kultura, odnosno kakav je način života te koji su uvriježeni običaji i navike njezinih stanovnika. Prikazani su običaji i navike koje stanovnici Hrvatske dijele s drugim stanovnicima europskih zemalja, kao i specifičnosti života u Hrvatskoj koje njezine stanovnike čine takvima kakvi jesu i po kojima ih stanovnici drugih zemalja prepoznaju i pamte. Hrvatska je raznolika zemlja pa su njezini stanovnici i njihove svakodnevne navike međusobno vrlo različiti, ovise o dobi, dijelu Hrvatske ili mjestu u kojem osobe žive, stupnju njihova obrazovanja i o još puno drugih čimbenika i nemoguće ih je sve obuhvatiti i prikazati. Za sada u Hrvatskoj ne postoji puno istraživanja svakodnevne kulture koja bi mogla poslužiti kao uporište prikazu poput ovoga. Zbog toga se u tekstu ugrubo iznosi što je među stanovnicima Hrvatske često i uvriježeno, što se smatra prosječnim i što je očekivano. U tome se svjetlu u tekstu u glavnim crtama govori o hrvatskim obiteljima i njihovoj djeci, demografskoj situaciji, navikama i običajima koji se tiču oslovljavanja i pozdravljanja drugih ljudi, druženja s prijateljima i kolegama i iskazivanja pažnje, odlasku u goste k hrvatskoj obitelji, hrvatskim blagdanima i praznicima te običajima vezanima uz njih, načinima provođenja slobodnoga vremena, zabavi, sportu i rekreaciji, svijetu rada i posla, životnome standardu, obrazovanju, načinu provođenja praznika i godišnjih odmora i o mnogim drugim temama koje se odnose na svakodnevni život i koje stranci trebaju upoznati da bi mogli razumjeti hrvatsko društvo kad u njemu borave kraće vrijeme kao turisti ili kad se žele uspješno uklopiti u njega kao novi stanovnici Hrvatske. Poglavlje donosi i mali osvrt na najčešće stereotipe stanovnika drugih zemalja o stanovnicima Hrvatske, zatim na hrvatske autostereotipe, osobito one regionalne, i na stereotipe i predrasude Hrvata o stanovnicima drugih zemalja.

Bilješke o autorima

Jasna Čapo znanstvena je savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Godine 2006. izabrana je za naslovnu redovitu profesoricu na Sveučilištu u Zagrebu. Magistrirala je i doktorirala na Sveučilištu Kalifornija u Berkeleyju, dobila je postdoktorske stipendije francuske i austrijske vlade te stipendiju njemačke zaklade Alexander von Humboldt. Bila je gostujući profesor na sveučilištima u Beču, Ljubljani, Aix-en-Provenceu i Toulouseu. Predaje na doktorskim studijima u Zagrebu i Dubrovniku. Dobitnica je Državne nagrade za znanost RH (1998.) i nagrade Milovan Gavazzi za iznimna etnološka postignuća za knjigu *Strangers Either Way* (Berghahn Books, 2007.). Suuredila je izdanja objavljena u inozemstvu kojima se hrvatska etnološka produkcija predstavlja na njemačkome, francuskome i engleskome jeziku. Njezina bibliografija obuhvaća pet autorskih, sedam suuredničkih knjiga te sedamdesetak znanstvenih radova. Teme njezina znanstvenoistraživačkoga interesa obuhvaćaju povijest, epistemologiju i metodologiju etnologije, povijest obitelji i kućanstava, antropologiju rituala, oblikovanje nacionalnoga identiteta u suvremenosti, prisilne migracije i migracije općenito (u hrvatskome kontekstu).

Tvrtko Jakovina redoviti je profesor svjetske povijesti 20. stoljeća na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predaje i na Diplomatskoj akademiji Ministarstva vanjskih i europskih poslova u Zagrebu i na Istituto per l'Europa centro-orientale e balcanica u Bologni, kao i na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Diplomirao je i doktorirao na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Pohađao je i University of Kansas te bio gostujući istraživač zaklade Fulbright na Sveučilištu Georgetown i Boston Collegeu. Magistrirao je na Katholieke Universiteit Leuven u Belgiji. Bio je gostujući predavač na London School of Economics. Napisao je knjige: *Socijalizam na američkoj pšenici* (Matica Hrvatska, 2002.), *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955.* (Profil i Srednja Europa, 2003.), *Treća strana Hladnog rata* (Fraktura, 2011.), *Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX. stoljeća* (Fraktura, 2013.) i uredio knjigu *Hrvatsko proljeće, četrdeset godina poslije* (Sveučilište u Zagrebu i Centar Tripalo, 2012.). Od 2010. član je Savjeta za vanjsku politiku i međunarodne odnose Predsjednika RH Ive Josipovića.

Miljenko Jurković rođen je 1958. godine u Zagrebu. Redoviti je profesor i predstojnik Katedre za umjetnost antike, kasne antike i ranoga srednjeg vijeka na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirao je arheologiju i povijest umjetnosti 1981. godine, magistrirao 1984. godine i doktorirao 1990. godine disertacijom *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*. Obnašao je dužnost prodekana za znanost i međunarodnu suradnju i dekana Filozofskoga fakulteta, kao i brojne dužnosti na Sveučilištu u Zagrebu. Inicijator je

i osnivač *Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek* u Motovunu. Utemeljitelj je i urednik međunarodnoga znanstvenog časopisa *Hortus artium medievalium* (1995.) i serije *Dissertationes et monographiae* (2001.). Predaje na više domaćih i europskih sveučilišta i voditelj je više međunarodnih znanstvenih projekata. Objavio je stotinjak znanstvenih radova, od kojih velik broj u inozemstvu. Nagrađivan je kao autor više velikih izložaba znanstvenoga i kulturološkoga karaktera. Odlikovan je 2004. godine francuskim ordenom i 2007. godine ordenom Ruske Federacije.

Vuk Tvrtko Opačić rođen je 1976. u Zagrebu. Nakon završene Klasične gimnazije u Zagrebu upisao je 1994. godine nastavni smjer na Geografskome odsjeku Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, na kojem je diplomirao 1999. godine. Godine 2000. upisao je poslijediplomski studij na istome odsjeku, u čijem je Zavodu za socijalnu geografiju i zaposlen od 2001. godine. Temom *Stanovi za odmor i rekreaciju u priobalnom dijelu Hrvatske – geografski aspekt fenomena* doktorirao je 2008. godine, 2009. izabran je u docenta, a 2014. u izvanrednoga profesora. Surađivao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih projekata, uglavnom turističko-geografske tematike, uz koju je vezan njegov primarni znanstveni i nastavni interes. Do sada je objavio 22 znanstvena rada u znanstvenim časopisima te u zbornicima radova znanstvenih skupova. Autor je znanstvene knjige *Vikendaštvo u hrvatskom priobalju: jučer, danas, sutra* i koautor sveučilišnoga udžbenika *Geografija turizma – regionalni pregled*. Podnescima je sudjelovao na 17 znanstvenih skupova.

Jasna Novak Milić rođena je 1972. u Zagrebu gdje je 1996. godine na Filozofskome fakultetu završila studij kroatistike i slobodni studij švedskoga jezika i kulture. Na istome je fakultetu magistrirala 2002. godine iz područja psiholingvističke, a doktorirala 2008. iz područja germanske i slavenske aspektologije. Trenutačno radi kao docentica na Katedri za skandinavistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu gdje predaje različite lingvističke kolegije. Stručno se usavršavala u Švedskoj i SAD-u, gdje je boravila kao stipendistica zaklade Fulbright 2000. godine. Ima dugogodišnje iskustvo u poučavanju hrvatskoga kao inoga jezika. U domaćim i stranim publikacijama objavila je više znanstvenih i stručnih radova te nekoliko poglavlja u knjigama. Redovito sudjeluje u domaćim i stranim jezikoslovnim konferencijama gdje izlaže radove iz područja aspektologije, inojezičnoga hrvatskoga, međukulturne komunikacije i kompetencije itd. Članica je više jezikoslovnih društava. Govori nekoliko stranih jezika koje je usavršavala u njihovim matičnim zemljama, a obitelj joj je dvojezična i dvokulturna.

Irena Paulus rodila se u Zagrebu 1970. godine. Diplomirala je na Muzičkoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu 1994. godine, a na European Film Collegeu u Ebeltoftu u Danskoj specijalizirala se za filmsku glazbu. Doktorirala je na Filo-

zofskome fakultetu u Zagrebu 2010. godine s temom iz filmske glazbe. Od 1994. zaposlena je u Umjetničkoj školi Franje Lučića u Velikoj Gorici gdje predaje muzikološke predmete. Od 2003. godine predaje kolegije vezane uz filmsku glazbu na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu, a od 2010. godine i na doktorskome studiju književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U središtu je njezina interesa glazbena teorija, povijest glazbe te filmska glazba. Objavila je četiri knjige: *Glazba s ekrana: hrvatska filmska glazba od 1942. do 1990.* (Hrvatski filmski savez i Hrvatsko muzikološko društvo, 2002.), *Brainstorming: zapisi o filmskoj glazbi* (Hrvatsko društvo filmskih kritičara i Moderna vremena, 2002.), *Kubrickova glazbena odiseja* (Pozitiv film, 2011.) i *Teorija filmske glazbe kroz teoriju filmskog zvuka* (Hrvatski filmski savez, 2012.).

Boško Picula rođen je 1973. godine u Šibeniku. Diplomirao je politologiju 1999. na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu na kojem je bio zaposlen kao asistent do 2008. godine i gdje i danas radi kao vanjski suradnik. Magistrirao je 2004. s temom *Međunarodna zajednica i postkonfликтни izbori u Kambodži, Južnoafričkoj Republici i Bosni i Hercegovini*. Doktorirao je 2012. iz polja politologije, grana komparativna politika, s temom *Intrakonfliktни izbori na Bliskom istoku: Demokratsko konstituiranje vlasti unutar oružanih sukoba u Afganistanu, Iraku i Palestinskoj samoupravi*. Od 2008. do 2010. godine radi kao stručni suradnik u MAP savjetovanjima, a od 2010. kao viši predavač i predsjednik Stručnoga vijeća na Visokoj školi međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld u Zagrebu. Autor je više znanstvenih i stručnih radova te umjetničkih kritika, kao i sudionik međunarodnih znanstvenih i stručnih skupova. Kao stručni konzultant surađuje s nevladinom organizacijom GONG i međunarodnim organizacijama OESS i UNDP. Suradnik je Hrvatske radiotelevizije i Hrvatskoga filmskog saveza.

Marina Protrka Štimec rodila se 1975. godine u Splitu. Docentica je na Katedri za noviju hrvatsku književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istome je fakultetu 1998. godine diplomirala kroatistiku i filozofiju, 2002. magistrirala je s temom *Novela u hrvatskoj književnoj periodici 1830-1881.*, a 2008. doktorirala s radom *Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*. Znanstvenim, stručnim i nastavničkim radom vezana uz teme kanona, pamćenja, identiteta, medija, povijesti i teorije nacionalne i dječje književnosti. Samostalnim izlaganjima sudjelovala na brojnim domaćim i inozemnim međunarodnim znanstvenim skupovima. Objavila je znanstvenu monografiju *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. st.* (FF press, 2008.), suurednica je zbornika *Veliki Vidar. Stoljeće Grigora Viteza* (Učiteljski fakultet, 2013.) i autorica niza znanstvenih i stručnih radova, prikaza, recenzija knjiga i leksikografskih natuknica mahom iz područja novije hrvatske književnosti te opće književne i kulturalne teorije.

Tomislav Šakić rodio se u Zagrebu 1979. godine. Diplomirao komparativnu književnost i kroatistiku na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2003. godine, gdje je 2012. i doktorirao u području humanističkih znanosti, polje znanosti o umjetnosti, grana filmologije. Od 2004. zaposlen u Leksikografskome zavodu Miroslav Krleža, od 2005. u statusu leksikografskoga suradnika, a od 2012. u statusu leksikografa. Član redakcije i urednik u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, *Filmskome enciklopedijskom rječniku*, suradnik *Hrvatske enciklopedije* i *Leksikona radija i televizije* te urednik *Leksikona Antuna Gustava Matoša*. Kao predavač povijesti hrvatskoga filma surađuje u više institucija: Zagrebačkoj slavističkoj školi, Školi medijske kulture Dr. Ante Peterlić, Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskim studijima. Izvršni je urednik *Hrvatskoga filmskog ljetopisa* od 2005. do 2012. Koautor je knjige *Hrvatski filmski redatelji I.* (Hrvatsko društvo filmskih kritičara i Hrvatski filmski savez, 2009.) i suurednik antologije *Ad Astra: antologija hrvatske znanstvenofantastične novele od 1976. do 2006. godine* (Mentor, 2006.).

Sanda Lucija Udier rođena je u Zagrebu 1972. godine gdje je završila studij kroatistike i južnoslavenskih filologija na Filozofskome fakultetu. Magistrirala je i doktorirala s temama iz standardnoga hrvatskoga jezika. Od 2001. godine zaposlena u *Croaticum* – Centru za hrvatski kao drugi i strani jezik na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a od 2006. do 2014. godine obavlja dužnost njegove voditeljice. Godine 2012. izabrana je u zvanje znanstvene suradnice. Sudjelovala je u pet znanstvenih projekata te je izlagala na četrdesetak znanstvenih i stručnih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Bila je predsjednica organizacijskoga odbora sedam Stručnih savjetovanja za lektore hrvatskoga kao inoga jezika (SIH). Kao autorica i suautorica objavila je pedesetak znanstvenih i stručnih radova, poglavlja u knjigama i leksikografskih natuknica, uglavnom iz područja primijenjene lingvistike. Suautorica je triju udžbenika za hrvatski kao ini jezik te autorica knjige *Fikcija i fakcija. Rasprava o jeziku književnosti na predlošcima tekstova Miljenka Jergovića* (Disput, 2011.). Od 2014. do 2015. godine predsjednica je Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku.

Popis fotografija

V. T. Opačić	str. 16, 17, 20, 21, 25, 37, 165
M. Perić	str. 94
Ž. Peša	str. 94

HRVATSKA TRADICIJSKA KULTURA izdanje Barbat, Zagreb, 2011.

V. Barac	str. 201, 203–205, 212, 213
R. Leš	str. 201
J. Radauš Ribarić	str. 205, 222
I. Rajković	str. 208
H. Serdar	str. 210
R. Simonović	str. 203
V. Tkalčić	str. 206
Z. Vitez	str. 211
Z. Alajbeg	str. 240, 243

A. Krešić	str. 141
-----------	----------

HRVATSKA UMJETNOST Povijest i spomenici izdanje IPU i ŠK, Zagreb Zagreb, 2010. i

Milan Pelc, POVIJEST UMJETNOSTI U HRVATSKOJ izdanje Naklada Ljevak Zagreb, 2012.	str. 232–267
--	--------------

T. Gerić	str. 285
A. Vrzina	str. 277, 288, 295
J. Novak Milić	str. 348
I. Paulus	str. 283

Fotodokumentacija Ureda Predsjednika Republike Hrvatske	str. 95, 98, 113
--	------------------

Kazalo uputnica na poglavlja

(→ <i>geografija</i>)	GEOGRAFIJA HRVATSKE
(→ <i>povijest</i>)	HRVATSKA POVIJEST IZMEĐU PERIODIZACIJE I INTERPRETACIJE
(→ <i>politika</i>)	POLITIČKI SUSTAV I POLITIKA REPUBLIKE HRVATSKE
(→ <i>jezik</i>)	HRVATSKI JEZIK NA POČETKU 21. STOLJEĆA
(→ <i>književnost</i>)	HRVATSKA KNJIŽEVNOST: AUTORI I RAZDOBLJA
(→ <i>etnologija</i>)	HRVATSKA TRADICIJSKA KULTURA I IDENTITET NEKAD I DANAS
(→ <i>umjetnost</i>)	UMJETNIČKA BAŠTINA HRVATSKE
(→ <i>glazba</i>)	GLAZBA U HRVATSKOJ
(→ <i>film</i>)	HRVATSKI FILM IZMEĐU NACIONALIZIRANE I NACIONALNE KINEMATOGRAFIJE
(→ <i>svakodnevica</i>)	HRVATSKA SVAKODNEVICA

Udžbenik hrvatske kulture *Hrvatska na prvi pogled* namijenjen je stranim studentima kroatistike, slavistike, povijesti, međunarodnih odnosa i sličnih struka. To je propedeutički udžbenik, dakle služi prednaobrazbi, a sastoji se od deset autorskih tekstova od kojih svaki obrađuje po jedan segment hrvatske kulture. Poglavlja od kojih se sastoji udžbenik jesu sljedeća: *Geografija Hrvatske, Hrvatska povijest između periodizacije i interpretacije, Politički sustav i politika Republike Hrvatske, Hrvatski jezik na početku 21. stoljeća, Hrvatska književnost: autori i djela, Hrvatska tradicijska kultura i identiteti nekad i danas, Hrvatski film između nacionalne i nacionalizirane kinematografije, Hrvatska svakodnevnica, Umjetnička baština Hrvatske i Glazba u Hrvatskoj*. Ta su poglavlja odabrana kao ključna u sagledavanju onoga što se najčešće obuhvaća pojmom kulture. Svako je poglavlje izvorni autorski izbor i pregled glavnih činjenica o pojedinom segmentu hrvatske kulture i njihovih interpretacija. Pri odabiru tema i sadržaja poglavlja vodilo se računa o potrebama i interesima stranih studenata pa se nastojalo odabrati teme i sadržaje za koje oni pokazuju najviše interesa. Autori tekstova pisali su iz perspektive svojih matičnih struka nastojeći prilagoditi znanstveni diskurs svrsi udžbenika i pojednostavniti znanstveni metajezik tako da tekstovi budu razumljivi i stranim studentima koji nemaju prethodna saznanja o činjenicama i kontekstu hrvatske kulture. Uredničkim je radom knjiga jezično prilagođena kako bi je mogli čitati neizvorni govornici koji vladaju hrvatskim jezikom na razini B2 ili višoj. Od velike će koristi stranim studentima biti i osnovni jezični korpus znanstvenoga nazivlja različitih struka koji sadrži knjiga. Važno je naglasiti da do sada u Hrvatskoj nema ni jednoga sličnog sveučilišnog udžbenika koji bi nastojao koncizno i sažeto iznijeti sukus glavnih aspekata hrvatske kulture na jednome mjestu i po tome je ovaj udžbenik originalan i nov. Pristup kulturnoj baštini u udžbeniku suvremen je po tome što se činjenice hrvatske kulture ne iznose kao izolirane činjenice, nego kao dio većega prostornoga i vremenskoga kontinuiteta.

Cijena: 180,00 kn
ISBN 978-953-175-658-7

9 789531 756587